

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

542/13

MEGBIZÁSÁBÓL

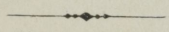
városi bizniss

SZERKESZTI

26. kötet

GYULAI PÁL.

2175

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

(29. 30. SZÁM.)

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

T A R T A L O M.

XXIX. SZÁM.

	<i>Lap</i>
AZ IDŐSZAKI SAJTÓ ÉJSZAK-AMERIKABAN. — Kecskeméthy Auréltól	1
AZ ÁLLAMI ES TÁRSADALMI INTÉZMÉNYEK BEFOLYÁSA AZ EMBERI ÉLETRE. — Pisztory Mórtól	19
A PHILOSOPH INGÁJA. Lindau Rudolf német beszélye, angolból. — Belényesi Gábortól	70
ANGLIA MEZŐGAZDASÁGI VISZONYAI S AZ ANGOL MEZEI MUNKÁSOK LEGUJABB MOZGALMA. — Ballagi Gézáttól	96
AZ ELLENZÉK A CAESAROK ALATT. Boissier Gaston nyomán. — Molnár Antáltól	116
TERMÉSZETTUDOMÁNYI MOZGALMAINK AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDBEN. — Szily Kálmántól	136
A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG FÉRFIAI. — Neményi Ambrustól	159
KÖLTEMÉNYEK: <i>Nagy szavak.</i> Lévay Józseftől. — <i>Alarcos gróf románcza.</i> Pedro de Riañs után spanyolból. — Várnai Gézáttól	183
AMERIKAI HUMORISTÁK. — Heinrich Gusztávtól	195
UJABB KÖLTŐI BESZÉLYEINK. — Gyulai Páltól	203
NÉGY FIATAL LYRIKUS. — m. p.	212
ÉRTESITŐ: Thomas Carlyle: <i>The early kings of Norway</i>	221

XXX. SZÁM.

MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN. (I.) —a. —l.— GALÁTEA, EGY UJ-GÖRÖG DRÁMA. Vasiliadis után ujjörögből. — Kállay Bénitől	225
A CZUKORKÉRDESRŐL. — Hegedüs Sándortól	267
A RÓMAI HÓDÍTÁS MAGYARORSZÁGON. — Salamon Ferencztől	310
	329

	<i>Lap</i>
BULGARIA. (I.) — Szatmáry Györgytől	364
KÖLTEMÉNYEK: <i>Galambposta</i> . Szász Károlytól. — <i>A kesergő</i> <i>leány</i> . Angol ballada. — Lévy Józseftől	390
DRÁMAI IRODALOM AZ UJ-GÖRÖGÖKNÉL. — Télfy Ivántól	392
ÉRTESITŐ: Fraknói Vilmos: <i>Magyar országgyűlési emlékek</i> . L—L. — Dickens: <i>Copperfield Dávid</i> . — t. Butler <i>Hungarian</i> <i>poems and fables for english readers</i> . — Helmár Ágost: <i>Bonfiniusnak, mint történetírónak jellemzése</i> . H. G.	418

AZ IDŐSZAKI SAJTÓ ÉJSZAK-AMERIKÁBAN.*)

Szándékom volt *Éjszak-Amerika 1876-ban* című munkámban egy fejezetet szentelni az időszaki sajtó hatalmáról s külterjéről szóló szemlének. Tudtam, hogy annak oly műből, mely Amerika politikai s társadalmi állapotait habár csak dióhéjban is, de összeségökben vázolando volt, hiányoznia nem volt szabad. Csakis a könyvnek nagy mérvre nőtt, és azon, ezzel összekötött — s könyvem kelendősege által utólag igazolt aggodalom, hogy a magyar olvasó közönség mai viszonyai közt, s a keleti viszályok által elnyelt közfigyelemmel szemben, munkám, ha bizonyos terjedelmen túl megy, alig fog vevőkre akadni: csak ez aggodalom bírt reá, hogy a sajtóról tüzetesen meg nem emlékeztem.

Párisról mondá egy francia író, hogy hírlapokat reggeliz, s színelőadásokat ebédel. Színi élvezetre csak kevés nagyobb városban talál az amerikai; az is elég kezdetleges; s azt is könnyen nélkülözi. De már hírlapok olvasása — élet-szüksége; sőt ennél is több. Valóságos szenvedélye. Ha van munka közt napjában néhány szabad percze, ha kocsin vagy hajón megy egy üzletből, egy városrészből másba: az időközt újságolvasással tölti be. Nagyon szegény munkás vagy napszámos lehet az, ki legalább egy-egy lap reggeli s esti kiadását rendszerint meg ne venné. Olvasni tud a legszegényebbek tömege is, még az irlandi is, ki már Amerikában növekedett.

*) E cikk a boldogútnak utolsó munkája. Meranból hazatérte előtt egy pár nappal küldötte be e folyóiratba. Hazatérével oly hirtelen lön a halál áldozata, hogy meg sem köszönhattük szívességét. Nyugodjék békében! Tévedései mellett is jobb író és publicista volt, mint a minőnek elismerték. — Szerk.

A hírlapokkal való házalás pedig oly kiterjedt, az újságáruló fiúk oly buzgók és tolakodók, minden omnibusba s tramway-kocsiba föl-lemásznak, ordítanak, kezedbe nyomják a lapot; áruk pedig oly csekély, 3 és 6 cent között változó: hogy akarva nem akarva mindenki veszi, annyira keze ügyébe esnek.

A nagy terjű hírlap-emésztést számokban is képesek vagyunk kimutatni. Előttünk fekszik az összes amerikai hírlapok s folyóiratok statistikája, nagy negyedréti 576 lapot számláló kötetben. Ez a mű már magában is amerikai különlegesség. Címe: „*American Newspaper Directory containing an accurate list of all the Newspapers and periodicals published in the United States and territories; and the dominion of Canada, and the British Colonies of North America.* New-York. Geo. P. Rowell et Co. 1871.“ (Amerikai hírlapi értesítő, mely mindazon hírlapok s időszaki nyomtatványok jegyzékét tartalmazza, melyek az Egyesült Államokban s területein, és a canadai birtokon s a britt éjszak-amerikai gyarmatokon kiadatnak. New-York. 1871. Rowell G. P. és társa.)

E kimutatásba föl van véve minden napi, heti, két s három heti, havi, negyedévi, minden politikai, vallási, tudományos, gazdasági, ipar és kereskedelmi s szépirodalmi lap; hol jelen meg? mely államban, mely városban, hány példányban? ki adja ki? mily terjedelmű? Megjegyzendő, hogy 1871 óta újabb nem jelent meg; azóta pedig az állam népessége, s a községek, ennél fogva a lapok száma is szaporodottnak tehető föl.

Létezett pedig 1871-ben — elhagyván az angol birtokokat — az Egyesült Államokban 5983, a területekkel együtt 6076 különféle időszaki nyomtatvány. És pedig ezek közt 630 napilap, 115 háromheti, 125 félheti, 4640 heti, 100 félhavi, 715 havi, stb. folyóirat. (Párhuzam kedvéért említjük meg, hogy épen száz év előtt Amerikában 37 hírlap létezett, melyek évenként összesen 1.200,000 számban jelentek meg.)

Legtöbb jelen meg New-York államban, és pedig napilap összesen 90, Pennsylvaniában 61, Illinoisban 37, Californiában 34 s így tovább. Nincs oly hely, melynek 600 lakója van, hol legalább is egy napilap ne jelenne meg. A hírlapok előfizetőinek, illetőleg vevőinek összes száma 20 millióra tétetik; e szerint Amerikában 40—45 millió lakost véve föl, minden második ember (nő, gyermek) hírlapvásárló; s az ösz-

szes időszaki nyomtatványok évenként összesen 1,500.000,000 számot tesznek.

E számok érthetőkké válnak az összehasonlítás által. Varigny *) szerint időszaki nyomtatvány Angliában 1456, Franciaországban 1700, Poroszországban 809, Osztrák-Magyarországban 650, Oroszországban 337, Olaszországban 723. Az egész világon összesen vagy hét és félezer, tehát nem sokkal több jelen meg, mint magában Amerikában.

Ugyanazon *Newspaper Directory*ban ki van számítva, nemcsak mely államban mennyi lap jelen meg, hanem átlag hány példányban kél a nyomtatványok összege. Így a New-York államban megjelenő lapok kelendősege a legnagyobb; elkél átlag minden nyomtatvány 7411 példányban. Massachusettsben 5700, és így le Navadáig, hol csak 500 példányban kél.

Ez átlagos számítás keretében azonban roppant különbség van az egyes lapok s folyóiratok kelendősege között. Például 548 lap van, mely 5000-nél több példányban kél, és van 11 napi lap, mely százezernél több példányban kél. Ilyen a *New-York Herald*, *New-York Tribune*, *Public Ledger*, stb.

A legelterjedtebb lap a *New-York Tribune* napilapnak heti melléklete (*New-York weekly Tribune*). A legtöbb nagy napilap ad ki ilyen heti melléklapokat, melyekre külön is előfizethetni, s melyek nemesak a napilap által a hét folytán hozott nevezetesebb közleményeket, hanem önálló cikkeket is adnak, melyek elegendők arra, hogy a szegényebb munkást, vagy kinn a pusztákon elszigetelten élő farmert, vagy a távol bányavidékeken lakót, hol a posta nem jár naponkint, a politikai s társadalmi események színvonalán tartsák.

Nem politikai lapok közt, szakok szerint tekintve, legnagyobb a vallásos lapok száma: 300. Gazdasági 106. Orvosi 80. Iskola és nevelésügyi 84, majd minden kerületi iskolaszék helyén egy. Gyermeklap vagy 80. A temperance ügyben 46 lap fírad. A szabadkőművesek, odd fellowship, s más név alatti rokon társulatok közlönyeinek száma 40, ezekből New-Yorkban 8, Chicagóban 4, Bostonban 2, Cincinnatyban 2 jelen meg; többnyire havi lapok. Számosak a kereskedelmi, ipar s

*) *Le Journalime aux États-Unis. Revue d. d. Mondes* 1875. 1er mars.

tözsde-üzleti közlönyök ; majd minden nagyobb városban legalább egy.

Nyelvet illetőleg: 341 német; csaknem ugyanannyi a francia, spanyol, s más nyelveken (zsidón 2) megjelenő összes lapok száma. A többi mind angol.

A nagylapoknak nagy városokban rendszeren saját házaik vannak, melyekben a szerkesztőségi hivatalok, a kezelési s kiadói irodák, nyomda-gépezet, betűöntöde, az igazgatók lakásai, s éji munkások alvó helyiségei összpontosítvák. Philadelphiában a *Public Ledger*, New-Yorkban a *Tribune* és *Herald* házai nagy mérvű paloták, melyeknek berendezése s főleg gépezete az idegenre nézve legérdekesebb látványok közé tartozik.

A lapok behajtott kettős s nagy alakú íveket képeznek, melyek csaknem egészen egyenlő, legfőlebb kétféle, apró, de igen tiszta s jól olvasható betűkkel nyomtatvák tele. E végtelen hasábokat megtölteni igen könnyű. A 38 állam bizonyos tekintetben saját, külön tengely körül forgó eleven politikai élete tömérdek anyagot nyújt — nemcsak politikai, hanem társadalmi, gazdasági, törvénykezési tudósításoknak. Azután a központi — washingtoni — kormány és törvényhozás mozanatai, congressus ülései. Néhány hasáb üzleti s pénzügyi rovat. Néhány pártszellemű polemicus vezércikk. Nagy ritkán valamely magasabb szempontú tájékozó ezikk ; néha külföldi s európai eseményekről, melyeknek csak a legfontosabbjai említettnek meg, többnyire csak a *New-York Herald*nak hosszúságos és részletes távirtdai tudósításai alapján; egészben az európai legnagyobb államok ügyei is alig érintetnek, s csak igen fölületes ismeretökre mutató módon tárgyalatnak. Több rovatot foglalnak el rendőri s törvényszéki tárgyalások, főleg a való pöröknek botrányos részletekig menő közlései. Egy specialitása az amerikai lapoknak, hogy hétfői számuknak egész hasábjait töltik be a megelőzőtt ünnepen a különféle templomokban tartott isteni tiszteletről szóló színház-kritikászerű modorban írt tudósítások, és a híresebb — bármi felekezeti — egyházi szónokok végtelen beszédei. Végre jönnek a helyi hírek s események, a legnagyobb gonddal szerkesztve, úgy, hogy példáulú egy éjjel vagy akár reggeli hatkor történt tűzvész vagy gyilkosság reggel hétkor olvasható a százezer példányban nyomott hírlapban. Legeslegvégül említem a lap-

nak elejét és végét, t. i. a legalább is terjedelmének felét elfoglaló, egyforma apró betűkkel sűrűn nyomott hirdetéseket, melyek az idegenre nézve igen érdekes olvasmányt, valóságos társadalmi s gazdasági tanulmányok, annál inkább, mert oly üzletek is, melyek Európában sötétben bujkálnak, Amerikában nyíltan, s többé-kevésbé érthetőn hirdettetnek.

Még egy amerikai különlegesség említendő. Ez ugyan-csak Rowell et Co. által *Newspaper Reporter and Advertisement Gazette* cím alatt kiadott hetilap, mely kizáróan a hírlap-üzletre, szerkesztés, írás, nyomtatás, kiadás szakaira, szükségleteire vonatkozó közleményeket s hirdetéseket közöl, és a létező 6000 szerkesztőségnek mint cserepéldány, tehát látzólag ingyen küldetik meg. Azonban a lap nagyszerű üzletté vált, nemcsak hirdetési által közvetlen jövedelmet hozván be, hanem a kiadóját valamennyi lapnak beérkező cserepéldányai roppant statistikai adattár birtokába juttatván, melyet az, mint látjuk, kitünően fölhasznál.

A hírlapirodalomban általán a névtelenség dívik, s így a lapok szerkesztői s írói közül szélesebb körökben csak kevés kiváló egyén ismeretes. Kiki a maga szűkebb körében azonban azon elismeréssel találkozik, melylyel az apróbb írói hiúság rendszeren táplálkozik mindenütt. A magasabb tehetségek társadalmi téren megbecsüléssel fogadtatnak, és — főleg ha egyúttal laptulajdonosok — nagy egyéni, politikai befolyások van.

A napi sajtó hatalma korunkban kevésbé szabad államokban is nagy. Hatalma annál nagyobb — a népnek minél szélesebb körei, minél mélyebb rétegei jogosultak a politikai hatalom gyakorlatában, mert annál számosabb azon tömeg, mely önálló gondolkozás nélkül általános politikai irányát, s a fölmerülő napi kérdésekről nézeteit a lapokból, illetőleg a kiki által olvasott pártközlönyből veszi át. Olvasni, mint mondám, tud Éjszak-Amerikában a legszegényebb is, abból azonban nem következik, hogy ítélni tudna. A népiskola-ügy virágzik, de az elemi oktatáson túl nem megy; az iparos középosztály műveltsége szakszerű gyakorlati tanulmányokra szorítkozik; egyébiránt is az osztályok vegyülése, számtalan egyénnek a legalsóbb, legszegényebb rétegekből vagyonos, befolyásos állásba fölemelkedése folytonos, s így politikai jogait hatásosan gyakorló széles körök sokkal csekélyebb

politikai ismerettel dicsekedhetnek, semhogy önálló ítéletre képesek volnának, s pártlapjaik által föltétlenül ne vezettetnének.

És ez nem épen a legnagyobb szerencsétlenség Éjszak-Amerikában, a mennyiben ott állam- és alkotmány-ellenes ellenzéknek sem tere, sem nyoma; és így az izgága felforgató szellemű journalistának, ha ilyen akadna, semmi kilátása sem volna az állam, vagy republicanus alkotmányforma ellen sikerrel izgatni. Ebben Éjszak-Amerika helyzete teljesen elüt Európától, a hol alig van állam, hol ne léteznék vagy nemzetiségi, vagy politikai, vagy sociális párt, mely a sajtó szabadságát az állam és társadalom megbuktatására fölhasználni kedvvel és készséggel ne bírna. Másik előnye eddig Amerikának, hogy a socialis kérdések sem képezik élénk érdeklődés s zivódás tárgyát; nem azért, mintha az állam és társadalom tisztán demokrat szervezete e kérdések élet elvonnék vagy épenséggel a munkaadó és kereső, a tőkepeznes és a hitelre szoruló, a kis iparos és a nagy gyáros között fenforgó verseny és kenyérgkérdést megoldotta volna, hanem előnyös helyzete abban áll, hogy Amerikában még mindig könnyű megélni, hogy a népesség a meglévő ressourceokhoz képest még nagyon csekély, hogy még van sok termő föld, melyet az ingyennel határos olcsó áron vásárolhatni, és terem sokkal több eleség, mint a mennyit Amerika megemészthetne, ha ötször annyi lakója is volna, mint jelenleg, hogy tehát a gyármunkást sem lehet a bér azon absolut minimumára leszorítani, a melylyel neki be kell érnie oly országban, olyan vidéken, hol más életmódra nem tehet szert.

Mint magából értetődöt fölteszem, hogy olvasóm a nemzetgazdasági „tudomány“ azon az elméletben igen elmésen s plausibilisen hangzó, de a gyakorlatban nagyon föltételes axiomának, mely szerint kínálat és kereslet kiegyenlítik egymást, Amerikában sem fog föltétlen érvényt tulajdonítani, és ennél fogva sejteni fogja, hogy bizony helyenkint, nagy bánya- vagy gyárüzleti telepeken, általán iparos nagy városokban Amerikában is van proletariátus, munkát sikertelenül kereső koldus, a minimumra szorított koplaló munkás, elkeseredett és a gazdag ellen zúgolódo szegény, mert az ipar szabadság szép dolog ugyan, de nem minden perczben változtathatja, kivált családos ember, hazáját s mesterségét. A nyomorgó gyapotszövő munkás Massachusettsből nem köl-

tözködhetik át oly könnyen Texasba vagy Missouryba, hol másfél dollárért kapna egy hold földet, még pedig hitelbe; az a szabólegény, vagy köszénmunkás, ki ma elveszté munkáját, nem lehet pár hét múlva farmer és földműves, mert ehhez nem szokott és nem ért. És így tovább. Van tehát szegény és elégtelen Amerikában is elég; gyakori a strike; vannak a munkások közt titkos társulatok, melyeknek tagjai a munkaadók ellenében terrorismushoz folyamodnak s munkabérviszályokból eredő gyilkosságokat rendszeresen üzik, stb. De mind ezek egyes vidékeken előforduló s azokra szorítókozó jelenségek, általános horderő nélkül. Egészen és nagyban a szegényebb osztályok találnak keresetet, munkabért, s vagyonosodásra módot, ha az iparosok éjszak-keleten nem bírnak megélni, mennek a nyugoti néptelen államokba. És e népvándorlás állandó folyamatban van, és semmi nemű társadalmi vagy törvényes akadályba nem ütközik, sőt mindenképen könnyítve van.

Ilyen viszonyok között tehát a társadalmi békét egy a socialisticus eszméktől gözölgő fejű hírlapíró nagy veszélylyel szintén nem igen fenyegetheti.

Mindamellettsajnosan tapasztaltam, hogy a vidéki lapok nagy része, a mint általán maga sokkal alantabb áll, sem hogy a politikai műveltség emelését előmozdíthatná, a helybeli szenvedélyek bűnrészesévé is teszi magát; így a déli államokban, hol a négerek elleni „hetz“ állandó, valamint a nyugotiakban a chinai cooliek ellen igen méltatlan szerepet játszanak, elsajátítva a „mob“ gyűlölködő előítéleteit, sőt még izgatva azokat. De ezek helyi bajok s kivételek.

A napi sajtónak tehát nagy befolyását constatálván a közérzület alakítására, kérdés, vajon e befolyás jótékony-e, vagy káros?

Szerintem egyoldalúság fogna lenni, akár az egyiket, akár a másikat állítani; és itt is áll az, hogy qui bene distinguit, bene docet.

Elsőben is tagadhatatlan érdeme a napi sajtónak, hogy hazafiúi lelkesége és a közügyek körüli buzgólkodása a közügyek iránti érdeklődést folytonos élénkségben tartja, a közszellemet fejleszti, a közjó iránti részvétet, sőt áldozatkészséget biztatással, dicséretekkel s példaadással magasra fokozza.

Ennek árnyoldala azonban az, hogy gyakran az igazságtalanságig pártoskodó, saját pártja hibáit, bűneit takargatja, az ellenpártiak meggyőzését, sőt magán jellemét is piszkolja, a pártszenvedélyeket szítja, s féktelen túlzásai s durva modora által a közélet terét oly göröngyössé teszi, a közéletben való érintkezés modorának oly elvadulását idézi elő, hogy ez magában elég indok az önzetlen, de büszkébb jellemeket, és műveltebb, s ennél fogva érzékenyebb becsületérzésű férfiakat a nyilvános életben való részvételtől elijeszteni.

Viszont a mily jótékony azon éber és bátor ellenőrség, melyet a lapok kis és nagy, helyi és állami hatóságok és kormányközegek tettei s egész eljárása fölött gyakorolnak: oly csekély gyakorlati hatásra van kárhozthatva ez ellenőrség a mindent, és főleg a journalistikát is átható pártérdek s pártszenvedély által, melynélfogva a megtámadott kormányférfi, vagy valamely kitűnő országos ember, vasúti igazgató és más helyi hatalmasság, vagy községi tisztviselő és bíró bármilyen visszaélést követett légyen el: pártja lapjainál biztos szépítgetésre s védelemre fog találni; sőt a pártlapok ennél meg sem állapodnak, hanem a védállásból támadóba mennek át — a felszólalónak anyagi s erkölcsi megrontására mindent el fognak követni. És így, ha egyes pártatlan lapok támadásaiban egyes hatalmas és merész gonosztevők ellen, kik az államot lopják, a közönséget galádul kizsákmányolják — a gyakran nagy erkölcsi bátorság elismerendő; a tisztességes embereknek is pelengérré állítása, a kölcsönös gyanúsítások és vádak mindennapiak lévén: senki sem igazodik el egy könnyen, mi az igaz? s melyik oldalon van a rágalom? Míg ellenben a folytonos piszkolódás annak kényelmetlen sejtelmét költi, hogy tulajdonkép a két párt szereplőire egyformán illik, hogy egyik sem jobb a deákné vásznánál, és hogy minden oldalról gyanús jellemek, tisztátalan kezek, önzés, kapzsiság környezik és kezelik a kormányhatalmat, a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a nagy vállalatokat, a közintézeteket. . . . És ez többé-kevésbé alapos vagy alaptalan, de általánosság s mélylyé vált közérzésület végkép megsemmisít minden tekintélyt, demoralisálja a tömegeket és elfásítja a kiválóbbakat, a jobbakat, s veszedelmes pessimismust szül.

Volt egy rövid időszak Amerikában, midőn a hírlapok egymás közt megállapodván, döntöttek a választásoknál,

s azt tették be minden hivatalba a legalsótól a legfelsőbbig, az elnökig, a ki iránt kiegyeztek. Ma a hírlapok hatalmas eszközök a választási hadjáratban, de nincs döntő erejük.

Mint jelzém, az amerikai időszaki sajtó ereje és jellege az, hogy szigorún pártoskodó. Első volt, ki általán főtényezője volt az amerikai hírlapirodalom mai nagyszerű fejlettségének, s a részben is forradalmat idézett elő, hogy megtörte a párt-hoz tartozás kényszerűségét, mely egyike az utánpapolt axiómáknak szabad államokban: a már említett *New-York Herald*, illetőleg kiadója Mr. Bennett. Mint Girardin Emil Párisban, úgy Bennett Amerikában az olcsó hírlap kezdeményezője. 1835 május 5-ikén indította meg a *New-York Herald*-ot három dollár előfizetési árral, hasonló nagyságú lapok ára akkoriban tíz dollár volt. Nem is lehetett volna azon áron föntartani a lapot bármennyi előfizetővel, hanem a hiányt nemsokára a tömérdek hirdetés fődözte, ezekre nézve is ő hozta be első a tömören s egyforma betűkkel s rendkívül olcsó áron hirdetést.

Másik fontos kezdeményezése abban állt, hogy lapja programjában kijelenté, s azt híven meg is tartá, hogy párt-hoz nem csatlakozik, s önálló politikát követ, híven adva elő minden eseményt. Ez által ugyan elveszté azt, mire a legtöbb lap támaszkodott, egy-egy nagy párt támogatását; de ő nem egy párt, hanem az egész közönség érdekeltségét tudta fölkelteni maga irányában az által, hogy egész Amerikában s Európa fontosabb központjain számos jól fizetett buzgó és ügyes levelezőt szerzett, kik lapját minden előforduló eseményről biztosan és gyorsan tudósították. Továbbá ő volt első, a ki a tőzsdei transactiókról rendes napi tudósítást hozott divatba, s eleinte ezért is erősen megtámadtatott — épen a tőzsdei üzerek által. Később a távirat találmányának fejlődésével tudósítási rendszerét a legfőbb fokig fejlesztette ki, a mennyiben levelezői a fontos történeteket a világ minden részéről nem a késedelmező levelekkel, hanem rögtön és részletesen, bármennyibe kerülő táviratok útján tudósították lapját; s az oceánon túli huzal elkészültével maga külön sodronyt bérelt, mely naponkint csak az ő számára küldi Európából, illetőleg a világ minden részéről, a távirdai tudósításokat, melyek néha egész hasábokra terjednek. — Mily terjedelmet vön ez, s általa mily

nagyhatalommá lön a *New-York Herald*, arra nézve néhány érdekes példát hoz fel Varigny említett cikkében.

Alig ütött ki a polgárháború, — melyet ő, ki pártatlan szemmel nézte a dolgok fejlődését, mint biztosan kitörendőtt előre megjósolt volt, — azonnal gondoskodott a déli államokból való tudósítások egész rendszeréről, s szerkesztőségében külön osztályt alakított, melynek kizárólagos feladata volt a délről s a harcztérről érkező halmoz adatok és tudósítások gyors átnézete, rendezése s a lap számára átdolgozása. E kettős célra egy millió forintnyi (500,000 dollár) külön tőkét rendelt. Első életjelét azzal adta, hogy egy szabatos jegyzékét közlé a déli hadsereg különféle hadtesteinek, gyalog, lovas és tüzér erejök, telephelyeik, parancsnokai s tisztjei neveinek megjelölésével. Az éjszaki államok, mint tudva van, eleinte nem akarták hinni, hogy a déliek általán valamely haderőt kifejteni képesek lesznek; e közlés tehát nagyon leverően hatott, de a versenyző laptársak is irigy szemmel nézték a *New-York Herald* értesültségét. Az adatok azonban tagadhatatlanul igazak lévén, ellenségei azzal vádolták, hogy egyetértésben van az ellenséges hadvezénnyellett. Űgyesen fölemlegetvén, hogy a háborút ő mindig ellenezte, s a dél irányában részrehajló volt, azzal gyanúsították, hogy a dél hadi erejének ily nagyszerű ecsetelése által a rabszolgaság ügyének akar szolgálatot tenni s az éjszakot megesalni. De ez ingerültség határtalanná nőtt a Bull's Run-i csata utáni két nap mulva. A közönség ugyanis a kormányközlések által tévesen informálva, ez első csata kimenetelét kétesnek hirdette, míg a *Herald* külön lapot adott ki, melyben jelenté, hogy a szövetségi hadsereg teljesen megveretett a fölkelők által, s közlé a halottak s sebesültek teljes névjegyzékét.

A hadügyminiszteri hivatalt nyughatatlan tömegek ostromolták tudósításokért; itt azt mondták, hogy részletes tudósításaik nincsenek, s nem tudják, honnan vehette a *N.-Y. Herald*. Miután nyíltan azzal vádoltatott, hogy az ellenséggel érintkezésben áll, Bennett vizsgálatot kért maga ellen; s egy nyomozó bizottság küldetett ki. Ennek tagjai előtt előadta levelezőinek tudósításait, az általuk beküldött részletes jegyzékeket, — a szerkesztőségben ezeknek összeállításával foglalatos író-seregnek éjjeli munkáját: és a bizottság tagjai bámulattal győződtek meg az adatok valóságáról, s az eszkö-

zök kifogástalan becsületességéről, melyekkel Bennett azokat beszerzé. A hadügyminiszter ezen eredményt nyilvánosan elismerte, s levelet intézett Bennetthez, melyben hazafiúi fáradozásait dicséretileg elismerte.

A *Herald* előfizetőinek száma azonnal kétszeresre emelkedett; s az egész háború folyama alatt is az volt, mely nemcsak a közönséget, hanem a kormányt leggyorsabban látta el a harcztérről hiteles tudósításokkal.

A sadowai ütközet s az osztrák-porosch béke megkötése után a berlini Reichstagot a király fontos beszéddel nyitotta meg. Pár óra múlva a *Herald* berlini levelezője beállít a távirati hivatalba, átadja a beszédet, s kéri, hogy távirják New-Yorkba. A hivatalnok megdöbbenve kérdi, vajon tudja-e az mibe fog kerülni? Az egy roppant összeg! s kezdi számíttgatni. A levelező erre kéri, hogy a számíttgatással ne vesztesse az időt; majd számolnak azután, és letesz 50,000 frankot. A számadás elkészülvén, az csak 36,000 frankot tön ki; de a *New-York Herald* ugyanazon órában adta ki a beszédet, a melyen az a berlini lapokban megjelent.

1868-ban a *Herald* az Abissiniába tört angol hadsereggel oda küldé levelezőjét, az azóta híressé vált Stanleyt. Londonban nagy izgalommal várták e veszélyes expeditió kimenetele hírét. Stanleynek, bőven el levén látva pénzzel, külön fogadott szállítási alkalmatossággal sikerült megelőzni az angol hadvezér futárát: s a *Herald* hozta első, s táviratozta az angol kormánynak a győzelmesen befejezett hadjárat esengve várt hírét.

Midőn az angol kormány külön expeditiót küldött Livingston fölkeresésére, a *Herald* a maga költségén küldte el Stanleyt, ki oly gyorsan hatolt be Afrikába, hol meg is találta Livingstont, hogy már célját elérve Zanzibarba ért vissza, mikor az angol expeditió csak meginduló volt Afrika belsejébe. Az egész humbugnak mondatott, míg Stanley a londoni geographical societynek be nem mutatta Livingston leveleit és naplóját, a mivel aztán betöltötte a kétkedők száját.

Ily óriási eredményeket képes fölmutatni egy hírlap, melynek alapítója és vezetője genialis férfiú; s melynek anyagi eszközöket nyújt egy a hírlapot életszükségnek tartó nagy és gazdag nemzet. Ilyen eredmények adnak fogalmat a napi-

sajtó hatalmáról korunkban; és ilyen tiszteletre gerjesztő eredmények ellensúlyozzák ama sajnos kinövéseket, melyek a napi sajtót hatalmától megfosztani nem képesek ugyan, de becsületét s hitelét csökkentik.

Mindazon elismerés és hála daczára, melylyel ilyen lapnak mint a journalistika tekintélye egyik megmentőjének apró napszámos létünkre tartozunk, nem hallgathatjuk el azonban, hogy e dícséretes pártatlanságnak, mely a *Herald* programja, — árnyoldala a lap üzletszerűsége. A napi sajtóról való magasabb fogalommal jár az, hogy egy laptól azt várjuk, hogy bizonyos politikai iránya legyen, concret célokat tartson szem előtt, miket a haza érdekében valósítani törekszik; szóval határozott politikát üzzön. Ilyen fölfogás megütözködik azon, ha egy lap-kiadó egész őszintén bevallja, hogy célja nem egyéb, mint jó üzletet csinálni, s hogy neki mindenről gyors, hiteles, objectiv tudósítás csak eszköz a közönség érdekeltségét megnyerni, szóval előfizetőket gyűjteni s pénzt csinálni.

Mi e puritanismust túlzottnak tartjuk. A politikai pártlapok mellett és pedig ép oly jogosultak az ilyen magasabb célokat nélkülöző tisztán üzleti lapok is, föltéve, hogy a közönség jogos kíváncsiságának becsülettel szolgálnak, a közérdekű események előadásában a valósághoz hívek, mert ez által is számtalan anyagi s szellemi érdekek fejlődését, melyek korunkban a társadalom fontos tényezőit képezik, mozdítják elő. Az ugyan nem a *N.-Y. Herald* hibája, ha példája mint minden sikeres kezdemény, torz utánczókra is akadt; értjük az olyan — már nálunk sem egészen ismeretlen fajta lapokat, melyek azon szín alatt, hogy ők függetlenek, s egy párthoz sem tartoznak: a közönség egy napról másikra változó hangulata szerint módosítják napi véleményöket, s csak egyben következetesek — a kormány elleni izgatásban s a közönség gyöngéinek való hizelgésben, s előfizetők hajhászataiban.

A *New-York Herald* nemcsak az első lap volt, mely az előtte divatban volt hosszadalmas vezércikk-cyclosokkal szakított; de nem is közöl olyan vezércikkeket, minők európai lapokban divatosak, hanem többnyire csak néhány sorból álló tájékoztatást a nap főeseményeiről, melyek a lap további folyamában tényleg előadatnak. De ő fejtette ki ama sensa-

tionalis modort is, mely az amerikai lapokban általános s tulajdonkép a publicum gyermekességére számított. Ha egy-egy eseményt, p. o. vasuti szerencsétlenséget ad elő az amerikai lap, azt hús-z szakaszban írja le; minden szakasz tíz-hús sorból áll, s mindenik fölött külön, lehető hatásos fölírat: p. o. *Borzasztó tűz* (következik a hely és idő leírása) *Szél emelkedik* (a tűz nő) *A vihar dúl*; *Emberáldozatok*; *200,000 dollár érték elvész*; *Elégett tüzoltó* s így tovább.

Bennett, ki 1835-ben 500 dollár készpénzzel és néhány tőkepénzesnél nyert hitellel kezdte meg lapja kiadását; 30 év múlva, 1866-ban, öt millió dollárnyi személyes vagyonnal vonult vissza a laptól, melyet fiának adott át, s mely akkoriban négy millió dollárért.

Ilyen jövedelmező nagy lap hirdetések, a hirdetések magas ipar s kereskedelmi fejlődöttséget tesznek föl. A hol nincsenek hirdetések, ott nem létezhet nagy lap. A *N.-York Herald* 96 hasábjából 50 hasábot hirdetések foglalnak el.

Legnagyobb súlyt helyez nemcsak a *New-York Herald* hanem minden amerikai lap arra, hogy minden kiválóbb vagy föltünőbb eseményről minél előbb, minél bővebben értesülve legyen. Ez ugyan a világon mindenütt a lapok természetes törekvése. De nagy különbség van Európában is a közt, vajon egy lap tudósítója a portásnál, másod-harmad kézből szerzi-e tudósításait, vagy közvetlenül a ministerektől, főhivatalnoktól s az illető érdekelttől. De a legjobban értesült lap, s kormánynyal legszorosabb viszonyban levő szerkesztő Európában nem terjesztheti ki annyira nyomozásait s tudakozódásait, mint az Amerikában szokás.

Az interviewk nagy diplomatákkal s miniszterekkel már nálunk is divatba kezdenek jönni, és az excellentiás urak nem utasítják el, s ha bejött, s bármi indiskret kérdéseket tesz is, nem dobatják ki valamely kiváló lap levelezőjét, s nem érzetik mint különös kegyet, hogy a hírlapíróval szóba állanak, mert ma már alig akad oly gyöngve velejű miniszter, ki ne tudná, mennyire használhat neki egy tekintélyes, és mennyire árthat néha egy silány hírlap is. Hanem az interviewk amerikai rendszere sokkal túlterjeszkedik azon, mit Európában a legmerészebb vagy legszemtelenebb journalista cselekedni fogna.

Ha egy tábornok csatát vesz: rárohan az újságtudósító

fölvilágosításokért. Valaki azon gyanú alatt, hogy megölte az apját, vagy gyújtogatott vagy váltókat hamisított, befogatott: pár perc múlva már megjelen a fogházban a hírlaptudósító, s beszélni akar a tettessel. Nem is utasíttatik el; s pár óra múlva már hozza a helybeli egy vagy több újság a fogoly vallomását, még mielőtt bíróilag kihallgattatott volna. A rendőrök és jogászok döntsék el, vajon ez helyes-e? nem fenyegeti gyakran egy még függő nyomozás sikerét? De így van. Mrs. Nicholson az ellene férje által megindított váló pör tárgyalására a vidékről bejő a fővárosba; alig szállt meg a hotelben, már bejelenteti magát nála egy újságíró, kinek nevét sem hallotta soha. „Mit kíván tőlem!“ „Azt kívánja, hogy asszonyosságod beszélje el neki az egész históriát, mely a válópör alapját képezi.“ A nő megdöbben; ő egy egészen idegen férfinak előadja a mi közte és férje közt történt és nem történt, dolgok, miket pírul ön magának elmondani! Az lehetetlen; ő nem fogadja az újságírót. Ekkor előállnak rokonai, atyja, nővére megmagyarázzák neki, hogy mennyire hasznára válhatik, ha az a lap reá nézve kedvezően adja elő az ügyet; ellenben mi könnyen árthat, ha elutasításával azon gentlemant megbántja: a nő vonakodva beleegyez, s holnap reggel már az egész „Famous divorce-case“ benne van a lapban, mely holnapután kerül nyilvános tárgyalás alá. Ennyire megy Amerikában az interviewing rendszere.

Mint említők vagy 11 lap van Amerikában 100,000-nél több előfizetővel. De Amerikában is vannak tengődő lapok; keletkeznek halvaszülöttek; élösködnek megvesztegésen, zsaroláson élhetetlenek. Hanem egészben véve a legjobb üzletekhez tartozik a lapkiadás.

A szaklapok említésénél bizonyosan föltűnt az olvasónak, hogy legnagyobb számúak a vallásiak. Ez nemcsak annak jele, hogy a különböző felekezeti papság, nem csekély mértékben a szabad verseny következtében, igen buzgó; és a közönség nagy érdekléssel viseltetik vallási kérdések és viták iránt, melyek mellékesen mondva a versenyző lapok által nagy tüzzel, s nem csekély gorombasággal is vitattatnak, hanem annak is, hogy e vallási lapok nem csak az elmélet és theologia terén, hanem a társadalmi s politikai élettel is szoros érintkezésben állanak. Így a temperance-ügynek ezek leghathatósabb előmozdítói. Valamint nagy befolyást gyako-

roltak a néger rabszolgaság megszüntetésére az által, hogy kifogyhatatlan érvekkel s lankadatlan lelkesedéssel vívtak mellette, a keresztyén vallás elutasíthatatlan parancsául állítva azt oda. Míg a politikusok folyvást alkudoztak s félrendszabályokon törték a fejöket, és a háború folytán is a közvélemény az éjszaki államokban hajlandó lett volna valami compromisumra lépni s ismét kibékülni a déliekkel: az egyházi s vallási lapok, a papok a szószéken voltak az elsők, s az egyedüliek, kik magokat az erőszakoskodó déliek által elriasztatni nem engedve, határozottan követelték az emancipációt, s szították az éjszakiak bátorságát, hogy békét ne kössenek előbb, míg e szent czélt nem biztosították. Előfizetőik számosak; p. o. a baptisták közlönyei a *Watchman* 21 ezer, s a *New-York Observer* 60,000 előfizetővel bírnak. A katolikusoknak is számos jelesen vezetett lapjaik vannak.

Nem föladatunk azonban a szaklapokkal hosszabban foglalkozni; ellenben érdekesnek tartjuk a tudományos, irodalmi, művészeti s kritikai tartalmú folyóiratokra vetni egy pillantást, melyek kitünő angol és francia elődeik példájára, a kor haladását mind ezen irányokban, a tudomány különböző ágaiban, és oly modorú előadással igyekeznek képviselni, mely a nem szakszerű, de nagy művelt közönség igényeinek megfelel.

Kiemelünk közülök néhányat, miket legjelentékenyebb Reviewknek tartunk. Egyik sem követ napi politikát, sem pártszempontokat, s ha politikai kérdést tárgyal: magasabb színvonalra igyekszik emelkedni. De tartalmok tulajdonkép irodalmi, s pedig a szép mint a tudományos irodalom minden ágaira kiterjeszkedve. Hoznak költeményeket, novellákat, regényeket, történelmi, philosophiai, műbírálati czikkeket európai példányaik nyomán. Mindenik körül más írói sereg tömörül, de olyan jellegző különbség, minő például a whig *Edinburgh-Review* és a tory *Quarterly-Review*, vagy a liberalis *Revue de deux mondes*, s a *Revue contemporaine* közt fönforog: rajtuk nem észlelhető.

A legkomolyabb, s politikai kérdéseket is kimerítően tárgyal a *The American Literary Review*.

Még csak ötödik éve, hogy megjelen a *The Atlantic Monthly*, devoted to Literature, Science, Art and Politics. Boston Houghton and Co. Évi előfizetés 4 dollár, egy-egy

füzet 35 cents. Ez Twain Mark, az ünnevelt humorista és Fawcett Edgar a költő közlönye; kiktől majd minden füzet hoz kisebb-nagyobb művet. Kiválóan szépirodalmi műveket, költeményeket, elbeszéléseket tartalmaz; s sok női író szerepel benne: Alling Adelaid, Kemble Fran. Anna, Swan D. Karolina, s mások elég gyöngé mutatóványokkal, melyeknek azonban Amerikában meg van saját közönsége; közöl aztán dalokat zenére téve is. Az ilyen szépirodalmi művecskék közt furcsán veszi ki magát egy-egy cikk: *Az állam és a vasutak* vagy más hasonló száraz tárgyról. Irodalmi kritikai rovata is van. Mind össze a gyöngébb reviewk egyike.

Tartalmasabb a *Galaxy*, szintén havi folyóirat, 8—9 ívnyi füzetekben. Ára 4 dol. (Kiadó Sheldon and Cy. New-Yorkban.) Ebben az amerikai állapotokról igen elfogulatlan fölfogás nyilvánul. Például egy cikk azt vitatja: „Van-e nekünk nemzeti jellemünk?” s szerzője Anderson ezredes nem épen hizelgő következtetésekre jó. Egy másik cikkben Hamilton G. igen érdekesen írja le a magán-társadalmi életet Washingtonban, s Belknap hadügyminiszter esetéből kiindulva fejtegeti, hogy azon állítólag republicanus törekvés a tisztviselők fizetését lehető legcsekélyebbre leszállítani, mennyire ellentétben van a kor összes irányával, s általában az étellel. Washingtonban például a külhatalmak képviselői, gazdag magán-emberek, és vagyonos főtisztviselők nagy házat visznek; annál inkább vannak arra utalva, mert Washington nem bír az európai fővárosok azon műélveivel, melyek a vagyonosabb osztály szórakozását képezik. Egy szegény, de magas állású tisztviselő nem zárkozhatik el a társaságtól; maga és neje mások vendégszeretetéről teljesen le nem mondhat, azt viszonzni azonban alig képes, vagy tönkre teszi magát. Ebből mindazonáltal cikkíró nem von le enyhítő körülményeket Belknap mellett. A további cikk az Egyesült államokról szóló új történeti művet ismerteti, mely svéd nyelven jelent meg Chicagóban, hol és vidékén sok és vagyonos skandináv lakik, s hat svéd lap jelen meg. A mű czíme: *Fürenta Stater-nas Historia* Joh. A. Enander. (Chicago. Enander et Bohmann.) Bíráló a művet, különösen annak Mexicó történelmére vonatkozó részét igen jelesnek mondja.

A *Galaxy* tartalmának nagyobb részét különben szintén beszélyek — gyakran egy füzetben 3—4 — regények, s iro-

dalmi ismertetések, vagy aesthetikai czikkek képezik, melyek távolról sem oly szellemesek vagy alaposak, sem oly terjedelműek, mint a francia vagy angol szemléké, azonban nem megvetendők.

Nagyon elterjedt a *Scribners Illustrated Magazine for the people* (Scribner et Co. New-York) mely 10 íves havi füzetekben, s számos finom fametszettel tarkázva és sűrűn nyomva a szintén négy dollárra szabott előfizetési évi díjért valóban sokat nyújt. Tartalma oly változatos, mint a többieké. Írói közül kivál Bret Harte, kinek *Conray Gábora* múlt nyáron folyt e magazineben, egy időben több európai francia s egy magyar lappal. Ebbe is sok nő ír verseket s novellákat, azon sekély, de sensationális nemben, melyet az amerikai kedvel, mert az az olvasásban „excitementet“ keres, izgalmat, mint a színházban is.

Sok jeles irodalmi, társadalom és népismeí czikk található *Harpers New-Monthly Magazine*ban is. (Harper and Brothers New-York.) Például a négerek magán-életének leírása; kirándulások a Rocky Mountainsek belsejébe; Macaulay munkáinak ismertetése; elmélkedés a lakásoknak ma divatos bebutorozásáról; könyvbírálatok, melyek mind igen tanulságosak. És nem hiába a legrégebb reviewk egyike, körülé sereglenek össze a legkiválóbb költők s regényírók is: Elliot György, kinek *Daniel Derondája* szintén a múlt nyári hónapokban jelent meg; Hawthorne Julián, Stoddard, Launel Bush, s mások.

Ez és még néhány többé-kevésbbé jeles folyóiratokon kívül van még számos illusztrált heti s kétheti lap, melyek a vásári munkákat kezdő írőcskák, s nagy sereget képező írók életképtelen elsőszülötteit, ódákat, sonetteket, epigrammokat, meséket, novellákat, regényeket összehalmozva nyújtják; ez olvasmány a nagy közönségre számított, többnyire a „rémséges“ genrehez tartozik, s nincs oly szám, mely legalább néhány feszítő s borzadályt gerjesztő képet ne illesztene a szöveg közé; egyikén két férfi gyilokkal megy egymásnak, másikon a férfi egy nőt fojtogat párnájába, vagy egy egész groupe revolverekkel lödöz egymásra, vagy egy rabló két gyermeket czipel futva, s több ily hajmeresztő dolgok ábrázolatai. Mindezt leggyakrabban nők írják, a nagy számú blue stocking szokásos pongyola styljében, fecsegő házi bölcsesé-

gével czifrázva, s a férfiak elleni dyatribákkal tarkázva; e két harisnyák egy-egy művének kritikája, azután, mint egy pajzán író megjegyzé, többnyire azon lábikráktól függ, melyeket befödnek.

Az e nemű selejtes irodalom nagy terjedelmű; ámbár termékeit az említett folyóiratokban s más komoly lapokban az amerikai erős chauvinismus daczára elfogulatlan s kíméletlen gúnyorral ostorozza a kritika.

KECSKEMÉTHY AURÉL.

AZ ÁLLAMI ÉS TÁRSADALMI INTÉZMÉNYEK BEFOLYÁSA AZ EMBERI ÉLETRE.*)

I.

Lehetnek-e az állami szervezet és a társadalom intézményei lényeges befolyással az emberek életének tartamára, és ha igen, minő intézmények által állhat hatalmunkban az emberek életét meghosszabbítani: két fontos kérdés, melynek megoldásához statistika és történelem egyképen szükséges, de melynek tüzetes tárgyalása bizonyára túlhaladná e folyóirat körét.

Azonban néhány általános eszme elmondására és néhány tanúlság föltüntetésére kedvező alkalmat nyújtanak az alant elsorolt becses művek, melyek kiválóan tanúsítják hazai szakirodalmunknak az ide vágó fontos kérdésekre fordított figyelmét s melyek, más forrásokból merített adatainkkal egybevetve, ily tanulmányhoz értékes adatokat szolgáltatnak.

Az első helyen nevezett munka, Weszelovszky értekezése, beható statistikai tanulmányok alapján halálözési viszonyainkat Európa összes nyugoti államaival hasonlítja össze, és ez alapon számos részletbe menve, kiszámítja, hogy nálunk mennyivel nagyobb a halandóság, mint lehetne és kellene lenni; főleg a magyar faj halandóságát találja szerfölött nagy-

*) Dr. Weszelovszky Károly: *Statistikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota fölött.* (Akadémiai értekezés.) — Keleti Károly: *Magyarország népeseési mozgalma 1864—1870-ig és a cholera.* (Akadémiai értekezés.) — Körösi József: *Pestváros halandósága 1872. és 1873-ban és annak okai.* — Dr. Fodor József: *Közegészségügy Angolországban.*

nak, pedig számításai még a régi 1865-ig terjedő, az újaknál kedvezőbb adatokon alapúlnak. Ezután erélyesen megtámadja az a statistikailag felállított tételt, hogy a születési arány emelkedésének természetes következménye a halálozási arány egyidejű emelkedése is, és hogy a nagy halandósági osztalékot a nagyobb számú gyermekek okozzák. Adatokkal bizonyítja, hogy halálozásunk, a gyermekhalálozást nem tekintve, sem lesz kedvezőbb az európai államokhoz képest; ő a magasabb születési arányt Malthus tantételéből kiindulva úgy tekinti, mint a nagyobb halálozásnak következményét, tehát nem a magas születési arány oka a nagyobb halandóságnak, hanem a nagyobb halálozás oka a magasabb születési aránynak. Különböztetve a legtöbb statistikussal szemben már Quetelet is azt állítja, hogy a halálozás szabályozza a születéseket, és ezt nem is vonhatja kétségbe senki, a ki Malthusnak — Európában legalább magát naponként újra és újra érvényesítő — tantételét elfogadja.

Weszelovszky, tanulmányainak eredményeképpen, nem kevesebbel, mint teljes kihalással fenyeget és a baj megóvására czélszerű egészségügyi törvények és intézkedések föllállítását sürgeti, melyekkel a jelen értekezés folyamán meg fogunk ismerkedni. Ha van is W. nézetében túlzás, az újabb statisztikai adatok — fájdalom — e túlzást megint közelebb hozták a valóhoz.

Keleti értekezésének kiváló értéke főleg abban áll, hogy az 1864—1873-ig terjedő népesedési adatokat, melyeket neki, mint a hazai statisztikai hivatal főnökének annyi fáradság után legalább főbb eredményeiben megszerezni sikerült: népszerű alakban mutatja be a hazai közönségnek, és ez által nemcsak az anyag begyűlése után azonnal azok becses eredményével ismertet meg, hanem tanulságos összehasonlításai és észrevételei által mindenkit komoly gondolkozásra indít hazánk rendkívül kedvezőtlen halálozási viszonyai felől. Főleg K. értekezése bírt engemet is arra, hogy e tárggyal behatóbban foglalkozzam.

Körösi értekezésének Pestváros halandóságáról kiváló érdeket adnak azon messze menő becses részletek, melyek egy egész országra nézve meg nem szerezhetők, de egy nagy város halandóságának valóban tanulságos képét adják. Ha az európai nagy városokban oly lankadatlan buzgalommal gyűj-

tenék ez adatokat, mint Körösi, akkor a statistikának egyik rendkívül hasznos ága: az orvosi statistika rövid idő alatt nagy lendületet nyerne, és a szaktudós, mint például Oesterlen, nem volna többé kénytelen oly kevés, szétszórt és csak egyes részletekre vonatkozó adatokra alapítani *Medicinische Statistik* című kitünő munkáját. Alig van Európában város, melynek oly becses halálozási statistikája volna, minőt Budapestről 1872. és 73-ban Körösi József gyűjtött össze.

E három munkából hazánk egészségügyi viszonyaira nézve valóban lehangoló képet nyerünk és talán okunk volna kétségbe esni hazánk jövője miatt, ha viszont vigasztalást nem nyújtana egy kitünő képességű fiatal orvosnak, jelenleg a budapesti egyetemen az államorvostan tanárának műve, a ki két éven át fáradhatatlan buzgalommal gyűjtötte tapasztalatait Angolországban ennek közegészségügyéről; e műből, melyet a magyar tud. Akadémia kiváló elismerés kíséretében jutalomra érdemesített, megtanúlhatjuk, hogy hatalmunkban áll a gyorsan elhaló, mostoha egészségi állapottal küzdő és folyton satnyuló nemzedékek helyett egy sokkal életerősebb és kedvezőbb egészségügyi viszonyoknak örvendő generatiót teremteni, melynek utódai életerőben és egészségben folyton gyarapodni fognak. Anglia egészségügye talán a legtanulságosabb a földön, s annak megírása annyival nagyobb méltánylást érdemel, mert rendkívüli nehézségek álltak a szerző előtt. Az egészségügy tanulmányozása már magában véve is sok nehézséggel jár; számtalan egymástól külön álló, de azért egységes működésre hivatott szakokra oszlik az, melyek mindenikével csak az intézmények hozzáférése és alapos szakértői fölvilágosítás alapján lehet megismerkedni s melyek még azonfelül igen gyors változásnak és újításoknak vannak alávetve, mert ma még csak az első kísérletek körében mozognak. De főleg nehéz volt ez Angolországra nézve, melynek intézményei e téren is a szárazföldiektől elválva, egészen önállóan fejlődnek és mely a legutóbbi években is folyton új és új igen terjedelmes egészségügyi törvényeket hozott, a nélkül, hogy ezek valahol külön összegyűjtve megjelentek volna. Ha mind ehhez hozzá tesszük, hogy az egészségügy egész körét rendszeres egészbe összefoglaló mű a külföldi irodalomban sem igen létezik, és hogy Fodor Angolországnak és főleg Londonnak érdekes jellemzése és egészségügyi statistikájának előre-

bocsátása mellett részletes, mindenre kiterjedő, a jelesebb intézményeket személyes megfigyelés alapján leíró és a közegészségtan minden kérdéseire kiterjedő, Anglia legújabb törvényhozását magában záró, 500 lapra terjedő művet írt oly népszerű előadási modorral, hogy a nem szakértő is érdeklődéssel olvassa s érdeket nyer belőle az egészségügyi kérdések iránt: valóban sajnálnunk kell, hogy térszűke miatt nem fogunk e műből annyi részletet átvehetni, a mennyit a fölvetél megvilágítására óhajtanánk.

Visszatérve a kitűzött kérdés fejtegetéséhez, bár úgy hiszem, elvileg nem kétkedik senki abban, hogy az állam szervezetének és a társadalom intézményeinek csakugyan van befolyása az emberek élettartamára és hogy ezt a természet törvénye által kijelölt végső határig kiterjeszteni az egyes embernek, de főleg az egész társadalomnak hatalmában áll: még sem mulaszthatom el ennek igazolására egy pár feltűnő példát felhozni.

A régmúlt századok, az ó- és középkor halandóságáról igen keveset tudunk ugyan, de ez a kevés is elegendő indokul szolgál arra, hogy saját viszonyainkat e tekintetben jobbnak tartsuk.

Hiszen oly korszakban, midőn az ember életmódját, ruházatát és szokásait még kevésbé tudta a viszonyokhoz, éghajlathoz, lakhelyhez alkalmazni, a népvándorlások közben borzasztó lehetett a halálozás, kivált gyermek-halandóság. Darwin, Wallace és mások egyenesen annak tulajdonítják a fajkülönbségek keletkezését, hogy minden átköltözés, lakhelyválttatás és nagyobb népvándorlás után az új lakhelyen csak azok az igen csekély számú szerencse-gyermekek maradhattak életben, kik oly természettel jöttek a világra, mely az illető lakhely éghajlatának és viszonyainak legjobban megfelelt, mely tehát képes volt az új lakhely előnyeit felhasználni, hátrányait pedig eltűrni. Hogy a nagy gyermekhalandósággal akkor a népek gyakran nem törődtek, sőt a természet e nagy törvényét működésében olykor még elő is segítették: azt Spárta példája a többi közt eléggé igazolja. De a közelebbi múlt századok óta is csekélyebb lett a gyermekhalandóság, és ezt egyedül a rendezettebb társadalmi viszonyoknak és a kisdedek védelmére létesült sokféle humanistikai intézeteknek kell tulajdonítani. Főleg a városokra nézve áll ez. Genf váro-

sában az egy éves kor elérése előtt 1000 élve született gyermek közül meghalt:

a XVI. században	260
a XVII. »	237
a XVIII. »	202
1838—1845-ig	123

gyermek évenkénti átlagokban számítva. Londonban a XVIII. század első felében 9—10 ezer gyermek halt meg évenként a két éves kor elérté előtt 600—700 ezer lakos után, a XIX. század első felében csak 5—6 ezer két éves gyermek egy millió lakos után.

A cultura alatt fokán álló, illetőleg a culturnépektől távol eső népeknél főleg két csapás pusztítja még ma is ijesztő mértékben az emberi nemet: az éhség és a pestis, Európa középkori népeinek e két legiszonyúbb réme.

Tudjuk a történetből, mily nagy szerepet játszott Rómában az éhség és mennyi politikai zavarokra szolgáltatott okot. A középkorban gyakran dűl az éhhalál és a tőle való félelem számos politikai zavarokat idéz elő. Londonban 1314—1317-ig éhség dűl; 1327 és 77 közötti időben Angliában sok ember vész el éhen; s mind ez a jelen század elejéig tart. Franciaországban 1692 és 1799 között sok ember vész el éhen. Főleg a városi polgárok szenvednek és a veszély ellen védelmökre magtárákat építenek; de ezek legtávolabbról sem szolgáltak biztosításul a csapás ellen. Azonban az árak történetéből rendszeresen ki lehetne mutatni, hogy a mily arányban javultak a közlekedési és forgalmi eszközök, ép oly arányban lesznek az árak szabályosabbak, s ma bátran állíthatjuk, hogy a gabnatermesztésnek mind az öt világrészben való elterjedése után többé nem lehet mindenütt egyszerre rosz aratás, a gőzerő pedig a világ minden magtárainál nagyobb biztosítékot nyújt az éhség ellen, mert egyik világrésznek túltermése a másíknak hiányát azonnal fődözheti s a bő és szűk esztendők egymást lehetően kiegyenlítik.

A pestis szintén. évezredek óta pusztította az emberiséget. Mózes, Homer, Plutarch, Thukydides, Heródot és mások elremítő följegyzéseket hagytak arról reánk. Kr. u. 262-ben magában Rómában 5000 ember halt meg egyetlen egy nap alatt; Konstantinápolyban Justinian alatt 544-ben ezer sirásó nem győzte a pestis áldozatait eltakarítani; sok holt test nem

volt eltakarítható, hanem régi tornyokba hányták és földdel betöltötték, egész hajóterheket nyílt tengeren elsüllyesztettek vagy elégették. Egyes néptörzsek a pestisben végkép kihaltak. London lakossága 1349-ben a pestis által egészen kihalt. 1665-ben lakossága közül ismét 70,000 ember veszett el pestisben. 1709—10-ben a brandenburgi lakosságnak majd harmada, Danzignak felé halt ki. 1718-ban Egyiptomban 50 nap alatt 200,000 ember, Konstantinápolyban 1712-ben 160,000 ember halt meg, Bécsben 1713-ban 8644.

Az orvosok túlnyomó többségének véleménye szerint — mondja Weszelovszky — kelet volt a pestis bölcsője és dr. Stamm szerint Cairo volt fészke. Az emberiségnek ezen, talán a világ teremtése óta, legnagyobb ostroma 1845 óta valószínűen keleten sem létezik többé. Egy zsarnok szüntette meg. Mehemmed Ali alkirály ugyanis arra a merész gondolatra jött, hogy a várost környező és attól a sivatagi szárító szeleket elzáró, 150—200 méternyi magas domblánczot elhordassa s az így nyert tért kertekké alakítsa át. Legidősebb fia, Ibrahim pasa hozzáfogott a műhöz s a Boulág nevű külváros és a nilusi delta közötti két legmagasabb domb elhordott földjével kitöltötte a posványos mélyedéseket; egy harmadik dombot pedig a saját költségén hordatott szét.

A munka öt évig tartott; ezrenként hajtották a felláthat annak folytatásához; a terhes és fáradságos munka súlya alatt sokan elhaltak; de a veszélyes mocsárok helyén olaj- és gyümölcsfa ültetvény keletkezett és szabad út nyílt a szárító szeleknek. Hozzá járult a jobb egészségügyi rendőrség, melynél fogva az azelőtt földdel alig bekapart, sőt igen számos házban bent a lakásban tartott holt testeket jobban eltakarították, a város tisztántartása elrendeltetett, közelében a dögöket meg nem tűrték, és azóta a pestis keleten nem ütötte föl fejét, holott azelőtt ritkán maradt mentve tőle. Íme egy erélyes közegészségi intézkedésnek gyökeres végrehajtása mily csapástól mentette meg keletet és egész Európát!

Az emberi nem összességének átlagos korát ma általában mindenütt, hol e célra adatok állanak rendelkezésre, magasabbnak találjuk a múlt századokról kiszámított élet-tartamnál és bár ezt a pessimisták egyedül a gyermekhalandóság csökkenésének és csekélyebb születési aránynak tulajdonítják is, egyelőre ez is elég nyereség, mert századunkban

van elég ok, mely a múltból maradt halálozási arányt méltán rosszabbra fordíthatná.

Különben azon elszórt példák, melyek csak egyes vidékekről és országokról szólnak, sokkal meglepőbbek, semhogy határozott haladást ne bizonyítanának még akkor is, ha részben hiányos adatokon vagy téves számításokon alapúlnának.

Európában átlag a XVI. és XVII. században minden 20—25. lélekre, ma minden 40—45. lélekre esik egy halál. Ha ez a számítás nem alapszik is biztos adatokon, de vannak egyes kivételes példáink, hol biztosabb adatokból lehet kiindulni; ilyen főleg Genf, hol az átlagos élettartam volt:

a XVI. században	21 év
a XVII. »	25 »
a XVIII. »	33 »
1840—1855-ig	42 »

Párisban a XIV. században minden 22. lélekre esik egy halál, a XIX. század első 25 évében minden 32. lélekre.

Angolországban 1000 lakó után (a halva szülöttek nélkül) meghalt:

1740-ben	28 ember
1780-ban	25 »
1790-ben	22 »
1800-ban	21 »

Igaz ugyan, hogy azóta a halandóság folyton 21 és 23 között ingadozik, de ez az egészségügyi intézkedések életrevalósága ellen mit sem bizonyít; mert ha osztozunk is Oesterlen nézetében, hogy a kedvezőbb halálozási arány egyedül a születések csökkenésének eredménye. és ha igaz is az, hogy a XIX. század eleje óta se Poroszország, se Anglia hiteles adatai úgy szólván semmi javulást nem mutatnak, hogy egyes betegségek, p. a pestis, himlő stb. csökkentek vagy megszűntek ugyan, de más részről a cholera, typhus és tüdőgümőkór annál nagyobb mértékben dühöng: mind ezekkel szemben ne feledjük el, hogy a társadalomnak egy tekintélyes számú osztálya ma jelentékenyen rosszabb viszonyok között él, mint a múlt században és a jelen század kezdetén; hogy főleg a kis iparos helyzete ezóta alig javult és az egész nagy gyári munkás osztály csak ez idő óta keletkezett, a gyári munka pedig legnagyobb ellensége az egészségnek. A munka ára és értéke a tőke óriási jelentőségével szemben épen nem lett nagyobb

mint a múlt században volt; főleg ha az élelmi szerek olcsóságához viszonyítjuk azt. VIII. Henrik idejében borjú, marha, juh és sertéshús volt Angliában a szegények tápszere, egy font jó hús olcsóbb egy font kenyérnél. Az Elba és Rajna mentében hajdan a eselédek kialkudták, hogy hetenkint csak kétszer esznek lazacot. Az 1482. évi szászországi rendtartás törvényes korlátot szab a munkások mértéktelen étkezésének. *) E korban — és ez tartott egész a XIX. század első negyedéig — a nemzetjövedelem viszonylag legnagyobb része a munkás osztály javára esett. Ezzel szemben ma a tőke van túlsúlyban, az élelmi cikkek drágák, a tőke terményei olcsók és a munkás díját lenyomják, úgy hogy a munkás az élelmére szükséges minimumot is csak ünnepnapjainak és nyugvóidejének megszorítása, s az asszonyok és gyermekek munkára késztetése által igyekszik megkeresni. 1770-ben 12 órai munkaidő a munkás megfékezésére szolgáló ijesztő eszközkint tekintetett, míg 66 évvel később (1836.) Yorkshirében több gyártulajdonos 200 frtnyi pénzbírságra ítéltetik, mert öt gyermeket, 12—15 éves korban, 30 órán át éjjel-nappal dolgoztatott oly helyiségben, mely a gyapotrongyok tépése által folyton telve volt porfelleggel, csak éjfélkor engedve nekik egy órai nyugvást. A hatvanas években az angol parlament bizottsága egész halmazát az adatoknak terjeszti a parlament elé, melyek szerint 7—10 éves gyermekek hetenként alig 2 frtra rúgó bérért reggel 6 órától este 9-ig dolgoznak és hetenként kétszer éjjel is, délben egy órai, vagy gyakran csak fél órai nyugvás engedtetvén nekik. Ily körülmények között ne azon csodálkozzunk, hogy Angolországban oly sok egészségügyi intézkedés daczára az átlagos élettartam semmit sem javult, hanem inkább azon, hogy Anglia nagyszerű egészségügyi intézkedései által meg tudta akadályozni a visszaesést. Nem is lehet ez másnak eredménye, mint azon számos intézkedéseknek, melyek által a városok levegője többé-kevésbé mindenütt jobbá és egészségesebbé tétetett a középkor rosszul

*) „Die Werkleute sollen mit 18 Groschen Wochenlohn und täglich Mittags und Abends mit 4 Speisen: Suppe, zweierlei Fleisch und Gemüse, an Festtagen aber mit 5 Speisen: Suppe, zweierlei Fleisch und 2 Zugemüsen zufrieden sein. Die gleiche Kost sollen die Mäder erhalten.“

épített, tisztátalan és szűk utcájú és ezenfelül még fallal bekerített városainál.

Valóban ha a jelenkor élettartamát föltüntető számadatakat részrehajlatlanul méltatni akarjuk: úgy kell azokat tekintenünk, mint a czélszerű intézkedéseknek és reformoknak folytonos küzdelmét azon veszély ellen, mely a szegény néposztályt folytonos szaporodása és könnyelműsége következtében fenyegeti.

Az állam és társadalom folytonos erőfeszítéseket tesz, az emberi élettartam javítására; a munkás osztály és gyári népesség szaporodása annak megrontására. Ez természetesen csak a XVI—XVIII. századdal szemben áll és nem a bizonyára nagyobb halandóságú ókori, vagy a jelenkori vad néptörzsekkel szemben.

Bátran elmondhatjuk tehát Keletivel:

„Tőlünk, társadalmi intézményeinktől, fölvett életszokásainktól s az okszerű életrend hívebb vagy helytelenebb követelésétől függ életünk meghosszabbítása s minden egyes társadalmi tag, ki az átlag-év túlélését eléri: a priori statistika egy-egy számát hamisítja meg — a társadalom érdekében — s az utólag konstatáló józan statistikának nyújt alkalmat, hogy derültebb számokban tüntesse ki az ország állapotát.“

Ha már most azon meggyőződéstől áthatva, hogy nemcsak minden egyesnek külön, de magának egy népnek is mint egy szerves nagy egésznek módjában van oly eszközöket teremteni, melyek által az egész népnek életerejét tartósabbá teheti: akkor bizonyára fontos azon adatok ismerete, melyek a tényleges állapottal ismertetnek meg bennünket. Ezek pedig az évi születések és halálozások adatai. Keleti fáradozásainak köszönjük, hogy ezen adatok jelenleg már az egész 1864—1873. évi időközről előttünk fekszenek oly korszakról, mely minden előbbi korszaknál tanulságosabb, mert, mint Keleti találóan megjegyzi, kiválóan jó és kiválóan rossz éveket, nevezetes politikai átalakulást, egy nagy közgazdasági fölpezsdülést s utána egy nagy krízist és két cholerajárványt foglal magában.

Egy futó pillantást vetve e népesedési adatokra, elég okot találunk hazánk egészségügyi állapotáról és annak javítására célzó eszközeiről elmélkedni.

Magyar- és Erdélyországban			
	született	esik egy születés	
1864-ben	518,146	lélek, minden	24 lélekre
1865-ben	536,190	»	» 24 »
1866-ban	546,110	»	» 23 »
1867-ben	506,234	»	» 25 »
1868-ban	557,841	»	» 23 »
1869-ben	566,123	»	» 23 »
1870-ben	570,692	»	» 24 »
1871-ben	591,148	»	» 23 »
1872-ben	563,362	»	» 24 »
1873-ban	566,792	»	» 23 »

Tehát az egész 10 év alatt átlag évenként 552,000 születés fordult elő, úgy hogy 24 lakóra jutott egy születés; ez az európai átlaghoz képest igen kedvező, mert Európában átlag minden 30 lakó után esik egy születés. Az egyes európai államok közül pedig csak is Oroszország és Szerbia múl fölül bennünket; esik ugyanis:

	egy születés	
Oroszországban (1858—63-ig)	minden	23 lakóra
Szerbiában (1869—73-ig)	»	23 »
Németországban (1869—73-ig)	»	24 »
Ausztriában (1869—73-ig)	»	25 »
Németalföldön (1867—71)	»	27 »
Olaszországban (1867—71)	»	27 »
Spanyolországban (1861—70)	»	27 »
Angliában (1869—73)	»	30 »
Belgiumban (1869—73)	»	30 »
Portugalban (1860—61)	»	31 »
Finnlandban (1865—70)	»	32 »
Görögországban (1868—69)	»	32 »
Norvégiában (1866—70)	»	32 »
Schweizban (1867—71)	»	32 »
Romániában (1867—71)	»	33 »
Svédországban (1866—70)	»	34 »
Franciaországban (1867—70)	»	39 »
Dániában (1868—72)	»	39 »

Ha az évenkénti születési adatokat az évi halálozás adataihoz viszonyítjuk, akkor azt találjuk, hogy hazánkban:

	meghalt:	esett egy halálozás:
1864-ben	434,066	egyén, minden 29 lélekre
1865-ben	380,472	» » 33 »
1866-ban	504,043	» » 25 »
1867-ben	436,434	» » 33 »
1868-ban	443,799	» » 29 »

	meghalt:	esett egy halálozás:
1869-ben	424,106 egyén,	minden 31 lélekre
1870-ben	446,085 »	» 30 »
1871-ben	535,350 »	» 25 »
1872-ben	580,445 »	» 23 »
1873-ban	874,055(!) »	» 15 »

Ezen adatokat a születési adatokkal egybe vetve semmi sem oly föltűnő, mint a nagy aránytalanság a két adat között. Míg a születéseknek a lakossághoz viszonyított száma 10 év alatt 23—25 között változik, addig a halálozásnál az eltérés a két véglet között 15—33-ra rúg. Míg a születések 1865-ben 155 ezerrel múlták fölül ez év haláleseteit; addig 1873-ban 307 ezer emberrel *több* halt meg, mint született. De e véglet-ről nem szólva is, magok az egyes évek közötti nagy ugrások eléggé bizonyítják a halálozás roppant szabálytalanságait.

Az egész 10 év alatt átlag évenként 552,263 ember születik, és 505,885 hal meg, tehát az évi szaporodás nem több 46,378-nál, a mi 0,84% évi szaporodásnak felel meg, holott az előbbeni évtizedben népünk átlag közel 1%-kal szaporodott.

Ha halálozási adatainkat a többi európai államokkal összehasonlítjuk: hazánk valamennyi európai állam között a *legutolsó* helyen áll. Európában átlag minden 42. lakóra esik egy halál; hazánkban már minden 26.-ra.

Az európai államok ekként sorakoznak:

	egy halálozás esik:
Finnlandban (1865—1870-ig)	minden 26 lakóra
Oroszországban (1858—63)	» 27 »
Ausztriában (1869—73)	» 30 »
Szerbiában (1869—73)	» 31 »
Itáliában (1867—71)	» 32 »
Németországban (1869—73)	» 33 »
Spanyolországban (1861—70)	» 35 »
Franciaországban (1867—71)	» 36 »
Németalföldön (1867—71)	» 37 »
Schweizban (1867—71)	» 39 »
Belgiumban (1869—73)	» 40 »
Görög- és Oláhországban	» 41 »
Portugalban (1860—61)	» 46 »
Angliában (1869—73)	» 47 »
Svédországban (1868—72)	» 48 »
Dániában (1868—72)	» 49 »
Norvégiában (1868—72)	» 57 »

De nemcsak akkor üt ki kedvezőtlenül az eredmény, ha az európai államokkal hasonlítjuk össze népesedési viszonyainkat, hanem akkor is, ha saját előbbi évtizedünk adataival, az egyetlen biztos adattal, melynek hazánk népfejlődési viszonyaiból még birtokában vagyunk.

Míg ugyanis 1864—1873-ig minden 24 lakóra esett egy születés, addig 1852—1862-ig minden 22^s lélekre; ellenben egy halál 1864—1873-ig minden 26 lélekre esik; 1852—1862-ig pedig csak minden 28 lélekre. A születési arány tehát kisebbedett, a halálozási arány ellenben ennek daczára növekedett.

II.

Hazánknak valóban szomorú halálozási adatait fölismerve, ha azon módokkal akarunk foglalkozni, melyek által az állam és társadalom e szomorú eredményt javíthatná: meg kell ismerkednünk mind azon okokkal is, melyek a halálozási arány emelésére és általában az emberi halandóság nagyságára befolyással vannak. Sajnos ugyan, hogy a halálokok statisztikája ma még igen szűk körben mozog és hazánkban az újabb évtized adataiból még e szűk körre nézve sem nyerünk semmiféle fölvilágosítást, mégis föl kell említenünk a halál okaira nézve mindazt, a mit annak megvilágítására akár a külföldi, akár saját régibb adatainkból összeszedhetünk.

Valamely nép nagy halálozásának ijesztő számait az által szokás védelmezni, hogy az a nagyobb propagatív erő és vele együtt a nagy számú születéseknek természetes következménye. Igaz ugyan, hogy a gyermekhalálozás csaknem minden európai államban a holtan szülötteket is beszámítva az évi halálozásoknak 40—45%, de a nélkül is átlag 40%-kát teszi. Az évi születésekhez viszonyítva pedig azt lehet mondani, hogy minden 3-ik újonnan született gyermek elhal az ötödik év elérése előtt. Mind ennek daczára számos adat bizonyítja még a csekély körben mozgó hazai adatokra nézve is, hogy a születések emelkedése nem tételezi föl a halálozások emelkedését, vagy ezek csökkenése a halandósági arány alábbszállását, tehát, hogy a nagy születési arány épen nem oka a kedvezőtlen halálozási viszonyoknak. Hazánk legújabb adatai alapján

a születési halálozási, és gyermek-halandsági arány a következő rovatokból azonnal szembe ötlük:

Magyar- és Erdélyországban esett			
	egy születés:	egy halálozás:	az elhaltak %-ka
	minden	minden	öt éven alól:
1864-ben	24 lélekre,	29 lélekre,	56,9%
1865-ben	24 „	33 „	44,4 „
1866-ban	23 „	25 „	46,7 „
1867-ben	25 „	33 „	52 „
1868-ban	23 „	29 „	50,5 „
1869-ben	23 „	31 „	50,6 „
1870-ben	24 „	30 „	49,8 „
1871-ben	23 „	25 „	48,6 „
1872-ben	24 „	23 „	47 „
1873-ban	23 „	15 „	40 „

Az öt éven alól elhúnytaknak legkisebb osztaletka 40% az egész tíz év alatt tehát éppen a legborzasztóbb halandósággal esik össze és a legnagyobb közel 57%-nyi gyermekhalandósági év egy határozottan kedvező halálozási évvel esik össze, sőt a megelőző 1863-iki év sem mutat valami eltérő magas születési arányt, mely az 1864. évi nagy gyermekhalandóságnak magyarázatát adná; 1863-ban ugyanis minden 23 lélekre esik egy születés és minden 29-s lélekre egy halál. A gyermekhalandóság tehát a születések minden nagyobb emelkedése nélkül óriási magasságot ért el, minek okát egyedül az 1863-iki inséges és aszályos esztendő csapásaiban lelhetjük föl; de miből egyúttal láthatjuk, hogy a gyermekhalandóság emelkedése nem a növekedő születéseknek következménye, hanem a sülyedő anyagi jólét és társadalmi csapások legbiztosabb fokmérője.

Nagy gyermekhalandóságunk tehát ép úgy, mint nagy halandóságunk általán csak azon számos társadalmi bajoknak következménye, melyeket javítani és elhárítani nemcsak lehet, de bizonyára kell is.

A nagy gyermekhalandóságot általában eddig minden irányban folytatott kutatások daczára is meglehetősen biztonságga csak két egymással összefüggésben álló okra lehet visszavinni: szegénység és törvénytelen születés.

A törvénytelen születések száma nálunk ugyan nem nagyobb, mint más európai államokban, de a gyermek gondo-

dozása (daczára a túlnyomó mezei lakosságnak) úgy látszik sokkal hiányosabb.

Az összes születések közül törvénytelen volt hazánkban:

1852—1862-ig átlag . . .	4 ‰
1864-ben	7.5 »
1865-ben	7.4 »
1866-ban	8.6 »
1867-ben	7.8 »
1868-ban	7.4 »
1869-ben	6.9 »
1870-ben	6.8 »
1871-ben	6.6 »
1872-ben	6.4 »
1873-ban	6.4 »

Tehát az évi születéseknek átlag 7‰-ka törvénytelen, de a viszony folytonos javulást tanúsít.

Európában

1000 újonnan született gyermek után esik törvénytelen:

Szerbiában	4	Belgiumban	73
Görögországban	12	Franciaországban	74
Romániában	31	Finlandban	75
Oroszországban	35	Norvégiában	85
Németalföldön	36	Németországban	90
Spanyolországban	55	Svédországban	106
Schweizban	57	Dániában	113
Olaszországban	62	Ausztriában	130
Magyarországban	71	Portugalban	158

A törvénytelen gyermekeknél a halálozás általában 15—20‰-kal nagyobb szokott lenni, mint a törvényeseknél a nélkül azonban, hogy azon államok halandósági viszonya kedvezőtlen volna, hol legnagyobb a törvénytelen születések száma. Különbén a törvénytelen gyermekek nagyobb halandósága is azt bizonyítja, hogy a nagy gyermekhalandóság a szülők nagy szegénységének vagy könnyelműségének következménye. Hennig állítása szerint, mely különben másoknak kisebb körben gyűjtött adataival is összevág: 100 csecsemő közül anyatej mellett 18—20, dajkatej mellett 29—33, mesterséges etetésnél 63, a lelenczházakban pedig 80 hal el. De mind ez szoros összefüggésben áll az anyagi és szellemi jóléttel és a legcsekélyebb gyermekhalandóság csakugyan a jó módú középsztyállynál mutatkozik.

Az általános jóléten kívül azonban még a lakhelynek és foglalkozásnak is meg van a maga jelentékeny befolyása a gyermekhalandóságra: így a nagyobb városokban átlag 6° o-kal több gyermek hal meg az öt éves kor elérte előtt, mint a vidéken. Ez azonban nem annyira a városban lakás, mint a szegényebb iparos népesség befolyásának tulajdonítható. Legalább Angliában az iparos kerületek gyermekhalandósága 10° o-kal nagyobb, mint a földművelési kerületeké.

Pesten a gyermekhalandóság szintén nagyobb, mint az országban; 1872-ben az öt éven alúli gyermekhalandóság az országban 47° o, Pesten 50° 8° o-ka volt az összes halandóságnak: 1873-ban az országban 40° o, Pesten 47° o. Erre természetesen a törvénytelen gyermekek nagy száma is jelentékeny mértékben befoly, mert míg az országban 1872/3-ban az évi születéseknek csak 6° o-ka volt törvénytelen, addig Pesten átlag minden 3. szülött törvénytelen.

Pest város nagy gyermekhalandóságára is a törvénytelen születéseken kívül főleg a vagyoni állapot látszik befolyást gyakorolni. Az összes két évi gyermekhaláleseteknek ugyanis 11° o-ka a pinczelakosok gyermekeiből került ki és a Körösi által a halottkének szemléje alapján készült 4 vagyonossági csoportban a halandóság a következő volt:

	meghalt 100 gyermek közül:
az I. legvagyonosabb osztályban	32
a II. osztályban	54
a III. „	66
a IV. „	67

A nagy gyermekhalandóság tehát minden esetre sanyarú társadalmi viszonyoknak következménye és legérzékenyebb fokmérője a nemzeti jólétnek; de még sem oly baj, mint a halál pusztításai a fejlettebb életkorúak között, mert a nagy gyermekhalandóság végre sem más, mint a természetes kiválás törvényének érvényesülése kérlelhetetlen szigorral ott, hol a társadalom a természet törvényének féktelen szabad folyást enged, enyhébb alakban ott, hol a társadalom a természet szigorát enyhíteni törekszik. De nem is a nagy gyermekhalandóság az, mely halálozási viszonyainkat oly rosszszá teszi, hanem a productiv kort pusztító betegségek. Ezek okozták

azt, hogy míg a gyermekhalandóság újabban már nálunk is az európai cultur-államok arányáig szállott alá; addig az általános halálozás 1873-ban Európában hallatlan magasságot ért. A cholera is úgy látszik a productiv korokat pusztította, mert az öt éven aluli gyermekekre az 1873. évi kisgyermekhalandóságból és Pestváros adataiból következtetve, alig esett több 15°/o-nál, talán ennyi sem; mert az összes gyermekhalálozás alig növekedett 1873-ban 8°/o-kal; az összes halandóság pedig az előbbi évhez képest 34°/o-kal. Nálunk tehát épen a legproductivabb középkorban pusztít a halál, mi a fogyasztók és termelők közötti nagy aránytalanságot idézi elő, a minek egy nemzet gazdasági és physical életfejlődésére igen szomorú következményei vannak. Ha a productiv kor addig sem tart, hogy az improductiv kor fogyasztásait és költségeit visszatéríthesse, illetőleg a következő nemzedéknek legalább ugyanazon nevelést adhassa, a melyben ő részesült; mert ez volna a tulajdonképeni visszatérítés: akkor ennek nem lehet más eredménye, mint lemondás a jobb ruházkodásról és jobb táplálkozásról, magasabb műveltségről és a mi legszomorúbb, mert a jövő generáció fokonzónái elsatnyulására vezet: a gyermekeknek idő előtti elvonása a neveléstől és zsenge korban munkabér-keresetre való szorítása. Igaz, hogy maga a természet a productiv és improductiv fogyasztók közötti egyensúly helyreállítására törekszik, de pusztító járványok éltypus és korai halál azon borzasztó eszközök, mely által a természet az egyensúlyt helyre állítja. Ily borzasztó módon növekedett pár év alatt az írlandi középeletkor az ötvenes években tizenhárom hónappal; és ez lehet Wesze-
lovszky állítása szerint nagy halandóságunk és gyakori pusztító járványainknak oka.

Annai bizonyos, hogy nálunk a 20—40. évig terjedő életkorban a halandóság épen 2°/o-kal magasabb, mint Ausztriában. A 60-ik életkort pedig nálunk az elhúnytaknak csak 13°/o-ka éri el, míg az európai államokban átlag 26°/o, Ausztriában 19°/o-ka.

A mi halálozási viszonyaink tehát nem pusztán a gyermekhalálozásra nézve kedvezőtlenek, hanem a termelő és fogyasztó népességnek egymáshoz való viszonyára nézve is. Ha a születéstől 15 évig terjedő kort improductiv kornak és 15—60-ig terjedő kort productivnek vesszük, akkor :

Franciaországban esik	3	fogyasztóra	8	termelő
19 európai államban »	3	»	6	»
Hazánkban	»	3	»	5

A productiv évek tehát, melyeket átlag egy államban a termelő átél, Franciaországban 18 évet, az európai államokban átlag 15—16 évet, Ausztriában tizenöt évet, hazánkban csak 13 évet tesznek.

Mindez szolgáljon igazolásául annak, hogy a mi halálzási viszonyaink, a gyermekhalálózást egészen nem tekintve is, igen kedvezőtlenek és ezzel térjünk át a halál többi főbb okainak megvizsgálására. A halálokok statisztikája általán igen tökéletlen ugyan, nálunk pedig az újabb adatoknál teljesen hiányzik, mind ennek daczára még is egyes főbb okokra nézve nagyon fontos tanúlságot vonhatunk le. A halálózásoknak legáltalánosabb okai a gyermekkoron és a betegségek kivül, melyekről teljes statisztika még a legelső európai államokban sem létezik: a járvány, foglalkozás, lakhely és szegénység.

A mi a *járványokat* illeti, ezek között hajdan legrettegettebb volt a pestis, ma a cholera. Ismerjük ugyan e járvány pusztításainak nagyságát hazánkban, de az európai államok cholera-statisztikája általán sokkal tökéletlenebb, semhogy belőle jelentékenyebb következtetéseket vonhatnánk. A statisztikai kutatásoknak eddig még azt sem sikerült kideríteni, vajon Pettenkofernek és nagy számú követőinek van-e igaza, ki a cholérának egyedül emberek által Ázsiában, névleg Indiából a Ganges mentétől való behurczolását állítja, vagy Oesterlennek, ki a cholérát mindenütt meghonosodott betegségnek tekinti és annak Indiából való behurczolását ép oly nevétségesnek tartja, mint a boszorkányok és ördögökben való hitet. Újabban általán kétféle cholérát szokás megkülönböztetni; a cholera nostras és kelet-ázsiai járványos cholérát.

Jelenleg e choléráknak még egyes jelentékenyebb évekre terjedő statisztikája is csak kevés európai államból van meg, s méltán üdvözölhetjük Fodornak a budapesti IX. nemzetközi congressus elé terjesztett indítványát egy nemzetközi cholera-statisztika szervezésére nézve.

A cholera úgy látszik négy külön alkalommal hurczolatott be Európába; u. m. 1831-ben, 1848-ban, 1866-ban és 1872-ben. Az 1848. évi cholera Európában 1856-ig folytono-

san föntartotta magát és Poroszországban 1849- és 1852-ben, Olasz-, Francia- és Angolországban 1854-ben, hazánkban és Ausztriában 1855-ben vitt véghez nagy pusztításokat az emberi nem sorai között. Teljesen csak 1857-ben szűnt meg, hogy 1866-ben ismét egy új betörésnek engedjen tért.

Azon elszórt adatok közül, melyek ez időkből fönmaradtak, főlemlítjük a következőket. Cholerában elhaltak :

Franciaországban :

1832-ben	102,735
1849-ben	100,110
1854-ben	145,541

Poroszországban :

1831—1867-ig összesen 649,745

Legtöbb :

1831—32-ben	49,276
1848—49-ben	71,539
1852-ben	68,436
1855-ben	57,252
1866-ban	224,382

Olaszországban :

1866—67-ben 147,646

Ausztriában :

1855-ben	100,386
1866-ban	165,292
1872—73-ban	128,270

Leginkább dühöngött Gácsországban, hol :

1855-ben	73,854
1866-ban	34,857
1873-ban	91,308 halt meg.

Bukovina és Morvaországban pedig :

1866-ban 67,183.

Hazánkban :

1831—32-ben	236,032
1836-ban	40,112
1855-ben	169,762
1866-ban	71,429
1873-ban	189,000

Az 1873. évi cholera keletről hozatott be hozzánk és keletről nyugat felé húzódik, míg az 1866. évi cholera Pozsony és Nyitra megyében kezdődik és itt pusztít leginkább. Az 1873. évi cholera már 1872-ben augusztus hótól egész

novembes hóig elég határozottan mutatkozott, de teljes erővel csak a reá következő nyáron lépett föl. 1872. július havában már Oroszországban nagy mértékben dühöngött és ezen egy hónapban 11,158 embert ragadott el, innét átsapott Gácsországba és Bukovinába és hazánkba, hol egyszerre az ország közepén ütötte föl fejét; ámbár nem lehet kétség az iránt, hogy hozzánk Gallicziából vette útját, mit eléggé bizonyít a vele legsűrűbben érintkező megyék nagy halandósága.

Cholera-ban halt meg:

Árva megyében	3,011
Turóc megyében	1,490
Szepes megyében	5,342
Sáros megyében	5,937
Zemplén (a gácsországi vasút központja)	13,896
Ung- és Beregh megyében	8,480

Zemplén megyéből tovább azután mindig a Tisza mentében látszik haladni.

Érdekes volna az egyes helységeknek, hol a cholera pusztított, részletes statisztikáját egybe állítani, mert a cholera többé-kevésbé vagy az egyik vagy a másik megyében pusztított és nagyobb mértékben, egyik megye sem maradt teljesen megkímélve, míg egyes helységek bizonyára hazánkban is találhatóak lennének, melyek úgy mint Franciaországban Lyon városa, Kis-Ázsiában Libanon falvai a cholera-tól mentve lenni látszanak; Korányi hasonló példát hoz föl 1848-ból Gödöllőre nézve a IX. nemzetközi congressus emlékirataiban.

A városok közül, melyeknek a cholera halandóságáról adatok vannak kezeink között, főlemlítjük a következőket:

Münchenben:

1836-ban meghalt	945
1854-ben »	3,066
1873-ban »	1,466

Londonban:

1832—33-ban	6,729
1848—49-ben	14,601
1854-ben	11,661

Bécsben:

1831-ben	1,550
1836-ban (liányos)	2,835
1854—55-ben	5,205
1866-ban	2,641
1873-ban	2,854

Pesten :

1831-ben	1,526	egyén,	vagyis	1000	után	23
1854-ben	1,848	»	»	»	»	16
1866-ban	1,944	»	»	»	»	13
1872—73-ban	2,558	»	»	»	»	11

Sokkal részletesebb és behatóbb, főleg a beteg személyes viszonyaira vonatkozó adatok volnának szükségesek ahhoz, hogy az orvosi tudomány a betegség terjedésének okai iránt tisztába jöhessen; s azon óvszereket, melyeket ellene eddig alkalmaz, még nagyon kéteseknek kell tekintenünk, bár jobb hiányában alig lenne szabad mellőzni azokat. Ezen óvszerek közül a legáltalánosabbokról szólni fogunk az egészségügyi törvények és intézmények ismertetése alkalmával.

Most még egy másik jelentékeny járványt kívánok föl- említeni és ez a himlő.

Európában a többé-kevésbé tökéletesen gyűjtött himlő- statisztika mindenütt azt látszik igazolni, hogy a himlőnek, ha nem is megbetegedési, de halálozási aránya folytonos csökkenésben van. Ez a himlőoltás kedvező eredményének tulajdonítandó, annál föltünőbbek azon számok, melyeket az előbbiekhöz képest a lajtántúli statisztika tüntet föl és melyek főleg az egész monarchia legegészségtelenebb tartományának Gallicziának tulajdonítandók, de általában véve is nagyszerű visszaesést mutatnak a himlő-halálózásra nézve, úgy hogy ezzel szemben nálunk még az 1873-iki év is rendkívül kedvező.

Himlőben halt el:

A magyar államban:		Ausztriában:
1854—59-ig átlag	12,152	4,726
1864-ben	21,902	7,088
1865-ben	11,281	4,542
1873-ban	5,707 *)	67,824 (!)
1874-ben	—	37,721 **)
Pesten :		Bécsben :
1872-ben	163	3,334
1873-ban	914	938

Ezen kívül 1873-ban még a ronesoló toroklob (1938) és a váltó láz (1891) pusztított jelentékenyebb mértékben.

*) Horvátország nélkül.

**) Csak Gácsországban magában 20,384.

A járványok hanyatlása a cholera nélkül is nagy mértékben (118,000 lélekkel) fölszaporodott halálesetekkel szemben ép oly föltűnő ezen adatokban, mint a lajtántúli himlő-járvány óriási pusztításai 1873- és 1874-ben. Az előbbit hajlandók vagyunk a halálozási statisztika hiányos voltának tulajdonítani, az utóbbi egy himlő járvány eredménye, mely már 1872-ben 39,000 esettel mutatkozott, és főleg Bécsben és Gallicziában dühöngött; Gallicziában még 1874-ben is 20,384 halt meg himlőben.

Soha statistikai adatok oly hangosan meg nem czáfoltak semmiféle állítást, mint a jelen adatok Frantznak azon egészen meggyőződészerűleg hirdetett, az ötvenes évek adatai alapján levont tanát, hogy Jennernek a himlő-oltás által sikerült ugyan a halálozás egyik okát nagy részben elfojtani, de épen ez által annál dühöngőbbé tétetett egy másik járvány, a cholera, mely épen azon mértékben növekedik, a mily arányban a himlő csökken. Természetesen ezen állításnak akkor sem volt semmiféle alapja, mert míg a himlő mindenkor túlnyomóan a gyermekeket pusztítja, addig a cholera sokkal inkább a felnőtteket.

Második fontos halálozási tényező, mint föntebb említettük, a *lakhely*. Ámbár Oesterlen mind azon adatokat, melyek egész Európában mindenütt meglepő egyformasággal a népesebb városok halandóságát nagyobbak tüntetik föl, mint az illető vidékéket, vagy mint az országos átlagot: sem a lakások túltömöttségének, sem a lakosság sűrűsége okozta levegő-romlásnak, miasmagnak stb. nem tulajdonítja, sőt ezeknek részt sem enged a nagyobb halandóságból, mindenért csak a városi lakosság foglalkozását és a nagyobb szegénységet okozva: mégis van elég adat arra, hogy maga a városi lakás különben egyenlő viszonyok között is hátrányosabb a falusinál, vagy legalább, hogy a városban oly okok is működnek közre a halandóságra, melyek nem a foglalkozás vagy szegénység következményei. Más részt tagadhatatlan, hogy épen a város nagyobb anyagi és szellemi gazdagságánál fogva rendelkezik azon eszközökkel, melyek által a városi lakás kártékony befolyását lejobb szállíthatja, sőt csaknem egészen megszüntetheti. A városi halandóság és annak okaira nézve különben alig fogunk valahol részletesebb és becsesebb adatokat találni, mint Körösi művében.

Hogy a városi halandóság átlag nagyobb, mint a vidéki, azt hazánk statisztikai adatai is ép úgy igazolják, mint az európai adatok általán. Magyar- és Erdélyországban 1870-ben átlag minden 30 lakóra, a városokban minden 26 lakóra, Pesten pedig minden 23 lakóra esett egy halál. De ez adatokon kívül a lakhely befolyását határozottabban igazolja a városoknak egymásközötti összehasonlítása és annak igazolása, hogy a városok hátrányainak kisebbitése által a halandóság azokban javult. Körösi a legújabb adatok alapján, melyek mindenütt 1870—1874 közötti időben esnek, 41 százötvenezernél több lakóval bíró várost összehasonlítván, azok között oly nagy különbséget talál, hogy Philadelphiában 1000 lakó után 19, Pesten 47, Odessában 58 ember hal meg, pedig bizonyára mindenik városban az ipari és gyári foglalkozás túlnyomó és a város halandósága épen nem nagyobbodik az iparos és főleg gyári népesség nagyobb arányszámával, minek igazolására talán elég a következő néhány példa:

1000 lakosra esik:

Párisban	22 halál	Rómában	27 halál
Londonban	23 »	Berlinben	33 »
Brüsszelben	23 »	Szentpétervárott	41 »
Bécsben	24 »	Triesztben	41 »
Turinban	26 »	Münchenben	44 »
Hamburgban	27 »	Pesten	47 »
New-Yorkban	27 »	Prágában	49 »

E nagy különbségek magyarázatát eddig legalább alig tudtuk másban föltalálni, mint a városok egészségügyi intézkedéseinek, egészségügy és szegény-rendészetének jobb vagy hiányosabb voltában. De a városi lakás kártékony befolyását a foglalkozáson és szegénységen kívül főleg Pestvárosának némely adatai bizonyítják. Az 1870-iki népszámlálás alkalmával a lakosságnak $\frac{2}{3}$ része, vagyis 78,727 ember öt lakónál népesebb szobában lakott, és közülök 15,664 ember pinchében!

Továbbá 29,159-re rúg azok száma, kik mint szobatársak vagy ágyra járók idegenekkel egy-egy szobában laktak, ennek befolyását az erkölcsiségre nagyon világosan mutatja a következő tabella:

Londonban, hol egy házra 8 lakó jut, a szülések 5% törvénytelen					
Berlinben	»	»	32	»	»
Párisban	»	»	35	»	»
Sz.-Pétervárott	»	»	52	»	»
Bécsben	»	»	55	»	»
Pesten	»	»	38	»	»

„Férfi és nő, fiú és leány — mondja Körösi — húsz-harminczával egy nedves, mindig sötét pinczelyukba zsúfolva, beteg és egészséges közös zsúpágyon heverve, mely télen fagyos, nyáron bűzös, ilyen ezrek és ezrek lakmódja a nagy városban. Sajnos, hogy a mily mérvben Pest inkább és inkább nagyvárosi jelleget ölt, e bajok is annál határozottabban lépnek előtérbe.“

Bármit mondjon Oesterlen a falusi lakokról, ilyen viszonyokat nagyon ritkán fog találni. Oly baj ez, melyet a magára hagyott szegényebb lakosság saját erejéből a legritkább esetben tud leküzdeni, és melynek orvoslására egyesült társadalmi erővel látni van mód és alkalom.

Az ily lakviszonyok befolyását a járványokra a következő pestvárosi adat eléggé igazolja:

Száz nem ragályos betegségben elhalt után esik:			
Két ember lakta szobában	20	ragályos betegség	
3—5 » » »	29	»	»
6—10 » » »	32	»	»
10-nél több » » »	79	»	»

Ebből úgy hiszem elég világos a cholera, typhus, himlő stb. nagy terjedése a tömött lakásokban, s így egészségi szempontból igen jelentékenyek azon intézkedések, melyek egyes városokban a rosz és túltömött lakások ellen tétetnek.

A foglalkozás befolyása az idő előtti halálra kétségtelen, bár az erre vonatkozó adatok még igen tökéletlenek és ellentmondók, mert többnyire nagyon kis körökre vonatkoznak. Az életmód és foglalkozás befolyása az ember életére legvilágosabban mutatkozik a katonaságnál. A katonaságnál átlag a halálozás csaknem még egyszer akkora, mint a hasonló korú polgári lakoságnál, míg ugyanis ott minden 57 emberre, addig emitt csak minden 74-re esik egy halál. Ehhez járul még az a körülmény, hogy a katonaság halandósága nálunk legnagyobb, ugyanis

1000 katonára esik :

Poroszországban	6	haláleset
Angliában	9	»
Franciaországban	11	»
Az orosz birodalomban	12	»
Nálunk	18	»

A többi foglalkozásokra nézve Casper, Lombard (Genf-ből), Neufville (Frankfurtból), Escherich (a tudós foglalkozásokról Bajorlonban) és Neison az angol *Friendly Societies*ről közölnek érdekes adatokat, csakhogy részint az illető foglalkozásból életben levők száma, részint azok kora hiányozván, ezekből föltétlen következtetéseket vonni nem lehet. Mindezen föltételeknek megfelelő adatokat egyedül Angolországból közöl Oesterlen az 1851. évre vonatkozólag, melyek szerint a bányászok, pékek, halászok és szabóknál volt a halandóság legnagyobb; míg a berlinvárosi 1855—1860-ig terjedő ily módon készült statistika (17,625 esetre terjedve) az aranyozók, szivarszínalók, sörfőzők, betűszedők, könyvkötők, könyvnyomók, metszők és gépépítőknél talált legnagyobb halandóságot. Hazánkban Kőrösinek Pestvárosára vonatkozó adatai szintén a fönt említett hiányokban szenvednek, még a megholtak száma az 1870-ben összeírt foglalkozások számához sincs viszonyítva, sőt az 1872. és 73. év is csak együttesen kimutatva; az itteni adatok fölemlítése helyett szolgáljon például a napszámosok nagy halandósága, kik 1870-ben a lakosság 10⁰/₀-át tették, míg a halandóság nálunk 1872—73-ban 14—15⁰/₀-ot tön.

A *vagyon* állapotot illetőleg számos nem tökéletes ugyan, de igen tanulságos adatoknak vagyunk birtokában.

Lombardnak Genfvárosára vonatkozó adatai szerint ugyanazon foglalkozású vagyonosak átlag 7¹/₂ évvel tovább éltek szegényebb sorsú társaiknál, és pedig :

	vagyonosak:	szegényebbek:
	átlagos kora :	
A szellemi foglalkozásoknál . . .	62	52
Kézműiparnál	60	50
Munkásoknál	57	49

Casper bizonyos számú nemesi családokat a berlinvárosi szegények sok évi lajstromával összehasonlítván, amazok

átlagos korát 50 évnék, emezekét 32 évnék találta. „18 év — mondja — azon ajándék, melyet a véletlen ad a gazdag vánkósán napvilágot látott csecsemőnek a szegény koldusnő szalmán született gyermekével szemben.“ Villermé Párisnak gazdagabb városrészeit a szegényebbekkel összehasonlítván, azt találta, hogy ott csak minden 53, emitt már minden 40 lakóra esett egy halál; Franciaország gazdagabb kerületeiben pedig minden 46, a szegényebbekben minden 33 lakóra esett egy halál. Lord Ebrington szerint Londonban, melynek átlagos halandósága ezer lakó után 25, némely laknegyedben ez átlag 40-ig emelkedik föl, míg a leggazdagabb negyedekben csak 13. Más vidékeken az iparosok átlagos korát 19—20 évnék, kereskedők és gentlemenekét 40—45 évnék találta. Pedig ott, hol pusztán a laknegyedek képezték az alapot a gazdag negyedekben sok szegény és viszont lakik. Marc d'Espinének szintén Genfben 706 a születéstől kezdve megfigyelt gazdagabb egyénnek átlagos kora 15 évvel magasabb volt, mint az egész lakosságé átlag.

Mindezen adatokat igen hiányosaknak kell ugyan tekinteni, részint mert igen szűk körre vonatkoznak, részint pedig azért, mert a szegényeknél főleg a gyermekhalandóság igen nagy, míg az élet középkorában e két osztály átlagos kora sokkal közelebb jut egymáshoz. Londonban Chadwick szerint a gentrynél az öt éves korig átlag 100 után 20, a szegényeknél 50 gyermek hal el. A szegényeknél a gyermekek száma is sokkal nagyobb, Párisban a két leggazdagabb kerületben, egy házasságra 2 gyermek, a 12 szegényebb kerületben pedig 3.3 gyermek jut. De épen ez okból Villermé 1823—34-ig Mühlhausen lakosságát a 20 éves kortól kezelve, külön figyelve meg, azt találta, hogy kevéssel a születés után a munkásosztály halandósága 9-szer akkora, mint a jómóduaké, de a 20 éves kortól kezdve is még mindig még egyszer akkora.

Pesten az 1872—73-ban meghalt egyének élet éveiből Körösi következő átlagos koréveket számít ki:

Az I. (legvagyonosabb) osztálybeliek átlag élettartama	35 év
A II.	20 »
A III. (szegényebb)	13 »
A IV. (inséges)	11 »

De itt is zavarólag hat a nagy gyermekhalandóság, mert az összes 1872—73-ban elhunyt gyermekeknek 79%-a a

III. (szegény) osztályra esik. Ez a számok értékét is nagy mértékben csökkenti. Általában alapos adatok nyereséhez az első föltétel volna az illető vagyoni osztályban élők számát ismerni és az arányokat a gyermekhalandóság mellőzésével kiszámítani. Különösen nagynak mutatkozik a szegény osztálynak fogékonysága a járványok, főleg a cholera iránt. Oesterlen állítása szerint a cholera-halottaknak 70—80%-ka a szegény osztályból kerül ki.

Pesten cholera-ban elhalt:

száz I. és II. osztálybeli halott közül	7
» III. » » » »	9
» IV. és V. » » » »	24

Az eddig előadottakban egy rövid pillantást vetettünk csak azon legfőbb és legáltalánosabb okokra, melyek az emberi életet megrövidítik és már magoknak ez adatoknak pusztá egybeállításából is meggyőződhattunk, hogy a társadalomnak mily óriási jelentősége van az ember élettartamára nézve. Minden, a mi a népek termelését, táplálékát, jólétét, erkölcsiségét és művelődését zavarja vagy akadályozza, egyúttal az ember életének is ellensége: míg viszont mindezen tényezők javulása az ember életét lényegesen meghosszabbítja. De épen e tényezők javulása az, mely egyedül az állam és társadalom intézményeitől, törvényeitől és szokásaitól függ. Azért a nagy mérvű halandóságért ne okozzuk a természetet, hanem keressük annak okát magunkban, saját intézményeink hiányos voltában, közönyösségünk, apathiánk és tévedéseinkben, és igyekezzünk minden bajainkat társadalmi életünk folytonos javítása által elhárítani vagy mérsékelni. „Une amélioration sociale — mondja Villermé — est toujours pour les hommes la source d'une santé plus rigoureuse et d'une vie plus longue.“

Az angolok egészségügyi intézményei épen az által válnak ki, mert bennök visszatükrözik az az erős meggyőződés, hogy az ember élete az egyén, az állam és a társadalom kezeibe van letéve és csak tőlünk függ azt az emberi élet legvégső határáig kiterjeszteni az emberek túlnyomó többségére nézve. Főleg ez, és Fodor kitünő munkája oka annak, hogy a következőkben Anglia egészségügyi intézményeiből fogom meríteni a példákat annak megvilágítására, hogy mily mértékben van

befolyása az államnak és társadalomnak az emberi élettanra. Főleg a lak- és gyári rendőrség, a járvány- és szegényrendőrség és az egészségügy helyes szervezete látszanak e részben leghathatósabb befolyással lenni, és azért, de a tér szűke miatt is, csak ezek rövid ismertetésére fogok szorítkozni.

III.

Tagadhatatlan, hogy mind az, a mi valamely vidék légkörének tisztán tartását vagy javítását eszközi, például befásítás, lecsapolás, vagy csatornázás által, ép úgy hat, mint a társadalmi jólétnek bármely irányú javulása vagy haladása, s így a legtöbb közgazdasági reformok, földjavítások s a kereskedelmet és ipart fejlesztő intézmények és törvények, egyúttal az emberi nem millióinak sorsát javítják és életét meghosszabbítják. Mind ennek daczára a közgazdasági intézkedések egészségügyi oldala eddig aránylag csekély figyelem tárgya volt és mind azon nagyszerű gazdasági munkálatoknál, melyek útján mérföldekre terjedő földek termökké tétettek, vagy a világ minden pontjait összekötő vízi utak létesítettek és a posványok lecsapoltattak, az ember egészségére és életére gyakorolt befolyás szóba is alig jött, pedig hány vidék van hazánkban, Franciaországban, vagy Elzász-Lothringenben és számos más országban, hol szabálytalan és folyton kiáradó folyók állandó ideg lázak és hideglelések előidézői voltak és a lakosság nagy részét folyton beteggé, munkaképtelené és szegénynyé tették és hol ma a vízbályaizási munkák befejezése után egészséges, életerős és jó módú földművelő nép lakik. Angliában mindenki tudja, hogy a mily arányban terjedt a mindig belterjesebb földművelés, oly arányban csökkent a hideglelés, és az ma már a ködös Angliában csaknem teljesen megszűnt. Még határozottabban tapasztaltatott ez ugyancsak Angliában a gümőkóros betegségre nézve. Buchanan 24 angol városnál, hol újabban föld alatti csatornázás létesített, megvizsgálta, hogy mennyire száradt ez által a talaj és csökkent-e a gümőkóros halálozás, vizsgálataiból kitűnt, hogy 20 városban a talaj szárazabb lett és a halálozás átlag bennök gümőkórosban 23%-kal csökkent, a többi négy városban pedig, hol a talaj nem lett szárazabb

a gümőkóros halálozás növekedett. Hasonlót tapasztalt 58 kerület földtani viszonyainak vizsgálata és a gümőkóros halálozásokkal való összehasonlítása alkalmából. De mind e becses tüneményeket a statisztika úgy szólván semmi figyelemben sem részesítette és rólok csak annyiban van tudomás, a mennyiben statisztikai fölvételek nélkül is annyira föltűnök voltak, hogy mindenki észre vette azokat.

Az emberek általában egészségügyi intézményeik javításánál még ma is sokkal többet törődnek a hirtelen föllépő és egyszerre pusztító járványokkal, — mert ijesztőbbek — mint a lassan, de folytonosan pusztító betegségekkel, daczára annak, hogy ez utóbbiak áldozatai aránytalanul nagyobbak. Az európai lakosságnak legnagyobb ellensége minden esetre a tüdővész, mert ez átlag minden 6—9-ik halálesetnek előidéző indoka. Angliában átlag évenként 50,000, a német birodalomban közel 200,000 embert ragad el a tüdővész; Európában átlag a halálesetek 10—11%-ka általa idéztetik elő. Soha járvány ennyi áldozatot el nem ragadott, még a pestis sem. Mégis a legkisebb jelentőségű járvány is mennyivel nagyobb figyelem tárgya volt, mint a tüdővész. Eddig annak előidéző okairól alig tudunk többet, mint azt, hogy némely iparnemnél sokkal gyakrabban fordul elő, mint másnál, hogy például a sheffieldi száraz köszörtisök alig érnek el magasabb kort, mint 29 évet. A száraz köszörű kő használata néhány év alatt tüdőjüket teljesen tönkre teszi és halálukat okozza. Mind ezt pedig *egyedül* azért, mert a megnedvesített köszörű kövön a villák, borotvák és ollók hátát nem lehet domborúra köszörűlni. De daczára annak, hogy ez a domborodás, mely a munkásokat ifjú korukban megöli, épen nem szükséges, senki-nek sem jutott eszébe e gyilkoló alak használatát megtiltani, vagy azok használatát magától elutasítani. Ez a példa csak egy jellemző eset azon számtalan okok közül, melyek a vészhozó bajt előidézik. Egyes adatok, így pl. Pest város halálozása is, hol a tüdőgümőkór a halálesetek 18%-át teszi, azt látszanak igazolni, hogy ez a betegség egyes poros és egészségtelen foglalkozásokon kívül nem igen függ a szegénységtől, de talán annál inkább függ egyes vidékek éghajlati viszonyaitól, és mégis ezekre nézve oly keveset tudunk, hogy Palermón és Madeirán kívül alig van hely, melyről az orvos a fölüdülésre bizton reményt nyújtani merne; holott tény, hogy min-

den egyes országnak közel fekvő vidékei is e részben egymástól nagyon eltérő hatással lehetnek. Egy helységenként készült halálozási statisztika számos ember életét menthetné meg. Igaz, hogy a kór csak igen sok tényező szerves összműködése által lenne mérsékelhető, és e részben ép oly közönyösek vagyunk, mint a legtöbb más lassan ölő betegség iránt.

Ez oka annak, hogy míg némely halálokok elfojtására számos államban nagyon erélyes és részletes intézkedésekre találunk, addig egy rendszeres, szervesen összefüggő intézményekkel bíró egészség-rendőrség a legtöbb államban hiányzik és e téren még Anglia is csak részben mutat kivételt.

„Csak a műveltség magas fokán álló nép bírja a közegészségügy jelentőségét fölismerni — mondja Stein — és annak követelményeit érvényesíteni. Mert eleven közszellemet és nyilvános életet igényel annak fölismerése, hogy minő hatással van az egyesnek egészsége mindnyáéra és viszont; és mélyen ható tudományt szükségel az, hogy az általános egészség és betegség általános okait megismerni lehessen. Ennél fogva a közegészségügy — daczára véghetetlen fontosságának — talán legfejletlenebb része Európa egész beligazgatásának. Csak a múlt század vége felé elevenedik föl az eszme, hogy az egészség alapja az összes elemek viszonyában rejlik és hogy az egészségügy súlypontja nem a rendőrség és a már főnforgó betegségek gyógyításában, hanem az egészség *föntartásának* föltételei ápolásában fekszik.“ Az ipari és gyári egészségügyi igazgatás, a szegényügy czélszerű rendezése és szervezése, az építészet és lakrendészet és a czélszerű oktatás és nevelés ép oly sikeres hatással lesznek az emberi egészség föntartása és javítására, mint egy jól szervezett és képzett gyógyszeremélyzet vagy mint a legszigorúbban keresztül vitt czélszerű járvány-rendőrség és mind ezek együtt sokkal hathatósabban fognak működni a világ minden gyógy- és csoda-szereinél, mert az egészség föntartása sokkal biztosabban eredményez valódi haladást a közegészség terén, mint a betegnek bármennyire sikeres gyógyítása. A legtöbb emberi bajokat, sőt magokat a pusztító emberi járványokat is sokkal könnyebb okaiban — az egészségügyet rontó közviszonyokban, például lakásban vagy élelmezésben leküzdeni, mint fölépített jelenségeikben: a már meglevő betegségben. Ide járúl még azon körülmény, hogy, mint Stein megjegyzi, egy-egy

község összes tagjainak betegsége tízszer annyiba kerül, mint a mennyibe egészségének föntartása kerülne. De ennek tudatára Európában még a nagy városoknak is csak csekélyebb része jutott és általánosan kifejlett közszellem az egészségügyi reformok terén csak is Angliában található.

Különben hazánkban sem hiányzott a közegészségügy rendezése által elérhető eredmények tudata. Az 1791 : 67. törvényczikk értelmében egy választmány küldetett ki, mely 1793. márczius 18. és 19-én mutatá be a közegészségügy rendezésére vonatkozó tervezetet, melynek akkor Európában alig lett volna párja, de a mely törvény-erőre nem emelkedett. Rendeleti úton ugyan többfélekép szabályoztatott a közegészségügy, majd királyi, majd helytartó-tanácsi rendeletek által, de ezek nagy részt csak a gyógyításra és gyógyszeremélyzetre vonatkoztak, a mennyiben pedig egyes közegészségügyi igazgatási kérdésekre kiterjedtek, hiányzott azokból az egészségügyi intézkedések mésszeható jelentőségének tudata és nem az egészség megóvásának és föntartásának czélja állott az intéző egyének szemei előtt. Csak legújabbán lépett hazánk a közegészségügy terén az 1876 : XIV. törv.-czikk által az európai művelt államok sorába és hazánk egy törvénnyel lett gazdagabb, melyet büszkén osztott ki francia fordításban a budapesti nemzetközi statistikai congressus tagjai között és melyért nem egy európai culturállam méltán megirigyelhet bennünket, főleg ha komolyan és lelkiismeretesen fogjuk azt végrehajtani. Az egész törvényen végig húzódik az újkori orvostudomány legfőbb vívmánya, mely azon eszmében pontosul össze, hogy az egészségügy fejlődése az emberre befolyó összes elemi és társadalmi viszonyokkal áll szoros összefüggésben, és haladás e téren nem a gyógyászat, hanem az összes viszonyok javítása és ez uton az egészség föntartása által eszközölhető. Mindjárt a törvény 9. és 10. §§-ai világosan hódolnak ennek az eszmének, midőn az oly vidékeken, hol a halálozás a rendes arányt tetemesen fölülmúlja, a körülmény okait kinyomozó rendkívüli eljárást rendelnek, és a lakhely légkörének tisztán tartása tekintetéből lecsapolásokat, kiszáritást vagy növényzet ültetését rendelik el, és e czélből a belügyminister saját küldötteit hatalmazhatja meg a szükséges teendők elvégzésére.

A gyermekekre nézve is az egészségi állapot föntartása

czéljából hatósági fölügyeletet rendel hazai törvényünk. A ki hét éven alúli gyermeket ápol és gondoz, akár hivatásánál fogva, akár mert azt magára vállalta, köteles orvosi segélylyel élni a gyermek megbetegedése esetén, különbeni pénzbírság terhe mellett; a ki pedig saját lakásán valamely csecsemőt szoptatás, avagy kisdedeket dajkálás végett akar elvállalni, tartozik szándékát a község előljárójának bejelenteni; ez miután a dajka egészségi állapotát és azon helyiséget, melyben a csecsemő vagy kisdedek elhelyezése történnék, előzetes orvosi vizsgálat alapján kielégítőnek találta, az engedélyt megadhatja. Szoptatásra ugyanegy nő egy csecsemőnél többet nem vállalhat. A dajkálásba adott csecsemőket a község előljárósága jegyzékbe venni tartozik. A dajkák bánásmódját, a kisdedek táplálását és hogylétét a hatósági és községi orvosok, utóbbi nem létében a községi előljáróságnak egy kirendelt tagja gyakori szemlék által folytonosan ellenőrzik s a tapasztaltakról hatóságuknak jelentést tesznek. Mindezek oly intézkedések, melyek czélszerűen és szigorúan foganatosítva százakra menő csecsemők életét és egészségét menthetik meg. Ily üdvös és beható intézkedésekkel még Angliában sem találkozunk. Itt ugyanis tapasztaltatván azon nagy visszaélések, melyek a szoptatásra kiadott gyermekekkel történnek, egy parlamenti bizottság neveztetett ki a kérdés tanulmányozására és ennek javaslatára 1871-ben hozott törvény (*Infant Life Protection Bill*) mindössze csak arról intézkedik, hogy minden táplálásra kiadott gyermek halála esetén a táplálók orvosi bizonyítványt kötelesek hozni a gyermek betegsége és halálának okairól, s ha ilyet nem mutathatnak föl, a *coroner* bonczolást köteles elrendelni, s ha ebből hanyagság vagy bűnös cselekvés derülne ki a táplálók részéről, ellenök bűnkeresetet indít.

A gyermekek, főleg a csecsemők ápolása és gondozására vonatkozó hatósági fölügyelet és igazgatás, általán még igen fejletlen és egy magasabb egészségügyi igazgatás kívánalmainak megfelelő intézményekkel még legelőbb a járványrendőrség terén találkozunk. Ez a közegészségügyi igazgatás legfejlettebb foka, a minek oka egyrészt a járvány ijesztő voltában, másrészt azon körülményben rejlik, hogy a cholera költötte föl Európa népeiben azt a tudatot, hogy az egészség alapja a köröttünk levő összes elemi és társadalmi viszonyok-

ban rejlik és hogy a cholera sokkal hatásosabban lehet okiban, az egészség rontó közviszonyok javítása által leküzdeni, mint a járvány-betegek gyógyítása által. A cholera föllépte Európában jelzi azt a forduló pontot az egészségügy és főleg a járványügy történetében, melynél az szenvedőleges rendőri föladatából az egészségügyi igazgatás tevőleges föladatára lépett át, a minnek fölismerésén alapszik az egészségügy egész jövője. Ezért és az egészségügy helyes eszméje iránt általánosan fölkeltett közszellem miatt nevezi Stein a cholera „valódi áldásnak Európára nézve“. Az egészségügy iránti érzéket valóban a járványtól való félelem volt egyedül képes fölkeltetni és még ma is a járvány elleni intézkedések azok, melyek a legtöbb figyelem tárgyai.

Azon összes intézkedések, melyek a járványok elfojtását célozzák, egész Európában azon meggyőződésen alapúlnak, hogy az állam és társadalom, czélszerű intézkedések által, az emberek egészségi állapotát lényegesen javíthatja és az emberek életét meghosszabbíthatja.

Az összes emberi járványok közül eddig legtöbbet foglalkoztak az államok a XIX. század új hivatlan vendégével, a cholera-val, és méltán, mert megközelítő becslések szerint a cholera csak 1830—1848-ig az egész föld kerekiségén 40 millió ember életét oltá ki, tehát az emberi nem 4°/_o-kát elpusztította.

Az orosz kormány mindjárt 1831-ben, a cholera első föllépése alkalmával 25,000 rubelt tűzött ki a betegség valódi és alapos okainak kinyomozói megjutalmazására.

A cholera elhárítása és megelőzése tekintetében leginkább a zárlat (quarantain) kérdése foglalkoztatta a kormányokat és szaktudósokat. Oesterlen kivételével talán majd minden jelentékenyebb szaktudós mellette nyilatkozott. — A cholera elfojtása céljából az 1865—66-ban Konstantinápolyban, 1874-ben gr. Andrássy elnöklete alatt Bécsben tartott nemzetközi konferenzia ép úgy, mint az 1873-ban Pettenkofer elnöklete alatt egybegyűlt németországi szakbizottság és az 1875. évi orvosi congressus Brüsszelben a cholera hazájaként keletet, különösen Indiának a Ganges mentében fekvő részeit jelölte ki, s így a vesztegár hasznát és czélszerűségét elismerte; de a vita tárgya főleg az volt, alkalmazható-e és mennyiben a nemzetek közötti zárlat és hogy minő

részleteket kellene behatón nyomozni a betegség okainak kitudása céljából. Ez utóbbi első sorban orvosi kérdés; az előbbit illetőleg pedig minden eddigi conferentia megegyezett abban, hogy a zárlatot, főleg ha a cholera egyszer Európa egyes országaiba betört, az európai népekkel és országokkal szemben egyáltalán lehetetlen oly mértékben keresztülvinni, hogy attól sikert reményleni lehessen. Ez a mai forgalom folytonossága, gyorsasága és sűrűsége, és a népek közötti szakadatlan érintkezés mellett nemcsak physikailag legyőzhetetlen akadályokba ütköznék, de magát az egész közgazdasági életet is teljesen földűlné és így annak alkalmazására nem is lehet gondolni. Egyes vidékeknek elzárása egy-egy ország területén belül még kevésbé volna keresztülvihető. Magyarország 1831—32-ben tanúja volt azon véres jeleneteknek, melyeket ily elzárás még egészen fejletlen és a maihoz nem is hasonlítható forgalmi élet mellett szült. A zárlat tekintetében tehát általában az említett congressusok csak arra kívántak szorítkozni, hogy a vörös és caspi tenger mentében vitessék keresztül szigorú nemzetközi zárlat, mely az egészségügy minden kívánalmainak teljesen megfelelő legyen, ha pedig mindennek daczára betör a cholera Európába: akkor minden nagyobb forgalmú tengeri kikötőben egészségügyi tanács állítassék föl orvosokkal és elegendő segédzeméllyel ellátva, a melyek minden gyanús helyről jövő hajót szigorú vizsgálat alá vegyenek és annak eredményéhez képest szigorú fertőtlenítési eljárást teljesítsenek. Ezenkívül a bécsi congressus határozata értelmében egy Bécsben székelő állandó nemzetközi bizottság fogna fölállíttatni, mely a járvány folytonos tanulmányozásával foglalkoznék. Ennek megfelelően a budapesti IX. nemzetközi congressus által életbe léptetni kívánt nemzetközi cholera-statistika is legcélszerűbben Bécsben székelhetne. Ez általános intézkedéseken kívül még igen tág működéskörük van az egyes államoknak egyrészt mindazon tényezőknek elhárítása által, melyek a járványok gyors terjedését eszközlik; másrészt czélszerű intézkedések által a betegség elfojtása és kitörésének megelőzése, úgy gyógyítása céljából a járványlepte vidékeken. E tekintetben főleg a lakosság fölvilágosítása, czélszerű tanács adása és elegendő orvosi segélyről való gondoskodás mutatkoznak leghasznosabbaknak.

Angolországban, ha Európában cholera üt ki, az összes

tengeri kikötőkben szigorú zárlat alkalmaztatik, és e tekintetben Anglia szerencsés, mert tengerrel lévén körülvéve, a zárlatot könnyen alkalmazhatja. Ha magában az országban üt ki a járvány, akkor minden szegény kerületben egy járványorvos alkalmazandó, a ki köteles naponként minden kerületébe eső szegények által lakott házat meglátogatni és ott a lakosoknál a cholerabetegség vagy annak előjelei iránt tudakozódni, ha pedig csak a legkisebb jelenségek valakinél mutatkoznak, nekik azonnal gyógyszert nyújtani. Ez intézkedés által sikerült 1848-ban New-Castelben, hol a járvány nagy mértékben dühöngött, azt egyszerre egészen elfojtani, habár még mindig százezerekre ment azok száma, kiknek hasmeneti tünetek miatt gyógyszert kellett nyújtani. Ilyenmő intézkedés sikerére hazánkban Pólya már az 1831—32-ik évi cholera alkalmából latin nyelven kiadott művében figyelmeztetett. Hasonlót indítványoz dr. Freymuth 1875-ben megjelent iratában *) és életbe léptetését Pettenkofer sem ellenzi, bár fölemlíti, hogy ez intézkedés nagy szigorral alkalmaztatott az összes münchenvárosi katonai laktanyákban az utolsó cholera alkalmával, de épen nem vezetett a várt eredményhez. A cholera ellen eddig más óvszert alig ismerünk, mint a tisztaságot, rendet, mértékletességet, bizonyos fokú jólétet, rendes és egészséges táplálkozást. Mind megannyi tényező, melyek létesítésénél az állam és társadalom van hivatva karöltve közreműködni.

Egy specialis mentőszer fölfedezése eddig csakis a himlő-járvány ellen sikerült, és erre is a véletlen vezette az előítélet nélküli éles elméjű angol orvost, dr. Jennert. Ez óvszert a védhimlő beoltása. Ennek czélszerűsége iránt is sokáig folyt a vita, míg végre a tapasztalat minden kétséget eloszlatott.

Londonban 1680—1780-ig átlag 100,000 lakó után 367 ember halt meg himlőben, 1780—1845-ig 200, 1846—1870-ig 30. Angliában a himlőoltás 1850 előtt mindenkinek szabad tetszésére volt bízva, 1853-ban kimondatott a himlőoltási kényszer és azóta folyton 1871-ig szigorúbb és szigorúbb törvények hozattak annak kivitelére nézve; minden szülő,

*) *Gibt es ein praktisches Schutzmittel gegen die Cholera? Versuch der Rettung durch Haus zu Haus-Besuche.* Berlin, 1875.

ki három hónál idősebb gyermekét orvosi bizonyítvánnyal igazolt alapos ok nélkül beoltani elmulasztja, két font strl. pénzbírságra vagy megfelelő fogságbüntetésre ítéltetik, és e büntetés a gyermek 14 éves koráig akárhányszor ismételtető. Az orvos díját minden egyes oltásért a hatóság fizeti, ha az nyilvános helyen történik.

Az oltás óriási előnyeit újabban legvilágosabban mutatta ki Schneller*) bécsi orvos, midőn néhány állam és tíz európai városban a beoltott és be nem oltott himlőbetegek halálzását összehasonlítá és azon eredményre jutott, hogy a beoltott betegeknek átlag 9°/_o-ka, a be nem oltottaknak pedig 41°/_o-ka hal el.

Meghalt a beoltottak : a be nem oltottak :
közül :

A bécsi himlő-kórházban	1872-ben	5%	37%
A londoni »	»	14 »	66 »
A philadelphiai »	»	16 »	65 »

Az oltás szigorú keresztülviteléről gondoskodni e tapasztalatok alapján minden esetre az állam föladata, mely a szülőket gyermekeik irányában e kötelességekre ép úgy szoríthatja, mint azok tanítására, nevelésére vagy eltartására; mert itt nem egyéni szabadságról, hanem a gyermek iránti kötelességekről van szó. Ez oka annak, hogy Anglia nem habozott a kényszert életbe léptetni és az 1876. évi 14. közegészségügyi törvényezikk 93. §. hazánkban is minden szülőnek és gyámnak kötelességévé teszi a gyermekeknek beoltását életöknek első évében.

Angolországban különben még igen sok más intézkedéssel is találkozunk a járványok terjedésének megakadályozása céljából, és ezek közül csak az angol szigorú fertőztelenítési eljárást akarjuk még röviden fölemlíteni.

A törvény Angolországban himlő, vörheny, kanyaró, ronsoló toroklob, cholera és hagymáz után a szobáknak, ruházatnak és ágyneműeknek részletes fertőztelenítését rendeli el, a helyhatóságok annak megtörténte fölött szigorúan őrködnek és a közönség a terhes, de hasznos eljárásnak türelemmel veti alá magát. A hatóság rendesen nyomtatott hirdetésekben tudatja a közönséggel, hogy minő betegségek után

*) *Der Werth der Impfung in Zahlen.* Wien, 1875.

és minő fertőztelenítést kell végrehajtani. Tudtúl adja egyúttal a törvényben kiszabott büntetéseket a fertőztelenítés elhanyagolása esetére.

Az egészségügyi orvos vagy *surveyor* megjelenik minden oly házban, hol ragályos betegségben halálozás történt, vagy hol tudomása szerint ily betegség volt, itt meggyőződik arról, vajon az elrendelt fertőztelenítés végrehajthatik-e. Ha az illető családfő azt állítja, hogy a fertőztelenítés megtörtént, akkor ez állítása csak úgy vétetik hitelesnek, ha orvosi bizonyítvánnyal igazolja, ellenkező esetben a *surveyor* a fertőztelenítést elrendeli és végrehajtását ellenőrzi. A ki a lakást fertőztelenítés előtt bérbe adja, vagy a ruhaneműeket eladja, az a helyi egészségügyi hatóság panaszára pénzbírsággal, esetleg fogsággal is büntetetik.

A szobák fertőztelenítése oly módon történik, hogy ajtót, ablakot és kandallót papírral beragasztanak, ruhát és ágyneműt a szobában szétterítenek és a szoba közepén vasserpenyőben egy font kénköt vagy szénkéneget (CS_2) meggyűjtanak és a szobát 6—8 órán át ennek füstjével megtelve hagyják, azután kiszellőztetik és mindent, a mi mosható benne, carbolsavas lúggal lemosnak. A ruhák és ágyneműek fertőztelenítésére ezenfelül még vannak különféle hevítő kályhák is, részint vasból, részint cserépből, melyekben a ruhaneműeket úgy lehet elhelyezni, hogy meg ne égjenek és $130—150\text{ C}^0$ -ig hevíteni. Sőt Fraser a ruha- és ágyneműeknek ily hevítő kályhákhöz való szállítása céljából teljesen elzárható és a ruhaneműekkel együtt a hevítő kályhába tolható kocsit készített, mely London néhány kerületében használatban is van. Vannak ezenfelül hengeralakú vasszekrények, melyekben nyílásokkal ellátott pálczák a toll- és szőrneműeket folyton kavarják és nyílásaikon a meleg a toll- és szőrnemű minden részecskéjét áthatja. Ilyféle készülékeket nemcsak minden kórház, hanem a nagyobb városi hatóságok is tartanak és azok használatát részint mindenkinek, részint pedig csak a szegényeknek ingyen engedik meg, illetőleg az egész fertőztelenítő eljárást elvégzik. Liverpool város fertőztelenítő kályháját 1866-ban 10,000 egyén használta.

Ezenfelül az angol fertőztelenítési eljárás, még a beteg elkülönítésére, a holt test fertőztelenítésére és a fölgógyult egyénre nézve is különféle többé-kevésbé terhes részletek

teljesítését kívánja meg, és mindezek elmulasztása 5—20 font sterlingig terjedő pénzbírsággal büntetettik. Más országokban ilyféle rendeletek ellen a legnagyobb ellenszenvvel lenne a lakosság és a hatóság azok végrehajtásával mit sem törődnek, nem így Angliában. Itt naponként lehet olvasni a lapokban, hogy ez vagy az a házi úr az eljárás elmulasztása miatt meg lett bírságolva, sőt olvashatni perekről, melyeket a hatóság orvosok ellen inaitott, mert mint családorvosok a család kérésére fertőztelenítési bizonyítványt állítottak ki, a nélkül, hogy az előszabott eljárást teljesítették volna. Ily esetekben pedig az orvos szigorúan bűnhődik.

Mindez fényes bizonyítéka annak, hogy az angol népnek nemcsak jogérzete, de a közigazgatás és egészségügy iránti érzéke is rendkívüli mértékben ki van fejlődve. A continensen ezzel szemben a szegények indolentiája és a gazdagok kényelme számos czélszerű intézkedésnek útját állja. Az angol is szereti a kényelmet, de megtanulta egészségét és életét többre becsülni a pusztá kényelemnél.

A foglalkozások káros hatásának elhárítására vagy megelőzésére is igen nagy gondot fordít az angol törvény.

E tekintetben különös említést érdemelnek Anglia gyári törvényei, melyek már több európai államnak mintául szolgáltak.

Már 1802-ben III. György alatt törvény hozatott a műhelyek és gyárak szellőztetéséről, a munkaidőről, az éjjeli munkáról, a nő- és gyermekmunkásokról és ez utóbbiak oktatásáról. 1853 és 54-ben újabb törvények hozattak, melyek a régiek hatáskörét kiterjesztették és szigorították. Minthogy pedig e törvények szerint is a békebírák és hatóságok felügyelete elégtelennek bizonyult, a kormány külön gyári kormányfelügyelőket (Factory-Inspector) nevezett ki, kik többnyire technikusok és a gyárak megvizsgálására úgy azok hiányainak megbüntetésére rendkívüli hatalommal vannak fölruházva. Egész Angolországban jelenleg 45 ilyen inspector működik. Ezenfelül minden gyárban a legújabb 1867. évi gyári törvény szerint külön gyári orvosnak is kell alkalmazva lennie, ki szerencsétlenség esetén azonnal megjelenni tartozik, és kinek engedélye nélkül 8—14 éves gyermeket gyári munkára egyáltalán nem szabad alkalmazni. Gyárnak minden oly műhely tekintetik, hol 50 munkásnál több van alkalmazva. 8 éven

alúli gyermekeket se gyárban, se iparos mellett alkalmazni nem szabad, és 14 éven alúli ifjak nem dolgozhatnak többet naponként 6 $\frac{1}{2}$ óránál. Ily gyermekek tanításáról a munkaadó gondoskodni köteles.

Minden gyárban, hol a munkások légzésére ártalmas por támad, a gyárinspector szellőzési készlet alkalmazását és szükség esetén respiratorok használatát rendelheti el. Ha bármiféle készlet a munkásra veszélyes lehet, a felügyelő biztosító készletet rendelhet el. Munka közben egy gyárban sem szabad annyi munkásnak jelen lenni, hogy az inspector belátása szerint túlnépes legyen.

A kisebb iparvállalatok és műhelyek számára külön törvény van. E helyiségekben az egészségügyi főlügyeletet a helybeli egészségügyi hatóság gyakorolja, de se ez, se a gyárinspector e helyiségekbe a békebíró engedélye nélkül be nem mehet, ha tehát valami egészségügyi ártalomról van tudomása, ily engedélyt kell kieszközölnie. Ez terhes ugyan, de azért főleg nagy városokban az egészségügyi közegek kellő buzgósággal járnak el.

Az egyes gyárakra és műhelyekre nézve, melyek különösen káros befolyással lehetnek a munkás egészségére, az angol törvényekben részletes szabályok vannak arra nézve, miként kelljen az ártalmas befolyások megszüntetése vagy megelőzése czéljából eljárni. Általán Angolországban minden gyár, műhely vagy munkáshelyiség kettős: állami és helyhatósági főlügyelet és ellenőrzés alatt áll. A bányamunkás egészségi és biztossági ellenőrzése szempontjából az állam által külön bányainspectorok vannak fölállítva. Ezenkívül a gyári törvények és egészségügyi szempontból kibocsátott határozatok minden gyári helyiségben állandón kifüggesztve tartandók, hogy azoknak megtartását a munkás maga is ellenőrizhesse. Anglia nagy számú egészségügyi intézkedései közül e helyütt még csak azoknak leglényegesebb kiegészítő részeit, a lak-rendőrséget és a szegény-rendőrséget kívánjuk röviden bemutatni.

Angolországban már a lakhelyek talajnedvességének kiszárítására is kitünő gondot fordítanak. Londonban egyes városrészek fölötte alacsonyan fekszenek; talajok igen nedves, de a csatornázás készítése alkalmával ezekre kiváló gondot, fordítottak. A csatornákat igen mélyre rakták, úgy, hogy oly

helyeken, hol azelőtt a talajvíz miatt alig lehetett pinczesobákat építeni, most ezek is szárazak és lakhatók. A talajszennyvezetés meggátlását czélszerű kövezés és páratlan csatornázási rendszer által érik el, mely Fodor művében igen részletesen és érdekesen van leírva (261—289. l.). A helyhatóságok a törvény által föl vannak hatalmazva arra, hogy czélszerű csatornák vagy pöczegödrök építését magánosoknál elrendelhessék és a rossz állapotban levőket kiigazíttassák.

Emellett azonban főleg a lakó házak ritkább népessége, a túltömöttség elkerülése legnagyobb előnye az angol népes városoknak, és e részben még a milliókra menő lakosságú London sem kivétel. Londonban 1000 □ ölre (1 acre) 41 egyén, Párisban 242, Bécsben 167 és Berlinben 128 egyén esik. Az angol egészségügyi törvények különben a lakások túltömését nem is türik, és a hatóság minden oly lakás tulajdonosát, hol a lakosok nagy száma az egészségre káros lehet, a törvényszéknek följelenteni köteles, és a hatóságok e kötelességeket teljesítik is. Ily jelentések alapján St.-Pacrasban (legszegényebb londoni külváros) 1868—70-ig 62 lakás, Islington külvárosban 1861—69-ig 613 lakás ürittetett ki; pedig az angol lakásoknál oly nagy túltömöttség épen nem fordul elő, mint nálunk. London egyik külvárosában például 264 szegény munkáslakás megvizsgálása alkalmával csak egyetlen egy lakás találtatott, melyben 11 alvó esett egy szobára és öt esetben volt 9 alvó, a lakások legnagyobb részében 2, legfőlebb 3 alvó találtatott egy szobában. Nálunk Budapesten 1876-ban a Tabánon egy 6 öl hosszú és 3 öl széles szobában 23 alvó találtatott és közöttük egy súlyos beteg. Az 1870. évi népszámlálás alkalmával pedig Pesten 78,727-et tőn azon egyének száma, kik 5—6-od magokkal egy szobában laktak. Valóban ideje volt, hogy az 1876 : 14. t. cz. 10. §-a kimondotta (bár csak egész általánosságban), hogy „az egyéneknek szűkebb lakásokba összezsúfolását a hatóság kényszer útján is megakadályozhatja“.

A kedvezőbb lakást különben Angolországban igen nagy mértékben elősegíti a lakberek olcsósága, a mi ismét az olcsó építésnek és czélszerű, de nem terhes házadórendszernek következménye. Nálunk a házbéradó még Londonvárosához képest is óriási magas fokra van fölcsigázva, és a kisebb épületek építése a helyett, hogy elősegíttetnék, a telek-eldarabolási

tilalmak által egyenesen akadályozva van ; így azután nálunk és a többi európai városokban mesterségesen mozdítottak elő a nagy kaszárnyák építése. Az angol házak még Londonban is többnyire csak két emeletesek, bár másrészt földszintes házak még kisvárosokban, sőt falukon is ritkák. A házak legnagyobb része csak 2—3 ablak széles, úgy, hogy egy-egy házban rendszerint csak egy család lakik. A londoni házak továbbá mind az utca, mind az udvar felé szabadon állanak s így a külléggel érintkeznek, az udvarok beépítését a törvény tiltja és a pinczelakások építési módját a legrészletesebben megszabja. A törvénynek meg nem felelő pinczelakások hatóságilag kiürítettnek.

Ez építési szabályok rövid ismertetése főleg nálunk nagyon hasznos dolog, mert Pesten a lakosságnak $\frac{1}{10}$ része (21,000 ember) lakik pinczében és e pinczék között talán egyetlen egy sincs, mely az angol pinczeépítési szabályok mértékét megütné.

Minden lakott pinczeszoba legyen a padlótól a szobától legalább 7 láb magas, teteje álljon legalább 4 lábbal magasabban, mint bármely oldalon a talaj felszíne, az utca felé eső oldal legyen teljesen szabad, tehát ha a talaj felszínénél mélyebben fekszik a pinczeszoba padlózata, választassék el ettől a szoba fala egy árok által, melynek szélessége $2\frac{1}{2}$ láb és alapja egy $\frac{1}{2}$ lábbal mélyebb legyen a szoba padlózatánál. Az elvezető csatorna legyen 1 lábbal a padló alatt, az ablak legyen szabad és 9 láb nagyságú.

Ez építési szabályok, mint általában minden törvény, pontosan meg is tartatnak, sőt Londonban többnyire az udvar felé is egészen szabadon áll a lakás. Fodor Londonban tartózkodása idején a legszegényebb városrészben sem látott egyetlen egy pinczelakást sem, mely ne lett volna a törvényeknek megfelelő módon építve. A törvénynek meg nem felelő pinczelakások használata eltiltatik, Islington külvárosban például tíz év alatt 1861-1871-ig 304 a törvénynek meg nem felelő pinczelakás tiltatott be.

A törvény továbbá részletes szabályokat tartalmaz egészségügyi szempontból a nyilvános bérházakra nézve, minők alatt minden oly ház értetik, hol egy hétnél rövidebb időre lehet éjjel szállást bérleni. Az ily házakról a hatóság külön jegyzéket vezet, minden egyes szobára nézve meghatározza, hogy hány egyént szabadjon abba éjjeli szállásra

befogadni egy-egy ágyra 300□ lábat számítva és mi módon történjék azok tisztán tartása és szellőzése. Mind erről a hatóság a tulajdonosnak nyomtatott jegyeket ad át, melyeket az illető szobákban ki kell függeszteni. Ezenkívül Londonban még a policman is ügyel arra, hogy az ablakok a szellőzési szabályoknak megfelelőleg nyitva legyenek. Jellemző, hogy Londonban a legnyomorútabb vendéglők ablakaiban is ki van írva, hogy itt jól szellőzött ágyak (*well aired beds*) kaphatók.

A munkás-lakokról külön is gondoskodnak az egészségügyi törvények. Oly községek számára, melyeknek nincs elég vagyonuk ily építkezések végrehajtására, államkölcsonök adhatók föltötte kedvező föltételek mellett. Ezen épületek Londonban többnyire 4—5 emeletes kaszárnyaszerű épületek 50—100 és több család számára. Legnagyobb az Old St.-Pankras Roadban levő kerületi munkás-ház 300 család számára 2—3 szobából álló lakásokkal. Az építkezés ezeknél egyszerű, olcsó, de szilárd és főgond a csatornázásra, vízvezetésre, világos és tág szobákra, továbbá csend, tisztaság és illemre fordítatik. A házbér egyenlő a munkások által használtatni szokott rosz épületek bérével. Egészségügyi szempontból a felügyeletet az illető közegészségügyi orvos és felügyelő gyakorolja.

Az angol munkás-házak részint egyes magánosok bőkezű hagyományából, részint a községi alapokból épültek. Legnevezetesebb ezek között a *Peapody-Squaret* Londonban, melyet a város Peapodynek 6 millió forintnyi nagyszertű hagyományából épített a végrendelező akarata szerint. Két fával beültetett térség körül 16 egyenlő, egyszerű, de csinos 4 emeletes ház emelkedik, melyek mindenike mind a 4 oldalon szabadon áll és 2—3 szobából álló lakásokra van osztva, egy-egy házra átlag 40 szoba esik.

Mind ez csak igen halvány képét nyújtja az angol közegészségügyi intézkedéseknek a lakásviszonyok rendezése terén; ezek kiegészítése céljából még a kitünő csatornázási rendszerekkel, vízvezetékekkel, az ürülékek és hulladékok eltávolítása, elszállítás és végelhelyezése sőt hasznosítása körüli részletes intézkedésekkel kellene megismerkedni, de ennyi is elég annak igazolására, hogy mily sokat lehet hatósági és társadalmi úton a városok egészségügyi viszonyainak

javítására megtenni. Ezen intézkedésekkel szemben valóban mérséketeseknek mondhatók azon intézkedések, melyeket Kőrösi a pestvárosi nagy halandóság csökkentése szempontjából javaslatba hoz. Ily intézkedések volnának:

1. A pinczelakások lassankénti kiürítése.
2. Következetes föntartása azon szabályoknak, melyeket a hatóság új építkezési engedélyek kiadása alkalmával a pinczelakások megengedhetése tekintetében 1873 óta alkalmaz.
3. Túlnépes lakásoknak folytonos ellenőrzése a főorvos által.
4. A tisztaság és tisztességes lakás iránti érzéknek az alsó osztályoknál való fokozása, (tisztá lakások jutalmazása a szegény osztálynál, mint Genf vagy Mühlhausenben; de ez aligha lenne valami nagyon hasznos, én azt hiszem helyesebb az angol fölfogás, mely szerint a rend és tisztaság általános emberi kötelesség, melyre a hanyagot szorítani a társadalom a közérdek szempontjából jogosítva van).
5. Az ápolásra kiadott gyermekek gondozása, illetőleg a gyermektartási üzletnek szabályozása és ellenőrzése.
6. A Rákos befásítása és az utcák tisztán tartása.
7. A kórházak javítása és szaporítása.
8. A szegény gyógyítás ügyének szervezése. (Talán az összes szegény-ügy rendezése? Mi legújabbán egy fővárosi statutum útján meg is történt.)

A főváros különben ép úgy, mint hazánk általában újabb idő óta mind inkább nagyobb figyelemben részesíti a közegészségügy állapotát és csak kívánni lehet, hogy a haladás ösvényén el ne fáradjunk, a buzdító adatokat e haladási törekvéshez csakhamar meg fogják adni a halálozási statisztika adatai. Az angol városok e részben is tanulságos és buzdító példaképen szolgálhatnak. Simon, az egészségügyi kormányzat főorvosa, úgy számos jól fizetett városi orvos folytonos kutatásokat tesznek minden jelentékenyebb egészségügyi intézkedések hatására nézve; így Buchanan 1865-ben 25 kisebb-nagyobb angol várost utazott be és azt tapasztalta, hogy a hol 10 év óta meg vannak honosítva az egészségügyi törvényeknek megfelelő összes intézkedések, ott az 1000 lakó utáni halálozás 24.8⁰/₀-ról 21.9⁰/₀-ra szállott alá. Salisburyban dr. Simon adatai szerint az évi halálozás átlaga az egészségügyi intézkedések előtti 12 év alatt 27⁰/₀-ot, 12 évvel a

reformok után 2°/_o-ot és három évvel azután 1⁷/_o-ot tön. A 80,000 ezer lakóval bíró Croydon városában, mely csatornázásra és vízvezetésre 2.700,000 frtot költött, az ezer lakó utáni halálozás 26-ról 18-ra szállott alá. Bristolban a parlament elé terjesztett adatok szerint 31-ről 22-re; Gloucesterben 24-ről 20-ra; Merthyrben 30-ról 20-ra. A legtöbb 2—3000 lakóval bíró angol város is jól van csatornázva és az angol városok egész legióit lehetne például fölhozni az egészségügyi viszonyok hatására nézve, mi az angol egészségügyi törvények helyességének leghatározottabb bizonyítéka.

Anglia egészségügyéről itt csak röviden vázolt kép nem volna teljes, ha azt Anglia szegényügyi és általános egészségügyi szervezetének rövid megismertetésével ki nem egészíteném.

A szegényügy rendezésével Angolország legegyszerűbben már 1601-ben foglalkozott. Ekkor ugyanis a koldulás még VIII. Henrik idejéből, ki a zárdák javait elkobozta, igen elharapódzván, a folyton növekvő visszaélésekkel szemben a parlament szigorú törvényekkel kívánta az ügyet rendezni.

A szegény-segélyzés elve a községekre nézve már ekkor kötelezően, mondatott ki és szegényadó a községi adóhoz bizonyos százalékban vettettet ki. Segélyre igényt azonban csak a községben honos tarthatott, és ezért a gentry a honosság elnyerését mindig szigorúbb törvényekhez kötötte, nehogy a városi népségből valaki terhére eshessék. Az egész szegényügyi törvényhozás és igazgatás terén a harez Gneist megjegyzése szerint kisebb-nagyobb mértékben a szegényügyi kiadásoknak lehető másra tolása fölött folyt, egyetlen egy évben 700,000 font sterlinget költöttek a községek honossági pörökre. Ez nem is volt esoda. A szegényhatóság állott a községi lelkész és a grófsági békebírák által kinevezett két tekintélyesebb községi polgárból, kik egy éven át kötelesek voltak ezen ingyen tisztet elvállalni és érette a békebírónak felelni, ezek osztogatták a községi alamizsnát saját belátásuk szerint és azzal igen bőkezűn bántak el; mert a valódi szegénységnek és segélyre érdemesítésnek constatalása sok fáradságukba került volna és még az elutasítottak haragját is maga után vontta volna. Egy további baj volt még az is, hogy minden legkisebb község egészen magára hagyott önálló szegényhatóságot képezett.

A szegénytartási teher könnyebbítésére később kísérlet tétetett a kárpótlási rendszerrel (*Allowance-System*), mely szerint egy minimum vétetett föl mint a megélhetésre szükséges és a ki ennyit nem tudott keresni, annak a különbzet megtérítettett, de ennek még rosszabb eredménye volt, sőt a rosز erkölcsü semmit sem dolgozott, a munkabér a kárpótlásra tekintettel még lejobb szállott és 1818-ban Angolország már 80 millió forintnál többet költött szegénysegélyzésre. Salisburyban 878 adófizető 2748 szegényt tartott el. Ez okok hozták létre 1834-ben az új szegénytörvényt, mely több apró községnek megengedi, hogy szegény-kerületeket (*unio*) alkossanak és ezekben közös erővel eszközöljék a szegény-segélyzést. A szegény-felügyelőt minden község számára a községi választók választják meg évenként és az összes felügyelők (*Guardians*) együtt képezik a kerületi hatóságot (*Board of Guardians*). A koldulás szigorúan tiltatik és minden honos szegénynek joga van községétől állandó segílyt kérni, a ki pedig nem honos, az 21 napig vehet igénybe segílyt tartózkodási helyén.

A segílyzés módját illetőleg a hatóság tevékenysége kiterjed: a szegények otthon segílyzésére és szegény-intézetekben való ellátásra. A szegények otthon segílyzése céljából a board of Guardians tart:

a) Egy szegény-felügyelőt, kit a békebíró jelöl ki és egy évig ingyen működik. Főteendője gyors segílyt nyújtani és a szegényadót a község lakóira kivetni és behajtani a megállapított adókules szerint.

b) *Clerk*, ki az irodai dolgokat és számadásokat készíti (évi fizetéssel).

c) *Relieving Officer*, kihez minden segílyző fordul, ki ezek viszonyait megvizsgálja és annak alapján nyújt segílyt. Minden kérelmezőről rendes naplót vezet és szegény-viszonyairól a boardnak jelentést tesz, minek alapján ez a segílyt megszavazza. Hivatalos helyiségei mellett vannak a raktárak, melyekben a természetbeli adományokra szánt és olcsón bevásárolt árúk tartatnak. A kinek a board segílyt szavaz, az jegyet kap, melyre a Relieving az illető segílyt (fa, kenyér, pénz stb.) kiadja.

Ezen felül minden szegény-unió köteles állandó fizetéssel (átlag 800 forint) ellátott szegény-orvosokat alkalmazni,

kik nyugdíjra is tarthatnak igényt. Ezen orvosok minden a a szegényhatóságok által hozzájuk utasított beteget gyógyítani és a reájok bízott más egészségügyi dolgokban eljárni kötelesek. Angolországban 4000 ily szegény-orvos van alkalmazva és naponként átlag (London nélkül) 700,000 ember részesül részint szegényhatóságilag elrendelt orvosi segélyben, részint az otthon-segélyezés másnemű előnyeiben és adományjaiban. A kikhöz pedig az otthon-segélyezés bármely okból nem vezet célhoz, azok a szegény-intézetekben (*Workhouse*) nyernek ellátást.

Eredetileg ezek mint nevek is mutatja oly célra épültek, hogy bennök munkátlan szegények nyerjenek munkát és lakhelyet, de rendszeren csavargók és munkakerülők éltek bennök télen át csendes kellemes életet. Ennek megelőzésére később a házi rendet szigorúbbá és az aránylag igen jó ellátást rosszabbá tették. Minthogy azonban ez is végletbe ment át, most ismét több javítás történt és a *Workhouse* újabban leginkább szegény betegek kórházává és elhagyott gyermekek menhelyévé lett. Jelenleg minden unióban kell ily szegényháznak lenni, hová egészséges vagy beteg férfiak és nők, aggok, árvák, elhagyott és börtönben levő szülők gyermekei, szülőnők és elmebetegek egyképen fölvetetnek és mind ezeknek megfelelőleg külön osztályok vannak felállítva. Minden osztálynak külön vízvezetéssel, világítással, waterclosettel és jó elvezető csatornával kell ellátva lenni; az ágyak számára, az egészségeseknél 300, a betegeknel 800—1200□ láb térség hagyandó. A munkaképes benlakók minden esetre valami munkára szorítandók és ha más munka nincs, a férfakkal, hogy munkakerülésre ne szokjanak, köveket töretnek, a nőket pedig mindenféle házi szolgálatra és betegápolásra használják.

A gyermekek rendszeren az intézet falain belül oktatásban részesülnek. 1868-ban e szegényházakban összesen 32,939 gyermek nyert oktatást.

A szegény-intézetek hivatalos személyzete a szegény-orvoson kívül: egy felügyelő, egy felügyelőnő, egy lelkész, tanító és tanítónő, ápoló és ápolónők és a szükséges számú cselédek. Egész Angliában (London nélkül) 1859-ben 125,597 egyén volt ily szegényházakban elhelyezve.

London szegényügye egészen önállóan van szervezve: 39 szegény-unióra oszlik, egyes speciális kórházak építése

czéljából több unió egymással egyesült. Ezenfelül a szegényorvoshoz járó betegek számára külön rendelő helyiségek vannak minden unióban, hol az orvos naponként megjelenni és legalább egy óráig maradni köteles és hol egy másik teremben egy kis gyógyszerész is van a szegényhatóság által alkalmazott gyógyszerészszel, ki a rendelt orvosságot azonnal kiszolgáltatja. A londoni szegényházak mintaszerűleg, egyszerűen, de minden egészségi kellékkel el vannak látva, a különféle betegek számára külön osztályokkal, a házas szegények számára külön kis szobákkal, hol minden család egyedül lakik, a munkaképes öregek számára czélszerű műhelyekkel stb.

Mind ezt a rendet a szegényügy terén, és azt, hogy az angol szegényügyi törvények az egész országban nemcsak megtartatnak, de igen czélszerűen is hajtatnak végre: Anglia leginkább a maga központi szegényügyi államhivatalának köszöni. Az egész szegényügy élén ugyanis a *Poor-Law Board* áll, melynek elnöke a parlamentben ül, ennek felelős és egy miniszternek megfelelő rangja és hatásköre van. Ez a hivatal az összes szegényügyi hatóságok működését ellenőrzi és kötelező rendeletekkel s utasításokkal szabályozza; az ellenőrzést 12 inspector útján gyakorolja, a kiket az állam fizet, (4—9 ezer forint fizetéssel) s mindenik 60—70 millió fölött örködik, ezek területén lakik, gyűléseiken megjelen, szegény-házaikat meglátogatja és a központi hivatalban mindenről rendes jelentéseket tesz.

A *poor law board* 1871 óta Anglia legfőbb egészségügyi hatóságának a *Local Governement Board*nak egyik jelentékeny szakosztálya; összes költségeit (366,000 forint) az állam viseli. Ily rendszer szerint átlag évenként 130,000 belakó és 800,000 otthon lakó nyer kisebb-nagyobb segélyt, mely az igazgatási költségekkel együtt 70 millió forintjába kerül Anglia adófizető polgárainak, tehát annyiba, a mennyi nálunk az összes rendes államkiadások felének felel meg. Ennél fényesebb bizonyítéka nem lehet az angol nép gazdagságának.

Angliában csak a szegényadó címén 2 frtnál több esik egy-egy lakóra és 5—6 forint átlag egy-egy adófizetőre, mind ennek daczára a magán-segélyezés is nagy mértékben el van terjedve és csak magában Londonban 2000 jótékony egyesület működik 40 millió forint évi kiadással; a különféle kórházak

bölesödék stb. száma 123 és ezen kívül folyton épülnek újabb és újabb kórházak, főleg kényelmes kisebb cottage kórházak. Ilyesmit természetesen csak oly gazdag nép tehet, mint az angol, de ez még nem ok arra, hogy mi is ne igyekezzünk annyit tenni, a mennyit épen lehet és az angol példa szerint aránylag kevés kiadással sokat lehet tenni czélszerű szervezet mellett, mert Anglia ma kevesebbet költ jól organizált szegényügyére, mint 1818-ban.

Általában Anglia összes szegény- és egészségügyi törvényeinek kitünő hatását főleg központi szervezetének és hatóságának köszöni, azért ennek rövid megismertetésével kívánom jelen soraimat berekeszteni. Angolország egész egészségügyének és szegényügyének élén a „Local Government Board“ áll (1871. aug. 14-ki törvény). Minden más az egészség és szegényügyre kiható központi hivatal vagy megszűnt, vagy e hivatalba kebeleztetett. Még a statisztikai lajstromozó hivatal is e Board alá helyeztetett. Úgy hogy az egész közegészségügy, népesedési statisztika, járványügy és himlőoltás, valamint minden ártalom fölötti fő-felügyelet e hivatal hatásköréhez tartozik. Az új hivatal élén egy elnök áll, kit ő fölsége nevez ki, és a ki a minisztertanácsnak tagja és a parlamentnek felelős, tehát egy miniszter állásával és hatáskörével bír. A fölügyelethez szükséges hivatalokat ő állítja föl és a hivatalnokokat ő nevezi ki.

Az összes egészségügyi helyi hatóságok az ő fölügyelete alatt állanak és rendeleteit végrehajtani kötelesek.

A helybeli egészségügyi hatóságok a szerint különböznek, a mint vagy elfogadták a *public health act*ot vagy nem. Anglia egészségügyi törvényei ugyanis kétfélék: facultatívek és kötelezők.

Az előbbieket sorába tartozik főleg az 1848-ban hozott és 1858-ban módosított *Public health act*, mely rendszeres összeállításban az egészségügy minden ágára nézve szabályzó intézkedéseket foglal magában és állandó közegészségügyi személyzet tartását rendeli el.

A mely község vagy kerület e törvényeket el nem fogadja, az a többi egyes egészségügyi kérdésekre nézve hozott törvények, főleg azonban az 1855-ben hozott és 1860-ban módosított és kiterjesztett: *Nuisances Removal Act* alatt áll. E szerint mindenütt, hol külön egészségügyi ható-

ság nem szerveztetett, a helyi hatóságnak kötelessége a fölött örködni, hogy mind az elháríttassék, a mi az egészségügyre ártalmas lehet. A hol tehát hiányokat tapasztal akár följelentés, akár saját tudomása alapján, ott a békebíróhoz folyamodik, ki e hiányok elhárítása iránt végrehajtható bírói ítélettel intézkedik. Egészségügyi ártalomnak (nuisance) tekintendő a törvény értelmében minden egészségtelen állapotban levő ház, minden tócsagödör, csatorna vagy személgödör, mely rothadó anyaggal van megtöltve, minden beteg vagy ártalmas módon tartott állat és minden az egészségre ártalmas összegyűlt anyag (vérlug, só, gyári anyagok stb.) Ezenkívül gyárakról, kórházakról, temetőkről, sütőházakról, fürdőkről és a piaczi élelmi szerekről külön törvények intézkednek, melyek szintén általános alkalmazást nyernek a *public health act* elfogadása vagy el nem fogadására való tekintet nélkül.

A *Public health act* kiterjed minden oly városra, melyben azt a lakosok kérelme folytán a Loc. gov. board elrendeli, vagy a lakosok $\frac{1}{10}$ részének kérelme folytán életbe lépteti, vagy hol a halálozás 1000 után 23-nál nagyobb. Az ily helyeken a község akarata ellenére is életbe lépteti azt a központi kormány. Különben már 1854-ben 284 község önként elfogadta. E törvény értelmében minden község egy egészségügyi hivatalt köteles fölállítani, mely vagy az adófizetők által választatik, vagy a polgármester és tanácsból áll, a hol ilyen létezik. Az egészségügyi teendők végzésére az egészségügyi hivatalnak következő személyzettel kell ellátva lennie:

a) Egy orvos, a kit az egészségügyi hivatal nevez ki és bocsát el és a ki minden egészségügyi kérdésben, mint szakértő működik. Ily orvos fizetése némely helyen rendkívül csekély 150—200 frt., de legtöbb helyen 3000—5000 frtra rúg, sőt Liverpool városa orvosának 12,000 frtot fizet.

b) Az Inspector of Nuisances, ki a technikai fölügyeletet és ellenőrizetet végzi minden elrendelt munkálatok vagy javításoknál és egyúttal a hivatal technikai tanácsadója. Rendesen mérnök vagy technikns.

c) A Surveyor, ki a hivatalszolga föladatát végzi, de egyúttal a hivatal rendőri közege, ki kerületét folytonosan bejárni és a rend és törvényellenességeket figyelemmel kísérni és följelenteni köteles.

A hol a *Public health Act* nincs elfogadva, ott a *Nuisances Act* értelmében a szegényügyi hivatal egyúttal *Nuisances Authority*ként működik és minden egészségügyi ártalomra felügyelni köteles. A hol van egészségügyi hivatal, ott az ennek hatásköréhez tartozik. A szegényügyi hatóság, mint *Nuisances Authority* szintén köteles egy *Inspector of Nuisances* mint állandó hatósági közeget alkalmazni. Az angol főváros 46 egészségügyi kerületre oszlik, kik együtt egy közös főhivatal vezetése alatt állanak. A kerületi hivatal szervezete hasonló a vidéki kerületi hivatalok szervezetéhez.

Ez röviden Anglia közegészségügyi szervezete, de nem annyira maga a szervezet az, mely Anglia egészségügyét oly magas polcra emeli, mint inkább azon Európa egyéb államaiban ismeretlen buzgóság, melylyel e hatósági közegek tisztökben eljárnak. Nincs kényesebb dolog az egészségügyi törvények szigorú végrehajtásánál. Nemcsak az érezi magát mélyen sértve, a ki valami javítás megtételére kötelezve van, hanem az is (p. a lakó vagy munkás), kinek védelmére az intézkedés elrendeltetik. Volt is az angol törvények ellen főleg a háziurak részéről elég izgatás és sikerült is azok némely intézkedéseit a törvény útján enyhíteni, de a főnálló törvények végrehajtásának nem szabad csorbát szenvedni Angliában soha. Angolország egyetlen külvárosában (*Islington*) egy év alatt (1869-ben) 19,000 esetben foganosított szemle vagy vizsgálat és 6000 esetben rendeltetett el ez alapon javítás, fertőtlenítés, lakás-kiürítés vagy más egészségügyi ártalom eltávolítása. Tíz év alatt ugyan itt az egészségügyi hatóságok rendeletére 1109 új házi csatorna építése és 4492 csatorna kiigazítása rendeltetett el. Az elrendelt tisztítások végrehajtásának ellenőrizése céljából ugyan itt 1867—69-ig, tehát 3 év alatt 30,701 szemle eszközöltetett.

Mind ezeket röviden egybefoglalva Anglia egészségügyi intézkedéseit nemcsak törvényeiben, hanem talán még sokkal inkább azok végrehajtásában kell páratlanul álló mintaképnek tekinteni. Egészségügyi törvényeink az 1876 : 14. törv.-cikkben nekünk is volnának, még pedig olyanok, melyeket nincs okunk szégyenleni, de nagy kérdés fogjuk-e azokat az angol nép erélyével és szívósságával végrehajtani?! A mit a mi törvényünk kíván, az csak dicsérendő kezdet, az egy tized része sem annak, a mit Angolországban minden állam-

polgárnak meg kell tenni, hogy az egészségügyi törvények megszegése miatt meg ne büntetessék és mégis sok buzgóság és jó akarat lesz szükséges ahhoz, hogy ezt a keveset is szigorúan végrehajtsák. A hol a halandóság szerfölött nagy, ott most már nálunk is van joga a belügyministernek kormánybiztost kiküldeni és a bajok elhárítása iránt intézkedni; a hatóságnak ma már nálunk is joga van a posványokat és mocsárokat betölteni vagy kiszáritani, sőt e czélra államszegélyt is igénybe venni; a túltömött lakásokat kiüríteni; az egészségtelen lakásokat még a kisajátítási törvény útján is, ha kell, eltávolítani, a szükséges kiigazításokat elrendelni; a csecsemők ápolását szigorún ellenőrizni, vagy az iparüzleteknél és egyéb vállalatoknál bármiféle egészségügyi ártalmat eltávolítani: de kérdés, hány esetben és mily szigorral fog a hatóság mind e czélszerű intézkedéseknek fogamatot szerezni?!

Gondolják meg mindazok, kikre az egészségügyi törvények végrehajtása bízva van és főleg az orvosok, kiket a községek és törvényhatóságok e czélból bár nem gazdagon fizetnek, hogy ezrek és ezreknek, sőt egy egész nemzetnek physical jóléte és fejlődése van kezeikbe letéve; ne feledjék el az orvosok azt sem, ha talán az Angliában is csak kivételesen magas díjazás jut eszökbe, hogy ez rendszerint a magán-praxis betiltásának kárpótlása, hogy Hollandban például, hol az államilag fölállított egészségügyi felügyelő orvosok jól díjaztatnak, a privat-praxis szigorúan tiltva van; s így ne sajnálják idejük egy részét a közegészségügynek is szentelni; ne feledjék el, hogy a mai tudomány már nem a betegség gyógyításában, hanem az egészség fõntartásában várja tőlök a valódi nagy eredményeket.

Ha az egészségügyi hatóságok buzgalma csökken, akkor gondoljanak az angol példára és ne feledjék el, hogy Anglia, Európa e legszabadságszeretõbb népe, ellenmondás nélkül veti alá magát a mieinknél tízszerre szigorúbb és terhesebb törvényeknek.

Mi többiek pedig, kik nem vagyunk az egészségi törvények végrehajtására hivatva, ne feledjük el, hogy az emberi élettartam minden javulása, nem pusztán az egészségügyi törvények müve; az emberi müveltség e diadalához minden állami és társadalmi tényezõnek és minden embernek közre

kell működni, mert minden a mi a termelést, táplálkozást anyagi vagy szellemi jóllétet, erkölcsösséget vagy műveltséget közvetve vagy közvetlenül előmozdítja, egyúttal az ember egészségi állapotát is jobbá teszi és életét meghosszabbítja. Mind e tényezőkre pedig minden állami és társadalmi intézmény, a törvényhozás és kormányzás minden ténye befolyást gyakorol, a nemzetek egészsége és élete ezek kezébe van letéve. A hol az egészségügy állapota rossz lábon áll, ott ne a természetet, hanem saját tudatlanságunkat, közönyünket és tévedéseinket okozzuk. „Une amélioration sociale — mondja már Villermé — est toujours pour les hommes la source d'une santé plus rigoureuse et d'une vie plus longue.“*)

PISZTORY MÓR.

*) *Mortalité dans Paris et dans les grandes villes. Annales d'Hygiène* t. III. 339. l. 1830.

A PHILOSOPH INGÁJA.

— Beszély. —

I.

Fabricius Hermann több év óta semmit sem hallott barátjáról, Warren Henrikről, s meglepedkezett volt róla.

Pedig mikor együtt diákoskodtak, bensően szerették egymást s nem egyszer esküdtek egymásnak örök hűséget. Ez abban a korszakban történt, a mely noha nem nagyon régi, mégis messzi hátunk mögött hagyottnak látszik; abban az időben, melyben az ifjak még hittek az örök barátságban és tudtak lelkesülni nagy tettek vagy nagy eszmék iránt. A mai fiatalság sokkal észszerűbb, vagy legalább annak hiszi magát. Ez időben Hermann meg Warren nemes érzelmű és szellemes volt, s nemcsak az elragadtatás azon perczében, a melyben örök barátságot esküdtek egymásnak, hanem azután másod-, sőt harmadnap is józan komolysággal fogadták, hogy őket semmi el nem választja, hanem egész éltökön át együtt fognak tartani. A csalódás nem sokáig tartott. Ifjainkat, mihelyt az egyetemről kiléptek, felkapta az élet könyörtelen gépezete és tova dobtá, egyiket jobbra, a másikat balra. Néhány hónapig gyakran írtak egymásnak hosszú leveleket; azután találkoztak egyetlen egyszer és elváltak véglegesen, menvén mindegyik a maga útján. Leveleik ritkábbak és rövidebbek lettek, s végre merőben kimaradtak. Úgy látszik, csak az érdek közösségének van kellő hatalma arra, hogy fentartsa és meghosszabbítsa a levelezési viszonyok életét. Lehetünk legjobb indulattal távol levő barátunk iránt, még sem tudunk időt szakasztani, hogy pár sorocskát írjunk neki, míg napon-

kint órákat áldozunk készségesen annak az idegennek, a kitől várunk valamit. És mégis mindemellett lehetünk igaz barátok. Az ember természeténél fogva önző; ezt az önfentartás ösztöne követeli tőle. Különben, ha nem rosz lelkű és — természetesen maga után — felebarátján is szívesen segít, senki sem jogosult panaszt emelni ellene, vagy keményszívúséggel vádolni.

Beszélyünk kezdete idején Hermann még arról is megfélemedezett volt, vajon ő irt-e Warrennek utoljára, vagy válasz nélkül hagyta barátja utolsó levelét. Szóval a nagy hévvel megkezdett levelezés teljesen megvala szűnve. Hermann egy nagy városban lakott, s mint írónak volt némi hírneve. Sétái közben találkozott koronkint egy barna fürtű, szelíd és becsületes arcú, kékszemű diákkal, kinek magatartása és ifjú nyílt mosolya bizalmat lehelt s felköltötte a mellette elmenők rokonszenvét. Mikor Hermann ezt az ifjat találta, mindig így szólt magában: „mennyire hasonlít Henrikhez húsz éves korában“, és emlékezete visszaútazott néhány percze az ifjúság már messzi hátrahagyott napjaihoz, s felköltötte benne a vágyat még egyszer látni az ő kedves Warrenjét. A pillanat ösztönére több versen elhatározta, hogy megkísérli végére járni, mi lett az ő egyetemi régi pajtásából. De e jó szándékokat soha sem követte. Haza érkezve asztalát megrakva találta megbírálandó könyvekkel, röpiratokkal, kiadók vagy lapszerkesztők kéziratot sürgető leveleivel — ha nem is említjük az edétre meghívókat, melyekre elfogadó vagy tagadó választ kellett írni; szóval annyi sürgős eligazítandót talált, hogy az est eltelt és ő kifáradt, mielőtt időt nyerhetett volna tudakozódni régi barátja után.

Évek folytán a legtöbb ember élete annyira szabályozódik, hogy a szükséges dolgon kívül egyébire nem marad ideje. De, voltaképen a csupán kénye-kedve szerint élő — az, úgy szólva, semmit tevő — sincs különben e részben, mint a munkával túlterhelt író, bankár vagy tudós.

Egy délután, mikor Hermann, szokása szerint, öt óra tájt szállására érkezett, kapusa egy levelet adott át neki, amerikai postabélyeggel. Mielőtt feltörné, gondosan megvizsgálta a levelet. A czímen a nagy betűjű s kissé merev vonásokat, mintha ismerte volna; de még sem tudta megmondani, kinek a keze írása. Arcza hirtelen fölvidult és fölkiáltott:

„levél Henriktől!“ Felszakítá a borítékot és olvasá a mint következik:

„Édes Hermannom, — ezer szerencse, hogy utóvégre is egyikünk hírnévre tehetett szert. Nevedet egy könyvborítékán láttam, mint szerzőét. Rögtön írtam a kiadónak; ez a szíves úri ember forduló postával válaszolt, és e körülménynek köszönöm, hogy megírhatom neked, hogy szeptember vége táján Hamburgba érkezem. Írj oda, poste restante, s tudasd, van-e kedved néhány napra szállást adni nekem. Haza menőleg útamba ejtethem Lipszét, a mit készségesen meg is teszek, ha azt írod, hogy szívesen látsz. Régi barátod

Warren Henrik.“

Az aláírás alatt ez egyetlen sornyi utóirat állott: „Ez az én jelenlegi arczulatom“. Egy belső borítékból Hermann egy kis fényképet vont elé, melylyel az ablakhoz ment, hogy jobban szemügyre vehesse. Az arczkép egy vén ember képe volt. A hosszú szürke haj ziláltan csüggött a gondbarázdázta homlokra; a gödreikbe mélyen beesett szemek sajátos és nyugtalanító merevséggel néznek, és a mély redőkbe foglalt száj, mintha hosszú és bánatteljes története elbeszélésére akarna megnyilni.

„Szegény Henrik!“ mondá Hermann; „ez, hát a te jelenlegi arczulatod! Pedig nem is idős, hisz' ifjabb nálamnál; alig lehet harmincznyolcz éves. De hát magam is öreg volnék már?“

A tükörhöz lépett s figyelemmel szemlélgette saját arczának képét. Nem! ez az arcz nem oly emberé volt, a ki közel áll élte végéhez; szemei fénylők, színe élénk, egészséges. De még sem ifjú arcz. A száj és halántékok köré barázdákat vont a gondolkodás és aggodás; általános kifejezése búskomoly, hogy ne mondjam, csüggeteg vala.

„Úgy, úgy, megvénhedtünk,“ sóhajtá Hermann. „Rég az ideje, hogy nem gondoltam erre, s most ez a fénykép fájdalmasan juttatá eszembe.“ Ezután vette a tollat s megírta, mennyire fog örülni, ha minél előbb láthatja régi barátját.

Másnap a véletlen elébe hozta az útczán azt a fiatal diákot, a ki annyira hasonlított Warrenhez. „Ki tudja?“ gondolá Hermann, „derültebb lesz-e ez ifjú arca húsz év múlva, mint most a Warrené. Oh az élet nem könnyű! El tudja komorítani a vidám arczokat, s zorddá teheti a mosolygó ajka-

kat. A mi engem illet, részemről nem panaszolhatok az életre. Úgy folyt le, mint csaknem mindenkié; felváltva jött egy kis öröm, egy kis bánat és gyakori apró kellemetlenség; elég az hozzá, ifjúságom oda van, s jó részt magam sem tudom, hogyan.“

Október 2-ikán Hermann táviratot kapott Hamburgból, mely tudatá, hogy Warren estére megérkezik. A kellő időben kiment az indóházhoz barátja elébe. Elnézte, mily lassan, vagyis inkább nehézkesen száll ki a kocsiból, s mielőtt megszólítná, néhány percig szemmel tartotta. Warren elaggottnak, megtörtnek és erőtlenebbnek látszott, mint a minőnek, arczképe után ítélve, várta volna. Túlságos bő és pongyola szürke posztó útiköntöse széles redőkben csüngött a természetes, de meggörnyedt alakról, széles peremű kalapja mélyen be volt húzva szemébe. A megérkezett vendég nézett jobbra, nézett balra, mint látszott, barátját kereste szemével, s midőn nem látta, a kijáró felé fordítá lankadt lépteit. Ekkor eléállt Hermann. Warren legott ráismert; ifjú korának napfényes mosolya világítja meg arczát és látható felindulással nyújtá kezét. Egy órával később a két barát a Hermann kényelmes lakában ült szemközt a rakott asztal mellett.

Warren nagyon keveset evett, de másfelől Hermann meglepetéssel és némi aggálylyal vette észre, hogy barátja, egykor a józanság mintaképe, most nagyon hozzálátott az italhoz. A bor azonban semmi látható hatással nem volt reá. Sáppadt arca nem gyúlt fel, szemeiben megmaradt az előbbi hideg és merev nézés, és beszéde, noha lassú és tompa hangú, semmi zavart nem árult el.

Mikor az ebédnél felszolgáló cseléd a csemegét eltakarította és a kávét felhozta, Hermann két nagy karszéket gördített a tűz elébe s így szólt barátjához:

„Most már senki sem háborgathat. Gyújts szivarra, tedd otthon magad s beszéld el, mit míveltél elváltunk óta.“

Warren eltaszította a szivart. „Ha meg nem bántanálak,“ mondá, „inkább pipára gyújtanék. Megszoktam, s a legjobb szivarnál inkább szeretem.“

Ezzel ütött-kopott tokjából elővett egy ócska pipát, melynek színe mutatta, hogy rég használják, s módszeresen megtömte fekete nyirkos dohánynyal. Azután rágyújtott, egy-két bokorfüstöt szippantott s teljes elégültséggel így szólt:

„Egy csöndes, kényelmes szoba — egy jó barát — ebéd után egy pipa jó dohány — és semmi gond a holnapi napra. Ezt szeretem én!”

Hermann egy oldalvásti tekintetet vetett társára és fájdalmasan lepte meg ennek külsője. A csontos magas termet gubbasztó helyzetében, a szürke haj, a merev, bús tekintet, az egymásra keresztezett vékony lábszárak, a térden nyugvó és a főt tartó könyök, szóval az egész idegenszerű alak, a mint ott ült, legkevésbé sem hasonlított Warren Henrikhez, az ő ifjúkori barátjához. Ez az ember idegen, sőt épen titokzatos lény volt. Mindazáltal barátja iránti vonzalma nem csökkent, sőt ellenkezőleg, szájalom támadt szívében. „Milyen rosszúl kellett a világnak bánnia veled,” gondolá Hermann, „hogy ennyire kivette alakjából!” Aztán fenhangon úgy monda:

„No, hadd halljam hát életed történetét, haneha az enyimet akarnád előbb hallani.”

Hermann erőlködött amúgy könnyedén beszélni, de önmaga érezte, hogy törekvése sikertelen. Warren ellenben nyugodtan tovább pipázott, a nélkül, hogy egy szót szólott volna. Végre a hosszú hallgatás kínossá kezdé válni. Lakába hozott különöz vendége jelenlétén Hermannnt némi kellemetlen szorongás kezdé elfogni. Néhány percz múlva megkísérlé harmadszor is fölvenni a kérdést: „megállítod-e már eszedet, hogy szólj, vagy én kezdjem meg?”

Warren elnevette magát. „Azon gondolkozom, miként feleljek e kérdésre. Az igazat megvallva, az egész baj csak az, hogy teljességgel semmi mondanivalóm sincs. Most bámulok rajta — és e miatt hallgattam ily soká — hogyan lehetett az, hogy egész életemen keresztül kínozzon — egy semmiség. Pedig épen oly természetes és épen oly könnyű, de sokkal kellemesebb lesz vala, ha ugyanez a semmiség — a mi az én életem volt — mulattatott volna. A dolog valósága az, édes pajtás, hogy se valami nehéz bánat nem súlyosodott reám, se boldog nem voltam. Nem voltam rendkívül szerencsés, az élet sorsjátékának egyik nyerő száma sem jött ki részemre. De jól érzem, hogy e tekintetben sorsom hasonlít ezernyi-ezer más emberéhez. Mindig kénytelen voltam dolgozni. Arczám veritékével kerestem kenyeremet. Voltak pénzzavaraim; még reménytelen szerelmem is; megtanultam mindezt elhordozni, elfeledni. Csak az fájt nekem és bosszant engem, hogy kény-

telen vagyok megvallani, hogy életem lefolyt megelégedés és boldogság nélkül.“

Egy perczig hallgatott és azután folytatá sokkal nyugodtabban: „ezelőtt néhány évvel elég balga voltam azt hinni, hogy utóvégre is jobbra fordul dolgom. Csekély fizetéssel tanároskodtam az elmirai iskolában. Tanítottam mindent, a mit tudtam, és több oly tárgyat is, a melyet előbb magamnak kellett tanulnom, hogy taníthassam: görögöt, latint, németet, francziát, mértant és természeti tudományokat. Sőt az úgy nevezett szabad órák alatt adtam zene-leczkéket is. Egész naphosszat nagyon kevés szabad perczem volt. Örökösen körül valék véve egy sereg nevetlen kölyöktől, s ezek a leczke-órák alatt csak arra figyeltek, nem ejtek-e valami nyelvtani hibát angol beszédemben. Mikor valahára eljött az este, teljesen ki voltam merülve; mégis tudtam időt nyerni rá, hogy lefekvés előtt egy fél óráig álmodozzak nyitott szemekkel. Ekkor minden vágyaim teljesültek, s rendkívül boldog valék. Végre nyerő számot húztam! Mindenben szerencsés voltam; voltam gazdag, köztisztelet tárgya, hatalmas — s mit is mondjak még? Csodálkozásra ragadtam a világot, vagy helyesebben Gilmore Ellent, a ki volt egész világom. Hermann, voltál-e te valaha ily örült? Éber álmaidban voltál-e már felváltva államférfi, milliomos, egy dicső munka írója, diadalmas hadvezér, politikai pártfőnök? Álmodtál-e ennyi badarságot? Én, a ki most itt vagyok, voltam mindez, a mit elmondék — álomországban. Mindegy, az boldog idő volt. Gilmore Ellen, a kit imént említék, egyik tanítványomnak, az iskola legvásottabb növendékének, Gilmore Ferinek volt a nénje. A Feri szülői azon voltak, hogy fiok mégis csak tanuljon valamicskét, s mivel abban a hírben valék, hogy béketűrősem megtörlhetetlen, engem választottak magán órákat adni. Így lettem bejáratos a Gilmore-családhoz. Később, mikor rájöttek, hogy némileg zenész is vagyok — te is emlékezni fogsz rá, hogy műkedvelő létemre meglehetősen zongoráztam — mindennap jártam a házhoz, Ferit latinra meg görögre, Ellent pedig zenére tanítottam.

„Most már képzeld magadnak helyzetemet s aztán nevesd ki barátodat, a mint ő maga is több versen kinevete magát. Egyik oldalon — a Gilmore-oldalon — nagy vagyon, nem kis adag kevélység; egy értelmes, élelmes és gyakorlatias apa;

egy nagyralátó hiú anya; egy jó indulatú, de elkényeztetett fiú, és egy rendkívül kecses, művelt lelkű és józan elméjű tizenkilencz éves leány. A másik oldalon ott van a huszonkilencz éves Warren Henrik, a ki álmaiban egy híres munka írója, vagy az éjszaki hadsereg főparancsnoka, vagy tán épen a köztársaság elnöke — a valóságban pedig tanár az elmirai kollégiumban havi hetven dollár mérsékelt fizetéssel. Nemde önmagam előtt is rögtön föl kelle tünni helyzetem képtelen voltának, a ki az Ellen kezére vágytam. Józan perczeimben, mikor nem álmodoztam, oly észszerű ember voltam, a ki sokat olvasott és tanúlt is nem keveset, és ekkor kötözni való bolond lettem volna, ha csak egyetlen szempillantásig helyet adtam volna az Ellen és közötttem való házasság reményének. Tudtam, hogy az teljes lehetetlenség — oly lehetetlenség, mint az, hogy az Egyesült-Államok elnökévé válaszszanak; és mégis akaratom ellenére arról álmodoztam. Azonban, amnyiban igazat kell adnom magamnak, hogy szerelmemmel senkinek sem alkalmatlankodtam. Arról szint' oly kevésé szoltam volna, mint a potomaci hadsereg fölötti képzelt parancsnokságoomról. Azok az élvek, melyeket szerelmemből merítettem, senkinek sem lehettek ellenére. Pedig hiszem, hogy Ellen kiolvasta titkomat. Nem mintha valaha egyetlen egy ígét is szoltott volna hozzám e tárgyról, egyetlen tekintete, egyetlen szótagja sem hagyá gyaníttatni velem, hogy sejti lelkem állapotát.

„Egyetlen eseményre emlékszem, a mely nem volt összhangzásban e részben szokásos tartózkodásával. Egyszer láttam, hogy szemei ki vannak sírva. Természetesen nem mertem megkérdezni, miért sírt. Leczke alatt szórakozottnak látszott, s mikor el akartam menni, így szolt, a nélkül, hogy rám nézett volna: „megeshetik, rövid időre kényszerülve leszek félbehagyni tanóráinkat; nagyon sajnálom. Minden áldást kívánok önnek.“ Azután föl sem tekintve, kisietett a szobából. Meg valék lepetve. Mit jelenthetnek szavai? S miért mondá ezeket oly meghatott hangon?

„Másnap Gilmore Feri szállásomra jött, s atyja üdvözlétét meghozván, tudatta ennek nevében, hogy neki négy napi szünideje lesz, mert a nénje épen most mátkásodott el Howard úrral, egy new-yorki gazdag kereskedővel, és ez alkalomból nagy ünnepélyek lesznek házuknál.

„Ettől kezdve vége szakadt álmodozásaimnak, melyek

e perczig kellemessé tették volt életemet. Józan észszel az Ellen férjhezmenetelén szint' annyi okom volt a búsulásra, mint azon szomorkodni, hogy az elnökségben Grant lett a Johnson utóda. Mindazáltal nem is képzelted mennyire elkeserített engem ez a dolog — értem, ez a házasság. Az én teljes semmi voltom állott egyszerre előmbe. Olyannak láttam magamat, a milyen valék — egy hitvány iskolamesternek, a kinek nincs oka büszkeségre múltjában, öröme jelenében, reményre jövőjében.“

A Warren pipája, míg a történetet beszélé, kialudt volt. Módszeresen kivakarta, elővett zsebéből egy tekeres cavendishi dohányt, zsebkésével felvágott belőle, a mennyi kellett, megtöltötte pipáját és rágyújtott. Az a módozat, melylyel mind e műtéteket végezte, hosszas megszokásra mutatott. Míg pipájára gyújtott, megszűnt beszélni, de folytonosan füttyölt fogai között. Néhány perc múlva, mikor pipája rendben vala, Warren folytatá elbeszélését.

„Néhány hétig rettenetes nyomorúlt voltam, nem annyira azért, hogy elvesztettem Ellent — hisz' az ember nem veszt-heti el azt, a minek bírásához soha sem volt reménye — hanem inkább szép álmaim összeomlásáért. Ez idő alatt marokkal szedtem és faltam a gyümölcsöket az önismeret fájáról, és nagyon keserűknek találtam. Végre odahagytam Elmirát, hogy egyebütt keressem szerencsémét. Mesterségemét jól értettem. A hosszas gyakorlat megtanított volt rá, hogyan hasznosítsam legjobban tudományomat, soha sem voltam bajban állomás hiánya miatt. Tanítottam egymásután legalább egy tuczat államában a köztársaságnak. Alig jut eszembe valamennyi város neve, a melyben laktam — Sacramentóban, Chicagóban, St.-Louisban, Cincinnatiában, Bostonban, New-Yorkban, voltam én mindenütt — de mindenütt. És mindenütt ugyanazon pajzán iskolás gyerekeket találtam, szint' úgy, mint a latinban és görögben ugyanazon rendes és rendhagyó ígéket. Ha akarsz látni oly embert, a ki torkig jóllakott iskolás gyerekekkel és classicus nyelvtanokkal, nézz reám.

„Üres időmben, a mit bárminő munkában lettem légyen, mindig tudtam szakasztani magamnak, bölcselmi elmélkedésekbe merültem. Ekkor lettem olyan nagy pipás.“

Warren hirtelen félbeszakasztá beszédét, s merően nézve maga elé, gondolatokba látszott merülve. Azután homlokát

kezével megsimítva, mélázva folytatá: „Úgy van, nagy pipás lettem. Még más egyebet is megszoktam,“ odaveté némi nyereséggel, „de ennek semmi köze elbeszéléssel. Gondolataim kiválóan egy tölem képzelt eszményi eszköz ingásai elméletével foglalkoztak, ezt az eszközt magamban a *philosoph ingájának* neveztem. E találmánynak köszönöm azt a lelki nyugalmat, mely annyi éven át fentartott és a melyet élvezek, mint látod, jelenben is. Úgy mondék magamban, hogy nagy bánatom — ha önhietség nélkül annak nevezhetem — csakis rendkívüli boldogság utáni vágyamból eredett. Ha valaki álmodzásaiban annyira önhiitt tudott lenni, hogy magát a hírnév tetőpontján, vagy épen Gilmore Ellen férjének képzelje, nem csoda, ha fölébredve nagyot zuhan, míg a valóság mélységének fenekét eléri. Ha vágyaimban kevésbé nagyravágyó leszek, ezek valósítása könnyebb, vagy a csalatkozás minden esetre kevésbé keserű lesz vala. Ez elvből kiindulva, arra az észszerű következtetésre jutottam, hogy a boldogtalanság kikerülésére legbiztosabb eszköz lehető legkevesebb boldogságra vágyakozni. Ezt az igazságot philosoph elődeim Krisztus születése előtt több évszázaddal fölfedezték, s nem is igénylem magamnak a fölfedezés dicsőségét; de az a külső jelkép, melybe én ez eszmét érzékíttettem — úgy hiszem -- legalább is az én találmányom.

„Adj egy levél papírt és írót,“ tevé hozzá, barátjához fordulva, „s néhány vonással világosan megmagyarázom az egészet.“

Hermann szó nélkül odanyújtá a kívántakat. Ekkor Warren egész komolysággal rajzolni kezdett egy nagy félkört, felső felét nyitva hagyta és a félkör fölé egy ingát, mely függélyesen lecsüngve, a körzet azon pontját érinté, melyen az óra számlapján a VI-os szokott lenni. Ezután az ingától jobbra, hol az V, IV, III órák szoktak jelezve lenni, a következő szavakat írta: *Mérsékelt vágyak — Nagyremények, Nagyravágyás — Korlátlan szenvedély, Nagyravágyási düh.* Azután a papírt elfordítva az ellenkező oldalra, hol az óra számlapján VII, VIII, IX áll, e szavakat írta: *Apró kellemetlenségek — Mély bánat. Levertség — kétségbeesés.* Végre a VI-os szám helyére, a hol az inga függött, egy nagy fekete pontot rajzolt, nagy gondal kiárnyalva s fölé kerekén ezt írta: *Teljes megállás, Tökéletes nyugalom.*

E kis ábrát bevégezvén, Warren letette pipáját, fejét féloldalra hajtotta és szemöldjeit felhúzva, kritikusi ránczba szedett homlokkal vizsgálgatta művét. „Ez az ábra nem egészen bevégezett,“ mondá, „hiányzik még belőle valami. A *Teljes megállás* és *Mérsékelt vágyak* között jobbról és az *Apró kellemetlenségek* között balról van a *Nyugalom* és *Észszerü közöny* gyönyörű szép vonala. Mindazáltal ábrám minden hiányossága mellett is elégséges arra, hogy elméletemet kimagyarázhaszam. Figyelsz-e reám ?“

Hermann igenlőleg bólintott. Rendkívül fájt neki ifjúkori barátja helyett, a ki számára fényes jövőt remélt volt, imhol egy rögeszméjű szegény öreg, szelíd tébolyával!

„Látod,“ monda Warren, magát összeszedve, mint egy tanár, „ha ingámat fölemelem egész a *Mérsékelt vágyak* pontjáig, és azután eleresztem, nagyon természetesen, a túlsó oldalon fölmege az *Apró kellemetlenségek* pontjáig, de nem tovább. Azután ingani fog mindegyre kisebbedő térben a *Közönyösség* vonalán s végre minden rángás. nélkül megáll a *Teljes megállás*, a *Tökéletes nyugalom* pontján. Ez nagy vigasztalás !“

Meszűnt beszélni, mintha némi megjegyzést várna Hermanntól; miután azonban ez hallgatott, Warren folytatá magyarázatát.

„Most már, remélem, sejtéd, mi következik. Ha az ingát a *Nagyravágyásig* vagy a *Nagyravágyási dühig* emelem föl és ekkor bocsátom el, az általam imént felhozott törvény felhajtja a *Mély bánatig* vagy a *Kétségbeesésig*. Ez világos, nemde ?“

„Világos,“ ismétlé Hermann szomorúan.

„Nagyon helyesen,“ folytatá Warren teljes komolysággal; „szerencsétlenségemre ezt az elméletet későre fedeztem föl. Almaimnak nem szabtam korlátokat, nem szorítottam csekélységekre. Köztársasági elnök, híres tudós, az Ellen férje vágytam lenni. Nem valami nagy dolgok ügy-e? Mit szólsz szerénységemről? Szédítő magasba emeltem volt fel az ingát, s mikor tehetetlen kezeimből kisiklott, természetesen nagyot hintázott, s fölment a túlsó oldalon a *Kétségbeesésig*. Keserves egy idő volt ez. Remélem, te soha sem szenvedted azt, a mit én ekkor szenvedtem. Örökös álomnyomás alatt éltem — mint a részegség eltompultsága.“ Itt megállt, mint előbb, azután

kínosan ideges nevetéssel hozátevé: „Úgy van, mint a részegségé. Itálnak adtam magam.“ Hirtelen némi görcsös vonaglással futott át arcán, s borzadva tevő hozá: „Szörnyű egy helyzet, mikor az ember magát megvizsgálva, elesettnek találja.“

Ezután sokáig hallgatott. Végre fejét fölemelve, barátjához fordult és így szólt: „Megelégedted-e már történetemet, vagy végig szeretnéd hallgatni?“

„Sajnálattal hallgattam, a mit elbeszélteél,“ monda Hermann, „azonban kérlek folytasd; jobb tudnom az egészet.“

„Úgy van; én is érzem, hogy jól esik, ha kiönthetem szívemet. Nos, itálnak adtam magamat. Ezt a borzasztó szokást Amerikában könnyebben fölveszi az ember, mint más egyebütt. Nem egy jó állomásról kelle lemondanom, mivel megszűntem tisztességes ember lenni. De valahogy mindig nagy baj nélkül találtam foglalkozást. Soha sem szenvedtem szükségét, habár soha sem tudtam, mi a bővelkedés. Ha sokat költöttem itálra, azt öltözékemtől s lábbeliimtől húztam el.

„Elmirából távoztom után tizennyolcz hónap múlva találkoztam Ellennel a new-yorki központi parkban. Tudtam, hogy egy éves asszony. Ő legott rámismert és megszólított. Szerettem volna a föld alá búvni. Tudtam, hogy ruháim kopottak, külsőm szegényes, és azt képzeltem, hogy arczomon föl kell ismernie megrögzött rossz szokásaim nyomait. De Ellen semmit sem látott, vagy nem akart látni. Felém nyújtá kezét s szelíd hangján így szólt:

„Örülök, hogy ismét láthatom önt, Warren úr. Tudakozódtam ön után, de se apám, se Feri nem tudta megmondani, hogy hová lett ön. Arra kérném, folytassuk eddigi leczkéinket. Ön tán nem is tudja lakásomat? Ímhol van,“ és átadá névjegyét.

„Néhány semmit jelentő szót hebegtem meghívására. Ő ezalatt nyájasan és mosolyogva nézett rám, de mosolya hirtelen eltűnt és hozátevé: beteg volt-e Warren úr? Rossz színben van.

„Úgy van, felelém, nagyon kapva rajta, hogy találtam ürügyet dült vonásaim mentségére, — úgy van, beteg voltam, s most sem vagyok jól.

„Nagyon sajnálom, monda Ellen halk hangon.

„Ne vess ki Hermann, nevezz javúlhatatlan balgának; de higgy nekem, ha azt mondom, hogy az Ellen tekintetében

több volt közönséges érdekeltségnél vagy udvariasságnál. Égető kín nyilallott át egész valómon. Mit cselekvém, hogy ily kegyetlen próbára legyek kitéve? Köd ereszkedett szemeimre, az aggodalom, a mértékletlenség, az álmatlanság elgyöngítettek volt. Néhány lépést hátra tántorodtam. Ellen iszonyatosan elsápadt. Körültünk minden felől ott volt a néptömeg — a velünk nem gondoló, közönyös tömeg.

„Jöjön, látogasson meg minél hamarább, mondá sebtében, és ott hagyott. Láttam felülni hintójába, melyből, kétség kívül, séta kedvéért szállt volt ki, s mikor mellettem elhajtattott, fejét az ablakon kidugva rám nézett messzi felnyitott szemekkel, melyekben csaknem vad szorongás vala kifejezve.

„Haza mentem. Útam az ő háza előtt vezetett el — az ő háza palota volt. Bezárkoztam szállodai nyomorúlt szobácskamba, s viszont beleestem az álmodozásba. Ellen szeretett, bámult, ő örökre veszve vala rám nézve. Az inga, mint látod, széles körben hintázott, föl egészen az *Örjöngésig*. Magyarázd meg, ha tudod, mikép eshetik meg az, hogy a mindennapi életben teljesen józan eszű egyén bizonyos időszakokban és, úgy szólva, szándékosan elveszítse eszét. Ideiglenes örjöngésem mentségére és megmagyarázására készségesen megengedem, hogy azon izgultság, melynek átadtam volt magamat, előzetes kórjele lehetett azon idegláznak, a mely néhány nap múlva levert s hetekig szegzett a kínok ágyára.

„A mint lábbadozni kezdtem, eszem és higgadtságom visszatért. De késő volt már. Két hónap alatt húsz év haladt el fejem fölött. Mikor betegágyamból fölkeltem, oly erőtlen és megtörött valék, mint a minőnek most látsz. Múltam örömtelen volt és sötét, a boldogság egyetlen sugara nélkül; s mégis ez a múlt vala egész életem! Ezentúl semmi sem maradt számomra, a mihez kezdjek, a miért bánkódjam vagy a mi után vágyakozzam. Az inga henyén lógott elé s hátra a *Közönyösség* vonalán. Vajon mit érezhetnek a szerencsés emberek — oly emberek, a kik diadalmas hadvezérek, miniszterelnökök, híres írók s több e félek voltak? Jogosult büszkeségektől fentartva, az este bekövetkeztével elégűlten hagyják-e oda a sorompókat, vagy a terhes küzdésben megtörve, lehangolva, kimerülve teszik le fegyverüket, mint magam? Nem tekinthet-e büntetlenül senki is saját szívébe, hogy megkérdeje magától, hogyan töltötte el életét?“

Itt Warren az előbbinél is hosszabb szünetet tartott, és sötét gondolatokba merültnék látszott. Végre folytatá halkabb hangon :

„Az Ellen meghívását nem fogadtam volt el. De valahogy fölfedezte lakásomat s megtudta betegségemet. Ne ijedj meg édes Hermannom, történetem nem válik regényessé. Lázás álmaimban nem voltak látomásaim mennyei alakokról; nem éreztem fehér puha kezet égő homlokomon. Egy kórházban ápoltak, még pedig nagy gonddal ápoltak; ott én „350 szám“ voltam, és az egész dolog a lehető legprózaibb módon folyt le. De mikor a kórházból kijöendő az igazgatótól búcsuztam, ez egy levelet adott kezembe, melyben 500 dollár vala zárva bankjegyekben. A borítékon pedig a következő névtelen jegyzék állott :

„Egy régi barátja kéri önt, fogadja el az idezárt összeget kölcsönképen. E kölcsön lefizetéséről gondolkozni nincs miért addig, míg meg nem erősödik annyira, hogy újból munkához láthasson, akkor is fizetheti részletenkint, melyek nagyságát tetszése szerint határozandja meg és az új-yorki kórházhoz küldendi.“

Kétségkívül jó indulatból tették, de rám mégis fájdalmasan hatott. Rögtön elhatároztam magamat; habozás nélkül visszautasítottam. Kérdeztem az igazgatót, a ki barátságos mosolylyal nézett rám, míg a levelet olvastam, meg tudná-e mondani küldője nevét. Ismételt erősítései daczára, hogy ő nem tudja, egy perczig sem kétkedtem abban, hogy a valót eltitkolja előlem. Néhány percnyi gondolkozás után azt kérdeztem, elvállalja-e névtelen levelezőmnnek adandó válaszsom kézhez szolgáltatását; s midőn fogadta, hogy ezt megteszi, azt ígértem, hogy holnap megkapja válaszsomat.

Hosszasan gondolkoztam leveleimen. Azzal az egygyel tisztában voltam, hogy e segély Ellentől jött. Hogyan utasít-sam vissza nemes szíví segélyét, hogy meg ne sértsem, sem hálátlannak ne láttassam? Sok tépelődés után írtam néhány sort, a mely, a mennyiben emlékszem rá, ilyen formán hangzott :

„Írányomban tanúsított érdeklődését melegen köszönöm, de az ön által rendelkezésemre bocsátott összeget elfogadnom lehetetlen. Ne nehezteljen meg rám azért, hogy visszaküldöm. Ne vonja meg tőlem rokonszenvét; igyekszem arra méltónak maradni, és az ön jóságát feledni soha sem fogom.“

Néhány nap múlva, miután e levelet az igazgatóra bízta, elúgattam Új-Yorkból San-Franciscóba. Több évig semmit sem hallottam Ellenről; képe fokoskint halványult, s végre csaknem egészen eltűnt emlékeimből.

„Az a zavaros folyam, melyen törekeny sajkám és benne magam szerencsémekkel együtt lebegtem, zajtalanul és öntudatlanul vitt ama titokzatos örvénynek, melyben minden létezőnek el kell merülnie; egy rengeteg sivatagon haladt keresztül és a szemeim előtt elvonuló partok borzasztóan egyformák valának. Leírhatatlan bágyadság fogta el egész valómat. Tudva soha sem követtem el rosszat; a jót szerettem és törekedtem utána. Miért valék tehát oly nyomorult? Áldottam volna a szirtet, mely szétszúzta volna sajkámat, hogy elmerüljek s leszálljak az örök nyugalomra. Egész azon napig, melyen az Ellen eljegyeztetését meghallottam, mindig reméltem a holnapba, hogy boldogságot hozand. Végre eljött a rég várt holnap, borúsán, színtelenül és nem valósította egyetlen reményemet is. Ettől kezdve vége volt életemnek.“

Az utolsó szavakat Warren oly halkán mondotta, hogy Hermann alig hallhatta; inkább magával, mint barátjával látszott beszélni. Azután fölemelte jobb keze mutató újját s lassan mozdítván jobbról balra, az inga lógását utánozva, letette arra a fekete nagy pontra, melyet a papírra épen az inga alá rajzolt volt, s így szólt: „*Teljes megállás. Tökéletes nyugalom.*“ Bárcsak eljöne már valahára!“

Erre egy másik és az előbbinél hosszabb hallgatás következett, míg végre Hermann kényszerülve érzé magát megszólalni:

„Hogyan vetted rá magad,“ mondá, „hogy visszajőj Európába?“

„Oh persze, úgy van biz' a,“ felelé Warren gyorsan, „a történet — az a bohó történet — nincs bevégezve. Voltakép nincs is vége, a mint nem volt eleje, és az egész nem annyira valamely élet története, mint útleírás a halál révéhez. Azonban mégis bevégezem — az időszámítási rendet követve. Nem úntat-e?“

„Nem, nem, folytasd csak kedves barátom.“

„Nagyon jól van. Több évet töltöttem az Egyesült Államokban. Az inga megtette szolgálatát. Lassan lógott a *Közönyösség* vonalán; legnagyobb hintázásában sem ment túl

egyik oldalon a *Mérsékelt vágyak*, a másikon az *Apró kollektív-lenségek* pontján. Elzárkózott szemlélő életet éltem, általában különöznek tartottak. Kötelességeimet teljesítettem, azon túl pedig semmit sem vettem számba. Mihelyt volt egy szabad óráim, a várost környező erdők magányába húzódtam, távol a várostól és az emberektől. Rendszerint leheveredtem a nagy fák alá. Sorban mindegyik évszaknak: a tavasznak és nyárnak, az ősznek és télnek meg volt a maga bája szemeimben. Keserőséggel csordultig telt szívem legott könnyült, mihelyt a lombok susogását hallám fejem fölött. Oh az erdő! Nincs annál pompásabb valami az egész teremtésben. Mély nyugalom látszott szívembe szállani. Kezdettem vénülni, kezdettem feledni. Teljesen közönyös levén körültem minden iránt, ez időtájt szoktam meg, hogy mindenre azt feleljem: „nagyon jól van!“ Ez oly önkénytelenül jött nekem, hogy gyakori használatáról semmi tudomásom sem volt, míg egyik tanártársam történetesen nem adá tudtomra, hogy a tanárok és növendékek egyaránt „nagyon jól van“-nak gúnyolnak. Nem sajtáságos-e, hogy azt, a kinek ez életben semmi sem sikerült, „nagyon jól van“-nak hívják.“

„Még csak egy kis kalandomat kell előadnom, és mindent elbeszéltem. Azután hallgathatom a te történetedet.“

„A múlt évben utazásaim közben Elmira közelébe vetődtem. Épen szünidőm volt. Dolgom nem volt, zsebemben pedig keservesen keresett mintegy száz dollár hevert. Erőt vett rajtam a vágy meglátni örömeim és bánataim színpadját. Több mint hét év óta nem tettem volt lábamat e városba. Annyira meg voltam változva, hogy rám senki sem fog ismerni, s ha fogna sem sokat bánnám. A várost bejárva s régi iskolámra, meg a házra, melyben Ellen lakott, egy tekintetet vetve, a várost környező parknak tartottam, mint a melyben gyakran sétálgattam volt ifjúkori álmaim társaságában. Szeptemberben valánk, este felé. A lemenő nap háránt sugarai vörös fényt árasztottak az agg tölgyek lombos ágai között. Az út egyik oldalán egy fa alatti padon egy hölgyet láttam ülni. A mint közeledtem, ráismertem Ellenre. Oda gyökerezve álltam meg azon a helyen, egy lépést sem merve mozdulni. Ő lesütött fővel, előre hajolva napernyője hegyével irkált a fövénybe. Engem nem látott. Rögtön megfordultam, és nesztelenül visszavonultam. Egy kis távolságra haladva kitértem

az útból s az erdőbe húzódtam. Mihelyt itt valék, óvatosan visszaneéztem. Ellen még mindig ugyanazon helyen és azon helyzetben vala. A jó isten tudja, mi fordult meg agyamban! Vágytam közelebről látni őt. Minő veszély lehetett volna ebben? Bizonyos voltam benne, hogy nem fog rám ismerni. Gondtalan léptekkel közeledtem felé, mintha csak történetből sétálnék arra s néhány percz múlva elhaladtam előtte. Mikor árnyékom az útra vetődött, Ellen föltekintett és szemeink találkozottak. Szívem hangosan dobogott. Az ő tekintete hideg volt és közönyös; de egyszerre sajátos fény villant át szemem, hirtelen megmozdult, mintha föl akarna kelni. Többet nem láttam, hanem vissza nem tekintve tovább haladtam. Mielőtt a parkból kiérkezhettem volna, hintója elhajtattott mellettem s én láttam őt még egyszer, a mint láttam volt ez előtt őt évvel a központi parkban, halványan, merev szemekkel és rám szegzett szorongó tekintettel. Miért nem köszöntem neki? Azt megmondani nem tudom; nem volt bátorságom. Láttam ama fényt kihalni szemeiből. Képztem magamban, hogy megkönnyülve sóhajtott egy nagyot, a mint gondtalanul hátra veté magát hintájában, és eltűnt. Akkor harminczhat éves voltam, s csaknem szégyelem elbeszélni azt az iskolás gyermeki csínt, melyet elkövettem. A következő sorokat intéztem hozzá: „Egy örök hálára kötelezett barátja kit tegnap a parkban talált, de meg nem ismert, e soraival tudatja önnel, hogy nem feledte.“ E levélkét néhány perczcel az új-yorki vonattal lett elindulásom előtt postára tettem, s mikor ezt tevém, szívem úgy dobogott, mintha valami hős tettet hajtottam volna véghez. Úgy-e nagyszerű kaland? Hát ha még elgondolom, hogy életem ezeknél meglepőbbet nem nyújtott, és csak az ily csekélységekben áll emlékezetem minden tápláléka!“

„Egy év múlva Gilmore Ferivel találkoztam a Broadwayen. A világ kicsi — olyan kicsi, hogy nagy bajba kerül egykori ismerőseink útjából kitérnünk. Hasonlatossága egykori tanítványomhoz, meglepett és megszólítottam. Ő eleinte megütközve tekintett rám, de néhány percznyi habozás után rám ismert, nyájas arcát élénk mosoly derité föl s melegen szorította meg kezemet.“

„Warren úr!“ fölkiáltott, „mennyire örülök, hogy láthatom! Ellen meg én gyakran beszéltünk önről, s csodálkoz-

tunk, hova tűnhetett el. Miért nem tudatott magáról soha semmit is?“

„Nem képzeltem, hogy érdekelni fogná önöket,“ mondán félénken, pedig ez ifjúnak sem nem tartoztam semmivel, sem nem vártam tőle semmit is.

„E szavai bántanak minket“ válaszolá Feri, „oly hálátlannak tart-e engem? Azt képzeli, hogy megfélekedtem egykori kellemes sétáinkról, és bizodalmas hosszas beszélgetéseinkről? Egyedül öntől tanultam valamit, önnek köszönhetem azokat az elveket, melyek vezéreltek életemben. A mi Ellent illeti, nála az ön helyét senki sem töltötte be; maig is az öntől tanult zenedarabokat játsza és oly hűségesen követi az ön utasításait, hogy mélyen meghatná, ha látná.“

„Hogy van az ön édes apja, édes anyja és hogy van a nénye?“ kérdeztem sokkal mélyebben megindulva, mint sem kifejezhetném.

„Szegény anyám meghalt ezelőtt három évvel. Most Ellen a gazdasszony.“

„A sógora hát önökkel lakik?“

„Az én sógorom!“ válaszolá Feri meglepetve, „hát nem tudja, hogy sógorom az Atlantic gőzösön volt, mely a múlt évben Liverpoolból Új-Yorkba utaztában elveszett?“

„Nem tudtam szót találni, hogy válaszoljak.“

„A mi azt illeti,“ hozzá tevő Feri nagy higgadsággal, „köztünk legyen mondva, nem nagyot vesztettünk benne. Az én drága sógorom korántsem volt olyan ember, a minőnek apám képzelte, mikor nénémet hozzáadta. Ezt a házasságot az egész család sokszor megbánta. Ellen, férje halála előtt több évvel külön élt tőle.“

„Fejemmel bölintottam, hogy közleményei iránti érdekeltséget mutassak; de a világért sem tudtam volna egy igét is szólani.“

„Remélem, minél hamarább meglátogat minket,“ hozzá tevő Francis, fölindulásomat észre nem véve. „Most is ugyanott lakunk, de hogy annál biztosabb legyen, imhol névjegyem. Jöjjön, édes Warren úr, határozzon egy napot, melyen velünk ebédelhet. Biztosítom róla, hogy szívesen fogjuk látni.“

„Meg kelle igérem, hogy más nap írok, ezzel elváltunk.“

„Szerencsére lelkem elvesztette volt hajdani élénkségét.“

Az inga, nem hogy szabálytalan mozgásba jött volna, sőt folyvást lassan lógott azon szűk térben, a melyben évek óta hintázott. Úgy mondék magamban: megújítani az ismeretséget Gilmorekkal annyi volna, mint kitenni magamat, múlt bánataim és csalódásaim megújulása bizonyos esélyének. Ekkor nyugodt valék, és józan eszű. Éreztem, hogy örültség lenne tölem egy fiatal, gazdag és ünnepezt özvegy kezére vágyni. Koczkáztatni az Ellen viszontlátását annyi lett volna, mint koczkáztatni eszem újból tönkremenését, és azon végzetes chimera fölélesztését, a mely kútfeje volt életem minden nyomorainak. A költők azt mondják, a szerelem megnesemesíti az embert, félistenné magasztosítja. Igazok lehet; de az is igaz, hogy megfordítva örüllté, futó bolonddá is teheti. Ez utóbbi volt az én sorsom. Nekem hát minden áron óvnom kelle magamat e végzetes szenvedélytől. Így okoskodtam magamban s utóvégre eltökéltem, hogy a múltat nem bolygatom, sőt kerülök minden alkalmat, a mely azt újból fölélesztethné.“

„Ferivel találkozásom előtt néhány nappal, hírért vettem egy öreg rokonom halálának, a kit alig ismertem. Gyermekkoromban egy pár szünidőt töltöttem volt házánál. Az öreg hallgatag és komor ember volt, de engem mindig szívesen fogadott. Homályosan emlékszem rá, mintha hallottam volna, hogy hajdanában szerelmes volt anyámba és férjhez-menetelének hírére magányba vonúlt, melyet halála napjáig el nem hagyott. Bármint volt légyen is, úgy látszik szeretetét nem vesztettem el: halálos ágyán megemlékezett rólam, s jelentékeny vagyonának nagyobb részét nekem hagyományozta. Pénzt nem sokat örököltem, de van egy kényelmesen fölszerelt kis falusi lak, s mellette egy meglehetősen fekvőség, mely 2400 forint haszonbérbe van kiadva hosszabb időre. Ez rám nézve dúsgazdagság és több volt, mint a mennyire szükségem van. Mióta a hagyatékról értesültem, nem tudtam elhatározni, mi tevő legyek; de véletlen találkozásom Ferivel döntő hatást gyakorolt. Rögtön eltökéltem, hogy odahagyom Amerikát és visszatérek lakni szülőföldemre. Megtudtam lakásodat s legott írtam neked. Hittem hogy régi és egyetlen barátom látása vigasztalni fog mind azon szenvedéseim között, melyeket az élet zudított rám — és nem csalódtam. Végre föltárhattam szívemet bizalmas

barátom előtt s megkönnyültem attól a súlyos tehertől, melyet elválásunk óta egyedül hordoztam. Most már könnyebben érzem magam. Te nem vagy szigorú bíró. Kétségkívül szánod gyöngeségemet; de nem ítélsz el. Ha, mint mondtam, semmi jót sem tettem, de nem is követtem el semmi aljasságot. Jelentéktelen semmi voltam — teljesen haszontalan lény; „egy a sok közül,“ mint a Turgenjev szomorú regényének szomorú hőse. Elindulásom előtt írtam Ferinek, tudattam vele, hogy egy rokonom halála miatt kénytelen vagyok hazamenni Európába; tudattam vele lakásodat, hogy ne láttassam megszökni előle. Azután hajóra szálltam és végre megérkeztem hozzád. *Diri!*“

Warren, a ki e hosszú elbeszélés alatt sem hagyta kialudni pipáját és e mellett csaknem kiürítette volt a melléje helyezett üveg spanyol bort, nyilvánítá, hogy már kész meghallgatni barátja vallomásait. De Hermannt a hallottak annyira elszomorították volt, hogy semmi kedve sem vala beszélni; megjegyzé hát, hogy késő az idő s indítványozta, halaszszák a beszélgetés folytatását honapra.

Warren csak ennyit válaszolt „nagyon jól van,“ kiverte pipáját, a maradék bort megosztotta gazdájával s poharát fölemelve némileg ünnepélyes hangon szolt „ifjúságunk emlékére Hermann!“ Egy húzamban kiürítette poharát s visszatéve az asztalra, némi jóleséssel mondá: „rég az ideje nem ittam ily jóízűen, mert ez úttal nem azért ittam, hogy feledjek, hanem hogy emlékezzem.“

II.

Warren egy hetet töltött Lipcsében barátjával. Könnyebben senkivel sem lehetett kijöni, mint vele: bár mit indítványozott Hermann, változatlanul azt felelte, „nagyon jól van,“ s ha semmit sem ajánlott, Warren akkor is teljesen megnyugodt rajta, megelégedetten ült egy kényelmes karszékben a tűz előtt, kezében egy könyvvel, melybe alig nézett, szemével kísérve pipája bodor füstjeit. Irtózott az új ismeretiségektől, de mindazáltal Hermann azon barátjai, a kiknek bemutatta, benne egy csendes, nem tolakodó és széles ismeretű embert találtak. Mindenki kedvét megnyerte. Volt benne

valami, a mi különzsége mellett is vonzott; némi búbáj környezte személyét, úgy mondák. Hermann érezte e vonzó erőt, de miben létét meghatározni nem tudta. Előbbi barátságuk minden föntartás nélkül fölfrisült. Warren minden hozzá közeledőt megigézett, és ez a kimagyarázhatatlan valami több versen vezette Hermannt arra a gondolatra, hogy barátja ifjú korában Gillmore Ellenben is költhetett valódi szerelmet.

Egy este Hermann színházba vitte barátját, épen bohózatot adtak. Fiatal korában Warren nagyon szerette volt az ilynemű előadásokat, és ily alkalmakkor kitörő víg kaczaja most is barátja fülében csengett. De a kísérlet teljesen kudarczot vallott. Warren legkisebb érdek nélkül nézte a játékot, még csak el sem mosolyodott. Az első jeleneteket figyelemmel hallgatta, mintha valamely klasszikus dráma előadásán volna; azután mintha nem értené, mi történik szemei előtt, unatkozott arczczal elfordult és a nézőkön jártatta szemeit. Mikor a második felvonás végével Hermann indítványozá, hátha odahagynák a színházat, készségesen válaszolt:

„Helyes, menjünk haza; az egész, úgy látszik, merő ostobaság — sokkal jobban mulatunk otthon. Mindennek megvan a maga ideje, és a bohóczkodás többé nem ízlik nekem.“

Warrenben semmi sem maradt abból a barátból, a kit Hermann ez előtt tizenöt évvel ismert volt. De ezért nem kevésbé szerette; ellenkezőleg vonzalmát irányában mélységes szájalomérzete tetézte. Nagy áldozatokat tett volna, csak biztosíthassa barátja boldogságát s láthassa a mozdulatlan arczvonásokat és bánatos egykedvű szemeket vidám mosolytól megélnékülni. Baráti aggodalmai nem is kerülték ki a Warren figyelmét, s mikor ez utóbbi elbúcsuzott, meghatottan mondá:

„Te javamat akarnád, régi barátom. Látom is, érzem is, és hidd nekem, hálás vagyok érte. Ne veszítsük el egymást megint — én rendesen fogok írni.“

Néhány nap múlva egy levél érkezett Hermannhoz barátja számára. Amerikai levél volt. Borítékán H. E. kezdő-betűkkel. E betűk Howard Ellent, a Warren szomorú története hősnőjét jelentették. Hermann rögtön elküldte a levelet s egyúttal ezt írta barátjának: „Remélem az idefogott jó újságot hoz számodra Amerikából“. De Warren válaszában e helyre semmit sem

felelt, sem Ellenről nem emlékezett. Csak új házáról szolt, melybe épen akkor telepedett be, „hogy“, mint mondá, „itt végezze be napjait“; sürgette Hermannnt, jöjjon s látogassa meg, hogy karácsonnt és újév napját együtt tölti; de december beálltával Warren sürgette barátját, hogy siettesse megjöttét.

„Nem jól vagyok,“ írta, „s gyakran oly bágyadság fog el, hogy egész nap sem megyek ki a háztól. Nem kötöttem új ismeretségeket, s nagy hihetőséggel nem is fogok. Egyedül vagyok. Társaságod nagy élvezet lenne nekem. Jer, szobád kész, s hiszem, megnyeri tetszésedet. Van benne egy nagy íróasztal és meglehetősen tele könyves szekrények; itt kényelmesen írhatasz, nem kell tartanod háborgatástól. Jer, mihelyt csak lehet, kedves barátom. Nyugtalanul várlak.“

Hermannnak történetesen üres ideje lévén, teljesíthető barátja kérését, s december első hetében hozzá rándult. Warren nagyon kimerültnék és levertnek találta. Hasztalan törekedett rábírní, hogy hívasson orvost. Warren így felelt:

„Az orvosok semmit sem tudnak tenni az én betegségem ellen. Én tudom, hol szorít a cipő. Az orvos nagy hihetőséggel szórakozást és mulatságot rendelne, épen mintha egy szegény ördögnek, a kinek vére a rosz eledel miatt megszegényedett, azt mondaná, hogy igyék jó bort és egyék tápláló ételeket. A szegénytől nem telnék ki a jó élet, én pedig nem tudom, mi vidíthatna vagy mulattathatna engemet. Útazás? Semmit sem szeretek annyira, mint karos székekben csöndesen ülni. Új arcok? Ezek nem érdekelnének — a magánynál csak a te társaságodat becsülöm többre. Könyvek? Vénébb vagyok, mintsem gyönyörűségem találnám új dolgok tanulásában, a mit pedig tanúltam, az megszűnt érdekelni. Nem mindig könnyű megszerezni azt, a mi javunkra lenne, így hát olybá kell vennünk mindent, a milyen.“

Hermann megjegyezte, mint előbb, hogy barátja keveset eszik, hanem aztán nagyon sokat iszik. Az az őszinte barátság, melyet Warren irányában érzett, arra bátorította, hogy őt erre vonatkozólag figyelmeztesse.

„Igaz,“ monda Warren. „Igen sokat iszom, de mit tehetek? Az ételtől undorodom, s erőmet valahogy fenn kell tartanom. Állapotom nagyon nyomorúlt, egészségem össze van törve.“

Egy este, mikor a két barát együtt üldögélt a Warren

szobájában, míg a szél csapdosta a darát az ablak üvegeihez, a beteg önkényt beszélni kezdett Ellenről.

„Most rendesen levelezünk,“ mondá. „Utóbbi levelében azt írja, reméli, hogy rövid időn látni fog. Tudod-e Hermann, hogy Ellen rejtély kezd lenni előttem? Az egyszer világos, hogy velem nem úgy bánik, mint másokkal, és gyakran kérdem magamban csodálkozva, ugyan minek tarthat engem? Mit érezhet irányomban? Szerelmet? Ezt föl sem lehet tenni. Talán szánalmat? Hát ez a vége nagyszerű álmainnak, hogy szánalom tárgyává lettem? Épen most válaszoltam neki, megírtam, hogy azzal a szándékkal telepedtem meg itt, hogy haszontalan lételemet nyugalomban és tétlenségben végezzem be. Jut-e eszedbe a Heine *Úti képei*ből az a jelenet, melyben egy fiatal deák megcsókol egy szép leányt, és ez engedi, nem nagyon szegül ellene, mert amaz megmondta neki: „holnap hajnalban elútazom, s többé soha sem látlak“? Az a bizonyosság, hogy valakit többé nem fogunk látni, bátorságot ad nekünk elmondani oly dolgokat, a melyeket különben lényünk legtitkosabb mélységeibe rejtettünk volna. Érzem, hogy életem végéhez közelget. Édes barátom, ne mondj nemet; előérzéseim nem csalnak. Megírtam Ellennek is. E kívül még egyebeket is mondtam neki. Minő esztelenség! A mit tettem életemben, mind esztelenség volt és képtelenség. Életemet esztanilag egész múltjával szoros következetességgel végzem be, midőn első szerelmi nyilatkozatomat halálos ágyamon teszem. Nem akkora haszontalanság-e ez, a mekkora csak lehető?“

Hermann szeretett volna részleteket tudni e levélből, de Warren némi tétovázással azt felelte: „ha megvolna levelem másolata, szívesen megmutatnám neked. Tudod egész történetemet, s én nem szégyelném esztelenségem utolsó tényét elődbe terjeszteni. Ezelőtt mintegy két héttel írtam, mikor azt hívém, hogy halálom nagyon közel van. Lázás voltam, nem félelemből — a halál az én életemmel nem sokat nyer — hanem némi nagyon különös izgultságból. Nem emlékszem, minő szavakat használtam. Ki tudja? Meglehet, hogy agyam ez utolsó teremtménye valóságos költői mű volt. Mindegy! Én nem bánom tettemet, örülök rajta, hogy Ellen utóvégre megtudja, hogy szerettem őt hallgatva és reménytelenül. Ha ez nem önzetlenség, ugyan mi az?“ hozzátevé keserű mosolylyal.

A karácson szomorúan tölt el. Warren annyira el volt gyöngülve, hogy napjában két-három óránál tovább nem lehetett fenn. Hermann a maga fejétől orvost hívatott, de ez alig tudta mit rendeljen. Warrennek nem volt semmi megnevezhető betegsége, hanem kimerültség miatt kelle meghalnia. Olykor-olykor néhány perczig, melyek naponkint ritkábbak és rövidebbek lőnek, visszatért élénksége; de a halál árnyéka már kezdé befátyolozni elméjét.

Ó-év estéjén későre kelt föl. „Üdvözöljük az új évet,” mondá Hermannak. „Remélem, neked szerencsét hoz, s tudom, nekem nyugalmat.” Éjjél előtt néhány perczcel felnyitotta a zongorát és Schumannak ily című dalát: *Egy elhúnyt barátom ivó poharához* oly ünnepélyességgel játszotta, mintha valamely szent ének lett volna. Aztán az éjjél első kondulására megtöltött két poharat rajnai ó borral, a magáét lassan föl-emelte. Nagyon sápadt volt és szemei lázas tűzben égtek. Sajátos és rémséges vala izgúltsága. A kezében tartott pohárra nézett és az imént játszott dal egy versét ünnepélyesen szavalta. „A köznapi ember nem érti, mit látok e pohár fenekén.” Azután egy húzamban kiitta a tele poharat.

Míg ekkép szavalt és ivott, ügyet sem vetett Hermannra, a ki őt megrémülve tartá szemmel. Végre magához térvén, felkiálta: „még egy poharat Hermann! A barátságért!” E másik poharat is utolsó cseppig kiürítette, mint az elsőt; azután teljesen kimerülve egy székre rogyott. Kevés idő múlva Hermann, mint egy elálmosodott gyermeket, ágyába vezette.

A következő napokon nem mehetett ki szobájából, és az orvos kötelességének ismerte Hermannnt figyelmeztetni, hogy minden kórjel a végzetes kimenetelre mutat.

Január 8-án a szomszéd kis város szállodájából egy cseléd levelet hozott, melyre, úgy mondá, rögtöni választ várnak. Ekkor a beteg teljesen öntudatlan állapotban feküdt. Hermann habozás nélkül feltörte a pecsétet és a következőt olvasá:

„Kedves barátom. — Az a látogatás Európába, melyet atyám régóta tervez, valahára létrejött. Erről nem írtam önnek, mert a meglepés gyönyörét magamnak akartam tartani. E városkába érkezve hallom, hogy közelebbi levelében említett betegsége még nem múlt el. Ily körülmények között nem akartam magamat önnél úgy mutatni be, hogy előbb ne értesítem megjötemről és meg ne bizonyosodjam arról, hogy

nem leszek alkalmatlan önnek. Öcsémmel együtt vagyunk itt, a ki, mint magam, nem szeretne ily közel lenni és önt még sem látni. Apám elútazott Párisba, hova Feri és én néhány nap múlva utána megyünk.“

„Ellen.“

Hermann egy percznyi gondolkodás után vette kalapját és a küldönczöt azzal bocsátá el, hogy maga viszi el a választ. A szállodába felküldte névjegyét e szóval: „Warrentól“, s rögtön bevezették Ellenhez.

Egyedül volt. Hermann gyorsan megszemlélte, és látott egy rendkívül szép hölgyet, kinek nyílt és félelem nélküli szemei kérdező tekintettel valának rászegezve.

Hermann nem igen volt járatos a nők társaságában, s jelenlétökben rendszerint zavart szokott lenni. De ez alkalommal csak barátjára gondolt, és látogatása indoka eléadásában semmi nehézséget nem talált. Megmondta Ellennek, hogy barátja roszúl van — nagyon roszúl — haldoklik — hogy a Warrenhez címzett levelet ő bontotta fel. Ellen egy darabig nem válaszolt; úgy látszott, nem értette a hallottakat. Kevés idő múlva szemei megteltek könnyekkel, s azt kérdezte, ő meglátogathatja-e Warren? Mikor Hermann igenlően felelt, azt kérdezte tovább, öcsese nem kísérhetné-e el?

„Két látogató nagyon kifáraszthatná a beteget,“ mondá Hermann, „az ön öcsese eljöhet később.“

„Nem gondolja-e ön, hogy az én látogatásom terhére lesz?“

„Nem gondolom, sőt hiszem, hogy nagyon boldoggá teszi.“

Ellen pár percz alatt kalapot, köpenyt vett és elindultak. A rövid utat hallgatva tették meg. Mikor a házhoz érkeztek, Hermann előbb bement meglátni a haldokló állapotát. Ez lázrohamban feküdt öntudatlanúl, összefüggés nélküli szavakat rebegett. Hermann mindazáltal megismerte, s inni kért. Miután szomját oltotta, szemeit behúnyta, mintha alunni akarna.

„Egy barátod jött velem,“ mondá Hermann, „elfogadod-e?“

„Hermann? Őt mindig szívesen látom.“

„Nem; ez a barátod Amerikából érkezett.“

„Amerikából? Ott több évig laktam Minő sivárak és egyhangúak voltak partjai! . . .“

„Elfogadod-e barátodat?“

„A folyam ragad magával. A távolban sötét árny-alakokat látok; amott árnyas és hűvös halmok emelkednek . . . de én rajtok pihenni soha sem fogok.“

Hermann zajtalanul kilopózott, s csaknem rögtön viszszaért Ellenel.

Warren, a ki ügyet sem vetett volt reá, tovább folytatá kósza gondolatai menetét.

„A folyam közeledik a tengerhez. Már hallok a hullámok zajgását. . . . A partokat zöldség kezdi borítani. . . . A halmok közelebb jönnek. . . . Most sötét van. Ímhol azok a nagy élőfák, melyek alatt annyit álmodoztam. Lombjaikon keresztül sugárzik egy ragyogó tünemény . . . Felém közelg . . . Ellen!“

Ő ott állt az ágy mellett. A haldokló meglátta s legkisebb meglepetés nélkül mosolyogva szólt: „Hál' istennek! Kellő időben érkezted meg. Tudtam, hogy jössz.“

Néhány érthetetlen szót morgott, azután hosszasan hallgatott. Szemei nyitva álltak. Egyszerre kiáltott: „Hermann!“

„Az inga . . . érted, mit akarok mondani?“ Gyermeki nyílt mosoly — deákori napjai mosolya — világítja meg halvány arcát. Jobb kezét fölemelte s mutató ujjával egy nagy félkört rajzolt a légben, az inga hintázását utánozva, s így szólt: „Akkor“. Azután hasonló modorban sokkal kisebb és lassúbb mozdulatot tett, melyet több versen ismételve, monda: „Most“. Végre mozdulatlan és csaknem fenyegető ujjával maga elé mutatott és erőtlen hangon mondá: „Mindjárt!“

Többet nem szólt, szemeit behúnyta. Lélegzése nagyon megnehezült.

Ellen föléje hajlott s szelíd hangon szólítá: „Henrik, Henrik!“ Kinyitotta szemeit. Ellen a beteg füléhez tette száját s zokogva mondá: „mindig szerettelek“.

„Eleitől fogva tudtam,“ válaszolt Warren nyugodtan és önbizalommal.

Arcán szelíd kifejezés áradt el és az élet visszatérni látszott. Még egyszer visszajött ifjúkori vidám tekintete. Ajkain bánatos és kellemes mosoly játszott; megfogta az Ellen kezét s szelíden megsókolta.

„Hogy vagy most?“ kérdé Hermann.

A régi válasz: „nagyon jól“.

Kezei az ágytakarót tépdesték, mintha arczára akarná húzni. Azután karjai megmeredtek és ujjai mozdulatlan maradtak.

„Nagyon jól,“ ismétlé.

Mély gondolatokba látszott merülni. Hosszú szünet állt be. Végre gyöngéd szájalmas és bánatteljes haldokló tekintetet vetett Ellenre s alig hallható hangon rebegé e pár szót, az elsőt kis hangnyomatékkal: „egészen jól“.

Angolból.

BELÉNYESI GÁBOR.

ANGLIA MEZŐGAZDASÁGI VISZONYAI

S AZ ANGOL MEZEI MUNKÁSOK LEGÚJABB MOZGALMA. *)

Az agrar kérdés ma már a legtöbb államban sokat veszített régi jelentőségéből. A műipar és a kereskedelem hatalmas kifejlődése után a földművelés megszűnt kizárólagos emeltyűje lenni a nemzeti vagyonosodásnak és jóllétnek, úgy hogy csak a ritka kivételek közé tartozik, például Magyarország, a mely még most is, vagy — tekintve éghajlati-, talajviszonyait és népének jellemét — talán nagyon sokáig az östermelés terén való erő kifejtésre lesz első sorban utalva.

Mindamellett roppant hibát követne el a nemzetgazda, ha az ipar ama hatalmas ágát a másik két iparág kedvéért bármily rövid időre is figyelmen kívül hagyná. Van még és lesz ezután is a földművelésre vonatkozó sok oly kérdés, mely megoldandó s melynek helyes vagy helytelen megoldása érezhető hatással leend az összes nemzetgazdasági viszonyokra.

Még a magas műveltség fokán álló Angliában sem lehetne teljesen letörölni a napi rendről az agrarkérdést, sőt az angol nemzetgazdák és politikusok ismerve azon régi igazságot, hogy a föld- és műipar, valamint a kereskedelem és közlekedés organikus nemzetgazdasági egésznek képeznek, melyeknek tehát földadványait együttesen kell és csakis így lehet megfejteni, — mindannyiszor bevonják vizsgálódásaik körébe a földművelési viszonyokat is.

Hogy mily sok még mindig a megoldandó mezőgazdasági földadvány Angliában, erről meggyőzhet bennünket csak

*) *Cultur- und Wander-Skizzen.* Von Max Wirth. — Wien, Manz'sche k. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 1876.

azon, az angol földművelési viszonyokra vonatkozó kis tanulmány is, melyet Wirth Miksa, a termékeny tollú osztrák nemzetgazdasági író legközelebb megjelent úti képeiben közrebocsátott.

Az említett író értekezésében röviden, de azért alaposan szól az angol földbirtokok nagy terjedelméről s a latifundiumok káros következményeiről, a bérleti viszonyokról, a földipari productióról és a mezőgazdasági legújabb kérdésekről, milyenek pl. a mezei munkások mozgalma s az ezzel kapcsolatban levő kivándorlások.

Mind meg annyi fontos tárgy, melyek bennünket mint földművelő népet különösen érdekelhetnek.

A mi először is a földbirtok terjedelmét illeti, e kérdés kettős, ú. m. technikai és politikai szempontból érdemel figyelmet. Megállapítandó tehát egy részről, hogy a nagyobb vagy kisebb földbirtok ad-e nagyobb nyers és tiszta jövedelmet? Politikai szempontból pedig azt kell kikutatnunk, hogy a földbirtok terjedelme mi összefüggésben áll a nép adó- és véderejével, s hogy e szerint a birtok nagyobb vagy kisebb részekre való földarabolása felel-e meg inkább az állam és társadalom céljainak?

Tisztán földművelési szempontból vizsgálván a birtok terjedelmét, okvetlenül azon tapasztalásra fogunk jutni, hogy kisebb birtok nagyobb nyers jövedelmet, s a nagyobb birtok nagyobb tiszta jövedelmet ad. Mig ellenben, ha ugyane kérdés sociális-politikai oldalát tekintjük, szintén a tapasztalatra hivatkozva mint alig kétségbe vonható igazságot kimondhatjuk, hogy a földbirtoknak kevesek kezében való összpontosítása az államnak úgy belnyugalmát, mint békességét a külfölddel szemben veszélyezteti; intő például szolgálván erre nézve a hajdani római birodalom, melynek bukását részben a latifundiumok idézték elő.

A föladvány, mely előttünk áll, nem csupán állami, hanem egyszersmind nemzetközi jelentőséggel is bír, mivel a művelt népeknek egymás közti élénk szellemi, nemzetgazdasági, vallási és politikai közlekedése mellett épenséggel nem közönyös az egyik népre nézve a másiknak sorsa, jólléte vagy hanyatlása. Valamint érdekében áll saját hazánknak, hogy a szomszéd országokban vallási viszályok és háborúk ne dúljanak, hogy helyes közlekedései és kereskedelmi politika

üzessék, hogy megfelelő orvos-rendőri intézkedések tétessenek a ragályok és járványok megelőzésére: épúgy szívünkön fekszik az is, hogy a törvényhozás a velünk barátságos lábon álló országokban kerülje vagy tegye jóvá ama hibákat, melyek a jövőt veszélyeztethetnék. S minthogy e hibák fölismerésében — mondja Wirth — sokkal elfogulatlanabb és élesebb szemű az idegen: nem vetnek talán szemünkre tolokodást, ha az angolországi agrar-viszonyokat tanulmányunk tárgyává téve, egyszersmind az említett állam földművelésének hiányait és hibáit is jelezni fogjuk.

A nagy földbirtokok, részben latifundiumok rendszere, mint csaknem kizárólagos és egyetlen rendszer, Mecklenburgban, Olaszországban, Angliában és Írországban, némileg Törökországban áll fön. Az ellenkező rendszer Schweiczban a hol egyetlen egy nagybirtok sincsen, úgy hogy a 200 holdon felül levő major már a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Vegyes rendszer dívik vagyis a föld meg van osztva szabad parasztok s többé-kevésbé nagybirtokosok között Németországban, a főntebb említett Mecklenburg kivételével, Franciaországban, Ausztriában, Oroszországban és Skandináviában. Hazánkban a kis-, közép- és nagybirtok között szintén megvan a helyes arány. Keleti számítása szerint ugyanis a kisbirtok (5—30 hold) 31·6%, a középbirtok (30—200 hold) 29%, a valódi közép- és nagybirtok (200—1000 hold) 32%, s a latifundiumok az összes földbirtoknak csak 7·4 százalékát teszik.

A különbözőség, mely a földtulajdon megoszlása tekintetében az egyes államok közt fönforog, összefüggésben áll a jobbágyság s a jobbágnyi terhek megszüntetésének történetével. Franciaországban először a forradalom idején lőnek megszüntetve, Németországon — kivéve annak délkeleti részét — valamint Ausztriában és Magyarországon 1848-ban töröltettek el a jobbágyság utolsó maradványai. Oroszország a legújabb időben szabadítá föl a jobbágyságot s a váltásdíj itt csak néhány év múlva rovatik le. Mecklenburg és Olaszország kivételével az egész continensen avval lőn befejezve a jobbágyság felszabadításának nagy műve, hogy a parasztok szabad földtulajdonosokká tétettek s hogy a földbirtok földarabolhatása és a birtokcsere szabadsága törvényileg megállapítottak, csak itt-ott tartatván fön a föld kisebb részére

nézve a hitbizományok. Angliában a fölszabadítás jóval előbb véttetett munkába s erőszakos forradalmak nélkül vitetett keresztül már akkor, a mikor még erre nézve Német- és Franciaországban a parasztháborúk által csak az első lépés történt meg. Angliában már a XIV-dik században végrehajtott tény volt a jobbagyság emancipatiója. De ép ezért aztán itt a tulajdon is egészen ellenkező irányban fejlődött, mint a continensen. Míg Európa többi államában a röghöz kötött paraszt a maga telkével és földjével együtt a hűbéri kötelék alól is fel lön oldva: Angliában az ország a hűbéruraké maradt. Normann Vilmos a föld főtulajdonosának nyilvánítá magát s mint ilyen szétoztotta a birtokokat alattvalói között és ez a jog, habár csak mint fictió, még ma is fönáll. Ezen az alapon a tulajdon- és az örökjog egészen a középkori jog szellemében fejlődött tovább, különbség tétetvén az ingatlan és ingó vagyon között. Az utóbbira nézve a törvényes örökösödés szabályai állnak fön. Az előbbi ellenben, miután — mint' említök — a korona főtulajdonjoga ma már csak fictió, a mindenkori tulajdonosnak korlátlan rendelkezése alatt áll.

Az angol földtulajdonos birtokával azt teheti, a mit akar s semmiféle köteles részt nem ismer. E helyett azonban lassankint kifejlődött s immár általános szokássá vált a majoratus, mely Anglia és Wales, Skócia és Irország összes földjeinek legalább is kilencz tized részére nézve fönáll. A mindenkori tulajdonos szabadon rendelkezhetik ugyan a maga birtoka fölött, eladhatja vagy megtarthatja, de azért rendesen végrendeletileg legidősebb fiára hagyja azt. Hogy a földbirtok a család tulajdonában megmaradjon s hogy valamelyik örökös netaláni pazarlása ellenében megoltalmaztassék, még egy más praxis is kifejlődött. A nagytya végrendeletileg legidősebb unokáját helyezi a föld tulajdonába s a fiúnak csak a haszonélvezet engedtetik meg, nem rendelkezhetvén a telekállomány fölött. A többi gyermekek az anyai vagyonban örökösödnek vagy megfelelő részt kapnak az ingó vagyonból, melyet az apa a maga jövedelmeiből takarított meg.

A tulajdonjog ilyenén kifejlődésének tulajdonítandó aztán az, hogy a föld és telek legnagyobb része a nemesség kezén maradt s hogy csak kivételesen akad a parasztok, iparosok és kereskedők között olyan, a kinek földje van. Ezek közé tartozik az a kevés vidéki paraszt, a ki rég idő óta élvezi a függet-

lenséget, vagy pedig az az iparos és kereskedő, a ki meggazdagodván, üzletével fölhagyott s vagyonát földbirtokba fektette. A most említett földtulajdonosokon kívül vannak végül még olyanok is, a kik az ipar, kereskedelem, közlekedés és egyéb foglalkozásból tartják ugyan fenn magokat, de emellett egy kis földjük is van, részint mivel ez üzletükhöz szükséges, részint azért, mert annak jövedelmét életfentartásuk szempontjából nem nélkülözhetik. Ezek közé sorolandó a gyárosok, kereskedők és hajósok egy része.

A XI-ik században Hódító Vilmos a hadseregből, melylyel Angliát meghódította, 60,000 embert ajándékozott meg földbirtokkal. De ezeken kívül sok szabad szászt meghagyott birtokának vagy legalább birtoka egy részének élvezetében. Még ma is van sok ilyen szabad birtokos a kenti grófságban.

E szerint már a XI-ik században több mint 60,000 földbirtokos volt az angolok közt, míg az 1861-diki népszámlálás alkalmával — daczára annak, hogy a XI-ik század óta Anglia népességének száma valószínűleg megnégyszereződött, — csak 30,766 önálló, fi- és nőnemen levő földtulajdonos vételt föl.

De nemcsak a földtulajdonosok, hanem a mezei munkások létszáma is rendkívüli mértékben csökkent és csökken még napjainkban is. A mezei munkások száma ugyanis Angliában és Walesben 1861-ben, a midőn az összes lakosság száma 20.066,224-re rúgott, 2.010,454 volt; 1871-ben azonban már csak 1.657,138, kik közül 1.470,442 férfi és 186,696 nő, pedig az összes népesség ekkor már 22.712,266 főből állt.

A mezei munkások létszámának eme csökkenése igen könnyen megmagyarázható. Oka ennek egy részt abban keresendő, hogy a munkaerő egy része a folytonosan tökélyesbített technikai eszközök mind nagyobb mérvű alkalmazása következtében, a földművelés terén fölöslegessé vált; más részt azon körülményben, hogy a nagy lendületet nyert műipar és közlekedés nagyobb munkabért adván, sok munkás e jobban jutalmazó iparágakra tért át.

Sokkal aggasztóbb, de a tulajdonjog fönnebb ecsetelt fejlődési menetének tekintetbe vételével szintén könnyen megfejtethető tünemény az, melyet az 1861-iki népszámlálás adatai a földtulajdonosokra nézve visszatükröznek.

Midőn e népszámlálás eredménye 1864-ben közzé tétett, az angol államférfiak végre valahára figyelmökre méltatták a bajt, mely Anglia mezőgazdasági viszonyaira napról napra válságosabb hatásúvá kezd válni. John Bright volt az első, a ki egy nyilvános beszédében kifejté, miszerint a földtulajdonosok száma azért apad oly ijesztő mérvben, mert birtokuk fölött szabadon rendelkezhetnek, szerinte tehát a baj tovább terjedése az által előzhető meg, ha a szabad rendelkezési jog eltöröltetik. A *Times* communismussal vádolván John Brightot, ugyane lapban védelmére kelt neki barátja Cobden Richard.

Mások, főkép az aristokratia tagjai, élökön Lord Derbyvel, sehogy sem akartak hitelt adni a hivatalos statistika adatainak s ennél fogva egy privat-népszámlálást rendeztek, melynek eredményét nagy diadallal fogadták, miután az hogy hogy nem, közel százezer földbirtokost volt képes kimutatni.

E privat-népszámlálás azonban — Wirth nézete szerint — merőben hibás alapokon nyugszik, a mennyiben azok is a földbirtokosok közé soroztattak, kiknek főfoglalkozások nem a földművelés, példáulú gyárosok, kiknek gyárakon kívül talán egy kis birtokuk is van, de nem az a kis birtok, hanem a gyár adja nekik a kenyeret, vagy kereskedők, kiknek nyaralóik vannak, stb.

S hogy ebben Wirthnek igaza van, az kétségtelen. Ő belőle különben John Bright szól, ki most legközelebb is, január végén, egy, birminghami választóihoz tartott beszédében hatalmasán megtámadja az aristokratiának amaz önámító statistikai fölvételét. Azon elvek szerint, a melyek e statistikai kimutatás készítésénél irányadók voltak, — mondja a többi közt J. Bright igazi angol humorral — tulajdonképen minden angolt a földbirtokosok közé kellene számítani, mert akkor, a mikor eltemetik őket, mindenikök tulajdonosává lesz egy-egy darabka földnek.

Az 1871-iki népszámlálás, a mely pedig épen az említett kételyek következtében rendkívüli gondossággal hajtattott végre s a melynek élén az érdemekben gazdag és megbízható William Farr állott, az 1861-iki adatokat ijesztően igazolta. Tíz év alatt a földtulajdonosok száma egynegyed részzsel csökkent, a mennyiben ekkor már csak 22,964 földtulajdonos vétetett föl.

Ha már most az angol földbirtokosok számát összehasonlítjuk a porosz, francia vagy magyarokéval: csaknem hihetetlen eredményre jutunk. Poroszországban ugyanis 1861-ben 18 $\frac{1}{2}$ millió lakosra 761,000, Franciaországban 1866-ban 38 millió lakosra 3.266,000, Magyar- és Erdélyországban pedig (Horvát-Szlavonország és a határőrvidék nélkül) az 1870-iki népszámlálás szerint 13 millió lakosra 1.679,604 önálló földbirtokos esett.

E viszasság végre az angol kormánynak is föltűnt s specialis intézkedéseket tett annak orvoslása céljából. Intézkedéseinek eredményét azonban eddigelé még nem tapasztaltuk.

Anglia földjén tehát tényleg kevesen osztozkodnak. Az egész ország latifundiumokból áll. És e körülmény nagy befolyással van a bérleti viszonyokra is.

Angliában és Walesben az 1871-diki népszámlálás szerint a bérlők száma 250,000 volt. Az angol bérlők legnagyobb részt jómódú emberek, mert a bérdíj meglehetősen csekély s üzleti tőke rendesen olcsó kamatra kapható. Különösen az, a ki 20 angol holdnál nagyobb birtokot bérel, alig fizet annyi bért, mint a continensen a paraszt adósságai után kamatot.

Wirth Miksa egy igen tanulságos esetet beszél el annak az illustratiojául, hogy miért gazdagodnak és kell gazdagodniok a bérlőknek Angliában. Egy földbirtokos,— miután jövedelme rendkívüli kiadásainak fődözésére nem volt elégséges,— birtokának felét eladta s a másik felét a vevőnek bérbe engedte át. Tíz év múlva a vevő a birtokosnak igen előnyös ajánlatot tett a birtok másik felének megvételére nézve is. Midőn a birtokos csodálkozását fejezte ki a fölött, hogy a bérlő tíz év alatt képessé vált a föld jövedelméből a birtok másik felének megvételére is, míg ő maga a bérösszezből épenséggel nem gazdagodott meg; a bérlő e talányt kettőjük életmódjának összehasonlításával fejtette meg: míg ő takarékoskodott, dolgozott, addig a birtokos ölbe tett kézzel leste a jó szerencsét. Még egy körülmény emelendő különben itt ki, az tudniillik, hogy az angol bérlő egész vagyonát mint üzleti tőkét használja s annak jó részét egy évben többször képes megforgatni.

Az angol föld kevesek kezében való összpontosításának vagyis a latifundiumok aránytalanul nagy számának tulajdo-

nítandó továbbá az a sajátságos tünemény, hogy a házak és házhelyek — kevés kivétellel — nem egy tulajdonos kezén vannak; a házhelyeket, főkép a városokban, nagybárra a földesurak bírják. Így például a négy millió lakossal bíró Londonban a háztelkek legnagyobb részt Westminster marquis és Buckleugh herceg tulajdonában vannak. A házhelyeket rendszeren 99 évre adják bérbe a földesurak a háztulajdonosoknak, mérsékelt bérösszeg fizetése mellett. A 99 év eltelte után, ha a bérlőnek nem sikerül bérleti szerződését megújítani vagy ha nem tetszenek neki az új föltételek, a ház a földesúré lesz, hacsak a háztulajdonos előre ki nem kötötte, hogy az építési anyagokat eladhatja, vagy saját költségén elhor-dathatja.

Ez intézmény következménye aztán az, hogy az angol házak, főleg a városokban, többnyire igen gyöngén vannak építve, s hogy külső díszítésökre kevés gondot fordítanak. Ehhez járul még az a szokás, a mi Belgiumban, Hollandiában s alsó Szászország egy részében is dívik, hogy minden család maga lakik a saját házában. És ennek viszont az a következménye, hogy az angol házak nagybárra csak két emeletesek s rendkívül szűkek, a külvárosokban két vagy legfőlebb három ablakkal a homlokzatra. E szerint az angol közmondás: „az én házam az én váram“ („my house is my castle“) nem lehet szó szerint venni, a mennyiben az angol háza minden inkább, mint vár. Alig lehet siralmasabb látvány, mint London külvárosainak és a nagyobb gyárvárosoknak útczái, füstbarnította, meszeletlen, szűk és alacsony házaikkal, melyek együttvéve hasonlítanak egy hosszú kaszárnnyához. Igaz, hogy a házak belső berendezése előnyösen elüt külsejüktől; igaz más részről, hogy az angol kényelem a nemes és a gazdag iparos palotájában ép úgy föllelhető, mint a kézműves szerény hajlékában, azoknak is, valamint ennek, a kényelem valóságos életszüksége; de aztán az is igaz, hogy az angol gyár- és kereskedelmi városok oly piszkos és siralmas külsejűek, hogy nem csoda, ha Európában az utazók legnagyobb contingense az angolokból kerül ki, s ha a nyugdíjasok és kisebb tőkepénzesek közül sehonnan sem vándorolnak ki többen külföldre, mint Angliából. De miután e tényből sokan azt következtethetnék, hogy az angolban a haza földje iránti élénk ragaszkodás ép oly kevéssé van meg, mint például a németben,

cehben vagy schweiziban: hozzátehető volna Wirth, hogy ha külföldre szeret is menni az angol polgár, azért hazájához és nemzetéhez mindig hű marad, s ott, a hol letelepedik, nem alkalmazkodik új honfitársainak szokásaihoz, hanem a maga, akkora a mekkora lakhelyét valóságos angol területté varázsolja át.

Kivételesek Angliában azok a házak, melyek saját telken épültek vagy a melyeknél a bérleti szerződés 999 évre szól, a mi aztán csaknem egyértelmű a tiszta és teljes tulajdonnal. Efféle szerződések azonban csak ritkán és csak bizonyos vidékeken fordulnak elő. A most említett házakra már — melyek ha váraknak nem is várak, de csakugyan castleok (kastélyok) — egészen illik az idézett közmondás. A londoni Westenden például, a Paddington-negyedben oly nagy és szép házak vannak, mint a bécsi Ringen.

A kivételek közé tartoznak továbbá a gazdagok és előkelők nyaralói, melyekhez kényelem és solid fényűzés tekintetében legfőlebb az olasz villák hasonlíthatók s melyeknek utánzásukkal találkozunk, de csak szórványosan, ma már Európa többi országaiban is. A téli kertre nyíló pompás könyvtár-, dolgozó- és fogadó-termek, melyekkel a continensen, kevés kivétellel, csak főúri családok dicsekedhetnek, Angolországban minden valamire való falusi jószágon föllelhetők. Ezeknek megtekintésekor érteni kezdi az ember, miért töltik a legelőbbskelő családok az év legnagyobb részét vidéken; miért vonódnak ide az államférfiak a politika fáradalmai után.

E kitérés után Wirth a termelési viszonyokkal ismertet meg bennünket. A földipari termékek szerinte a jelen század elejétől mind bővebben és bővebben állítottak elő Angliában, úgy hogy daczára a népesség nagy mérvű szaporodásának, az élelmi szerek behozatala nem hogy emelkedett, sőt inkább folytonosan csökkent. Míg ugyanis a népesség 1811-től 50 év alatt 12 millióról 24 millióra rúgott: a jelen század második tizedében a lakosságnak 33 százaléka táplálkozott idegen búzával, a harmadik és a negyedik évtizedben csak 29 százaléka, az ötödik évtizedben csak 7 százaléka, s jelenleg a népességnek legfőlebb 5 százaléka nyeri külföldről a maga táplálékát. *)

*) Legtöbb gabonát visz be Angliába Németország és újabban Kelet-India. Egy német szaklapban olvasom, hogy a jelen év lefolyt

A nyersanyag-termelésnek eme fokozása inkább a belterjes gazdálkodás tökéletesbitésének, mint a töretlen földek művelés alá vételének tulajdonítandó. Angliában még több művelés alá veendő föld van, mint más civilisált országokban, pedig e földeket kevés költséggel termékenyekké lehetne tenni, ha tulajdonosaik vadászterületül nem használnák. A földesurak azonban egyéb művelés alatt álló birtokuk értékének roppant emelkedése következtében elég gazdagok lőnek arra, hogy efféle luxust megengedjenek magoknak, még ha talán az a luxus nemzetgazdaságilag ártalmas lenne is.

A mi a termőföld terjedelmét illeti, ez Porter *Progress of the nationja* szerint, 1827-ben körülbelől 34 millió angol holdra rúgott. Az angol kereskedelmi hivatal statisztikai irodájának egy újabb kimutatása szerint azonban még 1873. és 74-ben is csak 31 millió hold szántóföld, rét és legelő volt. Ennélfogva a Porter-féle, csupán becslésen alapuló kimutatást hibásnak kell tartanunk, annyival is inkább, mert nem valószínű, hogy a termőföld terjedelme azon hosszú idő alatt csökkent volna, sőt ellenkezőleg, Valpy, az említett statisztikai hivatal főnöke, Wirthtel egy kimutatást közölt, melyből kitűnik, hogy csak 1868 óta is tetemesen növekedett a művelés alá vett földek terjedelme. A Valpy-féle kimutatás szerint

	szántóföld	legelő	összesen
1868-ban	17.819,000	12.136,000	29.955,000 hold
1869-ben	17.603,000	11.736,000	30.339,000 »
1870-ben	18.335,000	12.073,000	30.408,000 »
1871-ben	18.403,000	12.436,000	30.839,000 »
1872-ben	18.428,000	12.576,000	31.004,000 »
1873-ban	18.186,000	12.917,000	31.103,000 »
1874-ben	18.089,000	13.178,000	31.267,000 »

A fönnebbi kimutatásból hátható, hogy míg egy részről a szántóföldek terjedelme az árhullámzások, az időjárás és egyéb okoknál fogva évről évre változik; más részről a lege-

nyolez hónapjában Németország 1.898,245 métermázsa, India 1.762,963 métermázsa gabonát (kukoriczát s más efféle terményeket bele nem számítva) vitt be Angliába, megjegyezvén, hogy német lobogó alatt sok oly gabona megy angol földre, mely Ausztriában, Magyarországbán, Oláhországban stb. ternett.

lők, néhány kivételes évet leszámítva, folytonosan terjeszkednek. Ez utóbbi tény főleg annak tulajdonítandó, hogy az angol földbirtokosok a külföldi gabnatermelők versenye által mind inkább-inkább kényszerítettnek az állattenyésztésre, a mint ez nagyobb mértékben Schweizban is történik.

A marhaállomány csak az utóbbi öt évben is, az 1871-ben kiütött járvány daczára, a következő mérvben szaporodott:

	1870.	1871.	1872.	1873.	1874.
Szarvasmarha	5.403,317	5.337,759	5.624,994	5.964,549	6.125,491
Juh	28.397,598	27.119,569	27.921,507	29.427,635	30.313,941
Sertés	2.171,138	2.499,602	2.771,749	2.500,295	2.422,832

Megjegyzendő, hogy e kimutatásba nem vették föl azon állatokat, a melyek háznál vagy $\frac{1}{4}$ holdnál kisebb birtokon tenyésztettek.

Ezután áttér Wirth Miksa a mezei munkások mozgalmának leírására, s értekezésének kétségkívül ez képezi legérdekesebb részét. Ránk magyarokra nézve is bizonyára fölötte tanulságos a munkások érdekében külföldön megindított nagy mérvű agitációnak megfigyelése, hogy majd akkor, ha iparunk nagyobb fejlettségével az antagonizmus a tőke és munka között nálunk szintén kifejlődik, vagyis ha a munkáskérdéssel meggyűlik a bajunk: a külföld eseményein okulva, e kérdést könnyebben megoldhassuk.

Az angol mezei munkások, helyzetök javítására az izgatást — Arch József vezérlete alatt — csak legújabban indították meg, tehát fél századdal később, mint iparos testvéreik.

Hogy miért késtek ennyi ideig föllépésökkel a földes urak és bérlők ellenében, ennek oka első sorban bizonyára azon körülményben keresendő, hogy a mezei munkásoknak, elszigeteltségöknél fogva sokkal kevésbé volt alkalmok közös actióra egyesülni, mint a városokban és nagy gyárakban egymással folytonos érintkezésben álló ipari munkásoknak. De meg a mezei munkások tanulatlanabbak is. Miután Angliában a kötelező iskolalátogatás behozva nincs: csak nagyon kevés mezei munkás tud írni olvasni, míg ellenben a gyármunkások gyermekeit, a gyár-rendszabályok szerint oktatásban kell részesíteni. Ehhez járúl még azon körülmény, hogy a földművelők közös jellemvonása, a conservatív idegenkedés

minden újítás iránt, történnék bár az újítás saját érdekekben, megvan az angol földművelőkben is. Azután meg régi történeti tapasztalat, hogy nem mindig a leginkább elnyomottak jajdúlnak először panaszra. Végül azt sem kell szem elől téveszteni, hogy minden mozgalomhoz vezetőre van szükség, alkalmas vezetőjük pedig a mezei munkásoknak nem akadt. Csak néhány évvel ezelőtt lépett föl mint ilyen a fönnebb említett Arch József.

Ez az ember napszámából emelkedett lépésről-lépésre, a maga erejéből agitátorrá, kinek parancsai előtt most száz-ezrek hajolnak meg. Arch József meg van áldva ritka szónoklati képességgel, úgy hogy sokszor a gyűléseken hallgatóit való-ságos lelkesedésre ragadja. De nemcsak szónok ő, hanem egyszersmind népvezér is a szó nemes értelmében, tehát nem bujtogató demagóg, a ki csak azért tolja föl magát a munkások érdekeinek képviselőjéül, hogy saját önző céljait elérhesse. Jelleme oly tiszta, mint akarata erős, nemzetgazdasági képzettsége azonban hiányos, s belátása sincs annyi, hogy párthíveit időszerűtlen határozatok hozatalától mindenkor visszatarthatná. Mindamellett a mezei munkások legnagyobb részére oly befolyást gyakorol, hogy Anglia államférfiai az ő személyiségét figyelmen kívül nem hagyhatják, s mint hatalmas factorral számolniok kell vele. Hogy milyen hatalom ő, mutatja a többi közt azon tény is, hogy a trades unions 1874-diki sheffieldi congressusán 600,000 mezei munkás nevében emelhetett szót.

A mezei munkások mozgalmának helyes megítélhetése szempontjából szükséges megemlítenünk, hogy az angol földművelők két csoportra oszlanak, az egyik csoport megtelepedett, a másik vándor-munkásokból áll. Amazok a bérlőktől a majorság közelében egy-egy darab földecskét kapnak haszonélvezetül, ezen a földecskén kunyhót építenek magoknak s ebben állandó lakást vesznek. Ilyen kunyhók — melyek különösen nagy számmal találhatók Anglia déli részén — kívülről-belőlről egyaránt a legnagyobb szegénységről tanúskodnak; hasonlók az éjszak Németországban vagy Magyarországnak különösen éjszak-keleti megyéiben itt-ott még látható mezei lakokhoz.

A vándor-munkások csakis aratáskor alkalmaztatnak, a mikor a munkadíj a rendesnél magasabb. Az év többi részé-

ben különböző vállalatoknál, pl. vasútépítésnél, alagsóvezetésnél, építkezéseknél stb. nyernek alkalmazást.

1873 nyarán tette Arch József az első gyakorlati kísérletet a munkások helyzetének javítására. E célból a vándormunkások közt striket rendezett. Azonban e mozgalom — dacára annak, hogy egészen az aratási munkálatokig elhúzódtott s hogy az ipari munkások egyesületének hathatós támogatásában részesült — eredményre nem vezetett. Egyrésztől az idő volt rosszúl megválasztva, minthogy a bécsi válság már ekkor Anglia iparos köreire is érezhetővé kezdett lenni, más részről meg a földbirtokosok hatalmas támaszra találtak, a sok munkaerőt pótló arató- és egyéb gépekben. *) A munkások egy része tehát ismét kiegészzett a bérlőkkel, a másik része pedig még előbb visszatért szokott foglalkozásához.

A mozgalomnak illetően hajótörése két dologra tanítá meg annak vezetőjét. Először arra, hogy a vándormunkások, miután csak időnkint vesznek részt a mezei munkában, nem hivatvák ama nagy célok megvalósítására; és másodszor arra, hogy még az állandóan megtelepedett munkásoknak is módot kell találniok arra nézve, hogy elszigeteltségökből kivergődjenek, mert csak akkor lesznek képesek egymást kölcsönösen megérteni és megértetni a közös actióra egyesülni.

E célból Arch József a *trades unions* mintájára egy „nemzeti uniót“ alapított, a mely aztán oly élénk részvételre talált, hogy félévre főnállása után az alapító — mint főntebb említve volt — a *trades unions* congressusán 600,000 ember képviselője gyanánt szólhatott. A nemzeti unió első sorban a mezei munkások anyagi helyzetének javítását tűzte ki feladatául, s e célból figyelmét különösen a munkabér s kivándorlás kérdései vették igénybe.

A munkabér javítására nézve a nevezett egyesület abban állapodott meg, hogy azt coalitiók és tömeges munkafölmondások által kell a bérlőktől kicsikarni. E célból mindjárt az

*) A gépek tudvalevőleg évről évre nagyobb szerepet játszanak az angol mezőgazdaságban, úgy hogy 1861-től 1871-ig, tehát tíz év alatt a gépekkel dolgozó földbirtokosok száma csaknem megkétszereződött, s például 1873 nyarán csak kaszálógépek — mely tíz ember munkáját pótolja — 40,000 darab volt működésben.

unió megalapításakor heti betétek útján egy pénztár szerveztetett, mely a jövőben arra volt szolgálendő, hogy munkaszünetelések idején a szünetelők abból segélyeztessenek.

A mi pedig a kivándorlásokat illeti, Arch József a mint a nemzeti unió főállását biztosítá, még 1873 őszén utazást tett az Egyesült államokban és Canadában, hogy tanulmányozza az ottani telepítvényeket, s hogy tisztába jöjjön azon kérdéssel, vajon a mezei munkások helyzetén gyökeresen segítne-e a nagyobb mérvű kivándorlás. Vizsgálódásának igen kedvező eredménye lön. Azt a tapasztalat tette, hogy az amerikai Uniónak legtöbb állama újabban rajta van, hogy Német- és Angolországból kivándorlók jöjjenek be és telepedjenek le. Földet ingyen vagy nagyon csekély árért kapnának. 1872 őszén pl. egy floridai vasúttársulat ügynöke a schweizi szövetségekormánynak 80,000 holdnyi termőföldet ajánlott föl ingyen telepítvények számára; de ez ajánlat nem fogadtatott el. Több amerikai állam kormánya ügynökségeket is állított föl Angliában, Németországban és Schweizban, hogy ezek édesgessék az embereket kivándorlásra. A porosz kormány azonban 1874-ben megtiltván a néptanítóknak efféle ügynökségek elvállalását, e körülmény a porosz munkások kivándorlását tetemesen megnehezíté.

A forró égövi országokba, például Braziliába való kivándorlást Arch nem tartá tanácsosnak; de annál alkalmasabb hely szerinte főleg az angol kivándorlók számára Canada. Ez az állam, a mellett, hogy sokkal barátságosabb viszonyban áll Angliával, mint az amerikai Unió, s a mellett, hogy éghajlatát is könnyen megszokhatják az angolok, még igen előnyös ajánlatokat is tett az angol kivándorlóknak. 1874-től minden önálló, nőtlen bevándorlónak 100, és minden családos bevándorlónak 200 angol holdat ajánlott föl ingyen. A canadai kormány pedig segélyt ígért az áttelepedés és utazás könnyítésére. Az út egy személynek 95 markba kerül, ebből azonban előre csak 35 mark fizetendő, le, a 60 marknyi hátrálék a letelepedés után részletenkint fizethető, oly mérsékelt időközökben, hogy a bevándorlók munkabérok fölöslegéből is eleget tehetnek e kötelezettségöknek. A munkabér ugyanis naponként legkevesebb 4 mark, míg az élelmi szerek sokkal olcsóbbak, mint Angliában.

E föltételek a legszegényebb ember által is teljesíthetők.

Harminczöt markot — mert, mint említők, a kivándorlás foganatosítására több készpénzre nincs szükség — még a legrosszabb viszonyok közt is képes egy-egy munkás összetakarítani. S minthogy Angliában és Írországban a hadkötelezettség sem gördít akadályt a kivándorlás elé: csakis a hazához való ragaszkodás áll még annak útjába. Ha ez a hazaszeretet az elkövetett és elkövetendő igazságtalanságok következtében megingattatnék a mezei munkásokban: bizonyára roppant dimenziókat öltene a kivándorlás s Anglia és Írország agrarviszonyai nagyszerű változáson fognak keresztül menni.

Arch József alig hogy haza tért Amerikából, megtartotta a *trades uníons*nak főnebb említett nagy gyűlése, melyen ő először lépett föl mint a nemzeti unió képviselője. S kevéssel e gyűlés után, 1874. márczius végén az Anglia nyugati grófságaiban állandóan letelepedett munkások tömegesen követelni kezdték heti bérök fölemelését 18 shillingre. Eddigi munkabérek ugyanis a különböző vidékek szerint 14—17 shilling volt, szabad lakással és egy darab földcskével, melyen káposztát termelhettek s kecskét tarthattak. S ez a bér csakugyan nagyon csekély volt, összehasonlítva a gyárakban, hutákban és szénbányákban dolgozó munkások bérével, mely a három utóbbi év alatt ismételt, tömeges munkaszünetelések folytán átlag 57 százalékkal emeltetett föl, sőt 10 évet véve föl a béremelkedés 100 percentre rúg.

Valóban az *Ezeregyjéj* meséi közt is megjárna azon díjazás, melyben különösen a vasgyárakban dolgozó munkások részesülnek. Wirth Miksa egy, múlt évben megjelent s *Wander-Skizzéi* közt szintén közölt értekezésében,*) valamelyik hiteles angol szaklapra hivatkozva, a yorkshirei vasgyár 15 munkásának évi fizetését 1873-ban közli következőleg:

2 lapító munkás közül az egyiknek évi jöv.	2460 mark,	a másiké	2360 m.
2 csavaró „ „ „ „ „	8460 „	„	8280 „
2 rúdkészítő „ „ „ „ „	6300 „	„	6440 „
2 hengerző „ „ „ „ „	19880 „	„	20240 „
2 bádoghajl. „ „ „ „ „	6960 „	„	6880 „
2 laptüzesítő „ „ „ „ „	6360 „	„	6400 „
2 bádogtüz. „ „ „ „ „	5020 „	„	5100 „
1 fogóval dolgozó munkás évi jövedelme	14880	„	

*) *Die grosse Lohnumwälzung in England.*

Hogy ily fizetések mellett egy munkás 1872-ben — a mint azt a *Times* írta — megbízást adott a lókupecznek, hogy szerezzen számára egy hátság lovat, melyre 50 guineát (630 o. é. frtot) szánt, mert egészségi szempontból délutánonkint jót fog tenni neki a lovaglás: ezen nincs mit csudálkozni.

Hihetlenebb maga a tény — még oly, különben szava-hihető író szájából is, mint Wirth Miksa, — hogy oly meseszerűleg díjaztatnának Angliában a vasgyárak munkásai. Azonban ezt is megértjük, ha elgondoljuk, hogy a vasgyártás a tökély rendkívüli magas fokára emelt gépek segélyével hasonlóképen mily meseszerű gyorsasággal történik, úgy hogy egy jó gépekkel felszerelt vasgyárban dolgozó munkás félnap munkája, eredményére nézve fölér az apróbb, tökéletlen munkaeszközökkel ellátott műhelyek napszamosának egy hónapi kalapácsolásával.

A gyármunkások illetén díjazása természetesen irigységgel tölté el a mezei munkásokat is, s ők is kezdték sürgetni bérök fölemelését. Követelésök érvényesítésére nézve azonban jobban meg kellett volna választaniok az időt. Midőn ugyanis ők eme követelésökkel fölléptek, már akkor a külföldi válságok következményeit nagyon kezdték érezni Angliában. A szén és vas értéke rendkívüli mértékben csökkent. Wirth ama, főnebb idézett értekezésében írja, hogy 1873. márcziusától 1874. márcziusáig, tehát egy év alatt is, a nyers vas ára 36, s a köszéné 30 százalékot esett. E szerint az üzleteket természetesen mindenfelé megszoríták s a munkások egy részét kénytelenek voltak a gyárosok elbocsátani. Ugyanekkor kezdődött meg a történelemben páratlan harc az angol gyári- és bányamunkások és a vállalkozók között a miatt, mert az utóbbiak üzletök kényszerű összevonása következtében kénytelenek voltak a munkások bérét is fokozatosan alább és alább szállítani. S e harc kimenetele a munkásokra nézve válságossá lón, a mennyiben végre is ők engedtek s így elvesztették mind azon előnyöket, melyeket három évvel a krízis kitörése előtt nagy küzdelemmel kivívniok sikerült. *)

Hogy ily körülmények közt a különben tapasztalt Arch, a mezei munkások bérfölemelése érdekében az agitációt meg

*) A gyár- és bányamunkások e nyílt mozgalmának részletes leírását lásd Wirth: *Cultur- und Wander-Skizzen*. 194—214. l.

merte kezdeni, e fölött alig fojthatjuk el csodálkozásunkat. És mégis a nyugati grófságokban lakó bérlők eleintén hajlandóknak mutatkoztak a heti bért 18 shillingre fölemelni. Az alkudozások alatt azonban, melyek a bérlők és munkások közt folytak, a nemzeti unió ügynökei újabt és újabb követelésekre izgatták az utóbbiakat. Mire aztán a bérlők fölingereltetvén, egész határozottsággal kinyilatkoztatták, hogy alkudozásokat tovább nem folytatnak azon egyénekkal, a kik az unióknak tagjai. S e nyilatkozat következménye az lön, hogy a munkások mind tömegesebben kezdtek kilépni a nemzeti unióból és a később alapított foederal unióból, mely utóbbi egyesület az előbbitől abban különbözik, hogy programjában a kivándorlások előmozdítása nem szerepel.

A két uniót azonban mindez nem alterálta. Tagjaiknak ezután is kiadták alapszabályszerűleg a heti 9—10 shillingnyi segílyt; ügynökeik által további ellentállásra izgatták a munkásokat s minden áron ki akarták vinni, hogy az egyletek előljáráinak a bérlők és munkások közti surlódásokról az utóbbiak által jelentés tétetvén, e surlódások elintézése választott bíróságokra bízassék. Épen úgy, a mint tényleg a bérlők és földesurak közti differentiák a felek által egyenlő számban választatni szokott compromissionalis bíróságok által intézetnek el a fölebbvitel kizárásával.*)

A munkásegyletek ilyenén eljárása következtében a bérlők elkeseredése a legmagasabb fokra hágott, különösen a nemzeti unió irányában, mint a mely sokkal veszedelmesebb volt részint tagjai számánál fogva, részint azért, mert radicalis követeléseiben határt nem ismert s mert a kivándorlás mellett perczig sem szünt meg agitálni. Elkeseredésöket aztán tettekben is nyilváníták, a mennyiben egy defensiv-associatiót alapítottak, melynek tagjai kötelezték magokat, hogy olyan munkást nem alkalmaznak, a ki tagja a nemzeti uniónak.

A bérlők és munkások közti harc ettől fogva az angol

*) Ez intézkedés nagyon czélszerűnek bizonyúlt, a mennyiben egy részről a szakférfiakból álló választott bíróságok rendszerint sokkal igazságosabb ítéletet hoznak, mint a formalitásokhoz kénytelen-kelletlen ragaszkodó rendes bíróságok, de meg más részről ez eljárás kevesebb költségbe kerül és sokkal rövidebb is a rendes pörlekedésnél. Minderről tüzetesen ír Korizmiés *Anglia haszonbérleti viszonyai* című munkájában.

sajtóban ez alatt a név alatt szerepelt, hogy „a mezei munkások kizárására („lockout“) irányzott mozgalom“. A bérlők, hogy a küzdelem mielőbb végét érje, minél több földbirtokost igyekeztek egyletökbe bevonni. És céljukat el is érték, a mennyiben egyletök tagjainak folytonos szaporodásával arányban szaporodott azon munkások száma is, a kik „kizárártak“ s a kik ennél fogva az uniók pénzsegélyére szorúlván, végre is az uniók pénztárait teljesen kiélték. Már 1874. áprilisában a „kizárt“, téhát dolog nélküli munkások száma 5—6000-re rúgott.

A küzdelem azonban a közönség általános érdeklődése mellett folyt mind addig, a míg csak lehetett. A nemzeti unió pénztárát nem szüntek meg gyarapítani egyesek, iparos társulatok és a csupán e célból időnkint összehívott gyűlések. S így módjában állt az uniónak az 1874-diki aratásig a dolog nélküli munkásokat 10, majd 9 shillinggel hetenkint segélyezni, arra számítván, hogy aratáskor majd a bérlők saját érdekekben is engedékenyebbek lesznek, főkép ha talán a rossz időjárás miatt az aratási munkákat siettetniök kell.

De mennyire csalatkozott a nemzeti unió igazgatósága! Ügynökei a bérlőket annyira elkéséríték, hogy azok engedményekről hallani sem akartak többé. Aratáskor részint úgy segítettek magokon, hogy magok hozzáláttak a munkához feleségeikkel s gyermekeikkel s gépeiket szaporították; részint úgy, hogy idegen munkásokat vagy leányokat és asszonyokat, gyermekeket és öreg embereket alkalmaztak. És miután a munkások egy része szolgálatban is maradt, t. i. azok, a kik a nemzeti uniónak nem voltak tagjai vagy kiléptek onnan, s miután másrésről az időjárás is igen kedvező volt: a bérlők szerencsésen betakaríthatták terményeiket. A munka talán lassabban ment, nem is volt olyan tökéletes; de mégis el lön végezve.

Mint hogy ez a remény is megghiúsúlt, az unió igazgatósága végre belátta, hogy a kitzűzött cél elérni lehetetlen. Kinyilatkoztatta tehát július végén tagjainak, hogy segélypénzt a munkaszünetelőknek többé nem adhat, s hogy a pénztárból segélyre ezután csupán azok tarthatnak számot, kik Skócziába, az Egyesült államokba vagy Canadába ki akarnak vándorolni.

E szerint a „kizárt“ munkásoknak két dolog közt kellett választaniok: vagy föltétlenül alávetették magokat a bérlők

követeléseinak, vagy kivándoroltak. Sokan az oppositíóban kifáradva s reményöket veszttve, az előbbi útát választák, a daczosabbak ellenben kivándorlásra határoztták el magokat, s csakugyan főleg Canadában mind többen-többen telepednek le az angol mezei munkások közül.

A national unió így tagjai nagy részét elvesztvén, a bukás szélére jutott ugyan s a mezei munkások a szenvedett kudarczok után évekre el lönek némítva; mindamellett ne higyjük, hogy a munkás-kérdés a földipar terén ezzel véglegesen meg lenne oldva. Elnapolva igen, de megoldva semmi esetre sem.

Hogy a mezei munkások által helyzetök javítása czéljából megindított eme mozgalom nem fajúlt el annyira, mint például a gyármunkások mozgalma, vagyis hogy a communis-tikus eszmék, melyek az agitatio hevében fölvetettek, eredménytelenül nangzottak el: ez a földbirtokosok böcs magok-tartásának köszönhető. A földbirtokosok ugyanis — igen okosan — szenvedőleges állást foglaltak el a küzdelemmel szemben, tehát se az egyik, se a másik félnek pártjára nem állottak, és így a communismus nyilai, — melyek pedig csakis ellenök, a tulajdon képviselői ellen irányozva vezet-hettek volna czélhoz, — a bérlőket érték.

Az azonban bizonyos, hogy bár siker nélkül, de a communismus e mozgalomban is szerepelt. Követelni kezdték pl. az agitatorok, hogy a bérföldeket kisebb parcellánként osszák meg a munkások között. Igaz, hogy e követelés Angliában legkevésbé lenne megvalósítható, minthogy ott az olcsóbb tőkével és munkával dolgozó külföldi gabonatermelők versenye folytán gépek nélkül és kisebb területen haszonnal gazdálkodni ma már lehetetlen: mindamellett sok munkást megrészegetettek ezen és más efféle, csupán agitatori czélokra szolgáló jelszavakkal.

Erre nézve nagyon érdekes példát hoz föl a *Times* tudósítója. Egyszer egy bérlőnek — így olvassuk a nevezett lapban — a munkások, midőn szolgálatba akarta őket fogadni, azt mondák: „Nem köthetjük le magunkat úgy, a mint az úr kívánná, mert nem tudjuk, mit fog még értünk tenni az unió.“ Mire a bérlő azt felelte: „Mit tehet értetek az unió? Az bizonyos, hogy minden körülmények között dolgoznotok kell.“ „Igen, — válaszolák a munkások — de azt beszélük,

hogy a bérlőket el fogják kergetni s akkor a föld a miénk lesz.“

Efféle nyilatkozatokra, a milyenek zavargások idején minden országban bőven elő szoktak fordulni, valami nagy súlyt nem kellene ugyan fektetni; de Angliában, — a hol a törvény oly szigorún megköveteli a tulajdon tiszteletben tartását, a tulajdonnak csak szóval való megsértése is bizonyára olyan tény, mely figyelmet érdemel.

Végül Wirth Miksa még egyszer visszatér a kivándorlások kérdésére. Ismételve constatálja a tényt, hogy különösen a mezei munkások közül évről-évre nagyobb számmal vándorolnak ki. A népesség számának ily módon való csökkenése azonban szerinte érezhető hatással nem lesz Anglia gazdagságára és politikai hatalmára addig, a míg az ipari és bányászati productió oly nagy dimenziókban folytatható, mint jelenleg. De miután a termelés ezen ágai kimeríthetők: be fog következni azon idő, a mikor kénytelenek lesznek a bányász- és gyármunkások is tömegesebben kivándorolni. És ekkor már Anglia politikai hatalma komolyan veszélyeztetve lenne.

BALLAGI GÉZA.

AZ ELLENZÉK A CAESAROK ALATT.

BOISSIER GASTON nyomán.*)

I.

A császárság első évei alatt csak Rómában voltak elégü-
letlenek; de itt jelentékenyek s nagy számmal valának. Hogy
megértsük, mit akartak, mit elleneztek, mily módon s minő
alakban fejezték ki panaszukat s óhajtásaikat, egy futó pil-
lantást kell vetnünk a császári hatalom természetére. A caesa-
rok tekintélyének jellege megértenünk engedi az ellenzékét is.

Nem könnyű szabatosan meghatározni azt, a mit Caesa-
rismusnak neveztek el. Rendszerint egy nemét képzelik alatta
a democrat despotismusnak, oly absolut kormányt, melyet a
nép nevében gyakorol egy ember, ki magát a nép képviselőjé-
nek s megbizottjának állítja. E meghatározás csak részben
helyes. Caesar kétségkívül kegyencze s védője volt a római
democratiának; örömet tünteté föl magát a Gracchusok köve-
tőjeként; szerette mondani, midőn Italia megszállására ürü-
gyet keresett: „Meg akarom szabadítani a római népet egy
párttöredéktől, mely azt elnyomja.“ Ha ideje lett volna szilár-
dabb alkotás létesítésére, valószínű, hogy a nép szavazatára s
rokonszenvére támaszkodik. De ügyes unokaöcscse, ki valódi
megalkotójává lett a császárságnak, eltérő rendszert követett.
Inkább az aristocratiához szegődött, annak politikáját látszott
folytatni, azt részesíté figyelemben s kegyekben. Egy félre-
vonúlva élő nagyúr megnyerése jelentékeny győzelemnek

*) Gaston Boissier: *L'opposition sous les Césars*. Paris. Ha-
chette. 1876.

látszott előtte, s egy alkalommal maga kérte Pisót, szíveskedjék a neki felajánlott consulságot elfogadni. Azt szenvedte, mintha csak a senatus által s a helyett kormányozna; csak első — princeps — akart lenni a senatorok között, s e cím, melylyel őt illették, mutatja, minő jelleget akart hatalmának adni. Utódja Tiberius aristocrata volt születésénél s hajlamainál fogva, az Appius Claudiusok végsarja, kiből újra föléledt e fékezhetetlen család egész büszkesége. A néptől idegenkedett; még mulattatni sem igyekezett azt, mint Augustus tévé, s teljesen elhanyagolta a nyilvános játékokat. Kellemetlenül hatott reá a néptömeg, mely reá várakozva sorfalat képezett Italia útain, s egy rendeletben meghagyta a municipiumok lakóinak, hogy maradjanak otthon, midőn útzárik. Az ő idejében veszt el a nép utolsó befolyását is a kormány vezetésére; ekkor veszik ki kezeiből a hivatalnokok választását, hogy a senatorokat ruházzák fel e joggal. A következő uralkodók nem kérik tőle, a trónra lépéskor, hatalmuk megerősítésének egy nemét, melyet úgy sem tagadott volna meg, s csak a senatus adja meg az erőszakkal vagy cselszövénnyel hatalomra jutottak a felavatás némi látszatát. Nem egészen helyes tehát azt mondani, hogy a császárok a nép nevében kormányoztak, s hogy a caesarismus, mint rendesen állítják, democrat zsarnokság volt.

Inkább nevezhetni azt monarchiai kormányzatnak, a mely köztársasági formákba burkolózott. A két különböző elv e vegyülékét Augustus gondolta ki, s oly büszke volt munkájára, hogy nem mulasztá el értésünkre adni e rendszer életbe léptetésének időpontját is. „Hatodik és hetedik consulságom alatt, úgy mond, a polgári háborúk véget érvin, lemondtam a hatalomról, melyet az összes polgárok beleegyezése bízott reám, s a nép és senatus kezeibe helyeztem vissza a köztársaságot.“ Nem szabad e szavakat betű szerinti értelemben vennünk. Nem a Caesar és Octavius által lerombolt régi kormányrendszer kezdett Róma építésének 726-ik évében újra létezni, hanem annak csak látszata; de legalább e látszatot tiszteletben akarta Augustus tartani. Nem kívánt többé a maga számára semmiféle rendkívüli hatalmat, visszaútasítá a dictaturát vagy örökös consulságot, s haragudott a népre, mely a színházban egy alkalommal „ur“-ának nevezte őt. S mégis az volt a névnek viselése nélkül, s a címek, melye-

ket visszaütasított, mivel sem növelték volna hatalmát. Bárha semmi sem látszott megváltozottnak, még sem maradt semmi a régi állapotban. Megtartva a régi hatóságokat, csak a hatalom árnyékát hagyta meg nekik a fejedelem, s annak ténylegeségét magához ragadta. Voltak még néptribunok, de a fejedelem magát ruháztatá fel a tribuni hatalommal. A senatus nevezé ki a hatalma alá vetett tartományok kormányzóit; de a fejedelemnek proconsuli joga volt az egész birodalom fölött, s e minőségben csak úgy felügyelt a senatus, mint a saját maga mandataribusaira. Vezérelte a hadseregeket, döntött a béke és háború fölött, föl volt mentve a kivételes hatalmát korlátozó törvények iránti engedelmesség alúl, s végül — a *Lex regia* szerint — „joga volt magán vagy köz, világi vagy egyházi ügyekben megtenni mindazt, a mit az állam érdekében hasznosnak ítélt“. Így helyezte Augustus a köztársaságot „a senatus és nép kezeibe“. Csak a hízelgőket vagy balgákat ámíthatá el a látszat által; csak ezekkel hitetheté el, hogy visszaállította a régi kormányrendszert. A többiek igen jól tudták, minő nevet kell adni az új rendszernek, s elmondhatták Tacitussal, hogy a császárság köztársasági formáinak dacára lényegében nem volt egyéb, mint monarchia, *haud alia re romana quam si unus imperitet*.

Nem volt azonban szükségképen abszolút monarchia. Könnyen azzá lehetett s lett is elég gyakran, de elvileg nem kellett annak lennie. Ez Tacitusnak s kiválóbb kortársainak véleménye. „Nem kell összezavarni — úgy mond Plinius — a fejedelemséget a despotizmussal.“ Ma nehezen tudjuk azokat megkülönböztetni, s a római császárság a despoticus kormányzat legbevégzettebb typusa gyanánt tűnik föl előttünk. Nem értjük, miként ítéltettek másként azok, kik közelről szemlélték s alatta szenvedtek. Különösnek találjuk, hogyan mondathatja Tacitus — Tiberius és Nero után — Galbával, hogy „a rómaiak nem tudják elviselni se a teljes szabadságot, se a teljes szolgaságot“. Nem kevésbé csodálkozunk, miként mondhatja Dio Cassius, hogy nem szívesen látták Caligula társaságában az akkor Rómában időző keleti despotákat, mert „féltek, nehogy megtanúljon tőlök tyrannussá lenni“. Vajon volt-e neki ily leczkékre szüksége, s nem volt elég pusztán Tiberius példáját követnie? De a rómaiak tyrannismus, sőt néha királyság alatt is oly kormányzatot értettek, melynek

egyedüli törvényét az uralkodó szeszélye teszi; a hol minden bűn nemcsak lehetséges, de meg is van engedve, mihelyt azt az uralkodó akarja; s a hol szokásos dolog, hogy „a fejedelmek lerombolják a városokat s megöljék fivéreiket, nejeiket s rokonaikat“. Róma is ismerte e bűnöket; a császárok nem egyszer követték el, s a birodalom eltűrte azokat; de eltűrve kárhoztatta is; sértették azok a közvéleményt, mely titokban kárhoztatást mondott reájok, várva az alkalmat azok megtorrolhatására. Némely keleti népek azon resignált rabszolgasága, mely mellett szeszélyes zsarnokok mindent elkövethettek áldozatukkal, a nélkül, hogy ellenállásra talált volna, ez az, a mit Tacitus „teljes szolgaság“-nak nevez, s úgy találja, hogy Róma ennyire soha nem sülyedett. A Caesarok zsarnokságán kívül tehát, a mely gyakran oly súlyos volt, láttak a rómaiak egy súlyosabbat s kegyetlenebbet is, melylyel szemben nem létezett törvény és közvélemény, s a hol azon erőszakos állapot, melyet gonosz fejedelmek alatt átéltek s csak átmeneti válságnak tekintettek, a rendes és normalis helyzet volt. Ez tette őket kevésbé szigorúakká a kormányrendszer irányában, mely alatt szerencsétlenségök volt élni; ez fejt meg, hogy a midőn mi e rendszert habozás nélkül a despoticus kormányzatok közé sorozzuk, ők hajlandóbbak valának azt szabad kormányzásnak, vagy legalább is mérsékelt monarchiának tartani.

Kétségtelen, hogy azzá lehetett. Szemben a fejedelemmel elég élő erő maradt fenn, hogy őt tiszteletben tartására kényszeríthesse. A hatóságok, melyeket nem nevezett ki, s a melyek segítségére voltak a birodalom kormányzásában; a senatus, melynek tekintélye régibb volt az övénel; a figyelmes és gúnyolódó közvélemény; a hagyományok, szokások, a dicső múlt azon emlékei, melyek régiségök által tiszteletet parancsoltak, korlátját alkothatták hatalmának, s mérsékelheték azt túlságaiban. Csakhogy e korlátok igen határozatlanok voltak. A mily tiszták és szabatosak valának Augustus adminisztratív reformjai, éppen annyi volt a bizonytalanság politikai újításaiban. A császárság — Senecának szellemes kifejezésével élve — átsikamlott egy szép napon a köztársaságba, de itt megállapodva, nem volt elég elővigyázó megmondani, hogy mit akart megtartani a maga számára, és mit meghagyni a régi birtokosoknál. A régi hatóságok, melyek megtartattak, nem tudták, meddig terjed illetőségök. Ha szintén nem volt korlátlan

a császár hatalma, legalább is rosziúl volt korlátozva, s innen eredt minden baj. Az ancyrai emléken Augustus azt állítja, hogy nincs több tényleges hatalma, mint a többi hatóságoknak, s fölöttük csak a tekintély vagy erkölcsi befolyás, a dignitas egy nemét tulajdonítja magának. Látszólag ez csekélység, de a valóságban minden volt. E kellően meg nem határozott s bizonytalan tekintély, melyet még homályos volta is hatalmasabbá tett, minden egyebet megszibbasztott. A senatus, mely azt mindig maga fölött érezé, mire sem mert vállalkozni, vagy csak ötletszerűen cselekedett, midőn esetleg valamely szabadabb szó lerázta pillanatra az általános szolgaságot. Magok a fejedelmek sem voltak mentek a nyugtalanságtól, melyet másoknak okoztak. Hogy hívek maradjanak rendszerökhöz, kénytelenek levén a szabadság e látszatát fentartani, mindig tartottak tőle, nehogy elvégre komolyan vegyék azt. Nem volt meg azon nyugalmas biztosságuk, melyet a fejedelemnek egy rendezett államban jogainak érzete kölcsönöz. Az erőszak és színeskedés azon váltakozása, melylyel magatartásokban találkozunk, oly hatalomra mutat, a mely bizalmatlan önmaga iránt is, s nem ismeri eléggé korlátait. Nero joggal mondhatá, hogy elődei nem tudták határozottan, mit szabad cselekedniök. Ekként az alattvalók és az úr egyaránt félelem tárgyai egymásra nézve, kölcsönös bizalmatlanságban és rémületben éltek. Innen eredt a sok baj, mely Rómát századokig sújtotta. A souverain hatalom, mely nem vala biztos önmagára nézve s megrémült mindentől, szükségképen kegyetlenné lett, mert semmi sem tesz oly dühöngövé, mint a félelem. Elmondhatni e kormányzatról — Bossuet szavaival — hogy oly vérmérsékletű volt, a mely roszt fejedelmeket hoz létre, s hogy természetes, hogy több ilyennek adott lételt, mint bármely más rendszer.

A nyugtalan s bizonytalan despotismusnak határozatlan, tettető, inkább ingerkedő, mint hatályos, összetartás és elvek nélküli ellenzék felelt meg. Nem működött ez rendszeresen és nyilvánosan; nem vette eredetét politikai testülettől, a senatustól vagy a néptől. A nép Caesar óta tulajdonképen nem is jöhetett számításba. Voltak még mozgalmak Augustus alatt, de fölkelései nem történtek többé jogainak követelése vagy szaporítása érdekében. Ellenkezőleg, Dio Cassius elbeszéli, hogy a nép egy ízben fölkelte, hogy kényszerítse Augustust a dictatura elfogadására. A könnyen elcsöndesedett fölkelések

nem maradtak haszon nélkül a császárságra nézve; megijeszték a békés szelleműeket, s szorosabban hozzáfűzték a fejedelemhez, ki a köztér békéjének helyreállítására vállalkozott. Tiberius alatt a senatusra bízott a hivatalnokok kinevezése; a nép oly könnyen megnyugodott ebben, hogy néhány évvel később, midőn Caligula ismét egybe akarta hívni a comitiákat, senki sem ment szavazni, s vissza kelle térni Tiberius rendszabályához. Ezentúl a nép csak akkor haragszik, ha a kenyér drágúl s a játékok ritkúlnak. Nem követeli többé a szabadságot, de élveiből semmit sem hajlandó elengedni. Megkívánja, hogy mulattassák, s bátorságot vesz arra is, hogy a nyújtott szórakozások által ne érezze magát egy könnyen kielégítve. Néha követelő és daczos a színházban; ez az egyedüli hely, a hol merészkedik szabadnak lenni. Itt nem érzi magát mindig kötelezettnek a fejedelem iránti hízelgésre, s nem habozik kifütyölni a gladiatort vagy kocsist, kinek Caesar előnyt ad. A fejedelmek általában nagy türelemmel bánnak vele, s a hol csak lehet, engednek kívánalmainak. Neheztelt egy alkalommal Tiberius alatt, mert Lysippnek szép szobrát, mely a közfürdöket ékesíté, a palotába zárták el. Tiberius bár ellensége volt a népszerűség hajhászatának, sietett visszahelyeztetni a szobrot. Néha engedték szabadon is beszélni, s nem levén se gyanús, se félelmes, nem büntették meg nyilatkozatainak szabadságát. Caligula, ki isten gyanánt szokott öltözködni, s Jupiter oldala mellett, a Capitol egyik fülkéjében imádtatá magát, egy nevető gallot vett bizonyos alkalommal észre, s kérdezé, minő benyomást gyakorolt reá. „Egy nagy bolond benyomását“, válaszolá a gall. Caligulának megmondták, hogy ez szegény lábbeli-készítő, s jó házból kell valakinek születni, hogy veszélyesnek tünjék föl. Egyébiránt tudva volt, hogy a nép, néhány eltűnő mozgalom daczára, szívesen fogadta el a császárságot. Segítette azt létrejövetelében, hasznot húzott belőle, s a császároknak nem kellett attól félni, hogy kebelében elégületlenekkel találkozik.

A senatus okozott nekik félelmet. Ez megőrizte tekintélyének egy részét, s az egész birodalom szemei reá voltak függesztve. Növelték jelentőségét a tisztelet azon jelei, melylyel a császárok színleg illették. Augustus és Tiberius elhalmozták vele, s csak a senatus szolgálai gyanánt akartak feltűnni. S így azok, kik a dolgokat csak távolból látják s csak a látszat

szerint ítélik meg, vagyis a legnagyobb szám tényleg mindenhatónak tartotta; szemeikben — Otho szavai szerint — a császárság feje s dicsősége volt. A császárok annyira tisztelve látván a senatust, nem tartóztathaták meg magokat a félelemtől, s a midőn büntetlenül sújthatták, nem vonakodtak azt meg is tenni. Haragjok mindig reá szállott, s zsarnokságuk csak a senatorok közül választá áldozatait. A szerencsétlenek, mindig fenyegetve látván magokat, örökös aggodalomban éltek. Egyikök félelmében a senatus ülése alatt meghalt, hallván Tiberiusnak kissé keményebb kifakadását. Ennyire megfélemlített egyénektől nem leheté nyílt ellenállást várni. Nem is találkoznak annak példájával, hogy a senatus ellene szegült volna valaha a fejedelem akaratának. Versenyeztek ott a hízelgésekben. „Nem tárgyalhattak — mondja az ifjabb Plinius — oly hiábavaló ügyet, a melynél minden véleményadásra felhívott senator ne tért volna ki a fejedelem dicsőítésére. Szó volt a gladiatorok számának szaporításáról vagy egy művészi collegium alakításáról, s mintha a császárság határai terjesztettek volna ki, rendkívüli nagyságú diadaliveket szavaztunk meg, s oly feliratokat, a melyekre elégtelenek voltak a templomok homlokzatai.“ Igaz, hogy a mint a császár meghalt, a senatus is fölemelte fejét, ledöntette szobrait, s elítélte emlékezetét, hogy megboszúlja a szenvedett hosszas szolgaságot. Az új fejedelem, ki saját maga iránti hízelgésnek tekinté elődje sértegetését, nem gátolta ebben. Néha még messzebb is mentek a senatorok; megtorlási buzgalmokban az utóbbi kormányzat kegyencei ellen fordultak s feljogosítottaknak tekinték magokat azok üldözésére s elítélésére. Bátorítva a becsületes emberek által, kik helyeselték a szigor e fölébredését, visszanyerni látszottak régi tekintélyöket; de a császár nem volt hajlandó azt megengedni, s sietett akaratának tudomásra hozatalával. Rendesen csak egy szót kelle szólnia, hogy véget vessen az egész buzgóságnak. A senatus szokása szerint az első jeladásra engedelmeskedett, s csendesen alávetvén magát, újra kezdé a remegést és szolgaságot.

II.

S mégis e félénk tisztviselők, e megrémült nagy urak közt voltak leginkább elégtelenek. A senatusban hízelgések-

kel halmozták el a fejedelmet, s egymást felülmúlni igyekeztek a megalázódásban; de másként beszéltek, midőn azt hívék, hogy senki nem hallja szavokat. A feliratok és érmek megőrizték emlékét azon hazug címeknek, melyeket a legrosszabb fejedelmekre is pazaroltak; óhajtanók azonban tudni, mit beszéltek magok közt, midőn merészkedtek őszinték lenni. Ez azonban, fájdalom, nem könnyű. Kikerülni törekedvén az uralkodó rendőreinek figyelmét, elrejtőztek a mi kíváncsiságunk elől is. Oly gonddal zárkoztak el, hogy kedvök szerint beszélgethessenek, hogy napjainkban nemcsak lehetetlen őket kihallgatni, de azt sem tudjuk többé, hol találkozunk velők. Egész Rómát be kell barangolni, hogy megkísértsük fölfedezésöket.

Szerencsére kalauzúl szolgálhat kutatásunkban egy fontos nyom, melyet Tiberius adott nekünk. E gyanakvó s fürkészkedő fejedelemnek bizonyára tudnia kellett, hol rejtőznek ellenségei. Tacitus mondatja vele: „Tudom, hogy panaszkodnak a lakomákon s körökben“ — *in convivis et in circulis*. E szavakat néha ugyanily módon egyesítve találjuk a latin íróknál. Cicero mondja, hogy az első triumviratuskor, midőn a *democratia coalitio*ja egy hadvezérrel a hatalmat néhány dicsvágyó kezeibe juttatá, a köztér néma maradt, s a becsületes emberek csak „a körökben s a lakomákon“ mertek beszélni. E félnék *oppositio* nem elégíti ki őt. Tudja, mennyire tehetetlen az, s sajnálja az időszakot, midőn az ügyek nyilvánosan tárgyalattak a forumon, s a jó polgárok zárt ajtók mögött való sóhajtozás helyett a szószékre léptek, s az egész nép előtt rámutattak a köztársaság ellenségeire, a mint ő maga tett Catilinával s Antoniussal. De a méltatlankodásnak e nagy kitöréseire nem volt alkalmas időszak a rendszer, mely kezdetét vette. Szerényebbnek, eszélyesebbnek kellett lenni s a nyilvános felszólalás helyett beérni a rossz kedvnek hallgató barátok közt való kiöntésével.

S mik valának e lakomák és körök, melyeken megtámadni merészkedtek Tiberiust? Nem szükség időznünk a lakomáknál; tudjuk, mily fontossága volt minden rendű és vagyonú rómainak életében a barátok és társak e mind gyakrabba váló összejöveteleinek. A családi évfordulók, a vallási ünnepélyek, a közügyek együttes tárgyalásának szüksége ugyanazon *collegium* tagjai között, vagy egyszerűen az élvek

fokozásának vágya rendkívül megszorították azok számát a császárság alatt. A kiválóbb egyének főleg arra használták fel azokat, hogy szabadon értekezessenek barátaikkal. E társalgásból természetesen a politika sem volt kifejejtve. A mit ebéd után mondogattak, midőn az ünnepély melege fölélénkíté a lakmározókat s feloldotta nyelvöket, az nem volt mindig kedvező a császári kormányra nézve. Egy ily lakomán olvasott fel Antistius pap Nero ellen gúnyverseket, melyek száműzetését vonták magok után.

Kevésbbé könnyű megtudni, mit értettek a körök alatt. Hogy tisztább fogalmunk legyen erről, emlékezzünk vissza a régi népek szokásaira. Szelid égaljak alatt nem örömet töltöttek az egész napot szabáikba zárkozva. Sőt inkább szívesen odahagyták a házat, s a szabad ég alatt telt el napjuk. Róma lakosai, midőn nem voltak a színházban vagy a circusban, sétálgattak azon kifogyhatatlan látványosságok között, melyeket az örök város feltárt az egész világból összecsődült kíváncsiak előtt. Bejárták az utcákat, megállottak a keresztúton, s ha elfáradtak, leültek a köztérek padjaira. A henyélők e csoportjait, melyek az együttes szemlélődés és társalgás végett alakultak, köröknek nevezték. Különösen a Mars-mezőn s a forumon voltak ezek találhatók, majd egy gyógyszerit dicsérgető charlatan — *circulator*, — majd ritka állatok mutogatói vagy testgyakorlók körül. Néha egy szerencsétlen költő, nem találván olvasókra, e véletlen összejöveleteket használta fel verseinek társaságban való elszavallására. Gyakran meg csak azért gyűltek össze, hogy beszélni hallják azon személyiségek egyikét, kik fontossággal bírónak vagy jól értesülteknek tüntették fel magokat. Nagy volt ezek száma Rómában, s nehéz körülmények közt, a nyugtalanság és várakozás perceiben, midőn türelmetlenül vágyik mindenki meghallani azt, a minek tudásától remeg, sok hitelre is találtak. Meghallgatván őket, mindenki elmondá saját véleményét. Dicsézően vagy gyalázóan nyilatkoztak a hadvezérekről, hadi terveket csináltak, a békekötéseket vitatták meg. Ez utczeni politicusok a köztársaság vége felé s a császárság első szakában a nyilvános beszédekre rendelt szószék aljánál gyűltek össze, a honnan *subrostrani* nevet nyertek. Innen terjedtek olykor szét gyászos hírek, melyek egész Rómát fellármázták. Azt beszéltek, hogy a parthusok elfoglalták Armeniát, hogy a germanok átkeltek

a Rajnán, s a nép, hallván ily balhíreket, nem mindig kímélte a császárokat és tanácsosait, kik nem gondoskodtak eléggé hathatós rendszabályokkal a határok védelméről. A császár elvégre felügyelet alá helyezte e vakmerő beszélőket. A csoportokba ismeretlen katonákat küldött, kik a hallottakat elbeszéltek főnökeiknek.

E szabad ég alatti társalgások, melyeket a fejedelem kémei kileshettek, nem voltak tehát veszély nélküliek. Azoknak, kik nem akarták magokat az elveszés esélyeinek kitenni, igen óvatosan kellett nyilatkozniok. Csak ott beszélhettek szabadon, a hol biztosaknak hitték magokat. Az alkalmak ily beszélgetésre egyébiránt nem hiányoztak. Az akkori Rómában is létezett ahhoz hasonló valami, a mit mi társaságnak nevezünk, azaz oly egyének összejövetele, kik egymásra nézve legtöbbször idegenek, különböző eredetűek s vagyonúak, kiknek nincsenek megbeszélendő ügyeik s közös érdekeik, s kik összegyűlvén csak az együtt létel gyönyörét keresik. Nálunk a társaságot jellemzi az, hogy a nők benne szabadon vegyülve vannak a férfiakkal. Így volt ez igen gyakran Rómában is. Nem voltak kizárva a lakomákból, még ha idegenek vettek is részt azokban, s Cornelius Nepos mondja, hogy senki sem csodálkozott, látva, hogy egy római, házán kívül ebédelvén, magával viszi feleségét, a mit a görögök nagyon nevetségesnek találtak volna. Már a lakomák is tehát társas összejövetelek voltak, de állíthatni, hogy több másnemű is volt, bárha azok emlékezete nem szállott is tisztán kivehetően át napjainkig. Sőt az első századtól kezdve az együttélés szokása a két nem közt olykor egy nemét az előzékeny érintkezésnek fejlesztette ki, a melyet a régi társadalmak addig nem ismertek, s a mely olykor a mi XVII-ik századunk szokásaira emlékeztet. Martial egy korabeli gavallérról a következő képet adja: „Haja jól elkészített választék által van megosztva, folyvást jó illatot terjeszt szét, fogai közt dúdolja Egyptom és Hispania dalait, egész nap nem mozdul el a hölgyek székei mellől, s mindig van valami sügni valója számukra; megnevezi neked a nőt, kibe ez vagy amaz szerelmes, s a társaságokat, melyek egyik vagy másik által látogattatnak, s könyv nélkül el tudja mondani Hirpinus lovának egész genealogiáját“. Ez alak nem igen különbözik Molière marquisjától, kinek szintén az a szokása, hogy „nem távozik a nők székei mellől“.

Voltak egyének Rómában, kiknek a kitartás igen sokat használt. Tacitus említést tesz egy consulról, ki a nők kegyének köszönhető politikai szerencséjét.

A férfiak, midőn csak magokra gyűlnek össze, vitatkoznak s értekeznek; a nők jelenlétében kénytelenek társalogni. Seneca bámulatosan leírta e nagyvilági társalgásokat, melyekben mindent megérintenek, a nélkül, hogy valamit kimerítenének, s a melyek oly könnyen csapnak át egyik tárgyról a másikra. E szellemes emberek társalgása néhány óra alatt meglehetősen útát tett meg. Kétségkívül sokat beszéltek másokról s önmagokról is. Az együttélés szokása hajlamot kelt egymásnak tanulmányozására, a szenvedélyek s jellemek alapos kiismerésére. E roppant városban, mely — mint Lucanus mondja — az egész világot magába foglalhatá, melyben naponként annyi keserű harc folyt a hatalom és vagyon megnyeréséért, nem hiányoztak e nagyvilági moralistákra nézve a tanulmány tárgyai. Összegyűjtötték az ismertebb személyiségekre vonatkozó pikáns adomákat s este elbeszélést azokat barátaiknak. Sokat társaloghattak az irodalomról is. Az egész római társaság szerette s művelte az irodalmat; rendszerint szónokok voltak hivatásoknál fogva, s költők, hogy megpihenjenek. Egész salon-költészet virágzott akkor, a mely nem jutott el korunkig, s nem is érdemelte meg a fenmaradást, de alkalmas volt az előkelő társaságok elbájolására. De bármily gyönyört nyújthatott e költemények meghallgatása, elvégre ki lett az is merítve, s a társalgás élénkítésére új tárgyakat kelle találni. A megszólás és az irodalom kimerítése után így tértek át természetesen a politikára.

E politikának meglehetősen fondorkodónak kellett lenni. A szellemes egyének, kik mindenkifölött a balgaság látszatát is kerülték, nem vehették komolyan a senatusban napirenden levő komédiákat. E visszavonult s gonosz nyelvű szemlélők, a legkevésbé sem levén hangolva a lelkesedésre, csak mosolyoghattak a túlhajtott hízelgések fölött, melyekkel a fejedelmek elhalmoztatott, s jó adag hitetlenséget tanúsíthattak az elhalt vagy élő fejedelmek apotheosisa irányában. A nagyvilági élet kifejleszti az iróniára való hajlamot; kellemesen gúnyolódni tudni szomszédaival nagyrabecsült tulajdonság volt, s még inkább emelkedhetett értékében, midőn a császár vala ily szomszéd. Kétségkívül veszélylyel járt e játék; az ily

magasra irányzott tréfák igen sokba kerülhettek; de a veszély nem volt elég ok arra, hogy lemondjanak a tréfáról, midőn azt szellemesnek találták, s tapsokat hittek általa arathatni. „Nem tudok könyörületet érezni azok iránt, — mondja Seneca — kik inkább fejüket veszélyeztetik, hogy sem veszni engednének egy éleztet.“ Kárpótolniok kelle magokat a kényszerért, melyet a senatusban szenvedtek, a hol mosolygó arcot kelle mutatni a fejedelem barátainak, s megtapsolni a magasztalásokat, melyekkel őt elhalmozák. Onnan távozva, mindig elégtelenségnek voltak másokkal s önmagokkal, szívök tele volt haraggal, s szükségét érezték megkönnyebbítésének. Szabadon beszéltek tehát, mihelyt néhány hünek tartott baráttal valának együtt. E bizalmas találkozások alkalmával leginkább oly újságokat szerettek egymással közölni, a melyeket „veszély nélkül se elmondani, se meghallgatni nem lehetett“. Róma tele volt akkor ily hírmondókkal, kiknek mesterségét a hírlapok s távirtda vonták napjainkban magokhoz. Imént találkoztunk velök a körökben, de a nagyvilági társaságokban még többen valának. Tudtak mindent; tudták, mit beszélnek a seregek, miként gondolkoznak a tartományok; mindenről, a mi történt, a legpontosb értesítéssel szolgáltak. Ha meghalt egy kiválóbb egyén, elbeszélték halálának minden körülményét, habozás nélkül elmondták, ki tartotta a tört vagy ki adta be a mérget. Soha oly sok rossz hír nem kerengett Rómában, mint a mióta akadályozva voltak a beszédben az emberek, — *prohibiti sermones, ideoque plures*. A hatalom kézre keríteni törekedvén azok terjesztőit, még inkább növelte hitelöket. Különben is természetünkben rejlik, hogy nem igen hiszszük azt, a mi nyíltan mondatik el, ellenben hajlandók vagyunk igaznak tartani, a mit füleinkbe súgnak. A hatalom minden rendszabálya önmaga ellen fordúlt. Mindent tudtak, mindent hittek, mindennek okát kutatták, s a legtermészetesebbeket épen nem fogadták el a legnagyobb készséggel; a ki hallgatókra akart találni, kénytelen volt minden eseménynek idegenszerű s különös megfejtését gondolni ki.

Ez ellenzék igen különböző alakokat öltött magára s a körülményekhez idomult. Az időkhöz képest majd a fölszínre emelkedett, majd a homályba vonult vissza; de lett légyen bátor vagy félénk, látható vagy elrejtőzött, soha nem halt meg. E hajlékonysága s kitartása képezte erejét. Majd a nap-

fényre vergődni merészkedett egy gúnyirat alakjában, a minők voltak például a satyricus végrendeletek, melyeket szokásban volt fontosb személyiségek számára koholni, s melyekben az elhaltak szabadon adták elő mindazt, a mit életökben gondoltak. Majd gúnyoros versekben terjedt szét, melyeket egymásnak elstutogtak, s a melyek bejárván ez elégületlen társaság minden rétegét, egy szép napon ismeretlen kezek által a forum falaira jegyeztettek föl. „Tiberius megveti a bort, — mondák például — mióta vért szomjazik; ma úgy iszsa a vért, mint előbb a bort itta.“ Ha az ily vakmerőség sok veszélyvel járt, gonosz nyelvű kétértelműségeket gondoltak ki, melyek valódi czélját az élénkebb elmék könnyen felfogták. S ha ezek is üldöztetésre s büntetésére szolgáltatott ürügyet, beérték találkozás közben néhány futólagos szó váltásával. S ha egyáltalában lehetetlenné vált a beszéd, volt hallgatásuknak egy módja, a mely látni engedé gondolataikat, s találtak eszközöket arra, hogy maga a hallgatás is lázítóvá váljék, — *occulta vox aut suspicatur silentium*. Ez volt az ellenzék a római császárság alatt.

III.

Bármily szerény s titkolózó volt ez ellenzék, még sem enyészett el egészen, s elég emléke maradt fenn, hogy minden fokozatában képét nyerhessük. Nem bírjuk ugyan a gúnyiratokat, melyek elterjesztésére vakmerő perceiben merészkedett. Ezek pusztán alkalmi művek voltak. Tacitus mondja, hogy mohósággal olvasták, a míg valami veszély volt megszerzésökben s feledékenységbé mentek, mihelyt mindenkinek birtokába juthattak. De a történetírók több epigrammot tartottak fenn, melyek a Caesarok ellen voltak irányozva. Némelyikök elég szellemes, s valamennyi igen éles. A császárok kezdetben e támadások megvetését tettették. Augustus írja Tiberiusnak, ki azok iránt érzékenységet tanúsított: „Őrizkedjél, édes Tiberiusom, a túlságos engedékenységtől korod heve irányában s a méltatlankodástól azon roszak fölött, melyeket rólam mondanak; érzük be azzal, hogy ne tehessenek roszat velünk.“ Tiberius maga, midőn császárrá lett, azoknak, kik a rágalmazók üldözésére ösztönözték, válaszolá, hogy „egy szabad államban szükséges, hogy mindenki úgy gondolkozzék

és beszéljen, a mint akar“. De e mérséklet csakhamar véget ért, s még Tiberius alatt a gonosz nyelvek szerzőit, ha kézre kerültek, irgalom nélkül megbüntették; egyet a Capitolról taszítottak le, egy másikat börtönében fojtottak meg.

Midőn az elégtelennek nem merészelték az egyenes támadást megkísérteni, s midőn a gúnyiratok s versek terjesztése igen veszélyessé vált, más módhoz nyúltak. Régi vagy újabb művekben vonatkozásokat kerestek a jelen időre; figyelemztették azokra egymást s tapsok közt mondogaták el hallgatóiknak. A hatalom elleni fondorkodás e módja kevésbé veszélyes s elég könnyű volt; mindig könnyű az olvasott vagy hallott dolgoknak oly értelmet adni, a minőt akarunk, s valamely műben oly gonoszkodást találni fel, a melyre nézve a szerző egészen ártatlan. A gyűlölettől lángoló s a félelem által visszatartott elmék mindenütt látni vélték azokat. Elég volt, hogy egy színész botorkáló léptekkel megjelenjék a színpadon, mialatt a kar énekelte: „íme a vén bolond, ki visszatér a mezőkről“, s az egész közönség hahotára fakadt, fölsismervén Galba császárt. De függetlenül ez erőltetett allusióktól, voltak előre meggondoltak is, melyektől a szerző munkája sikerének fokozását várta. Számos könyv jelent meg, tele elburkolt perfidiákkal, két értelmű szavakkal, esetenkénti alkalmazást megengedő általános eszmékkal, sententiákkal és maximákkal, melyekben az emberiség oktatásának ürügye alatt igazságokat mondtak a fejedelemnek. Az allusiók ez irodalma különösen a nagyvilági egyéneknek volt szánva, s fő színhelyét az olvasótermekben találta fel.

A nyilvános felolvasásokat Pollio hozta divatba Augustus uralkodásának közepe táján. Gyors elterjedésüket könnyen megfejthetővé teszi a kor foglalkozásainak s hajlamainak ismerete. Nagyon szerették akkor az irodalmat, s ha hitelt adhatunk Horatiusnak, az egész világ írni vágyott. Az írottat pedig senki sem akarta eltítkolni a közönség elől. A könyvek elterjedése azonban se oly gyors, se oly könnyű nem volt, mint napjainkban. A híresb írók művei gyorsan és elég messzire elterjedtek ugyan, de a többiek ki voltak téve az ismeretlenül maradás esélyének. A szerzők tehát, hogy e szomorú sorsot elkerüljék, műveik nyilvános felolvasásának eszéhez nyúltak, a mely megmentheté őket a fenyegető feledékenységbe menéstől. Ha szegényebbek voltak, oly helyeket

kerestek föl, hova a tömeg össze szokott gyűlni, a forumot, ozlopcsarnokokat, közfürdőket; útját állták a járóelőknek, s elszavalták verseiket, nem törődve azzal, ha füttyökben s kigúnyolásban részesülnek is. A gazdagok ebédre hívták ügyfeleiket s barátaikat, bőkezűen ellátták őket mindennel, s felhasználták elismerésüket műveik meghallgattatására s bámultatására. Horatius tréfás történetkét beszél el egy rettegett hitelezőről, ki összehívta a lejárat napján fizetéseképtelen adósaikat, hogy unalmas dolgozatait felolvassa előttük. Tapsolni kellett, vagy fizetni. A szerencsétlenek „meghajtották nyakukat“, s tapsoltak, hogy haladékot nyerjenek. Pollio se oly szegény nem volt, hogy a köztéreket legyen kénytelen befutkosni, se oly balga, hogy pusztán szívességből adott tapsokkal beérje. Buzgón törekedett azonban tragédiáinak s történeteinek ismeretesekké tételére. E hiú egyén, ki segítségére volt Caesarnak és Octaviusnak az első hely elfoglalásában, s maga nem érte be a másodikkal, az irodalomtól várta azon állást s jelentőséget, melyet a politika tőle megtagadott. Ez adta neki az eszmét, hogy házában egy termet színház gyanánt, karzatokkal ellátva, berendezzen, s jegyekkel hívja meg az általa ismert egyéneket, s azokat, kik előtt ismeretessé lenni óhajtott, művei felolvasásának meghallgatására. Igen sokan követték példáját, s e szokás annyira divatba jött, hogy ápril s augusztus hónapok alatt a felolvasási termek látogatásán kívül alig foglalkoztak egyébbel Rómában.

Könnyű fogalmat alkotnunk az érzelmekről, melyekkel ez irodalmi ünnepélyeken megjelentek. A hallgatók s felolvasók rendszerint a legelőkelőbb társasághoz tartoztak, s ennél fogva magokkal vitték a nagyvilág minden előítéletét s gyűlöletét. Elképzelhetni tehát, hogy közönségesen az ellenzék uralkodott a nyilvános felolvasásokon. Ennek szellemében beszéltek, a midőn egyáltalában beszélhettek. Itt hallgatták meg Titinius Capitót, midőn Domitian halála után felolvasta áldozatainak történetét. Kötelességök nek ismerték megjelenni e felolvasásra. „Úgy tűnt föl, — mondja Plinius — mintha oly szerencsétlenek gyászbeszédén volnának jelen, a kiknek temetését nem tisztelhatték meg.“ Gonosz uralkodók alatt természetesen tartózkodóbbak voltak, de mégis találtak módot a beszédre. Nero uralkodásának leggyászosb szakában Curia-tius Maternus költő merészkedett egy tragédiát felolvasni,

tele kellemetlén allusiokkal a császárra. Folytatta a küzdelmet epigrammákban Vespasian alatt is. Egy alkalommal felolvasá *Catoját*, „melyben — mint Tacitus mondja — megfeledezett önmagáról s csak hősére gondolt“. Kétség kívül tapsokkal fogadták a költő merész mondásait, s másnap egész Róma csak bátorságáról s a veszélyekről beszélt, melyeknek magát kitette.

Curiatius Maternus tragédiái elvesztek, de bírjuk Senecaéit, melyek fogalmat nyújthatnak arról, a mit az olvasótermekben mondani bátorkodtak. Tagadhatatlanul igen közép-szerű munkák ezek, s szigorú ítéletre volnának méltók, ha mint színpadi műveket vennék tekintetbe s Sophocles vagy Euripides alkotásaival helyeznők párhuzamba. De meg kell gondolnunk, hogy nem a színpad számára készültek, s hogy a szerző e műveit csak nyilvános felolvasásokra szánta. A salonok e tragédiáját nem lehet a színpadéhoz hasonló elbánásban részesítenünk. Lehet e genret hibásnak vagy rossz-nak tartani s szigorúan megítélni; de ez mégis egy külön genre, a mely nincs a másíknak szabályaihoz kötve, s kénytelen bizonyos hibákba esni, hogy megnyerje tetszését külön közönségének. E hibákban Seneca, ki a sikert tartá szemei előtt, készséggel megnyugodott. Nincs nagyobb vágya, mint hogy eleget tehessen hallgatói ízlésének. Tudja, hogy csak akkor érdekelheti őket, ha korukról s önmagokról beszél, s nyíltan és minden aggodalom nélkül meg is teszi ezt. A kifejezések által, melyeket használ, mintha maga is meg akarná értetni hallgatóságával, hogy inkább foglalkoztatja a jelen, mint a múlt, s hogy mindig Róma van szemei előtt, midőn Argosról vagy Thebéről beszél. Ezért oly gyakoriak nála a politikai allusiók.

Volt mód arra, hogy megtöltessenek azokkal az ily nemű munkák, a nélkül, hogy nagyon felköltsék a hatalom gyanakodását. A régi római tragédia személyei közt volt egy, a kit a szerzők nem szoktak kímélni: a zsarnok, kit mindig igazságtalannak tüntettek föl. Hívatva volt arra, hogy gyűlöltessék, mint a mi melodramáinkban az áruló. Ha megjelent, felfuvalkodva a gögtől, büszke parancsokat osztogatva: az egész köztársasági hallgatóság szerencsésnek érezte magát, hogy nem él király alatt. A zsarnok megtartatott a császárság tragédiáiban is, s a hagyomány ráutalta a szerzőket gonosz

színben való föltüntetésének folytatására. A fejedelmek szigorúan véve nem alkalmazhaták magokra a zsarnok elleni gúnyt, el lévén fogadva, hogy a „fejedelemség és zsarnokság különböznek egymástól“. De Seneca nem akar helyet engedni e tekintetben a csalódásnak. Gondosan jelzi, hogy ütései magasra irányozvák, midőn a tragédia e nevetséges alakját sújtja. A maximák egyike, melyet legtöbbször ad szájába, a következő : „Csak a szelid király öl az első csapással ; királyságomban a halál kegy, melyet keresni kell ; a ki igen hamar öl, az nem tud zsarnoknak lenni.“ Ez Tiberiusnak volt kifejezése ; ő válaszolá egyik áldozatának, ki a halált kérte tőle : „Vajon kibékültünk-e egymással“. Látni való, hogy a zsarnok itt a császárra emlékeztet, s ha jól figyelünk, ugyanazt veszszük észre mindenütt. Éles látás nélkül is megérthetjük, kihez volt intézve e tanács : „Tartózkodjatok a vérnek ontásától ti, kik a trónon ültök“. A tragédiák némely kifejezése egyenesen vonatkozni látszik Seneca saját helyzetére, s annak lehetlenségére, hogy tanítványát a jó útra terelhesse. „Tudom, — úgy mond — mennyire nem tetszik az igazság a királyok büszke füleinek, s mennyire nem tűrheti gögjük az erényességre való figyelmeztetést.“ Megbánni látszik továbbá azon engedékenységet is, a melyet Nero irányában tanúsítania kellett, míg szolgálatában volt, s a mely a becsületes embereket annyira elszomorította. „Ki — úgy mond — függésbe helyezi magát a királyoktól, mondjon le minden igazságosságról, üzzön ki szívéből minden becsületérzést, mert rosszúl szolgálja őket, ha megőriz némi becsületet.“ Azoknak, kik kérdezik, hogyan nevelhetett oly tanítványt, mint Nero, válaszolhatá : „Ha senki sem tanítná meg a királyokat álnokságra és bűnre, megtanúlnák azt a tróntól.“ Ily formán a legáltalánosb maximák és eszmék, melyek első pillanatra csak közhelyeknek látszanak, különös értelmet nyernek s életteljesekké válnak, ha Seneca történetével hozzuk azokat összeköttetésbe. A személyeinek kölcsönzött szerény helyzetek szeretetét, a nagyságtól való irtózatot, a hatalom és szerencse csábjai iránt tanúsított engedékenység sajnálatát ő maga érezé, mióta kegyvesztetté lett. Ő maga mondja Thyestes szájával : „Higyjétek el nekem, a jólét csak csalfa külszíne által csábít el minket, s nagy tévedés félni a szerencsétlenségtől. A míg hatalmas voltam, nem szüntem meg remegni. Ma szerencsés vagyok, nem okozhatván féltékeny-

séget vagy félelmet senkinek. A bűn nem keresi fel a szegényt kunyhójában. Biztosságban költheti el szerény asztalánál eledelet, míg a mérge ivásának veszélye int felénk az arany serlegekből.“ Állítólag önmagán is tapasztalta ez szavak igazságát. Nero meg akarta őt mérgeztetni egy szabadon bocsátott által, s csak józan mérsékletének köszönhette megmentését. Hogy az ily veszélyeket kikerülje, attól kezdve csak vad gyümölcsökkel táplálkozott, s a folyam vizével enyhítette szomjúságát.

Növeli e tragédiák érdekességét az, hogy nemcsak önmagára nézve nyugtalan, de másokkal is épen annyit foglalkozik, mint önmagával. A veszélyeknek érzete, melyek fenyegetik, szerencsétlensége sorsosait juttatja eszébe, s igyekszik azokat gyámolítani s erősíteni. Figyelmeibe ajánlja, hogy „a ki erősnek marad, az nem lehet szerencsétlen“. S különben is nincs-e biztos menedékünk a kemény elnyomatás ellen? „Bárki — mondja nekik — megfoszthat életünköt, de senki sem foszthat meg a haláltól. A ki tud meghalni, soha sem lesz rab-szolga.“ Vigasztalja őket azzal is, hogy bármily szomorúnak tűnjék föl az alattvalók helyzete, kevésbé az, mint az uralkodóé, ki nem rejtőzhetik el minden feléje irányzott szem elől. „Lakása átlátszó, s kitűnni engedi minden hibáját.“ Nincsenek barátai s nem számíthat senkinek ragaszkodására. „A hűség soha sem lépi át palotájának küszöbét.“ Ismeri az őt fenyegető veszélyeket s folytonos remegésben tölti életét. „Ki vas jogarral kormányoz, reszket azok előtt, kiket megreszketet, s a félelem annak okozója ellen fordul.“ S a férfi, ki maga érzi a másoknak okozott félelmet, nem más, mint a császár. Nem lehet kétkedni ebben a következő sorok olvasása után: „A ki tetszése szerint osztogat koronákat, ki előtt a reszkető nemzetek meghajtják térdeiket, ki fejének egy billentésével lefegyverzi a médeket, indiaikat s a parthusok által félt dahokat, az maga sem ment trónján a nyugtalanságtól; reszket a szerencse szeszélyeire gondolva, s a sorsnak azon előre nem látható csapásaira, melyek megdöntik a birodalmakat.“ Tisztán megjelölvén közönsége előtt a császárt, így beszél hozzá: „Te, kinek a földek s tengerek ura kezeibe adta minden ember fölött az élet és halál rettenetes jogát, hagyj fel e büszke és döllyfös tekintettel. A sors, melylyel alattvalóidat fenyegeted, tenmagadat is elérhet; másoknak ura lévén, neked is van urad oda fönn, a ki rendelkezik veled.“ Töré-

kenynyé s bizonytalanná teszi a legfőbb hatalmat, hogy a fejedelem bizonyos lehet az iránt, hogy kárhozthatni fogják. „Két dolog nem válik meg egymástól, a gyűlölet és a trón.“ S hogyan állhatna ez ellent a sok haragnak, a mit fölkelt? Előbb-utóbb szükségképen el kell buknia, főleg ha visszaél hatalmával. A költő megjósolja ez elkerülhetetlen bukást, s nemcsak megjósolja, de óhajtja s fölidézi is; fölfegyverzi, a mennyire képes, az elégiületlenek karjait, s előre igazolja a tördőfést, mely Rómát s a világot egy rossz fejedelemtől megszabadítja. „Nem lehet — úgy mond — Jupiternek kellemből áldozatot mutatni be egy igazságtalan fejedelemnél.“ Ilyesmiket beszéltek s tapsoltak meg az olvasótermekben, néhány lépésnyire a Palatintól; ezeket ismételték s kísérték megjegyzéseikkel a fejedelem ellenségei, ezek képezték pár nap múlva egész Rómában a társalgás tárgyát. Valóban alig érthetőnek meg, hogyan merészeltek ily szabadon beszélni Nero alatt, ha nem tudnók, hogy e kormány természeténél fogva mennyire bizonytalan és határozatlan, majd türelmes, majd könyört nem ismerő volt, s miként engedé meg egyiknek azt, mit a másiknak megtiltott és büntetett.

De rendszerint, hogy kevesebb veszélynek tegyék ki magokat, halkabban beszéltek. Csak a bátrak mondák el nyilvánosan gondolataikat, mások csak néhány barátjokban bíztak meg. Első pillanatra nem találjuk lehetők, hogy valami korunkig fenmaradt legyen e bizalmas közleményekből. Azonban nem vesztek el azok egészen reánk nézve; a történetírók gyakran megőriztek belőlök egyet-mást. Hallották kortársaik szájából s kiváló helyre illesztették elbeszéléseikben. Tacitus, Suetonius s maga Dio is tele van azokkal. Innen erednek az ellenmondó hírek, melyek közt oly nehezen tudnak nyilatkozni a fejedelmek minden cselekedetének rossz indulatú commentárjai, a valószínűtlen újdonságok s különös vádak, melyeket előadnak s meg is czáfolnak. Fenhagytak tehát számunkra valamit e félnék ellenzékéből, mely a sötétben maradt s csak halkán beszélt, és olvasás közben fölismerjük annak nyomait.

Fölismerhetjük először is azt, hogy minél rejtettebb, annál engesztelhetetlenebb volt. Mi sem kerülte ki a gonosz nyelvét ez embereknek, kik annál merészebbek voltak titokban, minél inkább kényszerültek magokat mérsékelni a nyilvánosság előtt. Soha nem valának megelégedve semmivel sem.

Megtámadtak helyes rendszabályokat is, a melyek fontosságát nem akarták felfogni. Minden ürügyet szolgáltatott rosz kedélyhangulatuknak. Tiberius mitsem tehetett az első években, hogy azt roszra ne magyarázták volna. Kárhoztaták, hogy Rómában maradt a germaniai legiók fölkelése alatt; igaz, hogy még jobban kárhoztatták volna, ha oda utazik. Rosz szemmel nézték, hogy kerüli a gladiatorok játékait; a népünnepélyek e gyűlöletét rideg és sötét kedély jelének ítélték; de ugyanakkor nem bocsátották meg fiának, Drususnak e játékok túlságos kedvelését. Kielégíthetetlen hiúságról vádolták, ha elfogadta a neki nyújtott kiténtetéseket, s megvetést láttak azok visszaütésében. Midőn megtiltá, hogy tiszteletére Spanyolországban templomot emeljenek, s nem volt hajlandó komolyan venni saját istenségét, köznapias léleknek nevezték el. „A nagy emberek — mondák — nagy jutalmak után vágyódnak, s ki megveti a dicsőséget, megveti az erényt is.“ A Tibernek egy kiáradása után, a mely egészen elpusztítá Róma alantabb fekvésű részeit, fölmerült e csapás ismétlődésének megakadályozása az által, hogy más folyást adjanak a folyamat tápláló tavaknak és patakoknak. Voltak némelyek, a kiknek sehogy sem tetszett e rendszabály. Azt mondák, hogy „a természet bölcsen gondoskodott a halandók érdekeiről, s hogy bűn volna bármikor is megkísérteni kényszerítését és kijavítását.“ Sőt azt is állíták, hogy „a Tiber le lenne alacsonyítva, ha megapasztaná a vizének tömegét, s fölingerlődnék, ha kevésbbé dicsőségesen kellene folydogálnia“. Valóban igen különös indokok, s Velabrum lakói kétségkívül úgy találták, hogy inkább az ő házaikat kell védeni, mint a Tiber dicsőségét fentartani. Azonban meg kelle támadni mindent, s találni kellett mindenütt okot a kifakadásokra. Ez volt egyetlen gondolata e nagyvilági elégtelennek legtöbbször.

MOLNÁR ANTAL.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI MOZGALMAINK AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDBEN.

„A természettanúlmány minden részének egyaránt való méltatása — mondja Humboldt a *Cosmosban* — kiválólag a jelenkor követelménye, melyben a nemzetek anyagi gazdagsága s növekvő jólléte a természetproductumok és természet-erők gondosabb használatán alapszik. Azok a népek, melyek az általános ipari tevékenységben, a mechanika és a technikai chemia alkalmazásában, a természeti anyagok gondos megválasztásában és földolgozásában hátramaradnak, melyeknél az ily tevékenység iránti tisztelet a társadalomnak nem minden osztályát hatja át, jóllétök fokáról múlhatatlanul le fognak sülyedni. És pedig annyival inkább, ha szomszédállamok, melyekben a tudomány és ipari mesterségek élénken közlekednek egymással, mintegy újlag megifjodva előre haladnak.“

Mi ránk magyarokra nézve, kik egyfelől a művelt nyugattal, másfelől a civilisatió alacsonyabb fokán álló kelettel érintkezünk, kétségtelenül főfontosságú kérdés, mondhatni életkérdés, vajon haladunk-e mi is a természettudományok művelésében és elterjesztésében? A szellemi nagy távolság, mely bennünket nyugati szomszédainktól annyi évszázadon át elválasztott, csökken-e folytonosan és mily mértékben? Mert hogy el voltunk, nagyon el voltunk maradva s hogy még ma is hátra vagyunk, az kétségtelen.

Hajdani elmaradásunk nem annyira a kiválóbb tudományos férfiak, mint inkább a tudományos élet hiányában nyilatkozott. Kitünő természettudósok nálunk is születtek min-

den időben. Hogy csak néhányat említsünk és csakis a régiebbek közül: Augustin ob Hortis (1598—1650.) a bécsi császári botanikus kert első szervezője és fölügyelője; a két Bólyai, Farkas (1775—1856.) és fia János (1802—1860.) e két nagy matematikus; Born (1742—1791.) a bécsi császári természetiek tárának rendezője és leírója; Boskovich (1711—1787.) a nagy physikus és philosoph; Hell (1720—1792.) a bécsi csillagásztorony igazgatója; Kitaibel (1757—1818) a világszerte ismert botanikus; Meissner (1778—1864) a bécsi polytechnikumon a műszaki chemia tanára s a róla elnevezett kályhák föltalálója; Segner (1704—1777) a göttingai és hallei híres physikus; a két Zach, Antal (1747—1826) és Ferencz (1754—1832), mind a kettő jól ismert név, az egyik a topographia, a másik az astronomia körében, — ők mind a magyar korona alatt születtek. Legnagyobb részök azonban csak született Magyarországon, működni nem itthon, hanem külföldön, leginkább Ausztriában és Németországban működtek. És épen ez a körülmény, hogy jeleseink a múlt időkből még ifjú korukban vagy férfi koruk delén számkivetették magokat szülőföldükről, mutatja leginkább, hogy ide haza törekvéseiknek gyámola, működésüknek tere nem kínálkozott, szóval, hogy hazájokban tudományos életet nem élhettek. Bátran kimondhatjuk, hogy legalább a mi a természettudományokat illeti, Magyarországon a tudományos akadémia megalapításáig tudományos élet nem létezett.

És fájdalom, 1830-ban, a m. tudós társaság megalapításakor hazánk politikai és társadalmi állapota oly kedvezőtlen, a nemzeti közszellem, noha már ébredőben, még oly gyöngye, vagy pedig ott, hol erősebben pezsgett, az európai dolgokról oly tájékozatlan vala, hogy akkoriban még oly intézetről, mely a valódi tudományos élet fejlesztésére lendületet, vagy ha ez már csirázni kezd, a zsenge növénykének helyes irányt adhasson, álmodni sem igen lehetett. A nemzet jobbjai, élükön gróf Széchenyi Istvánnal, a nemzetiségi eszme megszilárdulását a törvénykezés és közigazgatás teréről a latin nyelv végképi leszorítását és mindenütt a magyar nyelvvel való helyettesítését tekintették első és legfőbb föladatnak. A főczél: nemzeti nyelvünk művelése s általa egy nemzeti irodalom megalapítása volt. És ez helyesen történt így. Az első, a mi után minden nemzetnek törekedni kell, az, hogy

egyéniségét biztosítsa. Sőt még akkor is, ha a legabstractabb kosmopolitikai állásponttól akarjuk is e dolgot megítélni, még akkor is igazat kell adnunk Széchenyinek. „Mert a tudomány — hogy egy nagy államtudós szavaival éljek — a világegyen, az egész emberiségé; de e közös kincsnek mi módon jutunk birtokához? Mint a gyöngé vízer és csermely a patak-
kal, ez a kisebb folyóval egyesül, s így képezi a nagy folyamat, mely egész országok vizeit a tengerbe viszi, hogy a nagy medence soha ne apadjon el: így támad a tudomány. Közös, általános az, de csak azért oly nagyszerű, mert benne millióknak törekvései egyesülnek, mert minden kor, minden nemzet, minden egyes, miután előbb individualis létének körét átfutotta, e nagy egésznek hozza kincseit. Minden tudomány egyéni törekvéseknek eredménye. s a tapasztalás azt mutatja, hogy valamint a folyó annál több vizet hoz a tengerbe, minél tovább folytatá külön útját: úgy az egyes tudományos törekvések épen azon arányban mozdítják elő a tudományt, melyben azok az egyes népek vagy egyének sajtóságainak eredményei. Számos okot találunk, melyből e kétségbevonhatatlan tény könnyen megmagyarázható. Minden nyelv, melyen a tudomány műveltetik, egy-egy eszköz, mely által bizonyos eredményhez könnyebben jutunk, mely ezen eszköz nélkül soha, vagy legalább csak nagy fáradságok után lett volna elérhető. *A népek különböző szelleme s kedélyi tulajdonai, melyek szerint azok a tudományt fölfogják, biztosítják azt a sokoldalúságot, mely nélkül nagy igazságokat föltalálni nem lehet, s a nemzetiségi érzet a tudományok körében is nemes versenyt idéz elő, mely minden nagy erőfeszítésnek, s így minden nagyobb sikernek föltétele.*“*)

Így történt, hogy az 1830-ban megalapított magyar tudós társaság eredetileg nem is volt tudományos akadémiának, hanem csupán magyar nyelvűvelő intézetnek rendelve. Világosan kitűnik ez az 1831-ik évben kiadott *Alaprajzból* és *Rendszabásokból*. „A magyar tudós társaság a tudományok és szépművészetek minden nemeiben *egyedül a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekszik.*“ „Továbbá a különféle nemzetek között vagy régen, vagy közelebb föltalált dolgok

*) Báró Eötvös József: *Elnöki beszéd a magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott IX-ik nagy gyűlésén, 1863. szept. 19.*

ismeretét *honi nyelven fogja terjeszteni.*“ Kettős föladata volt tehát: 1. a magyar nyelvet művelni és 2. az ismereteket honi nyelven terjeszteni.

Nem lehet tagadni, hogy a magyar tudós társaságnak a nyelv csinosítása, általános használatba hozatala körül gazdag érdemei vannak; de őszintén be kell vallanunk azt is, hogy a túlcsapongások, melyekre magát e foglalatosságában ragadtatta, tetemes károkat is okoztak, melyeknek súlyát a matematikai, természeti és orvosi tudományok érezték leginkább. Meg kell magyarosítani mindent, nemcsak a műszókat (a tudományok értelmezési nyelvét), hanem még a műneveket (a tudományok tárgyainak neveit) is: — ez lett a jelszó.

A matematikában a logaritmus, sinus, cosinus, differentiál, integrál, stb., a physikában a magnetismus, elektricitás, potenciál, barométer, theodolit, sőt még a méter és kilogramm is, a chémiában az elemek és vegyületek mind, a zoologiában és botanikában a legexotikusabb állatok és növények (Giraffe, Känguru, Chamäleon, Aloe stb.) a mineralogiában és geologiában a legbonyolultabb kristályalakok, ásványok és kőzetek — valamennyien magyar neveket kaptak. Még a magyarul nem értő is elképzelheti, *milyen* magyar nevek voltak ezek! *)

Ugyanez időtájt és még valamivel később Németországban is akadt egy-két dühös szófaragó, kik a természettudományokban előforduló latin és görög műneveket minden áron meg akarták németesíteni. De ott minden tudós testület kinevette e badar törekvéseket; nálunk fájdalom a fiatal tudós társaság nem tiltakozott ellenök, sőt még bátorította és példaadásával buzdította őket. Oly akadályokat gördített ezzel a természettudományok honi elterjedésének útjába, melyeket még most sem sikerült egészen elhárítani.

Volt ezen kívül a tudós társaságnak egy jelentékeny *szervezeti* hibája is, mely úgy szólván már eleve lehetetlenné tette, hogy e társaságban igazi tudományos élet fejlődhessék. Mind a hat szak: nyelvészet, történettudomány, philosophia,

*) Így például egy sokáig tekintélyes tankönyvben, melyért a szerzőt akadémiai tagnak is választották, a „tantalum“ nevezetű chemiai elem magyar neve: *nemiszany*, nyilván abból az okból, mivel a boldogult Tantalus *nem ihatott*.

törvénytudomány, matematika és természettudomány együtt tartott üléseket; minden tag, bármely osztályba tartozott is, bele szólhatott, sőt bele szavazhatott minden speciális szaktudományi kérdésbe, és az avatatlan többség leszavazhatott minden oly dolgot, mely az ő encyklopädikus álláspontján túl emelkedett. Az egyes osztályoknak abszolút semmi autonómiájok sem volt. A korlátozatlanul tenyésző dilettantismus hatalmasan fölburjázott, elnyomva a különben is csak lassan fejlődő szaktudományosság fiatal hajtásait.

Ily előzmények után egyáltalában nem csodálkozhatunk, hogy már a negyvenes évek elején mind hangosabb és hangosabb, sűrűbb és sűrűbb panaszok emelkedtek a tudós társaság iránya és működése ellen, mind a nagyobb közönség, mind a szakemberek köréből. Nyelvészkedő társaságnak nevezték el, melyre kár annyi szorgalmat, időt és pénzt fecsérelni, „mikor az ország annyi másban, kivált a természettudományok sok ágazatú mezején oly szegény, oly szánakozásra méltó szegény; inkább erre illett volna hazafiúi oltárt emelni és áldozni, minthogy a természettudományok fejlesztéséből és a polgári életre alkalmazásából legtöbb műveltség, legtöbb valódi erő háramlik a népekre.“ *) Az a közönség, mely a tudós társaságról így gondolkozott, természetesen, hogy a *Tudománytárt* e különben számára rendelt folyóiratot sem támogatta. Tíz évi tengődése után (1834—1843) a *Tudománytár*, minthogy — így jelenti a titoknok 1844-ben — „olvasói csekély számánál fogva megfelelő szellemi hatást nem gyakorolhatott, az 1844-ik évvel berekesztetett.“

De nemcsak a nagy közönségben, hanem magok az akadémikusok körében is és különösen a matematikai és természettudományi osztálybeliek között erélyesen megindult a reakció a tudós társaság helytelen iránya ellen. Az akadémia természettudományi működésétől nem remélvén sikert, a munkásabbak és tehetségesebbek lassankint visszavonultak tőle, és kivüle álló független társulások alakítását vették fogatba. Így Bene Ferencz, a m. k. egyetem orvosi facultásának elnöke és a m. tud. társaság tiszteleti tagja a magyarországi orvosokat és természetvizsgálókat 1841-ik évi május hó

*) V. ö. gróf Széchenyi Istvántól: *A magyar Académia körül.* Pesten 1842. 3-ik és köv. ll.

három utolsó napjára egybehívta Pestre, tanácskozándó arról, hogyan lehetne a német orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek képére efféle társulást nálunk is alakítani. A felhívást mert idején jött, élénk részvét jutalmazta: a nagy számmal egybegyűltek roppant lelkesedés között megalkották „a magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűléseit“ s ezzel egy oly intézményt hoztak létre, a mely, ha nem is a remélt mértékben, de mégis valamelyest hozzájárult a természettudományok népszerűsítéséhez. 1841-től 1848-ig nyolcz ilyen nagygyűlés tartatott az ország különböző városaiban, s minden évben kiadta az illető vidék természettudományi monographiáját s egy-egy kötet *Évkönyvet*, melyek a fölolvastott értekezéseket foglalják magában. Tizenöt évi szünetelés után 1863-ban újra megindultak e gyűlések és azóta rendszerint folytattnak is. Tudományos tekintélyök azonban mint Németországban is, jelentékenyen alászállott, el annyira hogy e „vándor-gyűlések“ most már többnyire zajos turista-gyülekezések jellegét hordják magukon.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű és a természettudományok művelésében és elterjesztésében sokkal fényesebb jövőjű lön az a társulat, melyet „m. kir. természettudományi társulat“ cím alatt ugyancsak 1841. május havában Bugát Pál orvostanár és szintén akadémiai tag indított meg. E fáradhatatlan, végső lehelletéig buzgó agitator felhasználva a Bene Ferencz fölhívására 1841. május végén összegyülekezett orvosok és természetvizsgálók együttlétét, egy kész programot terjesztett eléjük, melynek alapján a természettudományok művelésére Pesten egy külön társulat létesítését indítványozza. Célja: a természettudományokat művelni, különösen hazánkat természettudományilag vizsgálni és hazánkfiait minél nagyobb mértékben részeltetni e tudományok jótékonyosságában. A társulat megalapítása végett résztvevők állanak össze, mint a társulat tagjai, kik egyszersmind a vállalatokhoz szükséges költségeket adják. A társulat tagjai: belföldiek, a magyar korona alatti tartományokból, és külföldiek, kik Magyarország természettudománya körül érdekesek. A belföldi tagok évenként 6 forintot fizetnek a társulat pénztárába. Sikeresebb munkálkodhatás végett osztályokra szakad a társulat, a természeti tudományok főágai szerint, melyek a) az állattan, b) növénytan, c) ásványtan, d) vegy-

tan, e) természettan, f) élettan. A társulat gyűléseket tart; könyvtárról és gyűjteményekről gondoskodik; természettudományi munkákat ad ki és folyóiratot indít.

A Bugát által kibocsátott ívre mindjárt az első összejövetelkor, május 28-án 134-en iratkoztak alá; a társulatot megalakúlnak jelentették, az alapszabályokat elfogadták, s Bugátot megválasztották elnöknek. A kis társulat azonnal munkához látott; majd minden héten tartott ülést; előadás, értekezés ritkán hiányzott, s a mikor ez mégis néha megtörtént, a buzgó elnök mindig tudott valami érdekes eszmecezerét támasztani. Eleven tudományos élet kezdett lüktetni e kicsiny körben, mely aztán kifelé is vonzólag hatott. 1848-ig tagjai száma 400-on felül emelkedett; könyvtára és különösen természetrajzi gyűjteménye is szépen szaporodott. Kiadta *Évkönyveinek* első két kötetét, melyekben több, maig is becses értekezést bocsátott közre Dorner, Frivaldszky, Heuffer, Nendtvich, Petényi és Sadlertől. Sőt 1848 elején már szerződést is kötött *Magyar Iris* című természettudományi folyóirat megindítására.

Az életerős mozgalom, mely ekként a tudós társaság kebelén kívül támadt és mindinkább jelentékeny arányokat öltött, nem maradhatott visszahatás nélkül magára az akadémiára nézve sem. A matematikai osztály egyik legderekabb tagja, Vállas Antal 1844-ben *A magyar tudós társaság reformkérdéseiről* egy igen érdekes és alapos brochuret tett közzé, melyben kimutatja, hogy a m. tud. akadémiában a matematikai és természeti tudományok műveléséről mindaddig komolyan szólni sem lehet, a míg a matematikai és természettudományi osztály a többiektől mind üléseiben és munkálataiban, mind budgetjében és tagjai megválasztásában egészen külön nem választatik. Az akadémia nagy befolyású titkára, Toldy Ferencz magáévá tette Vállas javaslatait és ha nem is egészen, de legalább részben keresztül is vitte életbe-leptetésöket.

A mint e rövid vázlatból is kitetszik, már a 40-es évek derekán — nem tekintve a mindent megmagyarosító maniát — egészséges mozgalom támadt a természettudományok művelése körül is. Sőt ezt a kába törekvést is csakhamar abba hagyták volna, a mint meggyőződének, hogy a műnyelv-ből a görög és latin szókat kiküszöbölni nemcsak kivihetetlen,

de még nem is kívánatos. Szabó Józsefnek 1861-ben már csak egy fölolvadásába került, hogy az egész akadémia határozatilag kijelentse, hogy a tudományos műnevek (nomenclatura) magyarosítása nem kívánatos.

Közbejötték az 1848—49-iki események és az őket követő, minden társulati életet megbénító absolutistikus kormányzat. Legkiválóbb tudományos férfiaink leszorították a cselekvés teréről. Bugát tanszékétől fosztatott meg és évek hosszú során szigorú rendőri fölügyelet alatt állott. Vállas kivándorolt Amerikába, hol is egész haláláig 1869-ig a new-orleansi akadémia titkára volt. Nagy Károly a bicskei csillagász-torony alapítója, a nemzetnek hagyva gyönyörű csillagászati eszközeit és könyvtárát, Párisba vonúlt. Az akadémia nagygyűléseket nem tarthatott, tagjainak megritkúlt sorát nem egészíthette ki. A természettudományi társulat, minthogy tagjai szétzülöttek, a föloszlás szélén állott. Gyűjteményeit, nem bírván értök a lakásbért fizetni, el kellett ajándékoznia. A legszükségesebb folyó kiadásokat sem bírta bevételeiből fődözni, derék alelnökének, utóbb elnökének, a buzgó Szőnyi Pálnak áldozatkészségét kellett igénybe vennie. Egy évtized leforgása alatt csak két kötetet bírt nagy nehezen kiadni munkálataiból, nem annyira a munka-erő, mint inkább a pénz-erő hiányában. E két kötet — az *Évkönyvek* 3-ik és 4-ik kötete — több becses dolgozatot foglal magában Jedlik, Kruspér, Molnár, Nendtvich, Szabó és Sztoczecktól. Egy részök németül is megjelent *Original-Abhandlungen aus dem III. Bande der Jahrbücher des ungarischen naturwissenschaftlichen Vereins zu Pest, in deutscher Uebersetzung* (Pest, 1858). Kár, hogy e vállalatot tovább is nem folytatták; sok becses értekezés, mely e társulat munkálataiban 1867-ig megjelent, még maig is ismeretlen a külföldi tudós világ előtt.

Az ötvenes évek végén a nemzet szabadabban kezdett lélegzeni: a passiv ellenállás teréről a cselekvésére lépett át. Első tette a hazai tudományosság emelésére volt irányozva. A m. tud. akadémiának palotát, a minőre talán szüksége sem volt, igen szép, de igen költséges palotát emelt. Azonban a fontosabbról, az akadémia alaptökéjének növesztéséről sem feledkezett meg. Az e célra begyűlt jelentékeny adományok és alapítványok elvégre lehetségessé tették, hogy az akadémia most már ne csak a magyar nyelv, hanem — a mi eddig

pénzerő híján nem állott módjában — a többi tudományok érdekében is áldozhasson valamit. 1860-ban fölállította „a matematikai és természettudományi bizottságot“, melynek feladata az összes magyar hazát természettudományi és technikai tekintetben átvizsgáltatni és megismertetni. Ehhez képest működési ágai a következők: Természetrajzi nyomozások és közlések, vidékek leírásai állat-, növény- és ásványrajzi tekintetben; földtani, őslénytani közlések; meteorológiai adatok; magasságmérések hálózatának létesítése természettudományi és technikai szempontból; vegytani vizsgálatok gazdasági, földtani, hydrographiai tekintetben; megismertetése a honunkban létrejött nagyobb szerű építkezési, ú. m. vasúti, híd- csatornaépítési, vízszabályozási, lecsapolási, vezetési vállalatoknak. E czélok létesítésére a bizottság összeköttetésbe teszi magát oly férfiakkal, melyeknek a tanárok, orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, építészek, bányászok s általában tudomány- és természetkedvelők, kiknek segédelmével amaz adatok, rajzok, leírások birtokába juthat. Továbbá kirándulásokat, utazásokat eszközöl; tárgyakat gyűjt, melyek a nemzeti muzeumba adatnak be, hol használatul minden szakember rendelkezésére állanak, sőt a múltakra is kiterjeszkedve figyelmét, a Magyarországról szóló nyomtatott munkákat és értekezéseket, úgy ily kéziratokat is lajstromoz, gyűjt s tartalmokat megismerteti. Alkalmat nyújt tudósoknak a tudomány magas köréhez tartozó feladatok kísérleti keresztülvitelére.

E bizottság működése leginkább természetrajzi kirándulások, utazások elősegítésében, hazánkra vonatkozó állat- és növénytani adatok gyűjtésében és az illetők részéről beérkező jelentések kiadásában áll. 1868-tól fogva az állam a bizottság működését évenkénti 5000 frttal mozdítja elő; és mégis gyakran van eset arra, hogy az anyagi erő elégtelensége tűnik ki a kínálkozó munka-erőhöz képest. A bizottság kiadványai *Mathematikai és természettudományi közlemények, vonatkozólag a hazai viszonyokra* cím alatt, dr. Szabó József osztálytitkár szerkesztésében jelennek meg. Eddigél 14 kötet jött ki belőle, mintegy 110 dolgozattal, legtöbnyire olyan nevektől, melyeknek külföldön is jó hangzásuk van, ú. m. Borbás, Chyzer, Frivaldszky Imre és János, Hantken, Hazslinszky, Herman, Horváth, Janka, Kalchbrenner, Károli, Koch, Kriesch, Lojka, Margó, Mocsáry, Sinkovics, Staub, Szabó és a korán

elhúnyt Tóth Sándortól. Már is tömérdek sok természettudományi adat van e kötetekben fölhalmozva, melyek majdan rendszeres monographiákká lesznek földolgozandók.

A hazánkra vonatkozó természettudományi közleményekkel egyidejűleg az akadémia még egy második kiadványsorozatot is léptetett életbe, a matematikai és az olyan természettudományi értekezések közzétételére, melyek nem speciálisan a hazai viszonyokat tárgyalják. 1860-tól 1867-ig e második kiadvány-sorozat *A matematikai és természettudományi osztályok közlönye* cím alatt jelent meg, és ebben a matematikai dolgozatok a természettudományiakkal keverve adtak ki összesen, hat kötetben. A hatvanas évek második felében, az ország alkotmányának helyreálltával természettudósainkat is szembetünöleg nagyobb munkakedv szállotta meg; az idevágó értekezések száma jelentékenyen szaporodott és így létrejöhetett, a mi sokkal czélszerűbb is, a *Mathematikai Értekezések* különválasztása a *Természettudományi Értekezésektől*. Amazokkól eddigelé 5, ezekből pedig 7 erős kötet látott napvilágot, sok becses értekezéssel, melyek közül nem egy bármely nemzet tudományos irodalmában méltán foglalhatna helyet. Akadémiánk ekkoráig összesen 32 kötet matematikai és természettudományi értekezést adott ki, nem is említve az *Évkönyvek*ben elszórtan megjelent idevágó értekezéseket. E 32 kötetben legalább is 3—400 értekezés látott napvilágot. Bizonyára érdekes lenne legalább az értekezések címét németre vagy francziára lefordítani és egy kis füzetben kiadni; ebből leghamarább megíthatná a világ, minő tárgyakkal, minő kérdésekkel foglalkoztak a magyar matematikusok és természetbúvárok az utolsó 17 év alatt. Így, a mint vannak, a világ számára *nem léteznek*; a külföldi tudományosság nemcsak hogy nem reflectál reájok, de még csak tudomást sem szerez rólok. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az itt közzétett dolgozatok legnagyobb részét a külföldi tudósok egyáltalában nem ismernék. Igen is, ismerik őket, de a német, franczia vagy angol folyóiratokból, hol e dolgozatok, föltéve, hogy önálló búvárlaton alapultak s az illető szerző által beküldettek, szintén megjelentek. Fölfedezését, bármily kicsinynek tessenek is az, senki sem akarja véka alá rejteni: mindenik bűvár gondoskodik arról, hogy az, a mit a fölszínre sikerült hoznia, be is legyen mutatva a compe-

tens közönségnek. A magyar tudósok, nem találván hazájokban arra való organumot, kénytelenek a külföldre fordulni, bűvárlataik köztudomásra hozatala végett. Hunyady, König, és Réthy az ő matematikai; Gruber, Konkoly és Schulhof az ő astronomiai; Kruspér az ő gedätikai: Antolik, Eötvös, Fröhlich, Heller, Kont, Schenzl, Schuller, Szily és Sztoczek az ő physikai; Balló, Fleischer, Kerpely, Lengyel, Pillitz, Than és Wartha az ő chemiai; Böckh, Hantken, Hoffmann, Koch, Krenner, Lóczy, Matyasovszky és Szabó az ő mineralogiai és geologiai; Borbás, Hazslinszky, Janka, Jurányi, Kalchbrenner, Kanitz, Klein, Schuch, Simkovits, Staub az ő botanikai; Entz, Frivaldszky, Herman, Károli, Kriesch és Margó az ő zoologiai; Lenhossék és Mihalkovics az ő anatómiai; Balogh, Fodor, Hirschler, Högyes, Jendrássik, Klug, Plósz, Schulek, Török és Thanhoffer az ő physiologiai és biologiai dolgozataikat mint eddig, úgy ezentúl is kénytelenek lesznek a külföldön is közzétenni mindaddig, míg önálló bűvárlataikról legalább is egy kimerítő kivonatot ide haza oly nyelven nem közölhetnek, melyen minden nemzet tudósától megértethetnek. Ők nem veszítenek mellette semmit, a prioritás így is biztosítva van nekik, csak akadémiánk veszít rajta, minthogy az ő kiadványait nem idézik soha és sehol, pedig bizony gyakran megérdemelnék. E félszegség most már annyival inkább érezhető, minthogy az akadémia természettudományi ülései az utóbbi időkben oly serény munkálkodásról, oly igazi tudományos szellemről tesznek tanúságot, mely mindenikünk kebelét örömmel töltheti el. Az utóbbi időkben alig van ülés, melyen 6—8 dolgozat ne terjesztetnék elő, mindenik önálló bűvárlatról tévén tanúságot. Az üléseknek most már valódi akadémiai színezetök van. A magyar tudományos akadémia most már valóban megérdemli a nevet, melyet visel. A nagy nemzetek akadémiai sorába emelkedni, nincsenek és nem is lehetnek aspirációi; de a kisebb nemzetek — a belgák, dánok, svédek — akadémiai között, ha az imént rámutatott bajon segíteni tud, méltán foglalhat helyet.*)

*) Mind ebben sok igazság van, de van egyoldalúság is. Miért csak az akadémiát tenni felelőssé azért, hogy a külföld nem igen vesz tudomást természettudományi mozgalmainkról? Vajon az egyedül a mi érdekünk-e s nem egyszersmind a külföldé is? Ha a magyar irodalom,

Valamint az akadémia természettudományi osztálya, ép úgy a nálánál nem sokkal fiatalabb természettudományi társulat is a politikai viszonyok jobbra fordultával élénk tudományos tevékenység színhelyévé vált. 1860-tól 1868-ig egy nyomon haladtak: mind a kettő a természettudományok előbbrevitelét és hazánk természeti viszonyainak kutatását tűzte ki céljául, és a természettudományok terjesztését, népszerűsítését, noha mind a kettő fölvette a programjába, mind a kettő egyaránt mellőzte. 1869-ig a művelt rendek szükségéhez alkalmazkodó természettudományi irodalmunk egyáltalában nem volt. Igaz ugyan, hogy 1860-ban negyvennyolcz hazafiúi lelkes nő 10 évre évenként 144 darab aranyat kötelezett azon célra, hogy az akadémia által hirdetendő pályázat útján évenként négy tudományos kézikönyv készítettvén, egy tized év alatt negyven, az illető szakok állásának s a művelt rendek szükségének megfelelő, közhasznú ismereteket tárgyazó, vonzó előadású, tiszta és szabatos nyelvű munka birtokába jöjjen a magyar irodalom s az által is a közértelmesség sikeres haladása előmozdítottassék; e szép szándék

történelem, sőt a nyelvtudomány is talált külföldön közvetítőkre, ha nemcsak Németországban, hanem Francia- s Angolországban is némelyek megtanultak magyarul, hogy magyar forrásból merithessenek, hogy a magyar irodalmi, történelmi és nyelvtudományi mozgalmakat figyelemmel kísérhessék és magyar munkákat fordíthassanak, miért ne történhetett volna hasonló a magyar természettudományi munkákra nézve is? Avvagy a magyar természettudósok közül azok, a kik jól írnak idegen nyelven, különösen németül, sőt értekezéseiket elébb idegen s néha csakis idegen nyelven adják ki, a külföldi szakfolyóiratokban nem ismertethetnék-e mindazt, a mi természettudományi mozgalmainkban arra érdemes? Vajon mindent készen vigyen-e az akadémia a külföldnek, még olyat is, a mire talán nincs szüksége, s még akkor is, midőn szabályai, és nem ok nélkül, tiltják az idegen nyelvű kiadványokat? Mi örömmel üdvözljük Hunfalvy Pál *Literarische Berichte aus Ungarn* című vállalatát, a mely a magyar tudományos mozgalmakat rendszeresen közvetíti a külfölddel s helyeseljük, hogy az akadémia elősegíteni igyekszik e folyóirat sikerét, de természettudósaink igen is hangos panaszait nem találjuk eléggé indokoltaknak. Minden oly értekezés vagy munka, a mely valóban előbbre viszi a tudományt, előbb-utóbb útát tör külföldre, ha a szerző magyarul írja is. A természetes szükség, a tudomány valódi és parancsoló érdeke, ha egyszer fölébredt, még nagyobb akadályokat is le szokott győzni, mint a minő a szegény magyar nyelv. — Szerk.

azonban, minthogy az alapítók akaratához képest a nyílt megbízás helyett a titkos pályázás útját kellett választani, nem valósúlhatott meg. A megjutalmazott pályamunkák közül csupán kettő felelt meg a rendeltetésének, t. i. a korán elhunyt Greguss Gyula *Természettana* és *Természettani földrajza*, úgy hogy az akadémia csakhamar meg is szüntette e pályázatok kihirdetését.

1868-ban hallgatagon, minden előleges tanácskozás és értekeződés nélkül, mintegy közmegegyezés jött létre az akadémia természettudományi osztálya és a természettudományi társulat között. Amaz, fölhagyva a különben sem neki való népszerűsítő szándékkal, minden erejével a természettudományok előbbre vitelére és hazánk természeti viszonyainak kutatására vetette magát; emez pedig határozottan kijelentette, hogy ezentúl a természettudományi ismeretek terjesztését és megkedveltetését fogja főczéljának tekinteni. E munka-megosztás nemcsak — a mint már láttuk — az akadémiának, hanem a természettudományi társulatnak is nagyban javára vált. Igaz, hogy szerencsés időben, szerencsés körülmények között is fogott a munkához. A nemzetben már föl volt ébredve a közművelődési vágy, mintegy várakozva a kinálkozó szellemi táplálékra. Más felől a társulat ügyeit intéző 24 tagú választmány is igen szerencsésen választatott meg. Egyesíteni bírta magában legkiválóbb szaktudósainkat, kik a földadat exact öntudatával és valódi hazafiúi lelkesedéssel láttak a munkához. Itt is igaznak bizonyult az, hogy a tudományok, ismeretek terjesztésére is szaktudósok kellenek. Egy Arago, egy Darwin, egy Helmholtz, egy Tyndall többet használ a természettudományok megkedvelésének, mint akár száz Figuiet vagy Uhle.

A társulat választmánya egy szigorúan következetes, minden ízében convergens rendszert állapított meg. Először is a közönség figyelmét kellett fölébresztteni. E végből egy havi folyóiratot indított meg a közérdekű ismeretek terjesztésére *Természettudományi Közlöny* cím alatt. E vállalata egyszersmind tapogatózás is akart lenni, vajon a társulat újabb működési iránya fog-e a nemzet részvételével találkozni. Akkoriban még t. i. nagyon el volt terjedve írónk és tudósaink körében az a nézet, hogy a magyar közönség a természettudományi ismeretek iránt még nem érdeklődik, nincs

meg még hozzá a kellő érettsége. A társulat próbát akart tenni, csakugyan igaz-e ez a borzasztó nézet. A mely esztendőben a társulat az új működési programot maga elé tűzte 1868-ban, még alig volt az egész országban 600 tagja, pedig tagja lehetett minden feddhetlen jellemű egyén, ki, ha budapesti, évenként 5 frtot, ha vidéki, évenként 3 frtot kész volt fizetni a társulat pénztárába. A *Természettudományi Közlöny* megindult. Megjelenése első esztendőjében a társulati tagok száma felszökönt 1600-ra, a második esztendőben 2200-ra, s így megy ez azóta folyton folyvást, úgy hogy most már a tagok száma megüti a 4800-at. Mondhatja-e most valaki, hogy a magyar közönség a természettudományi ismeretek iránt nem érdeklődik. Oly hatalmas szövetség áll e társulat zászlója alatt, melyhez fogható nincs az egész országban s a mely, tekintetbe véve a népesség számát, bárhol Európában is ritkítja a párját.

Kevéssel utóbb, mint a *Természettudományi Közlöny* megindult, elkezdett a társulat fölolvasásokat, experimentális előadásokat rendezni a művelt közönség számára, előbb az akadémia üléstermében, s midőn ez kicsinynek bizonyult, az egyetem vegytani intézete nagy előadó termében. E fölolvasások is nagy mértékben kivívták a fővárosi közönség érdeklődését. Nyolcz év óta rendezzük már ez előadásokat, s a nagy előadó terem minden alkalommal zsufolásig tömve van. Az itt tartott előadások, míg lehetett, a *Természettudományi Közlönyben* láttak napvilágot, az idén azonban mind számra, mind terjedelemre annyira fölszaporodtak, hogy számukra egy külön kiadvány-sorozatot kellett megindítani, *Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye* cím alatt.

A társulat szellemi és anyagi ereje meg lévén szilárdulva, a közönség bizalma megnyerve, s az érdeklődők az egész országban kiszemelve és egy körbe gyűjtve, a Természettudományi Társulat most már nagyobb vállalatokba is beleereszkedhetett. 1872-ben megindította *Természettudományi Könyv-kiadó Vállalatát*, melyben a népszerű természettudományi irodalom külföldi remekeit fordíttatja magyarra. E vállalata is nagy részvétellel találkozott: 1500 aláíró csoportosult körülötte; sőt az utóbbi években a m. tud. akadémiától is élvez támogatást, a mi lehetővé tette, hogy a rendkívüli

díszszel kiadott munkák igen olcsó áron kelhessenek el. Ekkoráig 12 kötet látott e vállalatban napvilágot, t. i. a következők: Cotta: *Geologie der Gegenwart*; Darwin: *Origin of Species*, Helmholtz: *Populäre Vorlesungen*, Huxley: *Lessons of Physiology*, Johnson: *How crops grow*, Lubbock: *Prehistoric Times*, Proctor: *Other Worlds than Ours*, Tyndall: *Heat as Motion*; továbbá egy kötet anthologia, melyben Arago-Humboldt korától kezdve a természettudományoknak minden jelentékenyebb népszerűsítője egy-egy értekezésével van bemutatva, s végül egy kötet eredeti dolgozat, a m. tudományos irodalom nagy kárára oly korán elhunyt Greguss Gyulának *Összegyűjtött értékezései*. E kötetek a művelt közönség minden rétegébe elszivárogtak, s a bennök honoló szellem mind inkább köztulajdonná válik. A fennmaradó egyes köteteket a társulat a középiskolák kitünő tanulói között osztatja ki jutalmak alakjában, így is hozzájárulva a természettudományok ápolásának megkedveltetéséhez. *)

Hogy a kép, melyet a Természettudományi Társulat ismeretterjesztő szerepéről vázoltam, teljes legyen, még csak azt kell hozzá tennem, hogy a társulat olvasó termében a világirodalom idevágó legújabb és legkitünőbb termékei és mintegy 120 természettudományi folyóirat van átadva a közhasználatnak.

Mindez azonban a Társulat működésének, tevékenységének csak egyik ágazata; a másik, mely az önálló bűvárlat előmozdítására van irányozva, nemzeti szempontból sem

*) E kiadványokért bizonyára hálával tartozik a közönség a Természettudományi Társulatnak. Azonban egy megjegyzést lehetetlen elnyomnunk. A míg régibb természettudósaink megmagyarosítottak mindent, még olyat is, a mire nem volt szükség, a maiak abban is némi külföldieskedést negédlének, a mi világosan a magyar nyelv természeté ellen van. A külföldi írók neveiben nem fordítják le a keresztnévet és elől írják, a mint az árja nyelvekben szokás. Charles Darwin, John Tyndal, Bernhard von Cotta stb. írnak Darwin Károly, Tyndal János, Cotta Bernát helyett. Mintha némely magyar mágnást hallanánk, a kik így szoktak beszélni: Gyula Andrásy, Béla Wenkheim. Úgy hiszszük, hogy e helytelenséget nem szükség bővebben fejtegetnünk. Az igaz, hogy némely olasz és spanyol nevekben, mint Michel Angelo, Leonardo da Vinci, Don Carlos, az eredeti kifejezést tartotta meg a népszerűség, de a kivétel nem rontja meg a szabályt, sőt éppen erősíti. Szerk.

kevésbé fontos, az általános tudományosság szempontjából pedig még sokkal fontosabb.

Az ország törvényhozása, méltányolva a Természettudományi Társulat élénk és sikeres tevékenységét, 1870-től fogva évenként egy bizonyos összeget — előbb 5000, az utóbbi években pedig 4000 forintot — szavaz meg a társulat számára, országos érdekű kutatások és közlemények czímén. E cél elérése végett a Társulat eleinte titkos pályázatokat hirdetett, s minthogy azok sikerre nem vezettek, nyíltan keresett megbízható vállalkozókat az előlegesen megállapított kérdések megoldására. Ez a mód sem találtatott gyakorlatiasnak. Végre 1872-ben B. Eötvös Loránt egyetemi tanár egy egészen eredeti, s a mint a tapasztalás bizonyítja, igen alkalmas módszert gondolt ki az önálló bűvárkodás előmozdítására, melyet a társulat választmánya azóta folyvást követ is. Hogy fogalmat adjunk a társulat ez iránybeli ügyes eljárásáról, a következőkben közölni akarjuk az idevágó szabályzat főbb pontozatait:

„A Természettudományi Társulat 2000 forintnyi összeget oly tudományos munkálatok előmozdítására kíván fordítani, melyek az ország természeti viszonyainak kutatását és ismertetését czélozzák, vagy oly módszerek kipróbálásával foglalkoznak, melyek segélyével földjének és terményeinek okszerű fölhasználása történhetnék.“

„Ez összeg évenként más-más szakbeli munkákra fordítatik, és pedig az 1-ső évben gazdasági, a 2-ikben természet-tani és meteorologiai, a 3-ikban állattani, a 4-ikben vegytani és kohászati, az 5-ikben növénytani, s végre a 6-ik évben földtani és ásványtani munkálatok díjazására. E hat évi időszak lejártával a szakok előbbi sorrendje újból kezdetét veszi.“

„Ily munkálatok véghezvitelével jóhitelű szakférfiak bíznak meg: a megbízás tárgya s a megbízott személye évenként pályázat alapján határoztatik meg.“

„Az e czélból kihirdetett pályázatban bárki részt vehet oly munkálat *tervezetével*, mely a föntebbi czélnek megfelel, s a pályázat évében soron levő szakhoz tartozik. E szerint a beadott tervezetek vonatkozhatnak az ország valamely részében teendő új kutatásokra és utazásokra, vagy a kiemelt czélt előmozdító szakmunkák írására.“

„A pályázók kötelesek magokat megnevezni, s egyszers-

mind kifejezni, vajon az egész 2000 frtnyi összegre, vagy annak mily nagy részére tartanának igényt.“

„A beadott tervezetek megbíráására a választmány évenként egy szakférfiakból álló, legalább három tagú bizottságot nevez ki, mely a tervezetek czélszerűsége fölött itél s a választmány beleegyezésével a pályázók közül egyet, vagy, ha a rendelkezésére álló összegből telik, többeket megbíz terveik foganatosításával s egyszersmind a kívánt összeget díj gyanánt odaitéli.“

„A díj rendszerint a munkálat befejeztével, mégis ha annak véghez vitele előleges pénzkiadással járna, részben már a megbízatás alkalmával adathatik ki.“

„Ha a bizottság a beadott tervezeteket czélszerűeknek nem találja s így a kitűzött összeget kiadni nem ajánlja, a mire fordítás fölött a társulat választmánya határoz.“

Ezt az eljárást követi a Természettudományi Társulat most már öt év óta. Annyi bizonyos, hogy a meglevő és kínálkozó erők kifürkészésére és sikeres fölhasználására, a mi viszonyaink között, czélirányosabb eljárás alig képzelhető. Míg azelőtt a társulat pályázat-hirdetési és nyílt megbízásai legtöbbsnyire sikertelenek maradtak, most e módot követve, már is több nagy becsű monographiával gazdagodott irodalmunk. A társulat kiadásában ekkoráig a következő monographiák jelentek meg:

Az árapály a fiumei öölben. Stahlberger Emiltől, 1874.

A dobsinai jégbarlang. Hat könyomatú táblával. Dr. Krenner József Sándortól, 1874.

Magyarország bodobácsféléinek magánrajza. Egy színes nyomású táblával. Dr. Horváth Gézától, 1875.

Magyarország pókfáunája. I. köt. áltános rész. Három könyomatú táblával. Herman Ottótól, 1876.

A sodró állatkák és Magyarorszáiban megfigyelt fajaik. Négy könyomatú táblával. Dr. Bartsch Sámueltól, 1877.

Magyarország vaskörvei és vasterményei, különös tekintettel a vas legfőbb chemiai és physikai tulajdonságaira. Három táblázattal, négy rajzmelléklettel és 11 fametszettel. Kerpely Antaltól 1877.

Munkában vannak és részint a jelen, részint a következő években megjelennek:

Alak- és élettani tanulmányok a protozoák köréből.
Dr. Entz Gézától.

Magyarország és társországai kryptogam flórájának leírása.
Hazslinszky Frigyesről.

Magyarország édesvízi halainak természetrajza. Dr. Károli Jánostól.

Magyarország nevezetesebb dohányfajainak chemiai megvizsgálása. Dr. Kossutány Tamástól.

Magyarország és Erdély vas-érc fekhelyei. Maderspach Liviusztól.

Magyarország ásványai. Dr. Krenner József Sándortól.

Magyarország geológiája. Hantken Miksától.

A magyarországi levél- és fadarázsok monographiája.
Mocsáry Sándortól.

A balatonvidéki borok chemiai megvizsgálása, és ezzel kapcsolatban több borászati kérdés tanulmányozása. Dr. Plósz Pál és dr. Csanády Gusztávtól.

Magyarország, Horvát- és Tótország magnetographiái térképe. Dr. Schenzl Guidótól.

A magyar természettudományi és matematikai irodalom bibliographiája. Szinnyey Józseftől.

A bor- és mustelemzés módszereinek kritikai megvizsgálása.
Dr. Ulbricht Richárdtól.

E jegyzékbe csak a nagyobb monographiakat vettem föl; a kisebb terjedelműeket, a pusztán adatgyűjtésre szorítókozó megbízatásokat nem is említettem. Mily serény munkásság tárul föl előttünk az előbbi évek vesztegléséhez képest. Kiterjed az a természettudományoknak úgy szólván minden ágára s a magyar tudósokat nemcsak itt Budapesten, hanem az ország minden részében egyaránt foglalkoztatja. Ha e működést így folytathatjuk és folytatjuk egy-két évtizedig, úgy Magyarország természettudományi tekintetben sem fog többé a terra incogniták közé tartozni, s a mi fő, a magunk érdemeinél fogva nem! Átkutatni átkutatják a Balkánt, a Kaukazust, az Uralt is, csakhogy ezt legtöbbször külföldi utazók, vagy külföldről importált tudósok teszik; ellenben azt a földrészt, mely a miénk, azt, mint kulturnéphez illik, mi magunk, magunk erejéből és magunk embereivel fogjuk átkutatni.

Magyarország természeti viszonyainak átvizsgálásában

és megismertetésében, a tud. akadémia és természettudományi társulat mellett, még jelentékeny érdemei vannak az 1851-ben Budapesten alakult, „Magyar Földtani Társulat“-nak. Noha sokkal kisebb körben mozog és csekélyebb pénzerővel rendelkezik, mégis, különösen mióta a m. kormány által fölállított kir. földtani intézetre támaszkodhatik, elég intenzív munkásságot fejt ki. Működésének ismertetésétől fölmenthetem magamat, mint hogy azt, mint legközelébb értesültem, egy az enyémnél sokkal beavatottabb toll vállalta magára.

1872-ben ugyancsak Budapesten egy „Magyar Földrajzi Társulat“ is alakult. Főcélja nem annyira a földrajzi búvárkodást előmozdítani, mint inkább a földrajzi ismeretek haladásait éber figyelemmel kísérni és *Közleményeiben* a magyar közönséget azokról értesíteni. Mint fiatal társulatnak most még a kezdet nehézségeivel kell küzdeni és a megfelelő pénzerő híjában költségesebb kiadásokba még nem bocsátkozhatik, azonban reményleni lehet, hogy kitünő elnökei, Hunfalvy János és Vámbéri Ármin vezetése alatt lassankint erősebb lendületnek fog indulni.

Mint mindenütt, úgy nálunk is a főváros a tudományos élet középpontja; azonban csalódnánk, ha azt vélnők, hogy az újabb természettudományi mozgalom kizárólag a főváros köreire szorítkozik. Hogy már a vidék is átérezte a természettudományok művelésének s az idevágó ismeretek elterjesztésének szükségét, ezt nemcsak az a valóban páratlan részvétel tanúsítja, melylyel a m. természettudományi társulat működése az ország minden részében és a társadalom minden rétegében találkozik, hanem az is, hogy az ország több nagyobb városában részben már az ötvenes években is, de különösen legújabbban szintén alakultak társulatok a természettudományok művelésére. Így Pozsonyban a „Verein für Naturkunde“; Szebenben a „Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften“; Kolozsvárott előbb az „Erdélyi Muzeum-Egylet“ és az ottani egyetem megalapítása óta az „Orvosi és Természettudományi Társulat“ is; Temesvárott a „Délmagyarországi Természettudományi Társulat“; továbbá Selmecezen, sőt újabbban Kecskeméten is alakult egy-egy természettudományi társulat. A pozsonyi és szebeni társulatok német nyelven teszik közé tárgyalásaikat; az „Erdélyi Muzeum-Egylet“ magyarául és részben németül is. A fiatalabb társulatok a

vidéken, minők a kolozsvári és a délmagyarországi a buda-pesti „Természettudományi Társulat“ működését választották mintaképül. Szintúgy tartanak szaküléseket, azonkívül populáris előadásokat, s dolgozataikat gyors időközökben bocsátják ki. Magától értetődik, hogy a vidéki társulatok csak szűk körben mozoghatnak és nem is számíthatnak jelentékenyebb elterjedésre, mindamellett az illető városok tudományos embereinek dicséretes buzgalmáról tanúskodnak, s ha eleinte bár csekélyeb mértékben, de mégis hozzájárulnak a tudományos ismeretek általános megkedveltetéséhez.

Van azonban ezeken kívül még egy igen figyelemre méltó jelenség, mely a munkakedv és érdekeltség fölébredését talán még fényesebben bizonyítja, mint az imént említett társulatok keletkezése és működése. Értjük a tudományos folyóiratok gomba módra szaporodását. Tíz évvel ezelőttig, egész 1868-ig egyetlen egy magyar nyelvű természettudományi folyóirat sem jelent meg időhöz kötött füzetekben, vagy ha meg is indult itt-ott egy, a részvét hiánya miatt csakhamar bevégezte pályafutását. És most, alig tíz évi nemzeti kormányzat után, egész sora áll előttünk a rendes munkakörre és rendes olvasó közönségre támaszkodó természettudományi folyóiratoknak; ú. m. a keletkezés időrendje szerint

1. *Természet*, két hetenkint megjelenő folyóirat a természettudományi és földrajzi ismeretek terjesztésére. Szerkeszti Berecz Antal tanár. Most a 10-ik kötete foly.

2. *Természettudományi Közlöny*. Havi folyóirat, kiadja a m. természettudományi társulat; szerkesztik a társulat titkárai. Most a 9-ik évfolyama járja.

3. *Földtani Közlöny*. Havi folyóirat; kiadja a m. földtani társulat; szerkesztik a társulat titkárai. Most a 7-ik kötete foly.

4. *Földrajzi Közlemények*. Két havonként megjelenő folyóirat, kiadja a m. földrajzi társulat; szerkeszti a társulat titkára. Most 5-ik évfolyama járja.

5. *Műegyetemi Lapok*. Havi folyóirat a matematika és a technikai tudományok elmélete köréből. Szerkesztik Hunyady, König, Kruspér, Szily, Sztoczek és Wārtha műegyetemi tanárok. Megindult 1876-ban. Legnagyobb részt eredeti dolgozatokat közöl, melyek a legtekintélyesebb külföldi tudományos folyóiratokban is helyet találhatnának, a minthogy tényleg helyet is találnak; de e mellett tekintettel van az

ifjabb nemzedék szükségleteire is: irodalmi rovatában megismerteti a külföld legújabb és legnevezetesebb szaktermékeit, és a füzet végén buzdításul problémákat tűz ki és old meg.

6. *Értesítő a kolozsvári orvos. természettudományi társulat üléseiről.* Szerkeszti a titkár; megindult 1876-ban.

6. *Magyar növénytan lapok.* Szerkeszti Kanitz Ágost, a kolozsvári egyetemen a növénytan tanára. Megjelenik Kolozsvárott havonként egyszer. Megindult 1877-ben.

8. *Természettudományi füzetek.* Évnegyedes folyóirat az állat-, növény-, ásvány- és földtan köréből. Kiadja a magyar nemzeti muzeum. Szerkeszti az osztályőrök Janka Viktor, Frivaldszky János, Krenner József közreműködése mellett Herman Ottó. Megindult 1877-ben. Minden füzet első nagyobb fele magyar nyelvű; a végén van a füzet tartalmáról egy német vagy francia nyelvű Revue a külföld számára. „In der Revue werden Uebersetzungen oder Auszüge der im ungarischen Theile enthaltenen Arbeiten gegeben; minder wichtige Sachen werden blos angeführt. Die Arbeiten ausländischer Autoren erscheinen vollinhaltlich in der Revue und werden im ungarischen Theile auszugsweise mitgetheilt, oder wenigstens angedeutet.“ Én azt tartom, mondja Dohrn, a stettini híres entomologus — hogy ez az igazi helyes eljárás a magyar természetbúvárokkal Isis alma materünk csodáit megkedveltetni és egyúttal a magyar autorok munkájának sikereit a magyarul nem értőkkel megismertetni.

9. *Természettudományi füzetek.* Két havi folyóirat, kiadja a Délmagyarországi Természettudományi Társulat Temesvárott. Szerkeszti a titkár; szintén ez évben indult meg.

Röviden összefoglalva a fentebbiekben mondottakat, van Budapesten, a m. tud. akadémia természettudományi osztályán kívül három, tisztán természettudományiakkal foglalkozó társulatunk, s köztük egy olyan, mely a mi kiterjedését illeti, a népesség számához mérve, egész Európában ritkítja a párját. A vidéken van 6 természettudományi társulatunk és van összesen 9 természettudományi folyóiratunk. Egyik sem élvez közülök állami vagy országos subventiót; mindeniket egyedül az olvasó közönség részvéte tartja fenn.

Íme, előadtuk a dolgok valódi állását, leírtuk, habár csak főbb vonásaiban, de híven, természettudományi mozgalmaink történetét. Itélje meg bárki, a ki elfogulatlanul tud itélni,

van-e alapja annak a sokszor hangoztatott vádnak, hogy a magyar fajnak nincs hajlama a természettudományok művelésére, sőt hogy még fontosságukat sem tudja méltányolni. Most már bátran bocsáthatjuk az ügyet ítélet alá.

Azonban a tudományos társulatok, egyesületek és szakfolyóiratok *nem forrásai* a tudománynak, hanem hogy úgy mondjam csak vezetőcsövei. A természettudományok forrásai az egyetemeken, az egyetemek szertáiraiban, laboratoriumaiban fakadnak. De e források nálunk egész 1850-ig teljesen be voltak dugulva. Nem volt az egész országban egyetlen chemiai vagy physikai laboratorium s úgy látszik kevés kivétellel nem is igen volt tanár, ki szükségöket érezte volna.

Tudomány-egyetemünk állapota már az 50-es években kezd némileg javulásnak indulni. A megüresült természettudományi tanszékekre külföldi tudósokat hoztak be, kik magok is előbb jó iskolán mentek át s a kik, minthogy a megfigyelés nyelvére tanítottak, valóban tudtak is önálló munkálkodásra és búvárlatra serkenteni. Ha akkoriban, politikai elnyomatásunk korában, duzzogva és gyanakvó szemekkel néztük is működésüket, legkevésbé sem vagyunk háladatlanok irántok. Többekre közülök, pl. Czermakra, a kitünő physiogra, ki hazánkat és fiaiit megszerette — még ma is hálás szívvel gondolunk.

Nem lehet czélunk ez alkalommal oktatásügyünk újabbi fejlődése történetét megírni. Legyen elég most csak annyit constatálnunk, hogy főiskoláink tíz év előtti állapotát a jelenlegivel össze sem lehet hasonlítani. Nemzeti kormányunk gondoskodásából a természettudományi tanszékek száma — ha a budapesti egyetemen, polytechnikumon és a kolozsvári egyetemen újabban fölállított tanszékeket összeolvassuk — a tíz év előtti számhoz képest megháromszorosodott. A tanszékek legnagyobb részét külföldi egyetemeken iskolázott, a legkitünőbb tudósok oldala mellett nevelkedett fiatal tanárok töltik be. Mindenikök legalább is egészen tisztességes dotatióval rendelkezik cabineti és laboratoriumi czéljaira. Külön természettudományi intézetek épülnek és rendeztetnek be. A budapesti egyetem vegytani intézete, Than Károly vezetése alatt, európai nevet szerzett magának. Nem régiben nyílt meg ugyanitt a physiologiai intézet. A klinikai intézetek közel vannak befejezésökhöz; és legközelebb a mineralogiai, physi-

kai és zoológiai intézetekre s a polytechnikum épületeire kerül a sor. A philosophiai facultás hallgatóinak és különösen a tanárjelölteknek a száma föltűnő módon szaporodik. A legkiválóbbak közülök az állam költségén külföldi egyetemekre küldetnek, hogy majd, ha a hozzájuk kapcsolt reményeknek megfeleltek, itthon a mutatkozó hézagokat betölthessék.

Szemplénk végére értünk. Most már megfelelhetünk a czikkünk elején föltett kérdésre: haladunk-e és mily mértékben haladunk a természettudományok művelésében és terjesztésében?

Megelégedéssel tekinthetünk vissza a pályára, melyet a lefolyt évtizedben, nemzeti kormányzatunk első évtizedében befutottunk. Haladtunk, tetemeset haladtunk, s a távolság, mely bennünket nyugati szomszédainktól e részben elválaszt, jelentékenyen csökkent. Jóval közelebb jutottunk hozzájuk.

Csak a sors időt hagyjon megkezdett munkánk folytatására!

SZILY KÁLMÁN.

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG FÉRFIAI.

Előkelő angol hírlapok nem rég valóban érdekes fejtegetéseket szenteltek azon jelenség megmagyarázásának, hogy Angolországban alig érdeklődnek jobban az emberek az angol ügyek, mint a franciaországi események iránt. Honnan van az, — így vetették föl a kérdést — hogy az angol olvasó teljesen meg van vele elégedve, ha Berlinből, Bécsből, Rómából az ott történekről néhány rövidre fogott s általánosságban tartott távirati sorban értesítik; ellenben a legpontosabb, leg részletesebb és leggyorsabb tudósításokat követeli meg mindarról, a mi a művészet, irodalom, társadalom és politika terén Párisban történik? Honnan van az, hogy míg egyik-másik francia párttöredék vezérének választó-programmját a *Times*-ban szórúl-szóra közlik, addig a német vagy osztrák parlament vezérférfiainak beszédeiről alig vesznek tudomást?

Azok közül, a kik eme vitában részt vettek, némelyek a megszokásban keresték e jelenség okát; mások véletlenségről beszéltek, s akadtak olyanok is, a kik a frivolságot emlegették; én azonban azt hiszem, hogy ily komoly jelenségnek komolyabb szülőokai is vannak, mint a megszokottság, a véletlenség és frivolság. Azt tartom, hogy az európai népeknek sejtelmök van arról, hogy a mi most Franciaországban történik, annak nemcsak Franciaország, hanem egész Európa jövőjére döntő és átalakító befolyása lesz.

A míg Franciaország államisága egyesegyedül a királyi udvarban nyilatkozott, addig ez udvar mértéket nem tartó pazar pompájával, romlást okozó például szolgált Európa valamennyi udvara számára. A nagy forradalom óta Franciaország megszűnt monarchikus államnak lenni, s ha föl-letűnve

ilyen vagy amolyan elveket valló fejedelem jutott is Franciaország trónjára, az ország maga valóban népállammá lett, s az európai szárazföld népeinek példával szolgált minden mozgalmában, igaz, hogy minden tévedéseiben is. Csakugyan igaz, a mit egyik genialis francia író mondott, hogy Franciaország, a mely az európai világ részére a szabadságot meghozta, úgy járt, mint a zsidók népe, a mely saját kebeléből megváltó istent adott az emberiségnek, míg ő maga isten nélkül maradt és megváltatlanul! . . .

De ki is merné tagadni, hogy a nagy forradalom, a napoleoni hadjáratok, az 1830-iki forradalom, az 1848-iki forradalom, sőt még az 1870-iki vereségek is oly hatalmas befolyással voltak egész Európára, a milyen befolyást semmi más európai ország viszontagságai nem gyakorolhattak volna.

Ehhez mérve micsoda jelentősége lehet annak, hogy némely intézményeket Franciaország nem fejlesztett ki oly tökéletesen, mint más európai országok, a melyek kezdetben az ő példája után indultak. Úgy látom, hogy azok, a kik Franciaországot ily nemű szemrehányásokkal illetik, semmivel sem cselekesznek bölcsebben azoknál az embereknél, a kik a mélyen gondolkodó philosophot, a hallhatatlan művek szerzőjét azzal gáncsolják, hogy akár toilletteje apró-cseprő dolgaira, akár háztartására nem fordít oly gondot, mint a százával termő emberek, a kiknek egyéb dolguk sincs, mint ilyes bibelődések.

Azt hiszem, hogy az európai népek még most is, midőn a szabadsági eszmék s az eszmék általában nem örvendenek a legkelendőbb hírnévnek, bizonyos titokteljes vonzódást éreznek s melengetnek keblökben azon eszmék és eszmények iránt, melyek a letűnt idők leglemesebb szellemeit foglalkoztatták és lelkesítették. S minél buzgóbban és minél hevesebben hirdetik a népek, hogy reál-politikát s csakis reál-politikát üznek, hogy kijózanodtak teljes-tökéletesen apáik esztelenségeiből, annál erősebben vonja őket ama titokzatos rokonszenv ahhoz az egyetlen országhoz, a hol még eszményekről beszélnek s általános eszmékért küzdenek. Ha nem így áll a dolog, akkor méltán vethetem föl a kérdést: hogy honnan van egész Európában az a bámulatos egyetértés, a melylyel a tory-sajtó Angolországban, az imperialista sajtó Németországban, a loyalis és royalista sajtó saját hazánkban soha nem látott-

hallott egyhangúsággal a francia republikánusoknak fogja pártját, a kik a monarchia ellen szállanak síkra — a monarchia ellen, a mely, mint tudjuk, Európában soha sem volt erősebb és a népek előtt kedvesebb és tiszteltebb, mint ebben a pillanatban.

A következő sorokban a három legkiválóbb, ha nem is legismeretesebb alakot óhajtom ismertetni azon férfiak sorából, a kik Franciaország újabb politikai küzdelmei, és különösen a legutóbbi válság alkalmával az események előterében szerepeltek és valószínűen arra vannak hivatva, hogy a legközelebb jövő időben is hazájok sorsára határozó befolyást gyakoroljanak. E célra három erősen jellemzett személyiséget választottam: Grévyt, a magasabb bourgeoisie képviselőjét, Dupanlout, a francia clerus képviselőjét, s végül Mac-Mahon tábornagyot, azon hadsereg képviselőjét, a melyben a francia nemességnek még életre való része a tulajdonképeni néppel találkozik. Mondhatom bátran, hogy a Franciaországban uralkodó három osztály számára keresve sem lehetne jellemzőbb képviselőket találni azoknál, a melyeket fentebb megneveztem.

I. GRÉVY.

Alig van egész Európában oly hírlapolvasó, a ki életében legalább egyszer ne hallott vagy olvasott volna valamit az *amendement Grévy*ről. Magában Franciaországban, különösen a második császárság ideje alatt, oly gyakran emlegették ezt az *amendement Grévy*t, hogy maga Grévy is nagy kedvteléssel szokta elbeszélni, mint jött hozzá egyszer egyik jura-vidéki parasztválasztója, s kérve-kérte, mondaná meg neki: hogyan is híják őt tulajdonképen, Grévy úrnak-e, vagy Amendement úrnak?

A politikusok meg mélyreható elmélkedésekbe bocsátkoztak a fölött, hogy mi minden nem történt volna, ha az 1848-ki nemzetgyűlés ezt az *amendement*-t elfogadja vala. A második császárság soh'sem jött volna létre; Olaszország nem lett volna szabaddá; Németország egységessé; a Krimháboru sem tört volna ki; szóval világrészünk történetének folyása egészen mássá lett volna, ha azt a harmadfél sort, melyből Grévy módosítványa állt, fölveszik a francia alkotmányba.

Az ily elmefuttatások engem Pascal tréfájára emlékeztetnek, a ki egyszer ezt írta: „Ha Cleopatra asszony pisze orrú lett volna, ma az egész világ folyása, formája más lenne“. És a nagy Pascalnak akadt egy igen tiszteletre méltó és tudós kommentátora, a ki váltig bizonyította a világnak, hogy a mester mily igazán és bölcsen szolt ebben a dologban is. Mert ha Cleopatra orrocskája csakugyan pisze lett volna, bizonyos, hogy Antonius nem szeret bele; de ha Antonius nem lesz szerelmessé Cleopatrába, nem is hagyja el Octaviát, következésképen nem hasonlik meg Octaviussal, az actiumi csatát nem vívják s az actiumi győzöt nem teszik meg Augustusnak és imperatornak; a caesarok gyalázatos kora nem köszönt be — szóval az óvilág egész ábrázata mássá lett volna, ha Cleopatra orra akár rövidebb, akár hosszabb lett volna, mint a milyen volt. . . .

Az ily furfangos, fogós tréfákra nem sokat adok, nem is hiszek bennök, akár régi, akár újkori eseményekre alkalmazzák is azokat. Igtassatok valamely alkotmánylevélbe néhány sorral többet vagy kevesebbet, hagyján! ez soh'sem változtathatja meg egy nép, még kevésbbé az egész világ sorsát. Nem olyan a sors, mint valami fűzfapoéta, a ki, ha egy rímre nem talál kadenciát, egész költeményét kénytelen sarokba dobni. Ha valamely nép megérett végzetére, akkor betelik rajta az; ha a történelem szükségszerűsége és isten bölcsesége a változást vagy felforgatást elhatározták, mi nem tartóztathatjuk azt fel többé se erőszak, se elnyomás, legkevesbbé pedig írott beszédek által, melyeknek a való világban nem felelnek meg a tények. Ezért is erős meggyőződés, hogy se Grévy úr, se *amendement* úr nem bírták volna megakadályozni a második császárságnak, s mind annak, a mi vele járt, létrejövetelét. Azonban ez *amendement* híres emberré tette szerzőjét, fokról-fokra emelte, mindenféle kitüntetést megszerzett számára s talán megszerzi neki a legmagasabbat is: a francia körtársaság elnökségét. Ezért nem lesz fölösleges, ha néhány fölvilágosító szót fordítok rája.

Ama végzetteljes könnyűség, a melylyel a francziák az idegen eszméket fölfogják és elsajátítják, az 1814. és 1830-iki francia alkotmányok szerkesztőivel elhitette, hogy a kormányhatalom három felé osztásának rendszerét csak életbe kell léptetniök s ez Franciaországban is ugyanazon eredményeket

fogja létre hozni, a melyeket Angolországban tapasztaltak. Nagyban tévedtek s tévedések két nagy forradalmat hozott az országra. Hasonlóképen az 1848-iki köztársaság doktrinárjai azt hitték, hogy az egész amerikai rendszert, úgy a hogy azt Tocqueville leírta, csak át kell plántálniok Franciaországba, s ezzel már meg lesz alapítva a demokratikus köztársaság Európa kellő közepén.

Grévy úr, a mi gyakorlati észjárásának becsületére válik, belátta e felfogás visszásságát; azért azt követelte, *hogy a köztársaságnak egyáltalában ne legyen elnöke.*

„Polgárok, — így szólt az alkotmányról tartott beszédében — ti nagy veszedelembe zúditjátok a köztársaságot. A ti köztársasági elnökök bírja a királyok minden jogait, s a nép választottjának egész erkölcsi varázsát. Igaz, hogy e hatalom nem lesz örökség útján átszállíthatóvá, hanem megmarad ideiglenesnek. Csakhogy ép' ez azon körülmény, mely még veszedelmesebbé teszi. Biztosak vagytok-e a felől, hogy azon férfiak sorában, a kik a hatalom polczán egymást követni fogják, mindig csak tiszta republikánusok fognak előfordulni, arra törekvők, hogy az elnökséget szeplőtlenül szállítsák át utódjokra? Biztosak vagytok a felől, hogy nem fog közöttük oly nagyravágyó akadni, a ki arra törekedhetnék, hogy hatalmát tartóssá változtassa át? s ha ez a nagyravágyó épen népszerű ember; talán tábornok, a hadi dicsőség fényében tündöklő hadvezér, a mi a francziákat mindig el szokta csábítani; vagy valamely dicsőséges uralkodó család egyik-másik sarjadéka, és ha a nép mind ehhez még a válság és nyomor állapotában sínylik, midőn hajlandó szabadságát is feláldozni annak javára, a ki terveit álnok ígéretések alá rejti — — mondok, ki biztosít benneteket arról, hogy nem akad ilyen ember s nem köszönt be ilyen idő, a köztársaság megdöntésére . . . ?“

Hogy mindezen veszélyeknek eleje vétessék, a szónok következő módosítást ajánlott az alkotmányhoz :

„A nemzetgyűlés a végrehajtó hatalmat egy polgárra ruházza, a ki a „miniszter-tanács elnöke“ czímét viseli.

„A miniszter-tanács elnökét a nemzetgyűlés választja s bármikor leteheti.“

Hogy e szavak egész becsét és politikai bölcsességét felfoghassuk, arra szükséges, hogy amaz idők híres republikanu-

sainak végtelen együgyűségét és politikai belátásuk korlátozottságát tekintetbe vegyük. E híres férfiakhoz tartozott Hugo Viktor, a nagy Hugo Viktor, a ki utóbb *Napoléon le petit*et írta, és a *Chatiments*snokat. Az a törvény volt tárgyalás alatt, a mely a Bonaparte-családnak ismét megengedte, hogy Franciaországba visszatérhessen. E törvényjavaslat védelmére Hugo Viktor egy oly beszédet tartott, a mely örök emléke marad annak, hogy mily politikai képtelenségekre vetemedhetik költői lángész. A szónok azzal kezdi gyönyörű beszédét, hogy úgy érzi magát, mintha atyja, ki a császárság egyik híres katonája volt, kelne ki sírjából és szólna hozzája ekképen: „Beszélj!” — Úgy érzi, mintha az új idők szelleme, a mely őt táplálta, ezt mondaná neki: „Midőn a forradalom kitört, Franciaország kapui néhány francia előtt el voltak zárva; a forradalomnak minden kaput ki kell nyitnia, így szólván: „Lépjetek be!”

„A mi engem illet — így folytatta beszédét szónokunk — midőn látom, hogy a lelkiismeret mikép aljasodik el az emberekben, hogy a pénz mint uralkodik mindenek fölött, hogy a corruptió mint terjeszkedik s a legmagasabb méltóságok, a legocsmányabb vágyak által szennyeztetnek be; midőn napjaink nyomorúságának szemtanúja vagyok, mindannyiszor múltunk dicsőségére gondolok és ilyenkor úgy érzem, mintha a kamarához, a sajtóhoz, sőt egész Franciaországhoz így kellene szólanom: „Beszéljünk már egyszer a császárról, ez mindnyájunknak épülésére és vigasztalására fog lenni!”

Így szólt Hugo Viktor. Volt azután egy másik költő, a politizáló költők legveszedelmesebb fajtájából, egy nagyra-vágyó költő, a ki maga szeretett volna a köztársaság elnökévé lenni s ezért Grévy indítványa ellen a lelkesült jesuitismus áradozó szavaival küzdött:

„Ha a nép téved, — így szólt a nagy Lamartine — ha elhagyja magát vakítottani elmúlt dicsőségének fénye által; ha az első lépés megtevése után mindjárt lemond souverainitásáról és visszavonul, mintegy megijedve azon mű nagyszerűségétől, melyet számára a köztársaság képében alkottunk; ha biztosságát, méltóságát, szabadságát fel akarja áldozni, egy történeti emlék javára; ha így szól: „vezessetek vissza a régi monarchia igájába“; ha bennünket is meghazudtol s maga magát is meghazudtolja — baj ez, de a nép maga akarta!

Isten és a nép mondjanak ítéletet! A gondviselés számára is kell valami tenni valót hagynunk!”

Ezt a képmutató önzést, melyet a dalokban dúslakodó republikánusnál láttunk, feltaláljuk legtöbb pártfelénél és ellenfelénél egyaránt. A radikális republikánusok, a mérsékelt republikánusok, a socialisták (természetes, hogy a monarchisták is) valamennyien hitték és remélték, hogy egykoron az elnökség birtokába fognak jutni s ezért egy értelemmel elleneztek Grévy javaslatát, a mely 643 szóval 158 ellenében csakugyan vissza is vettetett.

Mindazok közül, a kik a napoleoni dicsőség egyetlen örökösét akkor látták, senki sem gondolt rá, hogy ez az ember válhatnék veszélyessé a köztársaságra.

— Kétszer csalt ő meg bennünket, — mondá Thiers Napoleon III. bukása után — először, midőn azt hitette el velünk, hogy ostoba, másodsor, midőn lángésznek hazudta magát.

1848-ban Napoleon Lajos még az előbbi szerepét játszotta.

Ha Grévy javaslatát elfogadják, Napoleon Lajos herceg aligha tartja kezében a kormányt tovább, mint egy ülészakon át. Azonban kételkedem benne, hogy a köztársaság ez által nyert volna valamit. A lelépendő Napoleonida helyére a monarchikus pártok a népszerű Joinville herceget tartották készen elnökül, s bizony nagyon valószínű, hogy Lajos Fülöp fia sem lett volna sokkal jobb barátja a köztársaságnak, mint Napoleon császár unokaöccse. Azonban mindezek természetesen oly fontolgatások, a minőket azoktól, a kik a politikai küzdelem tüzeiben állanak, várni nem lehet. A császárság ellen folytatott engesztelhetetlen harcban fegyverekre és megkapó szólásmódokra volt szükség; ily találó s szájról-szájra járó kifejezés volt az *amendement Grévy* s így lett ez amendement szerzője híressé.

Nem akarom ezzel azt mondani, mintha Grévy nem lehetett volna más körülmények között is nevezetes emberré. Azonban kétséges, hogy valaha népszerűvé lett volna, hacsak valami véletlen eset nem teszi azzá. Grévy épen nem demokrata. Gyakran láttam e hatalmas, természetes alakot Versaillesban: először az elnöki széken, utóbb a szószéken és egyszer társaságban is, de mindannyiszor ama párisi polgár-forradalmáro-

kat idézte föl emlékezetemben, a kik a XIV-ik században a királyok szemérmertlenségeinek s a nemesek dölgyének ellenszegültek, de nem azért, hogy a *szabadságot* védjék, hanem hogy megóvják *szabadalmaikat*; azon polgárokat, a kik épen oly tartózkodók és idegenek voltak a nép, mint az akkor uralgó osztályok irányában.

Nem a modern iskola forradalmi embere volt az, a ki 1849-ben a szószekről következő szavakkal bélyegezte meg a parlamentarismust s az arra alapított kormányzatot, oly szavakkal, a melyek klasszikus egyszerűségökben az ó-kor nagy szónokaihoz lennének méltók:

„Harmincz év óta vagyunk tanúi ennek a komédiának, hogy a politikai férfiak mikép változtatják meg beszédöket és magok viseletét állásuk változtával; hogy abban a pillanatban, midön kormányra jutnak, megtagadják hitöket, elveiket, ígéreteiket, s eltűrik, hogy annak előtte tartott beszédeiket napról-napra szemeik közé vagdossák. S kérditek még, hogy a közérzület miért van tűnőfélben; miért nincs a népnek hite többé akár az intézményekben, akár az embereken; hogy miért kerített hatalmába mindeneket a kétely és csüggettség? — Mondjátok csak meg, feleljetek, hogy miféle polgári erény volna képes ily komédiának ellenállani?“

Azonban ugyanaz a szónok, a ki a monarchikus parlamenti férfiakat s jellemtelenségeket ekkép pelengérré állította, nem kíméli ám a republikánusokat sem:

„És ti, köztársaságunk miniszterei, — folytatá — mit tettetek ti, hogy a társaság eme felbomlását és megsemmisülését megakadályoztátok? Ti is csak oly semmibe veszitek a törvényt, a jogot és az elveket. A megbukott rendszer döntötte Franciaországot mostani szánandó állapotába, s ti mégis göresösen ragaszkodtok ama rendszer folytatásához. Hozzá fogtok megint ahhoz, hogy a kösziklát magatok előtt a hegyre felgördítsétek, és teszitek ezt mindaddig, míg alá nem zuhan s benneteket szét nem tipor. *Még mindig nem bírjátok megérteni, hogy Franciaország jelen állapotában az országot nem lehet másképp kormányozni, csupán a szabadság által!*“

Ugyanezen férfiú mondta más alkalommal, midön a szociális-köztársaságiak ellen fordúlt, eme híressé vált szavakat:

„Nem akarom én, hogy a köztársaság félelmet keltsen az embereken!“

A császárság ideje alatt Grévy mint ügyvéd meglehetősen távol tartotta magát a politikától, s azt hiszem, hogy az ügyvédi hivatás és teendőik — a szó ama nemesebb értelmében véve az ügyvédséget, a hogy azt a nagy juridikai hagyomány Franciaországban napjainkra átszállította — legjobban megfelelnek ízlésének. A párisi hírlapok csak nem rég is keményen megrótták a képviselőház elnökét, hogy ő — a ki az ország első méltóságát viseli, a kinél a köztársaság elnöke újév napján mindenek előtt teszi meg látogatását — miután Versaillesban a képviselőházban elnökölt, dolga végeztével Párisba megy az igazságügyi palotába és a törvényszék korlátai előtt, mint akármelyik ügyvédecské, pörös ügyek védelmére tart beszédeket.

A Grévy iskolájából való republikánusok húsz esztendeig vártak a császárság összeomlására s az ő uralmok kezdetére. S íme a császárság romba dülése bekövetkezett, csak hogy az uralom nem az ő kezökre szállt át, a kik a polgári osztály forradalmának voltak képviselői, hanem a proletariátus forradalmi embereinek kezére. Itt van Rochefort, a ki nem egyéb, mint *journalista*, Jules Simon, egy *socialista* író, Crémieux, *socialista* ügyvéd, Gambetta, egy fölkapott fiatal ember, a kire az igazságügyi palotában még csak nem is igen hederítettek — és épen e Gambetta lett nem sokára az új kormány lelke, Franciaország dictatora.

Ha az ember fogalmat akar magának szerezni azon szolgálatokról, melyeket Gambetta Franciaországnak és becsületének tett, csak azon német tudósításokat kell elolvasnia, melyek a szeptember 4-ke után folytatott háborúról szólnak. Francia részről szemére lobbantották Gambettának, ki egy nap alatt lett bel-, pénz- és hadügyminiszterré, hogy sok katonai hibát követett el, nagy hibákat, nyomatekos hibákat, végzetteljes hibákat. Azonban ennek ellenében joggal kérdezhetjük: hogy a császárság tábornokai, marsalljai, a kik egész életüket a hadseregben töltötték, a kik évtizedekén át kényelmes, nyugalmas jóllétben éltek s volt idejük-alkalmuk a tapasztalásra és tanulmányokra, nem követtek-e el ép oly nyomatekos, ép oly végzetteljes hibákat; sőt bátran föl lehet vetni a kérdést, hogy akadt volna-e ember egyáltalában, a ki Gambetta helyzetében, az övéhez fogható erélyt bírt volna kifejteni, a nélkül, hogy még nagyobb s végzetesebb hibákat ne kövessen el?

Ha napjaink politikai történetén a nyugodt szemlélő érdekelttségével s egyúttal objectiv igazságosságával végig tekintünk, lehetetlen arra a tudatra nem jutnunk, hogy mily roppant szerepet játszik a véletlen a vezérszemélyiségek hírnevének megalapításában. Egy költő, a ki jobban tudhatta, mint akárki más, hogy mi a hírnév és dicsőség, ezt mondta: A dicsőség valami is, semmi is, szó, káprázat, illusio —

„Depending more upon the historians style,
Than on the name a person leaves behind.“ *)

Ha azonban valaki meg akarja tudni, hogy a „historian“nak, különösen ha pártot szolgál, mily hittel és tisztelettel adózzék, annak meg kell figyelnie, hogy a korabeli hírnév mikép keletkezik, mint támad a vélemény, a melylyel kortársainkra tekintünk, a kiknek tetteiről s tetteik értékéről pedig föl lehetne tennünk, hogy az emberek saját fejök szerint és saját tapasztalásuk után bírnak ítéletet mondani. A pártoknak jelszóra van szükségök, e mellett tüntetnek és ezt magasztalják, dicsőítik csak azért, hogy egy gyűlölt kormánynak gyűlölségöket mutogassák. Úgy tesznek, mint az Afrika belsejében élő vad néptörzsek, a melyek — ha királyuk meghalt és új királyra van szükség — kimennek a legközelebbi járatos útra s az első szembejövőt mint isten küldöttét fogadják, kikiáltják királyuknak s ilyenül tisztelik élete fogytáig. Királyra volt szükségök: elmentek királyt keresni s találtak is; az szóba sem kerül, hogy ezt a királyt hogy híják és hogy micsoda ember. A pártok is így keresnek magoknak embert és jelszót — épen jókor találkoznak Grévy úrral és harmadfél soros javaslatával s ezt a javaslatot azonnal fontos politikai állam-okiratnak proklamálják, mely mellett Montesquieu *Törvények szelleme* szóba sem jöhet; Grévy úr pedig hőssé lesz, noha minden képesség hiányzik benne arra nézve, hogy épen azon pártnak legyen hőségé, a mely őt dicsőíti.

Azonban az idők megváltoznak. Egyik katasztrófa a másikat éri. Olyan embert keresnek, a kit e katasztrófákért felelősségre lehetne vonni. Bizonyos, hogy a legelső, a kire bukanni fognak, megkövezik. Harmadik Napoleon eltűnt; de

*) „Enkább függ a történetíró stylusától, mint attól, mily nevet hagy hátra valósággal az ember.“

itt van Gambetta. Követ Gambettára! Míg a semmiből hadseregeket teremtett, néhány esztelenséget és katonai hibát követett el; igaz, hogy ő volt egyedül az, a ki a földig tiprott nemzetnek hírnevét megmentette, csakhogy a hadsereg ellátásában egyik-másik dolgról megfélemedezett ám! — erre a konservatívek az örültek házába valónak mondják s azt követelik, hogy példás büntetést vegyenek rajta, miért merészkedett hazája becsületét megmenteni, mikor a párisi katonai akadémia erre őt soha sem képesítette! Ennek a Gambettának egy felől korlátlan hatalom volt kezében, más felől lelkiismeretlen ellenségek vették őt körül, és mégis egyetlen egy halálos ítéletet sem írt alá s egész Franciaországban egyetlen embert sem fosztott meg szabadságától; azonban néhány rendeletet bocsátott ki, a melyek nem voltak épen a legszebben fogalmazva, és íme előállnak az öreg republikánusok, azok, a kik a köztársaság ügyét úgy tekintik, mint saját ügyöket, talán mint tulajdonukat, és kiáltják: „Ti tönkre teszitek a köztársaság jó hírnevét!“ Grévy le is útazik Toursba Gambettához csak azért, hogy megmondhassa neki:

— Vous avez beau faire, vous ne serez jamais républicain; vous êtes destiné à mourir dans la peau d'un rebelle! *)

Ez idő óta Grévy és Gambetta között semmi által sem enyhíthető és soha el nem rejtett ellenségeskedés áll fenn. Grévy ép úgy ellenezné Gambettának köztársasági elnökké választatását, a mint Gambetta ellene szegülne Grévy jelöltségének. Grévy lenne minden bizonynyal az igazi republikánusok legkonservatívabb jelöltje az elnökségre. Midőn a mostani válság kitört, egy ideig csakugyan őt emlegették Mac-Mahon tábornagy praedestinált utódának, míg Gambetta első nyilvános beszédében egyenesen Thierst nem állította fel a köztársaságiak egyedüli jelöltjének, úgy, hogy a kérdés nem az volt most már: Gambetta-e vagy Grévy, hanem: Grévy vagy Thiers.

Ez egyike volt Gambetta legeszesebb politikai tetteinek, és Grévy is volt oly okos, hogy megadta magát. Annyi azonban bizonyos, hogy ha Franciaországban csakugyan oly köztársaságot akarnak alapítani, „qui ne fasse pas peur“,

*) „Bármit tesz ön, nem lesz önből republikánus soha; mert önnek sorsa, hogy egy forradalmár bőrében haljon meg.“

úgy ennek a köztársaságnak senki más nem lehet elnökévé, mint Grévy.

II. DUPANLOUP.

Ha Talleyrandtól kérdezték: ki az a karesú, mogorva abbé, a kit csaknem naponként salonjában lehetett látni, rendesen így felelt:

— Az Dupanloup abbé; de hozzá ne nyúljon valahogy, mert harapni talál. Arra az esetre tartogatom magam körül, hogy ha nekem és az istennek egyszer kedvünk kerekednék hozzá, hát ő békítsen ki bennünket egymással.

És az az abbé, a kihez nem volt szabad nyúlni, várt éveken át; eltúrte Talleyrand világias beszédeit, pedig milyen undorral hallgathatta azokat; s a híres államférfiú utoljára is megtért halálos ágyán. Hogy történt ez a megtérés? Vitás kérdés, mely eldöntésre vár. Dupanloup abbé csak annyit szokott mondani:

— J'ai rarement vu repentir plus complet.*)

Azonban az a párisi élcz járta annak idejében, hogy a herczeg még sírja szélén is tréfált és Quélen érseket meg Dupanloup abbét bolonddá tette. E véleménynek a párisiak következő ékes kis versben adtak kifejezést:

„Il a, dit-on, trompé du même coup,
Si ce n'est vrai, c'est du moins vraisemblable,
Le bon Dieu, le monde et le diable
Et de Quélen et Dupanloup.“ **)

Én természetesen nem dönthetem el, hogy a két vélemény közül melyik az igaz; azonban annyi áll, hogy e küzdelemre hívatott, szenvedélyes és tüzes lelkű és beszédű férfiút semmi sem jellemzi jobban, mint ama vas kitartása, legyőzhetetlen buzgalma és éveken át tartó hallgatása oly ember oldala mellett, a kit ő meg akart téríteni, bármi fáradság árán is.

*) Ritkán láttam teljesebb bűnbánást.

***) Megesalta ő, úgy mondják, egyszerre — hogy ha nem való, legalább valószínű — az úristent, a világot, meg az ördögöt és de Quélent és Dupanloupot.

A ki e 75 éves öreg embert ma látja vagy hallja, nem is sejti, mi lehetett az, a mi őt egykor oly nagygyá tette és hírnevét megalapította?

A hírlapírók karzatán Versaillesban egy csalhatatlan jelről előre megtudják, hogy az orleansi püspök melyik napon szándékozik beszélni. Ha a képviselőház azon páholyában, mely a köztársaság elnökének van fentartva, annak neje megjelenik, a hírlapírók el kezdenek sugdosni:

— Monseigneur beszélni fog.

Mac-Mahon tábornagné soha sem mulasztja el az ő lelki atyjának beszédét. Fölteszem, hogy a magas hölgy a szónok szent jellemére való tekintetből cselekszi ezt; mert a mit a szószéken szokott mondani a tudós érsek, bizony annak igen ritkán van valami jelentősége. Néha valódi kín hallani őt. Egyetlen egy beszéd alatt százszor is cserben hagyja emlékező- és beszélő-tehetsége. Beszéde fonalát hamar elveszti, apró részletekbe bonyolódik, s minél inkább érzi, hogy beszéde keretéből kitért, annál szenvedélyesebbé válik; minél jobban fokozódik pedig szenvedélyessége, annál kevésbbé ismeri ki s bírja magát tájékozni saját beszédében.

S a míg a kopottas rozsz ruhájú, mindig piros arcú, s lázasan ideges taglejtésű, összeszabdalt mondatokban beszélő öreg ember a szószéken vergődik-fárad: az emberre oly benyomást tesz — életemben egyetlen egyszer tapasztaltam csak hozzá hasonló benyomást, midőn Konstantinápolyban egy dervist láttam, a ki valóságos pokoli tánczot járván, ájultan rogyott a földre.

De az egész francia kamarában nincs azért egyetlen egy szónok sem, a kit jó barát, ellenség egyaránt oly vallásos figyelemmel hallgatna meg, mint monseigneur Dupanloup.

A forradalom Franciaországban úgy felforgatta a dolgokat, hogy nincs a politikai életben ember, ki irányát, elveit, barátait, pártját — szóval azt, a mit politikában meggyőződésnek neveznek — több ízben ne változtatta volna. Ebben az országban, a hol semmi sem állandó, sem az emberek, sem az intézmények, csak egyetlen egy intézmény van, a mely mindig ugyanaz maradt és soha sem változott: az egyház. 1793 óta minden társadalmi, politikai, irodalmi fogalmak átalakultak, csak az egyház maradt meg olyannak, a milyen volt; s talán épen e körülménynek köszönheti nagy erejét és

tekintélyét azon francia nép közepett, a mely — mint minden nép — ép azon tulajdonokat becsüli legjobban, a melyeknek jómaga híjával van. Azonfelül pedig a francia klérus mindig értett hozzá, hogy azokat az erényeket mutassa, a melyeket a francziák több joggal nevezhetnek nemzeti erényöknek, mint bármely más nép: a bátorságot, áldozatkészséget és lelkesültséget minden iránt, a mit esze és szíve igaznak és szentnek ismert el. Páris egyik érseke így halt martyrhalált a vérpadon 1793-ban. Így esett el 1848-ban Affre érsek a barrikádokon, midőn kezében a kereszttel békére intette a népet. Így halt meg Darboy érsek a commune idejében. — Három ilyen martyr elég volna arra, hogy új vallásnak szolgáljanak alapvetőikül, hát még ha ez a vallás oly régi, mint a nemzeti öntudat maga és ezzel a legszorosabban forrt össze!

Ezzel a néhány mondattal korántsem jutottam a dolog velejére s nem meríthettem ki az okokat, melyek ama nagyszerű tünemény magyarázatára szolgálnak, hogy miért nincs Franciaországban egyetlen egy kör sem, a mely bizonyos fokig ne állana a papok befolyása alatt, egyetlen egy kör sem — legyen az még oly magas vagy bármily alacsony — a mely előtt a pap tiszteletre méltó színben ne tűnnék föl.

E tüneménynek oka részint a nemzet jellemében fekszik talán, de főképen magában a klérusban, a mely tudománya, szegénysége, munkássága és a nemzethez való lelkes ragaszkodásánál fogva a francia társadalom egyik leghasznosabb és legérdemesebb osztálya.

Felette érdekes nézni, milyen sürgés-forgás támad a nemzetgyűlés folyosóin, midőn ez a szegényes agg ember megjelen, ki oly gyorsan jár-kei ide-oda, mintha csak ágyúból lötték volna ki; mily készséggel engednek neki útát mindenfelé s mint sietnek még a legvadabb demokraták is, monseigneurt néhány hizelgő, lekötelező szóval köszönteni, — monseigneur, a ki tulajdonkép némi vonzódást érezhet e vad democrata urak iránt, a kiknek vérmérsékletéhez az övé annyira hasonló!

Azt mondtam, hogy vérmérsékleténél fogva vonzódást érezhet a vad demokraták iránt. Valóban nem ismerem La Böetie óta francia prózát, a melyben az, a mit demagog vérmérsékletnek neveztem, oly határozott jelleggel nyilatkozik, mint az orleansi érsek irataiban. Szóljon bármely tárgy-

ról: a nők neveléséről, a pápa világi hatalmáról vagy az egyetemek berendezéséről, — az nem változtat a dolgon. Megvallom, — ha még oly kevéssé illik is liberális írónak ilyen vallomást tenni — hogy ritkán olvastam prózát, a mely annyira alkalmas az olvasó lelkére hatni, mint az *Advertissement aux pères de famille*, melyben a szerző óva inti előbb olvasóit a materialistikus könyvektől aztán a következő *peroraison*nal fejezi be intéseit:

„Végezetül magokhoz a hirlapírókhoz fordulok és a democrata írókhoz általában, ö hozzájok, a kiknek adva van a tehetség tanítani, fölvilágosítani és megindítani; hozzájok a kiknek szavait városainkban és falvainkban naponként oly lelkek lesik, a kik az ismereteknek és nevelésnek csaknem teljesen híjával vannak; hozzájok, a kik a keserves-nehéz munkára kárhoztatott embert minden nap egy-egy negyedóra lefoglalják. Kérem őket, érezzék felelősségök súlyát, tiszteljék a népet, tiszteljék önmagokat, s ne ragadják ki papjaim kezéből az evangéliumot, ne sértegensék, ne bántalmazzák a keresztet, a mely a szegények számára a remény és megnyugvás kútforrása. Az ő irtózatos tanaikat heveséggel támadom meg; ez kötelességem. Azonban ha eme kötelességemet teljesítettem, szívesen borúlnék azoknak lábaihoz, a kik ellen küzdök s ismételném azokat a szavakat, a melyekre egy anya fakadt 1793-ban midőn gyermekeit fenyegették halállal.

— Ayez pitié, monsieur le bourreau! — Legyen irgalmas, bakó úr!

„Messieurs les bourreaux“ be fogják ismerni, hogy az, a ki e sorokat írta, első rangú írónak tartatnék bármely pártban.

Két könyv fekszik előttem: *La femme studieuse* és *L'enfant*, mind a kettő Dupanloup-tól. Könnyen folyó czikkecskék ezek, a milyeneket közönségesen tárca-csevegéseknek szoktak nevezni; alakjuk bájos, nyelvezetök előkelő, finom; irányuk komoly-méltóságos; moráljuk ünnepélyes, és mégis ment minden egyházas pedanteriától. Egy másik könyve a jótékonytságról szól, e könyvet szerző nagyszámú szükölködő orleansi munkásnak fölsegelésére írta; czíme: *La charité et ses oeuvres*.

„Pap vagyok — ezzel kezdi a szerző — s megöregedtem. Sokszor közéről láttam a halált. Láttam halálos ágyukon

diplomátákat, parasztokat, gazdagokat és szegényeket; azonban egyetlen egyet sem láttam meghalni, a kinek ágyánál a jelenvoltak nem kerestek volna oly szó után, a melylyel a haldoklót és nagy hírét, a haldoklót és jelentéktelenségét istennek ajánlhassák; és ilyenkor mind annyszor hallottam e szavakat:

„Jótevő ember volt szegény egész életében.“

„Az íróasztal előtt, midőn a toll az ember kezében van, lehet elmélkedni a jótékonyaságról; egy anya láttára azonban, a kinek nincs kenyere, nem elmélkedik az ember róla, hanem gyakorolja a jótékonyaságot szó nélkül; a nyitott sírral szemben hivatkozunk azután az ilyen tetre, letérdelünk s nyugalommal kérjük a kegyelem alamizsnáját attól, a ki mindnyájunkat várja s ítél fölöttünk.“

Azt állítják, hogy monseigneur Dupanloupnak ép ily hatalmas volt nyelve az élőbeszédben is, akkor még, midőn Lajos Fülöp és Guizot meg Villemain idejében egy atheista király, egy protestans miniszterelnök, és szabadgondolkozású miniszter kormánya alatt csaknem az egész nyilvános oktatás-ügyet az egyháziak kezére kerítette és ezt azon uralom által érte el, melyet a királyné s a királyi ház hölgyei fölött gyakorolt.

Az orleansi érseknek a császárság alatt nem volt többé ez a befolyása. Évek teltek el a nélkül, hogy Párisban megfordult volna; időről-időre azonban megjelent egy-egy röpirata, a melyben némelykor magával a császárral is úgy bánt el, mintha csak amolyan „bakó úr“-féle liberalis hírlapíró lett volna. S a mily kevésbé kímélte a császárságot, ép oly kevésbe veszi magát a legitimitást is, ha az nem szolgálja az egyházat s annak ügyét. Midőn Chambord gróf 1837-ban híres lemondó levelét megírta, az egész legitimista párt tökéletesen le volt verve, senki sem mert egy bíráló szócskát sem hangoztatni; csak monseigneur Dupanloup emelte föl szavát s az ő kritikája nem volt épen kíméletes.

„ . . . Franciaország — így szólt egyik beszédében — egy nagy lélekre vár, a ki az országot megmentse. Néha-néha azt hiszszük, hogy megtaláltuk, a mit keresünk, de csakhamar észre kell vennünk, hogy az csak hiú káprázat volt s csüggedten kiáltunk föl az írás szavaival: *Ez sem származott azoknak nemzetségéből, a kik a nemzeteket megmentik.*

Mac-Mahon tábornagy kormányzása óta monseigneur Dupanloup ismét visszahelyezkedett régi jogaiba; azon jogokba, a melyeknél fogva Lajos Fülöp ideje alatt Franciaország összes vallási s közoktatási törvényhozását irányozta s hatalmában tartotta. A május 16-ikán történetekben bizonyára senki sem vett nagyobb részt, mint a magentai hercegi család női tagjainak gyóntatója s az ügyek tovább fejlődésére ennek a férfinak, a míg csak él, mindenkor a legnagyobb befolyása lesz. A külső hatalom minden színe nélkül orleansi palotájából (a mely néhány szobát kivéve egészen iskolává van átalakítva szegény munkásgyermek számára) ez a pap nagyobb és maradandóbb befolyást gyakorol hazájára, mint bármelyik miniszter azon számos parlamenti miniszterek közül, a kik jönnek-mennek, a mint az események hulláma veti-dobja őket.

Ezért írtam meg Dupanloup érsek jellemének e kis rajzát. Távolról sem volt szándékomban mind ezzel azt mondani, mintha ennek a férfinak, a ki minden retrogard eszmét oly ragyogó tollal, oly nemes szívvel, nagy lélekkel és igen zavaros logikával szolgál, egyúttal joga lenne, egy előre törekvő országot haladásában föltartóztatni. Hiszem, ismertetésemből nem is olvashatni ki ilyen érzelmet; csak azt akartam egy példán megmutatni, a mi különben érthetetlen lenne, hogy a világ legelőbbre haladott népe épen a vallási dolgokban miért ragaszkodik a régi, hagyományos eszmékhez. Bírálni az intézmények szellemét és irányát, ez oly dolog, melyre csak igen kevés embernek van kedve és képessége; a tömeg minden intézményt a szerint fog megítélni, milyeneknek látja képviselőit. Ámde tagadni nem lehet, hogy alig van intézmény, melyet kitünőbb és becsületesebb férfiak védtek volna, mint a milyenek azok, kik vagy 80 év óta védik az ultramontanismust Voltaire dicső hazájában.

III. MAC-MAHON.

Úgy kezdette pályáját, mint egy homéri hős s tartani lehet tőle, hogy úgy végzi be azt, mint Offenbach valamelyik hőse!

Beszélik, hogy Mac-Mahon Móriczot eredetileg papi pályára szánták. Két fiú gyermek volt a családban: az egyik izmos, szilaj s féktelen, — szinte katonának volt teremtve; a másik szelid, jámbor, félénk, engedékeny és hallgató, — ebből meg jó pap válik, annak is szánták. Idő folytán azonban a katonának teremtett fiatal emberből természetes mezei gazda lett, a ki legkevésbé sem vágyakozott hadi babérok után; a papnak szánt ifjú pedig oly határozottan nem-papos hajlamoknak adta tanújelét, hogy jónak látták katonát csinálni belőle. Így került Maurice de Mac-Mahon a katonaiskolába, így jutott a hadsereghez.

A mit abból az időből, midőn még papnak szánták, egész mai napig megtartott, nem egyéb mint szorongó félénksége, tétovázása és hallgatagsága. Legnagyobb diadala idején, a magentai csata után egyik párisi salonban azt mondta róla egy hölgy: hogy nincs ugyan hadsereg, mely előtt a magentai herceg remeg, hanem azért akármelyik kis leány előtt — pirúl. És ez a tulajdonsága az évek nöttével mind roszabbra vált s roszabbra fog válni egyre a mint szaporodnak a családok, melyeknek a nemes herceg mindúntalan alá van vetve valahányszor a conversatio békés, de azért nem kevésbé veszélyes talajára lép. A mily nagy volt szerencséje a becsület mezején, oly nagy szokott lenni szerencétlensége a társalgás terén.

1827-ben lépett a hadseregbe, tehát abban az időben, midőn a legitim monarchia Franciaországban vége felé járt. Franciaország erős viharokon küzdötte magát keresztül s minden áron béke után áhitozott. Azonban a király és kormánya, különösen pedig az udvari párt, a mely látta, hogy uralma forog a kockán, sehogy sem bírt megbarátkozni a „mérsékelt szabadság“ rendszerével; azzal a rendszerrel, a mely a kormányhatalmat megosztotta, ellenőrizte és felelőssé tette. Az 1827. évi parlament oly mérsékletes volt, hogy maga Guizot is azt mondja ama föliratról, melyben a többség a népjogokat követelte, hogy az „Franciaország politikai történetének egyik legszebb emléke.“ E kamarát az udvari párt nagyon is democratának tartotta s föloszlatta. De az ország újra megválasztotta a régi többséget, sőt újabb szabadelvű elemekkel gyarapította azt. Ez az 1830-ik év júliusának kezdetén történt. Miután a képviselő-választások ismeretesekké

lettek, X. Károly kibocsátotta ama ismert rendeleteket, melyek a sajtószabadságot eltörölték és a választójogot módosították. Az egész ország tiltakozott ellene, s néhány nap alatt a király kormányával együtt megbukott. A király Angolországba menekült, miniszterei pedig tíz évi fogsággal lakoltak bűneikért.

Ez volt az első nagy politikai esemény, a melyre Mac-Mahon tábornagy saját tapasztalásából emlékezhetik és nagyon valószínű, hogy ezen emlékből nem azt a meggyőződést merítette, hogy a népnek oly kormányt kell adni, a milyen jellemével és kívánságával megegyezik, hanem hogy abból az időből csak egyet őrizett meg: a szabadelvűség elleni gyűlöletet, a mely családjá minden tagjának tulajdona volt.

Különben kétkedni lehet az iránt is, vajon Mac-Mahon gróf egyáltalában vont-e bármi tanúságot is kora politikai eseményeiből vagy sem? Idejét ekkor tájt leginkább Afrikában töltötte az ottani francia őrség között, melynek abban az időben szakadatlanul csatározásai voltak az arabokkal. Akkori újságok mesés dolgokat beszéltek e pompás tiszt bravourjáról és szerencsés vakmerőségéről.

Míg a fiatal hadisten Afrikában a katonai rangok lépcsőjén fokról fokra emelkedett, az alatt hazája egynehányszor váltogatta a kormányt otthon, a nélkül, hogy ő azt csak észre is vehette. X. Károly után Lajos Fülöp következett, a ki Mac-Mahon gróftól még magasabb polezra emelte. Lajos Fülöp után jött a köztársaság, melyet a gróf ösztönszerűleg utált ugyan, de azért elszívelte, midőn annak kormánya őt többszörösen előléptette. Mikor 1855-ben visszatért Franciaországba, már a köztársaságnak is vége volt, a császárság pedig, hogy megerősítse magát a hatalomban, a krimi háborúra készült. Ebben a háborúban Mac-Mahon grófnak nem épen jelentéktelen szerepet szántak; olyat, a mely egy félvad afrikai katonának leginkább inyére lehetett.

Szebasztopol ostrománál, a mely e háborúnak legnagyobb, csaknem egyetlen nagy eseménye, Mac-Mahonra bízták a főostrom vezetését. S már ekkor elérülta magaviseletében azt a meghatározhatatlan valamit, a mit barátai megindíthatatlanságnak neveznek, a mire azonban ellenségei erősebb megnevezést tartogatnak. A míg Niel, Bosquet és Pellissier nagy bőbeszédűséggel magyarázgatták neki föladata

fontosságát, szinte elbámúltak rajta, hogy a gróf egyre csak maga elé bámúlt, a nélkül, hogy valamin gondolkozni látszott volna, és se egy árva szóval, se arcának egyetlen vonása által nem adta annak jelét, mintha mind ezek a dolgok csak valamennyire is érdekelnék őt.

— Tudja-e ön — szólt végre Pelissier türelmetlenül — hogy a holnapi nap sorsa egészen öntől függ?

— Tudom — felelt a kérdezett, nem annyira a nyugodtság, mint inkább az unatkozó részvétlenség hangján — s igérem önöknek, hogy vagy bejutok Szebasztopolba vagy halva fognak találni a sánczokon.

Azóta, s különösen 1870-ben nagyon szerették a különféle francia tábornokok e kifejezést idézgetni. Valamennyien kinyilatkoztatták, hogy vagy diadalmasan térnek vissza, vagy holtan; vissza is tértek, annyi igaz, csak hogy sem diadalmasan, sem holtan. Mac-Mahon tábornok másképen tartotta meg ígéretét. Ott küzdött, a hol az ostrom vihara legerősebben tombolt, úgy hogy a főparancsnok ötször küldte hozzá parancsát: hagyná el ama veszélyes helyet; nem engedelmeskedett. A monda azt regéli, hogy ekkor mondta volna ezeket a híressé vált szavakat:

— *J'y suis, j'y reste.* („Ott vagyok, ott maradok.“)

Azonban ezt csakis a monda regéli így; a nemes gróf soh' sem szokott ily válogatott módon beszélni. Hogy mondott valamit, az bizonyos, csak hogy ezt a valamit nem lehet se lefordítani, se leírni. . . Elég az hozzá, hogy megállta helyét, bevette a Malakoff tornyát s vele Szebasztopot; s mindezt véghez vitte a nélkül, hogy csak egy parányi beszédet is tartott volna, olyant, a milyenek gyártásában a francia tábornokok mindenkoron tündököltek.

Midőn Mac-Mahon gróf 1859-ben Magentánál a császárt és a francia hadsereget a végromlástól megmentette és egyszerre a legünnepeltebb férfivá lett egész Franciaországban: a császár veszélyesnek kezdte tartani e titokzatos, gyanús „hallgatót.“ III. Napoleon mindegyik kitünőbb tábornokában nem annyira az alájarendeltet látta, mint egy-egy vetélytársát. S minél kevésbé volt katona maga, annál jobban félt azoktól a büszke katonáktól, a kik környezetében voltak. Az olyan rendszereket, a milyen III. Napoleoné volt, rendszeren ez a veszély fenyegeti. Mivel nem támaszkodhatik a legitimi-

tásra, legalább valamely tekintélyre kell támaszkodnia. I. Napoleonnak katonai lángesze adta meg e tekintélyt és bármily magasra emelkedtek is tábornokai, azért mégis érezniök kellett az ő fensőbbiségét. Oly uralom azonban mint III. Napoleoné, a mely se a loyaltásra, se más egyéb tekintélyre nem támaszkodhatik, csak az által tarthatta fön magát, hogy a nagyravágyást az emberekben serkentette, ébrentartotta s minden nagyravágyásnak kielégítettést ígért. Csakhogy az volt épen a baj, hogy e rendszer mellett az embereket egyre magasabb meg magasabb polczokra kellett emelni, s minél magasabbra hágtak, annál veszedelmesebbekké lettek. A veszélyt saját vesztére kellett nevelni a császárnak. A második császárság valamennyi kiválóbb tábornoka között nem volt egy sem, a ki — épen a napoleoni hagyományra támaszkodva — azt ne hitte volna, hogy a sors valami koronát tartogat az ő számára; legyen ez a korona magáé Franciaországé, vagy akármely más darab földé. Pelissier tábornagy Görögország királyává akart lenni, mások a végzet más kegye után áhitozták s egyik sem akart az maradni, a mi volt.

Minél többet gondolkodom Franciaország újabb történetének e fejezetéről, annál föltünőbb lesz előttem a hasonlóság e szerencsés katonák tettéi és törekvései, s ama hűbérlovagok között, a kik a XIII. század kezdetén Villeharduinnal a szentföld meghódítására keletnek indultak. Maga Villeharduin részletesen elbeszéli, hogy e nagy urak mindegyike mint törekedett arra, hogy saját embereivel külön királyságot alapítson magának, hogy a közjónak senki sem akarta magát alárendelni s végül — miután a régi krónikás leírta mindazt az árulást és hűtlenséget, a melyet e nagyra vágyó, haszonleső bajnokok elkövettek, elbeszéli, hogy mint hagyták cserben saját vezéröket is s ez elbeszéléshez egy oly mondatot told, a mely naivsága mellett is úgy hangzik mintha csak 1870-ben írták volna: „ils (a vezérek) commencérent à laisser leur chef, quand ils virent qu' ils n'auraient nulle aide de lui“ — „abban a pillanatban elhagyták fővezéröket, a mint látták, hogy nem várhatnak többé tőle semmit.“

Ez képezi kulcsát a francia keresztes vitézek vereségeinek, és ezzel a kulccsal fejthetni meg az 1870. év roppant vereségeit is. Senki sem törődött az állam fejével, senki az

állammal magával, senki saját bajtársaival. Egy némely hadvezető tábornokra nézve éppen nem volt kellemetlen a hír, mely egyik másik társa vereségéről szólt; hisz' ez által csakis vetélytársainak száma apadt egygyel, a kivel nem kellett többé küzdenie a hadi dicsőségért s a kivel nem kellett megosztania a béke élvezeteit.

III. Napoleonnak éreznie kellett mindezt, és érezte is. Egyik napon — azt beszélik — a chalonsi táborban négy szem közt volt azzal a férfúval, a kit tábornagygyá s magentai herceggé tett, s hirtelen, nyers-röviden ily szavakkal fordult hozzá:

— Igaz az, tábornagy, hogy ön még mindig orleanista s nem bocsáthatja meg nekem december másodikát?

— Sir! — így felelt állítólag a tábornagy — én sokkal kevésbé ismerem azon nap történetét, semhogy tisztában lehetnék vele, miképen ítéljem meg véglegesen; jelenleg azonban azt hiszem, hogy fölségednek tökéletesen igaza volt.

A kitérő felelet miatt fölháborodott császár így válaszolt:

— No's, ha ön korábban megértette volna ezeket a dolgokat, akkor is azt hitte volna, a mit most hisz. S az én helyzetemben ön is csak úgy cselekedett volna, mint magam.

Ettől az időtől fogva a tábornagy még „gyanúsabbá“ vált, mint a milyen annak előtte volt. Valódi monarchikus államban egyszerűen elteszik vagy leteszik, a második császárság alatt azonban valóságos hatalom volt ez az ember s a császárral egyenlő rangúnak érezte magát. Elküldték Algirba kormányzónak s elhalmozták minden kitéréssekkel, a melyek csak rendelkezésökre állottak, — ő elfogadott mindent és hallgatott!

Ezért nagyon kevésé felel meg a való színének, ha azt állítják most, hogy Mac-Mahon tábornagy a Bonapartékat szándékozik kormányra segíteni. Én azt hiszem, hogy a tábornagy senki mást nem szándékozik kormányra juttatni, mint saját magát; ha azonban valakinek javára mégis önzetlenül akarna cselekedni, az nem a Bonapartéknak szólana. Az a mende-monda is, a mely III. Napoleon fiának és a tábornagy leányának eljegyzéséről kering, ha ily világításban tekintjük a dolgokat, csak úgy tűnik föl, mint fontoskodni szerető hírlaptudósítók pletykája, a kik sem az embereket, sem a dolgokat nem ismerik, a melyekről szólnak. Az ily házasságot

utóvégre is csak mesalliance-nak tekintenék mindkét részről — különösen pedig így tekintenék a Mac-Mahonok büszke házában.

Ha ezen házassági históriának mégis volna valami alapja, még ez sem bizonyítana mást, mint azt, hogy a történet nemcsak nagy vonásaiban, hanem aprólékosságaiban is gyakran ismétli maga magát. Épen ilyen egy viszony döntött már egyszer Franciaország sorsa fölött, csakhogy ép ellenkező értelemben. Abban az időben, midőn a konvent XVI. Lajos halálos ítéletét készült kimondani, történt Michel Lepelletier de Saint-Fargeau árulása. Lepelletier, mint képviselő nagy befolyással bírt a konventben s föltétlenül rendelkezett 20—30 kollegájának szavazata fölött. Ha ő XVI. Lajos mellett szavaz, akkor a király élete meg volt mentve; s ő megígérte ezt, csakhogy az utolsó pillanatban mégis a király halálára szavazott, mivel megígérték neki, hogy ez esetben Orleans Fülöp herczeg fia — a kinek utoljára mégis csak trónra kellett jutnia, — elveszi (Lepelletier) leányát. XVI. Lajos a vérpadon múlt ki. Azonban Lepelletier nem örülhetett árulásának; a király kivégeztetésének előestéjén a hajdani királyi gárda egyik tagja által meggyilkoltatott. A konvent 1793. január 25-én tartott ülésében kinyilatkoztatta, hogy Lepelletier leányát adoptálja, s hogy őt ezentúl mint a „nemzet leányát“ tekinti és tiszteli. *)

A magentai herczegnek 1870-ben, s azóta viselt dolgai eléggé ismeretesek. Azt az egyet azonban nagyon valótlan színűnek tartom, a mit a republikánus sajtó híresztel, hogy Mac-Mahon tábornagy Thiers kormányának idején, az agg államférfiúnak lojalitástól áradozó nyilatkozatokat tett volna. De miért is tette volna ezt a tábornagy? ő, a ki magával III. Napoleonnal szemben is, a kinek egész fényét, rangját köszönhette, állhatatosan hallgatott s gondosan őrizkedett minden ilyenmő demonstrációtól?

*) Mellékesen megenlítjük, hogy ez a dolog a konventnek ugyanazon ülésén történt, a melyen a külügyminiszter jelentette, hogy az angol király XVI. Lajos kivégeztetésének hírére az anglországi francia követnek megparancsolta, hogy tüstént távozzék Londonból; egyúttal meghagyta saját udvarának, hogy a kimúlt királyért gyászt öltjön. E jelentés felolvasása közben egyik képviselő nevetve így kiáltott: „Nagyon örvendünk, hogy alkalmat szolgáltattunk rá!“

A mi pedig a tábornagy jelenlegi helyzetét illeti, az kétségtől igen bajos, aggasztó, csak hogy még sem áll oly példátlanul, a mint sokan mondják. Olvassuk csak el azon gyönyörű essaykben, melyeket Szalaynk Pitt és Foxról írt, azoknak a küzdelmeknek érdekes leírását, melyeket Pitt kormányra jutásának első hónapjaiban vívott. A parlamenti helyzet akkor is ugyanaz volt, mint most Franciaországban. Fox beadta az úgy nevezett indiai billt. A képviselők házának tetemes többsége mellette volt; a lordok háza elvetette a javaslatot. III. György király saját miniszteriuma ellen konspirált s visszalépésre kényszerítette azt, noha a parlamentben egyetlen vereséget sem szenvedett. A király most Pittet nevezte ki a miniszterium elnökévé; ép úgy a hogy Mac-Mahon Broglie-Fourtouval cselekedett. Az angol képviselők háza épen úgy járt el, mint a francia képviselők minapában: a kormány ellen a bizalmatlansági nyilatkozatok egész sorát szavazta meg. Pitt megmaradt hivatalában. Három hónapon át tartott küzdelme az ellenséges majoritással; azután föl-oszlatta a kamarákat, az újonnan megejtett választásoknál győzött s, csaknem egy emberöltőn keresztül kormányozta Angliát oly dicsőségesen mint kevés előde vagy utóda. . . .

Azonban Pitt bizonyos volt a felől, hogy a népnél nagy többsége van; ez a tudat kölcsönzött neki erőt arra, hogy a kamarákkal dacollhasson. A mostani francia kormányról pedig aligha lehetne ezt állítani.

Milyen véget fog érni a most folyó küzdelem, arról nem igen lehet előre véleményt nyilvánítani. Annyi azonban bizonyosnak látszik előttem, hogy mindazok tévedésben ringatják magokat, a kik azt hiszik, hogy Mac-Mahon tábornagy az ő céljaiknak fog szolgálni. Az ellenkező eset sokkal valóbb-színű. Az meglehet, hogy a tábornagy a bonapartistákat föl fogja használni, a mint fölhasználta magát Bonapartét; de a nyert szolgálatért nem fogja maga-magát oda adni jutalmul. Minden eshetőségek közül az látszik legkevésbé valószínűnek, hogy Mac-Mahon valaha törvényellenes tette ragadtassa magát csak azért, hogy az által egy *más embernek* dolgozzék kezére.

NAGY SZAVAK.

Harsog a szó s nem ér véget,
Lángja lobog, heve éget;
Már a lég is alig bírja,
Zajával az eget vívja.

Merre esendülését hallom,
Arra mennék, bár sokallom:
Hisz' a vidék oly tündéri,
Hogy eszem föl alig éri.

Lenge tömeg messze haladt:
Föld van az én talpam alatt,
Nem repülő szárnyon járok,
Gától minden bokor s árok.

Itt várni, ott pihenni kell,
Szemem vizsgál, lelkem figyel
S hozzám némi szózat zendül,
Az égből-e, vagy szívemből:

„A kívánság hegyen lakik,
Ellát mind a két hajnalig,
S meddig szemsugára viszi,
Mindazt magáénak hiszi.

;

4

„Pedig a mit oly közel vél,
Hosszú-hosszú mérföld a tér;
Rideg pusztán, sátor alatt
Él ott a komoly akarat.

„Onnan pedig tíz annyira
Gyors lábon kell haladnia,
Míg örömet jön elébe
A cselekvés házanépe.

„S ha a cselekvés elindúl,
Mehet száz mérföldön is túl:
Isten tudja, merre várja
A siker dús palotája!“

LÉVAY JÓZSEF.

ALARCOS GRÓF ROMÁNCZA.

— PEDRO DE RIAÑO.*) —

A királylány elvonulva
Él, magába zárkozottan;
Oly bús, oly elégületlen
Önmagával, életével;
Látva, hogy mint hervad élte
Szép virága, ifjúsága,

*) Duran nagy gonddal összeállított gyűjteményében (*Romancero General*) a 365. szám alatt van közölve e gyönyörű románcz, a melynek keletkezési idejére vonatkozólag csak annyit tudunk, hogy a XVI. században látott napvilágot. (*Comienza un romance del Conde Alarcos, hecho por Pedro de Riaño.*) — A mi a románcz tárgyát illeti, arra nézve Ticknor így nyilatkozik irodalom-történetében: „E megrendítő családi tragédia a történelem vagy népmonda oly korába vezet vissza, a melyről semminemű régiebb följegyzésünk nincs“. — A fordító.

S atyja még sem adta férjhez,
Sőt még gondja sincsen arra.
Önmagában tanakodva,
Hogy kivel közölje bűját,
Végre a királyt hivatja,
Mint egyébkor szokta tenni,
Hogy kitarja néki titkát
És szívének szándokát.
A király nem késlekedve,
Jött sietve a hívásra ;
A királylány egymagában
Várta őt kíséret nélkül.
Halvány arcán mélyebb bánat
Tükröződött, mint egyébkor ;
A király csak rátekinte,
S arcán olvasá a bűt.
— Mi bajod van, óh királylány?
Mi bajod van én leányom ?
Szólj, beszélj el bizalommal
Bús szívednek bánatát ;
Mert a baj okát ismerve,
Minden újra megjavúlhat.
— Úgy van, meg kell orvosolnod,
Jó királyom életemet,
Melyet jó anyám ajánlott
Életében te neked.
Adj királyom férjhez engem,
Mint hogy e kort már elértem ;
A szemérem hangján kérlek,
Nem a régi szenvedélyvel ;
Mert az ily gond, jó királyom,
Téged illet, mint atyát.
A kérelmet meghallgatva,
Így felelt a jó király :
— Te valál hibás, leányom,
E dologban, és nem én ;
Mert nőül vett volna téged
A magyar királyi herczeg,
Ámde te a küldöttséget
Elfogadni nem akartad ;

S ez királyi udvarunkon
 Csorbát ejtett óh leány;
 Mert egész királyságunkban
 A herceghez nincs hasonló,
 Csak Alarcos gróf, kinek már
 Nője és családja van.
 — Hívd magadhoz, jó királyom,
 Hívd ebédre gróf Alarcost;
 És ha megvendégeléd őt,
 Szólj, beszélj hozzá nevemben;
 Emlékeztess esküjére
 És ígéretere, melyet —
 Bár én tőle soh'se kértem —
 Nékem egykor fogadott:
 Hogy örökre ő lesz férjem,
 S én leendek felesége.
 S mert szívemnek jól esett ez,
 Én nem bántam meg azóta.
 Hogyha tán a grófnét bánja,
 Mondd, tekintse azt, hogy érte,
 Hogy szívéért megvettem
 Egy királyi herceget.
 S hogy a grófnét nőül vette,
 Az csupán az ő hibája.

A király magán kívül lett,
 E szavaknak hallatára;
 De magához térve ismét,
 Nagy haraggal így felelt:
 — Nem ezek a jó tanácsok,
 Melyeket anyád adott;
 Roszúl tette, óh királylány,
 Hogy nevemre nem vigyáztál.
 Ha való, a mit beszéltél,
 Vége van becsületednek,
 Mert a grófné életében
 Férjhez menned nem szabad.
 Ha a törvény és igazság
 Útján jutnál házassághoz,
 Mint ítélné majd felőled
 A világ, az emberek?

Adj tanácsot, adj leányom,
Mert az én eszem nem adhat;
S a kitől tanácsot szoktam
Kérni, jó anyád nem él.
— Én adok neked tanácsot,
Jó királyom halld tehát:
Ölje meg a gróf a grófnét,
Úgy, hogy senki meg ne tudja,
S azt a hírt terjeszse róla,
Hogy betegség vitte sírba.
S házasságunk csöndességben,
Nagy titokban menjen végbe;
És ily módon, jó királyom,
Mentve lesz becsületem.

Erre a király leverten
Távozott el a teremről,
Elmerülve gondba mélyen
A hallott újság miatt.
Egy csoportban látja végre
A grófot, ki így beszélt:
— Mondjátok, mit ér szeretni
Egy barátnőt? Hisz szerelmünk
Kárba vész ott, hol hűségre,
Tartósságra nincs remény.
Ám e szók, lovag barátim,
Én reám nem illenek, mert
A kit egykor hön szerettem,
Most még jobban égek érte.
De rám illik, hogy a hű szív
Csak sokára tud feledni.

És a mint így szól sóhajtván,
Jó királya jö feléje;
S míg beszélne a királylya',
Elhagyá barátait.
A király így szólt a grófhhoz,
Nyájasan beszélve hozzá:
— Gróf, fogadd ím jó királyod
Meghívását udvarába;
Holnap jöjj ebédre hozzám,
Társaságom hogy legyen.

-- Csokolom, királyi fölség,
 Kezeit a nagy kegyért,
 Mert királyi kegy sugárit
 Árasztá reám fölséged.
 Holnap itt fogok maradni,
 Bár utazni készülék már ;
 Mert a grófné, mint levélben
 Írja, otthon vár reám.

Másnap reggel, hogy miséről
 A király megérkezett,
 Asztalához ült legottan ;
 Nem étvágyát csillapítani,
 De azért, hogy ott a grófit
 Értesítse a dolgról.
 Sürgött-forgott a cselédség,
 Mint királyi házhoz illik ;
 S vége lévén az ebédnek,
 Mind kimentek a teremből,
 A király s a gróf maradt csak
 A királynak asztalánál.
 Így kezdé beszélni lánya
 Megbízását a király :
 — Gróf néhány újságot mondok,
 Mik nekem nem tetszenek ;
 A miért téged vádollar,
 Mint férfit, mint lovagot.
 A királylánynak ígérted,
 Bár ő soh'se kérte tőled,
 Hogy örökre férje léssesz,
 S ő örömmel hagyta helybe.
 Ámde térjünk a dologra,
 Mit sem ér a szó-viszály.
 Mást tanácslok én tenéked,
 Bár fájó szívvel teszem ;
 Azt, hogy öljed meg a grófnét,
 Mert becsületed kívánja ;
 S azt a hírt terjeszd felőle,
 Hogy betegség vitte sírba.
 S esküvőtök csöndességben,
 Mély titokban menjen végbe ;

Mert ily módon a királylány
Becsülete mentve lesz.

Meghallgatva jó királyát,
Gróf Alarcos így felelt:
— Nem tagadhatom, királyom,
Mit az infansnö beszélt;
Sőt bevallom, hogy akármit
Joggal kérhet, követelhet.
Tőled féltam, jó királyom,
És azért nem vettem nőül;
Nem hihettem, hogy fölséged
Engedélyét megnyerem.
A királylányt nőül venni —
Azt szívesen megteszem;
De a grófnét meggyilkolni —
Azt, királyom, nem teszem;
Mert nem kell meghalni annak,
Ki halált nem érdemel.
— Mert becsületed kívánja,
Jó gróf, meg kell halnia!
Mért előbb nem fontolád meg,
A mit megfontolnod kellett;
A grófnének életét csak
Élted árán válthatod meg.
Sok ártatlan vér omolt már
A királyok hírnevéért;
Ha tehát meghal a grófné,
Nem leend oly nagy csoda.
— Megölöm hát, jó király, de
A bünös nem én leendek;
Majd te számolsz egykor érte
Az örök bíró előtt.
És lovag-hitemre mondom,
És ígérem fölségednek,
S áruló legyen nevem, ha
Nem váltom ígéretem' be,
Hogy meggyilkolom a grófnét,
Bár azt meg nem érdemelte.
S most azonnal távozom, ha
Jó királyom, engeded.

— Isten áldjon, jó Alarcos!
Készülj hát az indulásra.

Sírva távozott Alarcos,
Sírva, minden vígság nélkül;
A grófnét siratva, mert őt
Jobb szerette önmagánál.
És siratta a szegény gróf
Három kedves gyermekét is;
Az egyik még csecsszopó volt,
Kit a grófnő maga táplált,
Mert a három dajka közzül
Nem szerette egyiket sem;
Ámde annál jobban anyját,
És olyan jól ismeré őt.
A más kettő is kicsiny volt,
Érzelemről mit se' tudtak.
A megérkezés előtt még
Így sóhajt a gróf magában:
„Oh ki látná az örömtől
Fényes arczodon, szegény nőm,
Hogy te férjedet fogadva,
Életednek végét éred.
Én vagyok hibás, belátom,
Mind ez, ah, az én hibám!”

Míg Alarcos így sóhajtja,
A grófné már ment elébe;
Mert egy apród megjelenté
Gróf Alarcos érkezését.
A szegény nő észre vette
A fájdalmat férje arczán,
Látta a kisírt szemekben,
Melyek szinte megdagadtak
Útja közben a sírástól,
Elgondolva, mit veszít.
A grófné így szólt a grófhhoz:
— Isten hozott, éltem élte!
Mi bajod van, gróf Alarcos?
Szólj, miért e köny szemedben,
És miért jössz oly leverten,
Hogy majd meg sem ismerélek?

Arczod is más nem a régi,
Oly nagyon megváltozál!
Hagyj a búban részesülnöm,
A miként hagysz az örömben, —
Szólj, beszélj gróf, ne kínozzad
Hallgatással szívemet!
— Megtudod majd, megtudod mind,
Grófné, ha az óra eljön.
— Gróf, beszélj, mert hallgatásod
Éltemet gyilkolja meg.
— Asszonyom, tovább ne faggass,
Mert még nincsen itt az óra.
Üljünk inkább estebédhez,
A mi készen van, hozasd be.
— Gróf, az asztal, mint egyébkor,
Már terítve, készen áll.

Asztalához ült a gróf, de
Enni, inni nem kívánt.
Gyermekit magához vette,
Mert nagyon szerette őket;
És fejét kezére hajtva,
Úgy tett, mintha már aludnék;
Míg az asztal egyre ázott
Két szemének záporától.
Némán nézte ezt a grófné,
De okát nem sejtethé;
Nem kérdezte már a grófot,
Mert nem bírta s nem meré.
És a gróf egyszerre fölkel,
S mondá, hogy aludni óhajt;
És nejét is arra kérte,
Hogy aludni menne ő is.
Ámde, hogy valót beszéljünk,
Tőlük messze volt az álom.
Eltávoznak mind a ketten
A szokott háló-terembe,
A kicsik kívül maradtak,
Mert a gróf nem engedé be;
De a csecsemőt bevitték,
Kit a grófné maga táplált.

Az ajtót a gróf bezárja,
 A mit eddig soha nem tett ;
 Aztán tompa fájdalommal,
 Résztvevőleg így beszélt :
 — Oh szerencsétlen grófné, te
 Végzeted mily zord, sötét !
 — Nem vagyok szerencsétlen, gróf,
 Söt magam boldognak érzem,
 Mert Alarcos gróf a férjem ;
 Ez nagy boldogság nekem !
 — Hogyha jól megfontolod, lát
 Ép ez átka életednek ;
 Tudd meg, egykor én szerettem,
 S a kiért e szív szerelme
 Égett — a királyleány volt.
 S én vesztémre és vesztedre
 Azt ígértem : elveszem ;
 S mert szívének jól esett ez,
 Most eskümre emlékeztet,
 S férjeül kér engemet.
 És ő kérhet, követelhet,
 Jogot ad a törvény erre ;
 Atyja, a király mondá ezt,
 Kit leánya értesített.
 Mást parancsol a király, s ez
 Vérzi, dúlja keblemet ;
 Azt kívánja, hogy te meghalj !
 Életednek vége itt van,
 Mert halálotat kívánja
 A királyi becsület.

A mint ezt hallá a grófné,
 Eszméletlenül rogyott le ;
 De magához térve újra,
 Így szólítá meg Alarcost :
 — Ez jutalma hűségemnek,
 Gróf, a melylyel érted égtem ;
 Ah, kegyelmezz életemnek,
 És én más tanácsolok.
 Küldj hazámba, küldj a földre,
 Mit atyám szerzett nekem ;

Gondosabban ápolom majd
 Gyermekinket, mint az új nő,
 És megőrzöm tisztaságom,
 Mint eddig megőrizém.
 — Mielőtt a nap megvirrad,
 Meg kell halmod, asszonyom.
 — Most érzem csak, gróf Alarcos,
 Hogy mily elhagyott vagyok;
 Mert szegény atyám öreg már,
 Sír takarja jó anyámat;
 És bátyámat, Don Garciát,
 A jó grófot, meggyilkolták,
 A király gyilkoltatá meg,
 Mert karjától rettegett.
 Én nem félek a haláltól,
 Ha tovább nem élhetek;
 Ámde válni gyermekimtől,
 Ez kínozza keblemet.
 Engedd hozzám jönni őket,
 Gróf, hogy tőlük elbúcsúzzam.
 — Ez életben, grófné, őket
 Többé már nem láthatod;
 E kicsit vedd karjaidba,
 Mert ő érzi veszteségét.
 A miként csak szív sajnálhat,
 Grófné, úgy sajnál szívem;
 Ámde téged, asszonyom, már
 Meg nem menthet semmi sem.
 Istennek ajánld magad most,
 Mert végórád közeleg.
 — Hagyd tehát elmondanom, gróf,
 Az imát, mit rég tanultam.
 — Mondd el, grófné, mondd imádat,
 Mielőtt a nap megvirrad.
 — Rögtön végzem, gróf, hiszen nem
 Tart egy „Ave Mariá“-ig
 És a grófné térdre hullván,
 Ez imát rebegte ajka:
 „A te kezedbe ajánlom
 Lelkemet, jó istenem !

Ne itéld meg bűneimet
 Úgy, a mint én érdemelném ;
 De határtalan kegyelmed,
 És nagy irgalmad szerént.“

— Jó Alarcos, már végeztem
 Az imát, mit rég tanúltam,
 És most engedd gyermekinket
 Te neked ajánlanom.

És míg élted tart, imádkozz',
 Kérd az istent lelkemért ;
 Ezt érettem meg kell tennel,
 Mert ártatlanul halok meg.

Add kezembe e kicsit, hadd
 Szoptatom meg búcsuzóul.

— Ne riaszd fel, ne ébreszd fel
 A szegénykét, hadd aludjék ;
 De nekem bocsáss meg, grófné,
 Mert az óra közeleg.

— Gróf, te néked megbocsátok,
 Megbocsát forró szerelmem ;
 Ámde nem bocsáthatok meg
 A királynak és lányának.

Meg leendnek ők idézve
 Az örök bíró elébe,
 S mielőtt egy hó lefolyna,
 Megjelennek számadásra.

Míg a grófné így beszélt, ő
 Készült már a szörnyű tetre ;
 Egy fátyolt kapott kezébe,
 S a grófné torkára nyomta,
 És a mily erővel bírta,
 Úgy szorítá két kezével.
 S addig nyomta, fojtogatta,
 Míg utolsót nem lehelt ;
 És mikor már észrevette,
 Hogy megszűnt a szív verése,
 Levetközteté a holtat,
 A ruhát letépte róla,
 És az ágyba fekteté, s mint
 Máskor szokta, betakarta.

Aztán lázas gyorsasággal
Leveté saját ruháját,
S felugorva, rémült hangon
A cselédséget kiáltja:
— Lovagok gyorsan, segítség,
Mert a grófné haldokol!
És a kik segíteni jöttek,
Már a grófnét halva lelték.
Ily igaztalan halállal
Halt meg az ártatlan asszony.
Ámde ők is mind meghaltak,
Mielőtt egy hó lefolyt.
Tíz nap múlva a királylány
A halál arája lön;
Husz nap múlva a király s a
Gróf harminczad napra halt meg.
Mind elmentek számot adni
Az örök biró elébe. . .
Isten adjon itt kegyelmet
S teljen ott be a dicsőség!

Spanyolból.

VÁRNAI GÉZA.

AMERIKAI HUMORISTÁK. *)

E két kötet nem keltett nálunkfigyelmet; a sajtó agyonhallgatta, a közönség észre sem vette létüket; s így megtörténhetett, hogy ugyanazon írók, kik a külföldön folyton növekedő közönséget hódítanak, nálunk még az értéktelen napi irodalom megtiszteltetésében sem részesültek, — az obligát dicsérettel sem boldogították. Pedig kár volt, e két kötetet egy kis figyelemre nem méltatni, és a t. olvasó csak saját érdekében cselekszik, ha ebbeli mulasztását mielőbb helyre hozza, — valóságos és nem közönséges élvezet lesz jutalma.

*) *Amerikai humoristák.* Két kötet. I. Aldrich T. B. II. Twain Mark. Budapest, 1876. Franklin-Társulat. A két kötet ára 4 frt.

Az amerikai humoristák főleg Bret Harte föllépése óta lettek népszerűekké; mert Harte szintén közéjük való. Nem stílus, földolgozás, alak tekintetében különbözik tőlök, — hanem leginkább csak tárgya által, mely specifikus jellemű, bár legújabbán (*Thankfull Blossom* című elbeszélésében) elhagyta régiebb beszélyeinek szűk színhelyét, a kaliforniai területet. Harte — épen tárgyának újságánál és sajátyszerűségénél fogva — messze túlhaladta hírből és népszerűségben földieit; — de újabbán kezdenek hangok emelkedni, melyek e túlságosan és részben érdemén fölül dicsőített író komolyabb bírálat alá veszik és akár Aldrichot, akár Twaint fölébe helyezik, vagy legalább is nem csekélyebb értékűeknek jellemzik. Harte tekintélyét főleg utolsó két műve rontotta meg: regénye *Conroy Gábor*, *) mely mindenkit meggyőzhetett arról, hogy a tehetséges költő ereje nagyobb alkotásra elégtelen; és már érintett elbeszélése *Thankfull Blossom*, mely kétségtelenné teszi, hogy Harte nagy jelességeinek egyik legfontosabb és leghatásosabb alapja teljesen anyagszerű: — a kaliforniai föld Antáus erejével ruházza föl a költőt, de a hol attól elválík, elgyengül és kudarcot vall. De nemcsak a föld maga képezi költői alkotásának egyedül megfelelő tárgyat, hanem e földnek is csak bizonyos termékei: csupán a gazemberek, az elvetemedettek, a teljesen romlottak, kikben, nem minden modorosság nélkül, akar minden áron nemes jellemvonásokat fölfedezni. Harte örökös thémája amaz optimistikus fölfogáson alapszik, hogy a legrosszabb, legromlottabb emberben is szundikál a nemes érzés egy szikrája; legtöbb elbeszélése e nemes vonások föltünését és hatását iparkodik szemlélhetővé tenni.

Hartenak tehát igen szűk a köre, és tény, hogy elbeszélései ennek következtében egy kissé egyformák is. Mégis tagadhatatlan, hogy ez egyformasága, némi modorossága és a földolgozott motívumok csekélysege daczára, Harte rajzai és beszélyei nagy és valóban költői alkotó tehetségről tanúskodnak. Két földije, Aldrich és Twain, kiknek válogatott elbeszélései és rajzai előttünk fekszenek, **) nem mozognak oly szűk

*) L. e regény érdekes és találó jellemzését, illetőleg bírálatát Beöthy Zsolttól a *Budapesti Szemle* 24. számában.

**) Ez ismertetés természetesen csak e gyűjtemény tartalmával foglalkoztatik, bár ez írók általános jellemzésében sem titkolhatom el,

körben, mint Harte, de több, lényeges vonásban elevenen emlékeztetnek az *Argonauta-históriák* szerzőjére. Mindenek előtt abban, hogy a beszély és regény európai fogalmát, nem elméletileg, mert e boldog emberek nem törődnek semmiféle elmélettel, de igen is gyakorlatilag, munkáikkal, ad absurdum vezetik. Legtöbb elbeszéléseknek nincsen, európai okoskodás szerint, sem kezdete, sem vége, néha tartalma sem; legalább van elég mű az előttünk fekvő két kötetben, melynek tartalmát nehéz, illetőleg nagyon is könnyű elmondani, csak-hogy nehéz az olvasóval megértetni, hogy e tartalommal lehetséges volt valamit írni, mit beszélynek nevezhetünk el. Közös vonásuk ez íróknak továbbá, hogy a cselekvény iránt souverain megvetéssel viseltetnek, — elég nekik egy jellemvonás, egy furcsa adat vagy ötlet; sajátyszerű tehetségknél fogva ily csekély tárgyból is képesek érdekes és vonzó rajzot alkotni. De persze, ez eljárás könnyen vezet modorosságra, és én elhiszem, a mint tapasztaltam is, hogy az ember folyvást nem olvashatna ily dolgokat, mint folyvást nem ehetik crémet, míg ellenkezőleg pl. Boccaccio vagy Heyse novelláinak olvasásába még nem únt bele senki. Tehetségek e sajátyszerű irányánál fogva ez írók természetesen nagyobb alkotásra nem képesek, s így regényeik alakban ó divatúak, csak az olvasó meglepetésére és elámitására számítók, mint művészi egészek ki nem elégítők, sőt részben bosszantók, — de egyes szépségekben valóban gazdagok. Közös vonásuk e humoristáknak végre az is, hogy ízlésök igen csekély értékű; amerikai és az amerikainál is vastagabb gyomor szükség arra, hogy minden alkotásukat megemészse az ember. Alább, ha Twainről szólok, fölhozok egy-két példát ez iteitem igazolására.

A három írónak e közös vonásai mellett egy kissé nehéz önálló, egyéni sajátságait meghatározni. Harte legközelebb áll az európai légkörhöz, ő, úgy látszik, legtöbbet olvasott európai dolgokról, s én hajlandó vagyok nagy népszerűségét, legalább részben, azon körülménynek is tulajdonítani, hogy beszélyei leginkább megközelítik az európai alakot. Hartet

hogy többet is olvastam tőlök, mint a mennyit a két kötet tartalmaz. De nem hallgathatom el azon megjegyzést, hogy Aldrich és Twain munkái közt számos darab van, melyek jobban megérdemelték volna a lefordítást s megérdemlik, hogy le is fordíttassanak. — H.

azonkívül műveinek tárgya is jellemzi, a mennyiben, mint említettem, szűk körben mozog, valamint azon egyik legfényesebb jelessége, hogy bámulatos mester a tájfestésben. Jellemrajzai távol sem oly sikerültek, mint a kaliforniai vadregényes tájak képei, melyek még különben igen gyöngeregényében is nagyszerűek, valóban remekek. Aldrich a kedély világát szereti és tudja rajzolni; nála is eltűnő csekélység a cselekvény, helyébe az emberek gondolkodásának és érzésének mélyen átértett képei lépnek. Aldrich, úgy látszik művelt ember, kit lélektani problémák vonzanak, annyira vonzanak, hogy a kedélyvilág hullámzásainak detailszerű rajzaiban néha egészen belevesz az elbeszélés. Alakilag még primitívebb, mint Harte; beszélei közül egy sem érdemi meg e nevet, regénye azonban, bár emlékeztet *Conroy Gáborra*, ennél alak, fölfogás és irány tekintetében jóval értékesebb. Twain ez írók közül a legeredetibb s legkevésbé székely. Ha életéről és fejlődéséről nem is volna tudomásunk, már művei alapján is mernők róla állítani, hogy olvasással nem sokat törte a fejét, hogy előítéletei nincsenek, mert jóformán nem tud semmit. Innen van, hogy munkái alakilag a legkezdetelegesebbek, hogy ízlése helyenkint valósággal brutális, hogy nézetei néha megdöbbenőleg korlátoltak. De műveletlenségéből származik, részben legalább, eredetisége, közvetlensége, szeretetre méltósága is; humora pedig határozottan elevenebb és egészségesebb, mint akár Harteé, akár Aldriché, ha itt-ott nem is ártana neki egy kis óvilági politura.

Az elmondottak után rövidre szabhatom az előttem fekvő két kötet ismertetését. Az első, mely Aldrich munkáiból ad mutatványokat, hat kisebb rajzon kívül egy hosszabb (149—346) beszélyt, illetőleg regényt tartalmaz. Az előbbiekből közül főleg sikerült *A vasgyuró*, egy kis gyermeknek pompás humorról ecsetelt rajza; *Helyes*, egy hallgatag, a sorstól üldözött embernek jellemzése, mely a maga nemében teljesen kikerekített egész; és *Daw Marjorie*, melyben egy nyughatatlan, békétlen beteget úgy gyógyít meg egy távollevő barátja, hogy leveleivel beleszeretteti egy nőbe, a ki természetesen nem is existál. De a többi rajzok (*Mehetabel kisasszony fia*, *Rivermouthi regény*, *A halottak közt*) szintén elolvasásra méltó beszélykéek, melyek az európai novellistika termékeit eredetiségben messze túlhaladják. Aldrich regénye, *Paljrei Prudence*,

compositiójában annyiban elevenen emlékeztet Harte *Conroy*-jára, a mennyiben leginkább az olvasó meglepetését, váratlan és csattanós combinációk fűzését tartja szem előtt. De tartalmilag a jellemrajzokat, az emberek kedélyvilágának leírását, a fölkarolt lélektani problémákat illetőleg messze túlhaladja Harte művét, melyben, egy-két gazemberen kívül, csakis torzképeket talál az olvasó. Főleg sikerült a regény hőse, Prudence. Ezt egy John nevű fiatal ember szereti, Prudence viszonzza szerelmét, de nem mutatja. John nagybátyja szintén szereti a szép leányt s így összeütközésbe jő az ifjúval, kinek távoznia kell. John az aranykeresők közé megy s Prudence majd hogy mássá nem lesz, midőn John épen az utolsó perczben, de még jókor megérkezik. A kettőből természetesen boldog pár lesz. A compositióban van elég, a mi európai olvasónak nem tetszhetik. Csak egyet említek. John Kaliforniában barátot lel, kit teljesen megkedvel; de ez utóbb megcsalja és elhagyja őt. Azalatt szülővárosában meghal az öreg lelkész (mellesleg mondva, a regény egyik leggyönyörűbb alakja) és helyébe egy fiatal, igen kedves ember lép, ki egyszersmind hatalmas egyházi szónok. Az új lelkész beleszeret Prudencebe, és ez is megkedveli őt, midőn John még jókor hazatér és a jeles fiatal lelkészben fölismeri — hűtlen, gaz barátját! Ez nagyon tetszhetik Amerikában, de Európában az ily csattanós combinációk csak a füzetes colportage-irodalomban szokásosak; műveltebb olvasó méltó megbosszankodással fogadja az ily meglepetéseket, melyek semmiféle művészi vagy lélektani eszme által nem indokoltak. De, mondom a compositió mellékes dolog, fődolog a gondos, plastikus jellemzés, főleg Prudenceé, kinek alakját nem felejtí el egyhamar az olvasó. Kár, hogy a hely szűke nem engedi, különben kiírnék egy pár gyönyörű részletet. Most csak figyelmeztetem az olvasót Prudence első föllépésére, John-tól elbúcsúzására, első találkozására az új lelkésszel, és azon meghatóan szép jelenetre, melyben a két érzés közt ingadozó leány a lelkész kívánságára egy románczot énekel és ennek tárgya fölébreszti benne John képét, úgy hogy vissza nem fojthatja viharosan ébredő régi szerelmét és félig magánkívül fut ki a szobából. A számos szellemes és mély nézetet, megfigyelést és gondolatot az ember föl sem tenné a szerzőről.

De a mily gyarlók Aldrich compositiói, Twainnél ilye-

neket sem találunk. A második kötet, mely az ő műveiből tartalmaz mutatóványokat, legterjedelmesebb és egyszersmind legértékesebb darabja *Nevadában*, 135—399. l.) önéletrajz, oly humorral írva, mely ritkítja párját. Kár, hogy ez elbeszélésből, a tárgy természeténél fogva, kivonatot adni lehetetlen; de ismételjük, nincs, ki e pompás históriát a legnagyobb élvezettel el ne olvasná. M. Twain (eredetileg: Samuel Longhome Clemens) ez ősszel lesz 40 éves. Keveset tanult könyvekből, annál többet az életből. A fiú korán elárvult; ezután nyomdász lett és ép oly szorgalommal használta föl az e foglalkozása körül kínálkozó művelődési alkalmat, mint annak idején Franklin Benjamin. Midőn beleúnt a nyomdászatba — Twain akkor 17 éves volt — matróz lett és vagy hét esztendeig volt kormányos a Missisippin, St. Louis és New-Orleans közt, míg testvére 1860-ban a Nevada-territorium titkára (Lieutenant-Governor) lett. Twain maga írja le e nagyhangzású és igen fontos hivatal nyomorúságát; de távolról csak a fényt látta s így magántitkárává szegődött testvérenek. Midőn azonban észrevette, hogy a dicsőséggel nem jár pénz, és meghallotta, hogy Nevada, mint mondani szokták, csupa ezüst, maga is, oda hagyva testvérét, ásót ragadott és ezüstöt ment keresni. Ez életét írja le *Nevadában* cz. művében, mesterkéetlen egyszerűséggel, de megragadó hangulattal. Természetes, hogy a sok ezüst-keresésnek és találásnak zérus lett a vége; oly szegényen tért vissza, a hogy útra indult. Most kezdett irkálni, de neve csak 1864 óta lett ismerttebbé, midőn San Franciscóban, hol egy ideig egy lapot is szerkesztett, a rendes hírlapírók sorába lépett. További életpályája nem tartozik ide; csak föl- említem, hogy 1866-ben a Sandwich-szigeteket és egy évre reá Európát látogatta meg. Mind a két útját leírta; természetes, hogy az utóbbi úti rajz az érdekesebbik; Twain itt is bebizonyítja, mit minden művéből láthat az olvasó, hogy semmit sem tanult, de éles látású szemlélő, van józan ítélete és igen egészséges humora. Jelenleg vándor-fölolvasásokat tart, a mi Amerikában, úgy látszik, igen jövedelmező üzlet.

Nevadában című művében természetesen csak nevadai élményeit beszéli el, de éppen ezek a legmulattatóbb históriák, melyeknek előadásában az író teljes szeretetre méltó egyszerűsége és közvetlensége annyira vonzza az olvasót, hogy nolens volens megszereti ezt a bolondos embert. E mellett

igen sikerültek, sokszor elevenen (de nem kárukra) Harteére emlékeztető gyönyörű tájfestései, melyek főleg a hangulat és színezés hatalmával ragadják meg az olvasót. E műben azonkívül a tárgy maga is fölötte érdekes. Nevadát épen akkor vették föl az Egyesült államok territoriumuk sorába, midőn Twain mint testvérének titkára oda érkezett. A humorista elbeszélése tehát egy egészen új állam létrejöttét és consolidálását adja elő, — kifogyhatatlan humorral ecsetelve e processus épen nem kedélyes lefolyását, mely a mellett, hogy igen mulattató és érdekfeszítő, még valósággal tanulságos is. De, mondom, itt nem lehet kivonatozni; azért még egyszer melegen ajánlom ez elbeszélést olvasóinknak.

Twain kisebb elbeszélései alakilag teljesen primitívek; se fülök se farkuk, mondaná egy gymnasista, ki költészettanából épen betanulta a beszélyről szóló szakaszt. Twain kezdi elbeszélését, a hol neki tetszik, és végzi — dehogyan végzi, hisz' a legtöbbször nincsen vége, csak hogy nem beszél tovább. Illetőleg nem is ő beszél el, hanem — és ez igen emeli érdekes voltukat — elbeszéli valami eredeti alakkal. Ez a rhapsoda már most sokat iszik mesélés közben és az elbeszélés közepett egyszerre elalszik; vagy kihívják és ott hagyja publikumát mint Szent Pál az oláhokat; vagy egyszerre kijelenti, hogy elfelejtette a folytatást, — szóval a históriák végét ritkán hallja az ember. De daczára ennek a rajzok, a jellemzések, a humoros előadás, az egészséges világnézet — mind oly jelességek, melyeket az ember a világért be nem cserélne Mühlbach Luiza kerekded alakjáért.

A második kötet 14 kisebb művet tartalmaz, köztök egy pár igen kitünőt; ilyenek *Smiley Jim híres békája*, vagy *Markisz a hazug* vagy *Érzékeny történet* stb. Pompás a *Julius Caesar meggyilkoltatása*, egy korabeli hírlapíró által amerikai reporter-stilusban előadva. Főnt említettem, hogy Twain humora néha izléstelen, hogy túlcsap az élvezhetőség határain. Íme két példa. *Aurélia völegénye* című beszélyében, a hős egy csinos fiatal ember; Aurélia maga szép fiatal leány. Megtörténik az eljegyzés, boldog a pár. Ekkor himlőbe esik a völegény és borzasztó csúf lesz, de Aurélia hú marad hozzá. Az összekelés előtti napon kútba esik a ragyás ifjú és eltöri a lábát, melyet amputálni kell, de Aurélia híve marad. Elnapolják az eljegyzést, de a balsors nem nyugszik: az ifjú

elveszíti egymás után másik lábát, mind a két karját s az egyik szemét is, sőt befejezésül az indiánusok elfogják és lehúzzák a fejbőrét, de Aurélia híve marad, csak hogy végül levelet intéz Twainhez, mint egy lap szerkesztőjéhez, melyben tanácsát kéri. Kényes dolog, mondja humoristánk. „Az adandó választól függ egy hölgy teljes életboldogsága, s érzem, hogy roppant felelősséget raknék vállaimra, ha határozott véleményt kockáztatnék e kérdésben. Hát ha megkísértenék újra fölépíteni a hiányzó részeket? Ha Aurélia a költségeket viselni képes, akkor lássa el jegyesét falábakkal és fakezekkel, üveg-szemmel és parókával, és aztán engedjen még halasztást számára, — mondjuk kilenczven napot, de egyetlen nappal sem többet, s ha e határidő alatt nyakát nem szegi, menjen hozzá nőül és viselje a következeseket,“ és így tovább. Végül hozzá teszi még, hogy a völegény részéről „ugyan leggyakorlatibb gondolat az lett volna, ha nyakán kezdi és legelőször is azt töri ki; mivel azonban tanácsosabbnak látta egy más politika követését, azt hiszem, mi legkevésbé kárhóztathatjuk őt, ha ez neki élvezetet okoz.“

Ez amerikai gyomornak szánt humoron még jóval túltesz a *Kannibálok a vasúti kocsiban* című história. Twain ismét beszéltet egy embert, ki 1853-iki deczemberben St. Louisból Chicagóba utazott. Útközben havazni kezdett, a vonat hófuvatagokba került és egy lépést sem mozdulhatott. Az élelmi szerek elfogytak, közelgett az éhhalál, — emberhúsrá került a sor. Az volt a kérdés, kin kezdjék. Parlamentáris komolysággal fogtak a tárgyaláshoz; ajánlottak egyes egyéneket, de ezek el nem fogadták a megtiszteltetést. Végre bizottságot küldtek ki, ez referált, roppant debatte fejlődött ki, — szóval, az ember agyonnevethetné magát a parlamentáris formák e hatalmas kigúnyolásán, ha az undor össze nem szorítaná gégéjét. Az úti társaság végre elfogadta a bizottság javaslatát és előbb Harris, aztán Messik urat ette meg. „Harris úr — beszélteti Twain az útast — valóban ízletes falatokkal szolgált. Meglehet, hogy kissé nagyobb gonddal, tökéletesebb sültet is szolgáltatott volna, de mondhatom, hogy életemben még sem ettem ízletesebbet. Messik szintén elég jó volt, bár kissé sajátságos ízű; de ha tápláló, ízletes czombhúsról van szó, még ma is Harrisra szavazok. Messiknek is voltak jó tulajdonai, — nem tagadom — de egy mumia ép

oly alkalmas lett volna reggelire. Sovány volt és rágós. Ah, mily rágós volt! Nem is képzelheti —“ és így tovább még két oldalon. Végül e megjegyzéssel búcsúzik el az érdekes mesélő Twaintől: „Ha valamikor időt szakíthat magának, nagyon szívesen látom néhány napra jószágomon. Valódi rokonszenvet érzek ön iránt, Twain úr. Azt hiszem ép oly jóízűnek találánám önt, mint Harris urat. Jó napot uram, és jó utat!“ Ez a humor émelygést okoz egy európai olvasónak, ki kevés vigasztalást talál abban, ha egy utóiratban kisül, hogy a mesélő — örült, illetőleg egészen józan ember, de ki egy veszedelmes utazás alkalmával kiállott félelem következtében abban a rögeszmében szenved, hogy ő emberhúsból volt kénytelen jól lakni.

De elég ebből ennyi; az elmondottak már is egy kissé hosszúra nyúltak. Azért még csak annyit mondunk, hogy e rajzokat nem tekintheti senki a beszély vagy regény mintájának; de a ki megúnta sentimentalis szerelmi históriáinkat, melyeket maholnap a serdülő leánykák is unalmasaknak fognak találni, és eredeti, sajátyszerű életet akar eredeti és sajátyszerű előadásban, áthatva egészséges, a világ sok bajával kiengesztelő humortól, olvasni, annak melegen ajánljuk az *Amerikai humoristákat*, melyekből, szeretnők, ha minél többeket és minél többet ültetnének át irodalmunkba, mely az ilyen fölfrísítő elemre nagyon is rászorúlt.

HEINRICH GUSZTÁV.

ÚJABB KÖLTŐI BESZÉLYEINK.

A költői beszély kezd divatos műfaj lenni nálunk. A múlt évtizedben alig jelent meg kettő-három, újabban egy évben is többel ajándékoz meg bennünket költőink termékenysége. Most is három költő lépett föl e téren, egy régiebb s két egészen új: Vajda János *Alfréd regényével*, *) Bulla János a *Tündérörcvel* **) és Koroda Pál egy egész kis gyűjtemény-

*) *Újabb költemények*. Irta Vajda János. Buda-Pest, 1876. (*Alfréd regénye*: költői beszély, *Végtelenség*, *A kárhozat helyén*, *A vauili erdőben*: lyrai költemények.)

**) *A tündérörc*. Regényes elbeszélés hét énekben. Irta Bulla János. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1876.

nyel. *) Követi-e a törekvést siker, a mennyiség arányban van-e a minőséggel, az egészen más kérdés; annyi bizonyos, hogy e költői beszélyek egy s más oldalról jellemzik napjaink költészetét s így minden esetre figyelmet érdemelnek.

Vajda Jánost harmincz év óta ismeri a közönség. Mint lángész lépett föl, maig sem mondott le ez igényről, sőt legújabb munkájában jobban ragaszkodik hozzá, mint valaha. Verses előszavában különös, szokatlan, csodálatos történetnek nevezi költői beszélyét s előre megmondja, hogy vakmerőségéért alkalmasint vesszöt fog futni az. akadémiái kritika fegyelmezett rabszolga népe között. Taineből vesz mottót, a ki *Olaszországi utazásában* a többek között megjegyzi, hogy az emberi leleménynek nincs határa s a szabályok megsértésével is lehet tökélyes művet teremteni. Valóban az emberi lelemény határtalanságát bajos tagadni, de vajon a különböző művészeti iskolák szabályain kívül nincsenek-e a művészetnek, mint a természetnek, örök törvényei is, a melyeket épen a lángész szokott leginkább betölteni. Az ízlés módosúl; az iskolák és korok divatos szabályai változók, de az örök szép lényege változhatatlan. Sophocles és Shakespeare drámája két különböző forma és rendszer, de mind a kettő az emberi szív megindító rajzát tárja föl. A költő mindent merhet, de a természethez és az emberi szívhez, a melyet rajzolni kell, nem lehet hűtelen s a célt, a melyet maga elébe tűzött, csak oly eszközökkel érheti el, a melyek azzal nincsenek ellenkezésben.

Mi épen nem tiltjuk meg Vajdának, hogy valami szokatlanba fogjon, de bizonyára megkívánhatjuk, hogy gyönyörködtessen bennünket. Mit ér a szokatlan, a csodálatos történet, ha egyszersmind unalmas és ízetlen is? Mi nem bánjuk, ha Vajda a költői beszély új formájával lepi is meg a világot. csak tudja rajzolni a természetet, az emberi szívet és társadalmat. De épen az a baj, hogy mind ebből igen keveset találunk *Alfréd regényében*. Az egész cselekvény holmi bizarr véletlenül alapszik, a mi pedig a jellemrajzot illeti, az teljesen elhibázott, de úgy látszik, hogy a költő általában nem is törekszik ilyesmire, mintha azt a lángész méltóságán alul álló dolognak tartaná.

*) *Költői elbeszélések*. Irta Koroda Pál. Buda-Pest, 1877. Tettey. (*Démon, Világok alkotója, Arthur, Az igazak jutalma.*)

Alfréd úr, a mű hőse, csodálatos keveréke a hóbortos eszményiségnek s az állatias érzékiségnek. Komikain vagy humorosan tárgyalva talán lehetne belőle valami, de így semmi. Minden esetre inkább visszatetszést kelt, mint részvétet. Alfréd úr udvarol Izidórának, de ez kineveti. Ezért bújában megútálja az egész emberiséget, óhajtja bár vége volna a világnak s álomba szenderül. Álmában belép hozzá a halál; ennek elmondja, hogy nem bánja, ha meghal, de haljon meg Izidóra is, mert ha csak ő hal meg s Izidóra a más karjai közt él, hijába temeti el őt a föld kellő közepébe, ott is meghallja Izidóra szűz ajka első csókjának csattanását s úgy fellobban reá szíve, mint millió mázsa dynamit, szétdúlja a világot s legalább is egy miriad évre a halálnak nem lesz dolga. Erre a halál megszeppen, de hogy is ne, s oda adja neki kaszáját, bár Alfréd úr erre nem igen szorúlt, mert ha hatalmasabb a halálnál, bizony kaszája nélkül is szörnyű dolgokat vihet véghez. Alfréd úr a halál kaszájával kaszabolni kezdi az embereket, elébb a Duna-parton, azután a vácz-útczában, de hajh, ott találkozik Izidórával, bájai megbüvölik, a kasza kifordul kezéből és másodsor is Izidóra gúnykaczáját kell hallania. Azonban hogy s hogy nem, a világ Alfréd úr hősködése nélkül is pusztulni kezd. A föld inog, a tisztelendő úr a szószéken tengeri betegségbe esik, a szélvész a fákat gyökerestül kitépi, templomok, házak összeomolnak, az ősvadon meggyúl

S aljában összesült embercsoportok
 Fekete hullahalmi feküdtek
 Alig ismerhetőleg, mint kirántott
 S a szakácsné gondatlansága folytán
 Szálkástól összeégett sügerek.

Az egész emberiség kipusztúl, csak Izidóra és Alfréd maradnak meg, a ki egy új Ádám akar lenni. Izidóra ott szendereg virághímes átlátszó szövetben. Alfrédot elragadják „Izidóra ittasító rohamra lelkesítő bájai“; de ím egyszerre csak visszaretten, azt hiszi, hogy Izidóra meg van ölve, mert testén „a szív mögött vagy kissé még alantabb, nagyságra, színre egy epernyi bimbó, egy törszúráshoz teljesen hasonló“ sebhely látszik. Majd reá borúl, vonagló ajakkal csókolja a sebnak vélt jelt. Izidóra szégyentől és haragtól villámló szemekkel ébred föl és nagyot sikolt.

Eddig Alfréd úr álma, most következik már tulajdonkép regénye, a mely szint' oly ízetlen. Alfréd úr két hét múlva meglátogatja Izidorát, ismét udvarolni kezd s tréfából elbeszéli neki álmát; ez örömet hallgatja, de a midőn a törzsűráshoz hasonló sebhely emlegetését hallja, szégyentől és haragtól villámló szemekkel ijed föl és nagyot sikolt. Majd mosolyt erőltet, de nem tud uralkodni magán s izgatottan az előszobába lépő Kiátszky Oszkár dzsidás hadnagy elébe siet, s őt belső szobájába vezeti. Alfréd úr hallgatózik, hallja, hogy Izidóra Kiátszkyt nyomorúlt alávalónak nevezi. Kezdi érteni a dolgot; tehát a sebhely, a melyet álmában látott, csakugyan való, s most Izidóra gyanakszik, hogy titkát a dicsekedő hadnagy elárulta. Később maga a hadnagy is felvilágosítja Alfréd urat, a midőn lakására törve, tudakolja tőle, hogy kitől tudta meg a sebhelyet, egy édes pillanat e drága emlékét, a melyről eddig azt hitte, hogy csak maga ismerheti. Alfréd úr dühében úgy viseli magát, mintha ő volna a sértett fél. Pár-bajra hívják egymást, Alfréd úr megöli Kiátszkyt, azután utazni megy s lassankint kigyógyul szerelméből és csalódásából. Azonban külföldön találkozik Izidórával, a ki tagad mindent s a rút gyanút rágalomnak bélyegzi. Alfréd úr hisz neki, térdre esik előtte, de Izidóra ismét a régi, büszke, gögös, kérlelhetetlen, s csak arra várt, hogy ismét meghódítsa s megalázhassa őt. A fakepnél hagyott hős végre fölkel s így szól: „Most már kvittek vagyunk“, s többé nem látja őt.

Íme Vajda különös, szokatlan és csodálatos története. De vajon csakugyan oly szokatlan-e? A mű alapeszméje az volna, hogy egy mélyen érző szívre mily varázshatást gyakorolhat egy kaczer nő bája. Ezt Molière már ezelőtt két századdal feldolgozta *Mizantrop* című művében. Később mások is megkísérelték, s újabb meg újabb leleménnyel még ezután is meg fogják kísérteni. De hogyan dolgozta fel Vajda? Egy részvétre érdemes férfiú helyett egy futó bolondot rajzol, a kinek sorsa nem igen érdekelheti az embert. S vajon rajzolja-e csak egy vonással is úgy a nőt, hogy megérthessük az általa fölkellett szenvedélyt. Csak azt írja róla, hogy fehér volt, mint a Kordilerák hava, szemöldje sűrű fekete és lobogó láng a haja. Izidóra egy vörösés hajú báb, kellem és szellemi báj nélkül. Egyébiránt alig szól egy pár szót az egész beszélyben s a költő a helyett, hogy lelkét tárná fel, leginkább csak

átlátszó ruhaszövetével bajlódik. Tulajdonkép hiányzik e beszélyből a szív, a szenvedély rajza, mert Alfréd úr örült álma és féleszű éber töprengése a szenvedélynek nem annyira rajza, mint paródiája. A szerelmi mámorban harapott sebet is megtalálhatni Heinenál a *Hastingsi csatatér* című balladájában, midőn a hattyúnyakú Edith a halottak között erről ismer a Harold király holt testére. De Heinenál ez egy megható mellékvonás, itt pedig bizarr és frivol központ, a mely körül az egész cselekvény forog. Hogy az ember álma néha megvalósúl, ez ismét nem szokatlan, de hogy ebből álljon egy költői beszély egész leleménye, az, ha szokatlan is, igen szegény leleményre mutat, kivált oly költőnél, a ki az emberi lelemény határtalanságát emlegeti.

A cselekvénynél és jellemrajznál az elbeszélés módja és hangja sem sokkal különb. Alfréd úr maga beszéli el történetét, de nem annyira pathost vegyít gúnyorral, mint dagályt prózával. Nem mondjuk, hogy nem akad meg egy-egy sikerültebb hely is e beszélyben, de egészben véve a mű jellemvonása erőlködés érzésben, gondolatban és kifejezésben egyaránt. A költő erőteljes akar lenni s nyerssé válik, nagyot szeretne mondani s dagályba téved, vadászsza a maró gúnyt s majdnem azt a hatást teszi reánk, mintha káromkodnék. A fák és templomok neki fájó fogak, a melyeket fundamentomostúl tép ki a vihar; a szenvedély kályhafűtő ördög; az afrikai oroszlánok éhe és a bengali tigris vérszomja csak szűnyogcsipés okozta viszketegség az irigységhez és boszúvágyhoz képest, a mely hősét kinozza; kedvvel emlegeti a prózai szegénység rühelődző élczét; a dörgő vihart durrogónak nevezi. Izidóra arany haja úgy lobog, mint a midőn nyári éjben szakadatlan villámtűzben égni látszik föld és ég; balzsamos lehelete gyémántsívet megolvasztó kobó; Alfréd úr úgy mered maga elébe, mint egy ősvilági kövület és gyönyörvágya a rablánczát tépő tigris dühe. A mi tisztán nyelvét illeti, az jobb, mint hasonlatai; minden esetre jellemzetes, de kevés benne az erő és báj. Néha áradozó és nehézkes; nem igen fordultatos s kifejezései gyakran vagy feljebb vagy alább járnak, mint a hogy a tárgy megkívánná. Mondatai mintegy összetörve nyúlnak egyik jambus-sorból a másikba; a nyelv hangzatosságával, a verselés zenéjével nem sokat gondol vagy nincs hozzá elég ereje. És ezt a nyelvet, ezt a verselést tartja

a *Pesti Napló* egyrangúnak Arany és Vörösmarty nyelvével. Valóban csodálkozunk kellene rajta, ha nem tudnók, hogy a *Pesti Napló* a mióta Tóth Kálmánt a szerelmi lyrában Petőfi fölébe helyezte, az ilyesekben keresi az eredetiséget, az emberi lelemény határtalanságát.

Vajda költői beszélyéhez egy pár lyrai költeményt is csatolt, de ezek csekélyebb becsűek, mint régibb lyrai költeményei, a melyek között van néhány sikerült is. A *Végtelenség* című egy hosszú szentiváni énekszerű áradozás az örökkévalóságról, halálról és hitről. Formátlan költemény, a melyben több az elmefuttatás, mint a philosophia, s a homály, mint a mélység. A *Kárhozat helyén* nem egyéb, mint Alfréd regénye lyrai formában; legjobb az utolsó, a *Vaáli erdőben*, már egyszerűségénél fogva is.

Bulla Jánosnak több ízlése és elbeszélő tehetsége van, mint Vajdának, bár meg kell vallanunk, hogy a *Tündérőr* sem sikerült költői beszély. Különben Bulla nagyon egyenetlen tehetség. Van hajlama a humorhoz, játszik elemeivel, de nem tud valóban humoros lenni. Gondolatai néha meglepők, de többször köznapiak, épen mint nyelve és verselése. A nehéz ottava rímában itt-ott nagy technikai készséget árul el, de nem egyszer nehézkes, bágyadt vagy épen erőltetett. Nyelvében nem hiányzik bizonyos erély, fordulatosság, de kevés az önkénytelenség és kellem. Olykor emelkedni látszik, de hamar elhagyja ereje, biztossága. Rajzaiban nem hiányzanak a jó vonások, de nem igen tudnak képpé válni. Meséje bonyodalmat jól kezdi, de csakhamar elrontja. Ez művének legnagyobb hibája; hasonlít az a hegyi forráshoz, a mely alig kerülve meg egy pár halmot, alig futva át egy pár völgyzugot, ellankad és posványba vesz.

A *Tündérőr* összeolvaszt földet és eget, emberi társadalmat és tündérvilágot, mint a népmesék szokása, de nem annyira naiv, mint inkább elmélkedő és gúnyoros felfogással. Idyli és hősies, pathosz és sarcasmus, érzelmes és komikai váltakoznak itt tárgyban, érzésben és gondolatban, de nem találják meg a formát, a melyben kristályosodhatnának. A költő gondol, érez, de nincs vezéreszméje, alakítana, de nem tudja mit akar. A megindított bonyodalomból, bizonyos vezéreszmék nyomán, két irányban is válhatnék kerek mese, de a költő oly irányba sodródik, a mely semmihez sem vezet.

A mű hősnője Gyöngyvér, egy tündérleány, a kinek ha tündéröve elvesz, oda tündérsége és földi lényorszára jut. S csakugyan tündérövét elveszti egy deli ifjú, Adorján, miatt, a kibe bele szeret. Tündérország épen királynőjévé akarja őt választani, de Gyöngyvér nem térhet vissza többé hazájába, s kedvesével az adorjáni várban marad. Eddig minden jól megy, bár a fejlődő szerelem rajza egy kissé bágyadt s mögötte marad tündérország leírásának, a mely legsikerültebb az egész költeményben, de ezen túl megromlik az egész bonyodalom. Bulla előtt két út állott, vagy úgy rajzolni Gyöngyvért, mint a ki földi nővé válva, sok szenvedésen megy át, de szerelmi boldogságában feledi tündérországot és kibékül sorsával, vagy úgy, hogy finom természete, eszményies lelke nem bírja meg a földi küzdelmeket és elhervad. Természetesen mind két eszme oly bonyodalmat kívánt, a mely a szerelem, a társadalom ellentétei és összeütközéseiből szövődött volna. Bulla e helyett kalandot kalandra halmoz, a melyek úgy szólva csak történetesek, s nincs bennök semmi lélektani, eszmei jelentőség. Adorján nyanyis várába viszi föl a földi lényyné vált tündérleányt s nőül akarja venni, de nagybátyja és a házi pap bevádolják mint boszorkányt, s a szent szék máglyára ítéli. A szerelmes vőlegény mindezt tűri, a mi nem mutat nagy szerelemre. Gyöngyvért tündértestvére, Hajnalka, menti meg, épen akkor, a midőn a máglyára viszik s egy erdőbe helyezi el, a hová számára egy tündérpalotát varázsol, a melyben teljes biztonságban töltheti napjait s honnan legfeljebb csak egy hetedik fiú, burokban született, talizmános ifjú vihetné el. De Hajnalka testvéréért egyszersmind boszút akar állani s egy tatár khánt beütésre s az adorjáni vár ellen ostromra ingerel. A khán csakugyan a vár ostromára indul. Ekközben egyik vezére, Rizát, a ki heted fiú, burokban született s e mellett talizmánja is van, az erdőben reá bukkan Gyöngyvérre, elrabolja és a khánnak ajándékozza, a ki bele szeret. Az ostrom megkezdődik, a várbeliek kiesapnak, Adorján vitézül viseli magát, azonban a tatár khán halálos csapást mér fejének s ím azt Gyöngyvér fogja fel, a khán rabnője, Adorján kedvese. Adorján megszabadul, Gyöngyvér meghal, a tatárok elvonulnak a vár alól. Adorján eltemeti Gyöngyvért s bújában sírjánál megöli magát.

E bonyodalom és kifejlés nincs benső kapcsolatban az

előzménnyel és semmi nemű eszmét nem fejez ki; e mellett eltörpíti Adorjánt s általában a többi személy kiemelkedését is akadályozza. Maga Gyöngyvér is elveszti részvétünket, mindegy, akármi válik belőle, meghal-e vagy megél, többé nem érdeklődünk iránta. Nagy baj, ha az elbeszélő költő keveset gondol a mese lényegével. Bonyodalmat kezdeni könnyű, de jól folytatni és megoldani nehéz. Nem érdekes események és váratlan kalandok halmazában áll a valódi lelemény, hanem egy kerek, bármely egyszerű mese erős megalkotásában, ezt aztán lehet érdekes eseményekkel tarkázni, episodokkal tele szöni, de az események elvesztik érdekességüket, ha nem egy erős szervezet alkatrészei, az episodokból pedig soha sem válhatnak kerek egész.

Koroda Pál költői beszélőit talán emlitenünk sem kelletne, a mellőzés volna a legillőbb bírálat, de mégis szólanunk kell rólok, mert mutatják, hogy ifjabb költőink mind inkább csatlakoznak ahhoz az irányhoz, a mely költészetünknek legújabb betegsége. Lyránk már nem szívja többé táplálékát a népnemzeti elem hagyományos földéből, drámai és elbeszélő költészetünk nem igen veszi többé tárgyait a magyar társadalom múltjából és jelenéből, hanem bekalandozva a világ minden részét, idegen nemzetekhez fordul. Hagyján, még nem volna baj, ha e visszahatás, korábbi költészetünk talán túlságos nemzetiettsége ellen, valami életre valót tudna teremteni. De mit mondjunk arról az irányról, a mely Dantéval és Goethével akar versenyezni, a százados műveket mindennaposokká szeretné átvarázsolni, szűk látkörrel s kevés erővel a legnagyobb conceptiókat vadászsza s a mi egy-egy élet eredménye szokott lenni, azt egy pár hét alatt, húsz-huszonöt éves korban hiszi létre hozni. Ide járul még egy másik irány, a mely eddig inkább lyránkban volt itt-ott honos, de most erőt vesz elbeszélőinken is: a hőbortosság bizonyos cultusa, a mely arra készíti a költőt, hogy lehetetlen erényeket és bűnöket rajzoljon s a szenvedélyeket eltorzulásokban mutassa fel.

Koroda mind két iránynak a legtúlzóbb képviselője. A *Túlvilág komédiája* *) című művel lépett föl, a melynek se címét, se alapeszméjét nem érthetni. Drámai formában van

*) *A túlvilág komédiája*. Irta Koroda Pál. Buda-Pest, 1876.

írva, de nincs semmi nemű cselekvénye, fejlődése. A személyek összebeszélnek egy csoport badarságot, ennyi az egész. Ha valamit mégis kivehetni belőle, az nem egyéb, mint az, hogy a keresztyén isten a legdicsekvőbb, legkegyetlenebb és legléghább lény a világon; a derék emberek és a lángelmék Homéren kezdve Dantéig mind a pokolban szenvednek, a gazemberek pedig, ha lemorzszolták olvasójokat, a mennyországot élvezik. Nem kevés csodálkozásunkra a mű végén megjelen a Krisztus is, elsorolja a maga kitünő érdemeit s a végítélet napján vigaszt ígér a világnak.

De ha Koroda komédiájában az istent hitvány embernek rajzolta, mintegy kárpótlásul költői beszéleyeiben az embereket rajzolja most angyaloknak, majd ördögöknek, de folyvást örülteknek. Az *Igazok jutalmának* hőse egy pap, a ki mindenkivel jót tesz, a világ legjobb embere, de a kit épen egy jó tette miatt elrágalmaznak. Könnyen kitisztíthatná magát a rágalmakból, de nem teszi. Anyja elhagyja, jó emberei elfordulnak tőle; nincs mit ennie, egyik hallgatójához fordul, de ez még egy falat kenyeret sem ad neki; a szomszédfaluba megy egyik paptársához, ott épen lakoma van, de őt le nem ültetik, a konyhába útasítják, így nem akar enni, kifekszik a hóra s ott meghal. A *Démonban* egy nő, Adél, szíve ellenére férjhez megy egy gazdag emberhez, hogy szülőt a nyomortól megmentse. Azon kezd a házas életet, hogy férjét a legdurvábban szidja, sőt midőn gyermeke születik, ezt is csak félig szereti, félig pedig gyűlöli. A férj megúnja a dolgot s egy más asszonynak kezd udvarolni s találkozást is nyer tőle, de ennek mostoha leánya besúgja ezt Adélnek, a ki meglepi őket. A férj neje lábához borúl, örvend, hogy félti; Adél otthon tetteteli is mintha szeretné férjét, de aztán kikaczagja. Így telnek évek, gyermekök nőni kezd; a nő, hogy boszantsa férjét, a gyermek nevelőjével kaczerkodik, sőt férjeszemeláttára nyakába borúl. A férj erre kést ragad, át akarja döfni Adélt, de a fiút döfi át, a ki anyjára borúlt. A férj kétségbeesésében megőrül, a nő pedig megátkozva az istent, vízbe ugrik. A *Világok alkotójában* Alice alig várja férje, a tábornagy, elútazását, hogy költő kedvese nyakába borúlhasson s elszökjék vele, de meglepi két grófnő látogatója. Alice ezért nem jó zavarba, bemutatja kedvesét s csak azt bánja, hogy nem szökhetett el, pedig úgy látszik, hogy ebben az a két hölgy nem akadályozta volna,

vagy eltávoztok után kényelmesen végrehajtható lett volna szándéka. Hogy hogy nem, Alice nem szökött el, megvárta férjét. Nagy estély van nálok. A társaság Alice viszonyáról beszél, ezt a férj is meghallja és nejének szemrehányást tesz. De ez valópert emleget, a belépő költőt megcsókolja s bemutatja mint jövendőbelijét. A költő összetűz a tábornaggyal; párbajt vívnak, ott az estélyen. A költő elesik, a nő kardjába dől és meghal, a költő pedig feltámad, mert sebe nem volt halálos s könnyen kiheverte a bajt. Az *Arthur* című költői beszélcinek Arthur a hőse, egy elvetemedett kéjencz, a ki halálos ágyán gúnyolja nagybátyját, a kitől tömérdeket örökölt; aztán orgiákat csap korhely pajtásaival, szórja a pénzt, de egy leányt megszeretvén, a ki őt nem szereti, megcsappan a kedve. Orgiáin nem ízlik a bor, egy szép fiatal leányt drága pénzen megvesz, egy szép özvegyet elcsábít férje koporsója mellől. De mindez nem enyhíti s végre a szerző szerint szerelmi bánatjában, szerintünk pedig a korhelység következtében, megőrül.

Íme a tárgyak. Hát még minő a tárgyalás. Minő magán és párbeszédeket hallunk. Azt hiszi az ember, hogy az örültek házában van. Vajon ez a hatás volna-e a költészet célja? Koröda Pál, úgy látszik, ily meggyőződésben van.

GYULAI PÁL.

NÉGY FIATAL LYRIKUS. *)

Csak három éve még, hogy e folyóiratban a legújabb magyar lyráról szólva, **) az akkoriban föltűnt fiatal költőket teljesen igyekeztem (legalább futólagos említéssel) elősorolni. S íme, mikor ma már négy fiatal lyrikus összegyűjtött költeményeit lapozom végig, közülök három annyira új név, hogy előbbi vázlatomban még csak elő sem fordúlt; egyik volt csak mint kezdő, megemlítve. Az akkori legújabb magyar lyrát

*) Endrődi Sándor: *Költemények*. Kiadta a Petőfi-társaság. 1877. Gróf Zichy Géza: *Költemények*. Kiadta a Petőfi-Társaság. 1877.— *Újabb költemények* Várady Antaltól. Budapest, Franklin-társ. 1877.— *Örtüzek. Költemények*, írta Bartók Lajos (Don Pedrő). Buda-Pest, 1877.

**) *Budapesti Szemle*. Ötödik kötet (1874. 9-ik szám).

még újabb váltotta föl, nevekben legalább. Mutakozik-e az akkorihoz képest valami haladás is bennök? jelölnek-e új korszakot a legújabb lyrában? Mikroskopi vizsgálattal kellene eldönteni; de úgy tetszik nekem, hogy mégis van haladás, ha kevés s alig észrevehető is. A szertelenkedés és színfalszag-gató álpáthosz, a követelő üresség nem oly divatos már ma, mint a mikor még Benedek Aladár vitte a „legújabb magyar lyrában.“ Az előttem fekvő négy gyűjtemény közt az első helyre sorozottnak szerzőjét, Endrődi Sándort is, ahhoz az iskolához soroltam akkor, de már akkor mondtam, hogy tehetségesebb társainál s reményemet fejeztem ki, hogyha kiforrija magát s megtisztul a túlzás és nagyzás hibájától és kibontakozik a ködös, homályos légkörből, melynek súlya alatt nyögött, számba vehető műveket várhatunk tőle.

Reményemben nem is csalódtam egészen. Endrődi, bár még most is a fejlődés korát éli s tehetsége még többre képesíti, mint a mennyit eddig elért: már is egyike fiatal lyrikusaink jobbainak. Érzése van, ha szűk körű s kevésbé változatos is, és annak néha megkapóan tud hangot adni, sőt a szenvedélyig is fölemelkedik. Eleven fogékonysága van a természet mély csöndje és viharos hangja iránt s ha benyomásaikat a költészet hangjára fordítja át, festései élénk színezetűek. A nyelv zenéje, zsongás-bongásával, változatos-ságra képes hangszert talál lelkében, melyen olykor erővel s lágysággal is tud játszani. Bár eszmeköre korlátolt, de erkölcsi érzete általában tiszta, s az a rajongó eszményiség, a mely előmlik költészetén, még túlságaiban jótékonyan hat lelkünkre annyi elfásult, rideg, sőt póriás kedély köznapi s alant mászó hangja után.

Mi az oka, hogy ennyi előnye mellett sem nevezhetjük Endrődöt valódi költőnek? hogy kötetét letéve kezünkől, nem érzünk maradandó benyomást lelkünkben?

Endrődi, mit fiatal költők ritkán kerülhetnek el, sokkal többször játszik idegen húrokon, talán öntudatlanul, mintsem önálló költői egyéniség hatását tehetné az olvasóra. Majd Hugo Viktor erőteljes, a sors és társadalom ellen majdnem vádbeszédként hangzó, istennel és gondviseléssel perlő hangjának gyöngé és föleresztett visszhangját halljuk nála; majd Heine játszi kedélyének s élénk sarcasmusának utánzójául látjuk őt. A hangulatok, érzelmek sőt eszmék e kölesönvétele

annyira megy, hogy egyes darabokban, mint a *Contra sylvas* (130. l.), *Az istenek előtt* (160. l.) címűekben, mintha csak Hugo —, másokban, pl. a *Révészlegényben* (116. l.) az *Emlékszel-e* (185. l.) címűben, mely különben az egész kötetnek talán legsikerültebb darabja, mintha csak Heine fordítását olvasnók. A *Memento mori* (89. l.) eszmében, hangban Petőfi *September végén* című költeményére emlékeztet. Csakhogy Petőfi nem írta: „Holnap nem-e omolsz sírom fölibe?“ mint Endrődi „Holnap nem-é sírunkra hajtja le . . .“

De mondom, fiatal költők e bajt ritkán kerülhetik el. Nagyobb baja ennél Endrődinek az, hogy érzelem-világa fölötté szűkkörtű, szegény; szenvedélye mondhatni egyhangú. Nem mondhatjuk, hogy örökös borongása és fájdalom holmi szenvelgett világ-fájdalom volna, mert őszinteségét, néhány jobb darabjában legalább, semmi okunk nincs kétségbe vonni. De ez az örökösen egy hangulathoz, egy érzelmi körhöz ragadtság, egész az elbágyadásig, kifárasztja az olvasót és azt okozza, hogy az egész kötet átolvasása után csak egy uralkodó — és pedig éppen nem kedves hangulat benyomása marad hátra, melyből, mint az egész tájt borító sűrű nehéz ködből a tárgyak — nem bírnak kiválni az egyes érzelmek, helyzetek képei s minden egy nyomasztó hangulatba foly össze.

Ez az egyhangú színezet, vagy inkább a színezet hiánya uralkodik Endrődinek még azokon a költeményein is, melyekben lelkének valamely nagyobb és valódi megindulása keresett hangot, s egy percze meg is találta, de csak hogy a költemény végével ismét visszaessék uralkodó hangjába, mely miatt nem képes erős és befejezett alkotásra. Oly költemények pl. mint a *Csillagos éj* (22. l.) mely erőteljes hangulattal kezdődik s merész festéssel indul meg, vagy a *Vasúton* (97. l.) mely az éj rémességét, a gyors és vészes haladást, a rhapsodia megkapó alakjában rajzolja, a *Hajnali óra* (85. l.), melynek elégiai hangja sikerült, a *Bolygó hollandi regéje* (211. l.) melyet jól választott allegorikai földolgozásra, de befejezésében eléggé kiélesíteni nem bírt: hangjok, festései vagy egyes sikerült részleteik mellett is, azt a benyomást teszik utóljára, hogy szerzőjük nem tudta kellőleg megalkotni s érvényre emelni bennök az eszmét, melynek kifejezésére tárgyait választotta.

A benső forma, a bevégeztség hiánya, a mi Endrődinek

még legjobb darabjaiban is lehangolóan hat reánk, kétséget ébreszt az iránt, hogy annyi szép tehetség mellett, melyek mind szükségesek a lyrikusban s elemekül szolgálhatnak a költői tehetségnek, meg van-e benne az, a mi valamennyit összetartja, az alkotó erő, a mely a költői érzést és eszmét formába önti, alakítja, szóval költeményt teremt. Az a körülmény, hogy azok legsikerültebb költeményei, a melyeket idegen minták után dolgozott, kétkedésünkben még jobban megerősít.

Gróf Zichy Géza, kinek jóval vékonyabb füzetét szintén a Petőfi-Társaság adta ki, sokkal igénytelenebb költő. Ő a köznapi élet pillanatnyi, aprólékos benyomásainak a költője — s ebben áll előnye és hátránya. Előnye a közvetlenség és őszinteség, melylyel nemcsak csinált és hazug, — de még keresett érzelmeket sem dalol. Lyrája a család legszűkebb körében, a haza és természet iránti gyermeteg, naiv szeretet érzelmei közt mozog s talán egyszer sem téved a felhők közé, hol villámok cikáznak, de a gyöngye agy megszedül, egyszer sem vész el a kétely és borongás ködébe, hol az alakok csak azért látszanak nagyszerűeknek, mert körvonalaiuk elmosódnak. De ugyane sajátjaiból ered költészetének nagy hátránya is. Az élet mindennapiságának nincsenek nagy és mély benyomásai s gyakran oly semmiség is hat pillanatnyilag, a miből a következő percz már semmi benyomást nem őriz meg. Zichy Géza pedig válogatás nélkül vesz daltárgyúl mindent, a mi pillanatilag hatott rá. Eszméje sokszor csak ötlet s annak is köznapi, érzése sokszor minden mélység és melegség nélkül van, csak úgy átsuhan szívéen, mint egy rezgő lomb árnya az arczon. Ő azonban megénekli, vagy jobban mondva egy kis verset csinál belőle, egy, két, vagy négy versszakost, a mint épen jó. Mert oly sekélyes kis tartalom, a mi nála néha verssé alakúl, nem is érdemes, de talán nem is alkalmas igazi belső alakításra, hogy feje, keze-lába legyen. Midőn ezt mondom, nem sorszámra mérem a verseket, mert oly apróságok is, mint a *Deák Ferencz halálára* (28. l.), *Egy asszony halt meg* (30. l.) az *Új Orfeus* (60. l.) lehetnek sikerültek, talpra esettek, s ezek valóban azok is; hanem mérem az eszmét és érzelmet belterjileg, s ez a mi a Zichy Géza költeményeiben sokszor nagyon is fogyatékos.

Nagyobboeska alkotásaiban, románcz és ballada-félék-

ben, még kézzel foghatóbban kitűnik Zichy Géza költészetének leggyöngébb oldala, a valódi forma-érzék hiánya. Nemcsak a külformát, rhythmust és rímelést értjük — bár e részben is sok a kívánni való még, a mit egyébiránt a gyakorlat előbb-utóbb megad; hanem értjük a műfajok belső formái iránti érzék gyöngeségét nála. Dalai ritkán kerekednek ki igazi dallá; románczai s balladái a szerkezet lazasága, az előadás szaggatott homályossága s az elbeszélés s különösen a párbeszédek elnyújtottsága hibáiban szenvednek. Legsikerültebb köztök a *Temetés külföldön* (25. l.); melynek hangja meleg, formája szép és jól végig vitt, a kép, melyet fest, igaz érzéstől áthatott. De befejezése csaknem torzzá válik. A költő a szegény honvéd sírjánál egy deszkadarabra vagy zsindelyre egy áldást ír s azt utána dobja a sírba, mert:

„Jobban nyugszik ő ez alatt,
Magyarúl van írva.“

Ez a fára írás nagyon neveléses. Bár legalább levélre írná. De legjobb volna, ha nem is írna semmit, hanem mondaná ima vagy áldás alakjában s egy könyvet hullatna az idegen por közé. Elbeszélő költeményei közt egy nagyobb is van, a *Szegény János* című, melyben nem igyekezvén balladai szigorúbb formára és drámaibb szerkezetre, az alapeszme és a főalak naivságához jól talál az elbeszélés népies hangja is, s bár a hős együgyűsége és élehetlensége kétségkívül túl van hajtva, s a mi nagyobb baj, nincs elég humorral tárgyalva, — s épen azért igazi mély részvétet maga iránt költeni nem képes, hanem csak azon — épen nem költői hangulatú szánalmat, a melylyel a bárgyúk iránt viseltetünk — de alapjában nemes lelkülete s végre önfeláldozása egészen kibékít vele s költőjével. Nem mondhatunk hasonlót a füzet másik nagyobb darabjáról, *Az emberiség epilógjáról* (81. l.), mely, drámai formában írva, kivált a második részben egyes jobb részletek s erőteljes hangok mellett is, teljesen eltévesztett kísérletnek mondható, melyben egy még fiatal s kiforratlan és meg nem izmosult tehetség, erejét fölülmúló föladattal küzd, melynek még alapeszméjét sem bírta tisztába hozni önmagával, annál kevésbé érvényre juttatni a transcendentális költői alakban.

Várady Antalról igazságtalanság volna csak az előttünk fekvő *Újabb költemények* után mondani ki ítéletünket. Rövid

de mozzanatokban elég gazdag pálya áll már mögötte; előtte kétségkívül még hosszú, mert sokkal több benne a költői dicsvágy, hogy sem annyi siker mámorából, a mennyit eddig is elért, egykönnyen kibontakozhatnék. Az előttünk fekvő kis kötetke eddig a legutolsó, de épen nem a legsikerültebb föllépése. Hangzatos czímek alatt, mint *A fájdalom hét zsoltára*, — *Biblion*, nagy előszeretettel a vallásos tárgyak iránt: *Avé Mária, Regina coeli, A pathmoszi látnok, Krisztus a tengeren, Kain* — nem közönséges, nem mindennapi tárgyakkal és eszmékkel foglalkozik. Becsvágya valami magasabbra van, s attól sarkalva igen hajlandó elfeledni Horatius intését:

„rectius is, qui nil molitur inepte“

s nem sokat törődik annak mérlegelésével:

„quid valeant humeri, quid ferre recusent.“

Iskariót című, nagy zajt ütött drámájában a keresztyén világ majdnem kétezer éves hagyományával s teljesen megállapodott közérzetével mert szakítani, s mindezt azért, hogy egy lélektani képtelenséget vigyen keresztül; *Mózes*ben egy tisztán epikus tárgyat drámai összeütközések által tragédiává kísérlett földolgozni. Kisebb költeményeiben is gyakran vállalkozik vagy merész, vagy épen lehetetlen föladatokra. A lángész ereje sokra képes, a siker sokat igazol. De lángész nélkül, sőt nagyon is korlátolt, nagyon is köznapi tehetséggel, nehéz vagy épen lehetetlen föladatokba fogni s a teljes sikeretlenség sivár benyomását hagyni hátra: csak addig lehet becsvágy tárgya, míg valaki teljesen félre ismeri magát s elvakúlt illúsiókat táplál saját tehetsége iránt. Várady Antal kezdettől fogva ebben a betegségben szenved s félünk nem is fog kigyógyulni már belőle, mert ámbár fiatal még, nagyon belehajtottta már magát abba a merőben eltévesztett útba, a melybe a költői becsvágy és a tehetség közti aránytalanság még nála jobbakat is menthetetlenül bele szokott sodorni.

Ő alapjában s egyáltalában nem költői természet. Eszmélkedő hajlamait se képzelődés, se kedély nem elevéníti s nem színezi. Sajátságos, hogy a bibliai tárgyakat, a melyek iránt különös előszeretete van, hogy tudja kivetkőztetni a bennök fekvő s tőlök csaknem elválhatatlannak látszó részint képzeleti (mondai és festői) részint érzelmi (kedélyi) tartalomtól, hogy csak eszmei tartalmukon csüggjön s azt is

elsekélyesítse, ellapítsa. Az ember nem hinné, hogy oly mes-terkélten, csinált modorral lehessen megírni egy Ave Máriát, egy Regina Coelit, oly üresen és hév nélkül a pathmoszi dalnokot, mint Várady teszi; nem hinné, hogy a Dávid psalteriumából vett mottókra — mint alaphangokra — olyan rettenetesen unalmas (ez az igazi szó) verseket lehessen komponálni mint a *Fájdalom hét zsoltára*. *Kain* csak egy töredék. Azt a mozzanatot ereszti hosszú lére, a melylyel Lord Byron kezdi a maga *Cain* mysteriumát, hogy a paradicsomból kiűzött első család tagjai mind imádkoztak, de Kain nem imádkozik, daczol. Daczolás az istennel (több mint az engedtlenség) ez az eszme, de ezt már Byron vetette alapul a maga *Cainja* jellemének. S mily egyszerűen, igazán „sans phrase“ — pedig ha csak nagyokat kellett volna mondani, erőteljes, indulattal, szenvedélylyel, gyűlölettel teljes beszédek, ahhoz Byron gondolom jobban értett volna, mint Várady Antal; de Várady Antal úgy látszik jobban akarja tudni.

Vajon a tehetséggel arányban nem álló becsvágynak tudjuk-e be egészen Várady Antal tévedéseit, sőt egész költői pályája eltévesztett voltát, vagy nagy részt a művészi alkotás és a műformák iránti érzék teljes hiányának is? Nagyobb művei közül különösen *Mózes* erre mutat, mert az isteni végzet kiválasztottját, a népvezért drámai s tragikai hőssé tenni csak annak juthat eszébe, a kiből semmi érzés nincs a műfajok természete s határai iránt. Kisebb költeményei majd mindenike is erre látszik vallani. Nagy zavarban volnánk, ha Várady költeményeit műfajok szerint kellene soroznunk: dalok, ódák, elégiák. Talán egyetlen tiszta dala, éneke stb. sincs. Sőt költeményei nem is középfajok, melyek magokban azért teljesen bevégezettek lehetnek, mint pl. Vörösmarty *Salamonja*, mely tökéletes kép, holott sem ballada, sem románcz, sem költői beszély; a Várady költeményei még csak nem is középfajúak, hanem semmi fajúak. Némelyik mint dal vagy ének indul meg, aztán jő egy csomó festés, egy sereg árjongás, egy sor elmélkedés, — s egyszer, ha maga is belefáradt s a kép már túl van terhelve mindenféle elemével a valódi és korcs költészetnek, bevégződik. De végzödhetett volna előbb is, vagy nyúlhatott volna ilyen szerencsével tovább is. Belsejökben teljesen alakatlanok, külsőleg csiszoltak, de szellemtelenek

és közhelyiek: ez a Várady költeményeinek általános jelleme, a mi alól alig van kivétel.

Az *Órtüzek*, Bartók Lajosnak nagyobb részt Don Pedró név alatt az *Üstökösben* megjelent költeményei. „Politikai-alkalmi satyrico-humoros költészet“, ezt a genret Kakas Márton, Jókai, hozta be nálunk, s kivált első éveiben nem is csekély sikerrel üzte. Nem zárta ki se a pathoszt, se az érzelmes elemet üstökösi verseiből. Néha az óda magasabb hangjáig is próbált emelkedni s kifejezést adni a kor hangulatának, olykor szenvedélyeinek. Máskor ismét álpáthoszt s affektált érzelmeket, vagy túlzott eszméket, vagy épen léhaságot terjesztett. Mind ezt a humor és sarcasmus csillogásával vonta be. Ennek a költészetnek a folytatója Bartók Lajos, az *Órtüzekben*. S meg kell vallani, hogy az epigon — ha nem tesz is túl mesterén, ennek jobb napjaiban — de nem is méltatlan utód hozzá. E kis kötetben vannak egyes darabok, melyekben az érzés vagy gondolat ereje annyival inkább meglepí az embert, mert azt épen nem várja. A Petőfiről szóló néhány vers közül (kivel legszívesebben foglalkozik, s némi külső és belső hasonlatot is érez vagy affektál hozzá), különösen egy, a *Petőfi* című (92. l.) kétségkívül nemcsak az *Órtüzek* közt, hanem az előttünk fekvő négy gyűjtemény valamennyi darabja közt, határozottan a legjobb, a legsikerültebb. A *Föltámadnak a holtak* című (94. l.), ha nem volna ismétlésekkel elnyújtva s túlságos kiszínezéssel túlterhelve, eszmében, hangban szintén sikerült költemény. Az volna a *Csalogánydal* is (50. l.), ha a költő kevesebb versszakban tudta volna összpontosítani gondolatjait. Ezek az egészen komoly, pathetikus fajból. A humorosak és gúnyorosak között *Álmos ösapánk hibázott* címűnek jó az alapeszméje és szerkezete, s ha a költő mélyebben átérzi, a részletek élezett fordulatai is inkább sikerülnek. *Ah, de boldogok vagyunk mi* (16. lap), *Kisbérhez* (65. lap) s még néhány az e fajta költemények javához tartoznak, bár az erély hamar durvaságba csap s a kedvesapongás léhaságba.

E mellett az alkalmiság olykor egészen selejtessé teszi és merő prózává sülyesztí le a Bartók költészetét s humorát; hiába, az ihlet nem jó mindennap s minden alkalomra. Mert az alkalmi költészet csak annyiban rossz (s áll méltán rossz hírben), ha az alkalom nem bírta igazán

meghatni a költőt s csak robotba ír és mondva csinált érzelmeket dalol; különben minden poézis alkalmi, mert ok és alkalom nélkül a lyra legtisztább virágai sem teremnek.

Az alkalmi költészet legnagyobb hibája, ha az igazság rovására esik. Például a *Két öreg* (1875) címűben (8. lap) Deák úgy van feltüntetve, mint a ki álmában sovárologva gondol Kossuthra s őt haza hívja, hogy vegye át tőle a vezérletet; a *Deák karszéke* (14. l.) címűben pedig a sírból is visszaszól Deák, hogy Kossuth üljön az ő székébe. Deák és Kossuth szerethették s becsülhették egymást, egymás jellemét; de mind kettő erősen meg volt győződve a másik politikájának s irányának a házára veszélyes voltáról; ezért támadta meg Kossuth Deákot 1867-ben, s ezért nem kívánhatta Deák, hogy helyét Kossuth foglalja el s vegye föl elejtett vezéri botját. Szint' úgy igazság nélkül van *A legelhagyottabb sír* (42. lap) című költemény, mely egy hírlapi közlés alkalmából keményen leszidja Kecskemét városát, hogy elhanyagolja a Katona sírját; elfeledve, hogy a város szobrot állított nagy fiának s azt díszes árnyas kerttel, sétatérrel vette körül. Egészen nélkülözi a belső igazságot a Petőfi Szibériában írt kiadatlan költeményei között a levél *Jókai Mór*hoz (101. l.) nemcsak azért, mert Petőfi, Jókai iránt épen nem barátságos érzelmeket vitt magával oda, a hova ment; hanem mert tele van benső ellenmondásokkal. Szibériában, rabságban, zsarnoklánczon élni, abban az ábrándban, sőt erős hitben, hogy a világon nincs többé király, ha csak vásáron csudának nem mutogatják vagy ha spiritusba téve nem — merő képtelenség. Az oly apró tévedésen meg sem akadunk, hogy Petőfi mint rokonról beszél Gyulairól, holott nem tudhatta, hogy Gyulai neki még sógora lesz. Valóságos Manasses-költészet.

Általában véve Bartók költeményeiben nincs elég igazság, őszinteség; gyakran affektál s mond olyant, a mit maga sem hisz. Őszinteséget Petőfitől tanulhatna, a kinek még túlzásaiban is őszinteség van. A Petőfit sirató farizeusokat szidni és Deák halála fölött farizeuskodni nem illik össze. A forma iránt, bár úgy szólván egyetlen műfaj szűk körében mozog költészete, úgy látszik, több érzéke van társainál. Nyelve oly erőteljes és színezett, mint az Endrődié, s ha itt-ott pongyolaságra hajlik, mikor csak úgy elhányja-veti a dolgát, máskor meg szebben s szabatosabban versel, mint akár-

melyik, s a versformákban is változatosb. Közhelyekbe, phrasisokba, szintelen csiszoltságba alig esik, mint Várady, s nincs a képzelet és valódi *verve* hijával. Ha a lyra tisztább alakjaiban, például az érzelmes dalban próbálná erejét, valószínűleg ott sem lenne utolsó a négy között.

Tőle s Endrőditől legtöbbet várhatunk. Tőle, ha szélesíti költészete határait s léhaságaitól szabadúl; Endrőditől, ha egészen kivetkőzik borongásából s tehetsége erejét bensőbb, áthatottabb alakításra fordítja. Zichy Gézától is, ha csak a valódi s mélyebb megindulásnak enged, kedélyével erősebb benyomások után indul s nem forgácsolja el szellemét a percz költészetére.

m. p.

É R T E S I T Ő.

Thomas Carlyle. The early kings of Norway. London, Chapman and Hall. 1877.

Midőn a normannok a IX. században ragadozó madaraként lepték el Európa minden termékeny országát, melyet hajóikkal elérhettek, saját hazájok oly átalakuláson ment keresztül, mely lecsillapítandó volt a normannok nevével összeforrt félelmet, mert megszüntette a független kalandozást és zsákmányolást. Míg e rablók csak egy törvényt ismertek, t. i. saját önkényöket, s míg külföldön lábbal tiporták a rendet, addig a nemesis várt rájuk otthon, hol a társadalom újjáalkotására új törvényeket és rendszabályokat hoztak. Az a körülmény, hogy oly sokan mentek ki az ellenséges életbe, eredményezte, hogy az otthon maradóknak, kik többre becsülték a hazai hatalmat a külföldi győzelmeknél, tág terök nyílt a munkásságra; s ugyanaz a korszak, melyben a számtalan kis király („kinglets,” mondja Carlyle találóan) külföldi zsákmányolásaiban a legtöbb sikert aratta, arra is legalkalmasabbnak bizonyult, hogy a sok miniature államocska egy tömör államtestben olvadjon össze. Ezt az összeolvasztást Dániában Gorm, és Norvégiában a széphajú Harald Harfagr egyidejűleg eszközölték.

Azonban bármennyire kedveztek is a körülmények e nagyszerű vállalatnak, végrehajtásába mégis beletelt egy fél század, és szükség volt egész ügyességre, kitartásra és erélyre, melyet az „éjszak e Nagy Károlyai“ — Carlyle szavai — herkulési munkájokban kifejtettek. Noha a történelemnek erre nézve nincsenek pontosabb chronologiai adatai, mégis meglehetősen bizonyossággal lehet állítani, hogy a két állam-alapító 870 táján kezdte meg harczait, s hogy Harald 933-ban, Gorm pedig 935-ben halt meg. Az az idő, mely ez évek közt fekszik, alkotja határát az éjszakai történelemről való pusztán mythikus és történelmi ismereteinknek. E hat évtized folyamában Gorm egy dán királyságot alapított, mely megfelel Dániának, úgy a mint a német-osztrák annexio koráig ismertük, Harald pedig mindazon valóságos és névleges „királyságokat“ egyesítette, melyekből akkor Norvégia állt, és egy absolut monarchiát alapított, mely földrajzilag azonos a mai Norvégországgal. A dán források nem adnak fölvilágosítást az eljárásról, melyet Gorm célja elérése végett követett; a mi azonban Harfagrt illeti, egy irländi szerző, a híres Snorro Sturlesson, nyújt néhány támaszpontot. Snorro, ki IV. Hakon udvaránál *Hejmskringlája* számára gyűjtött anyagot, e művében közöl egyet-mást. Ő maga különben inkább volt politikus, mint történetíró, és a XIII. században vigyázatlanságáért, melyet a politikában tanúsított, életével lakolt. Az a körülmény, hogy épen a nemzeti vagy sociális elvek- és érdekekért vívott harczokat szereti leírni, Carlyle előtt — ki az előttünk fekvő munkát valószínűleg a britteknek a dánok fölött 875-ben, tehát épen ezer évvel ezelőtt kivívott tengeri győzelme emlékére adta ki, — különösen rokonszenvenessé teszi, úgy hogy vezetése mellett testtel, lélekkel neki fekszik a Harald harczai leírásának. Mi természetesen csak egyes részleteket emelhetünk ki az egészből.

A Harfagrok nagyon szívós természetűek voltak, és mindig arra törekedtek, hogy mindent, a mit akartak, véghezvive lássanak, akár a politikában, akár a törvényhozásban. A királyok és az alattvalók közt folyt hosszú és nehéz küzdelmek hatalmas benyomást tesznek Carlylra. Ő bennök „az emberi rend, törvényesség és valóságos uralkodás áldásos kezdetét látja a chaos után,“ és Haraldot „heroikus, valóságos homéri természetnek“ nevezi. Ugyanily véleménynyel van

Gormról is. Mind a kettőben „több képességet lát a chaosnak a kosmos formájához való közelebb hozására,“ mint valamennyi utódaikban. Szóval egészen el van ragadtatva a két hőstől, és elfeledi, hogy, ha pl. a Harfragokban kevesbbé lettek volna meg azok az „erények,“ melyek őket folytonosan sarkalták a korlátlan hatalomért folytatott harcra, — Norvégia a következő századokban nem egy polgárháborútól és társadalmi rendetlenségtől maradt volna ment.

Carlyle megengedi ugyan, hogy Haraldot „nem lehet annyira az isteni Achilleshez hasonlítani“, mint utódait a két Olafot — a szentet és Tryggvesont; — de ő mégis „méltó előképök“ volt. Romantikában sem volt hiány. A monda szerint ugyanis becsvágyát, hogy egész Norvégiát meghódítsa, tulajdonképen a szép Gyda iránti szeretete ébresztette föl. Ez nem akart férjhez menni egy adófizető királyhoz, mire Harfagr esküt tőn, hogy ha csak ezen fordul meg a dolog, bizonyosan elnyeri kezét. Egyszersmind azt is megfogadta, — eskütétele megerősítésére, — hogy addig szőke fűrtjeit se meg nem fésüli, se le nem vágja, míg tervét végre nem hajtja. Szakadatlanul harczolt tehát, míg a stavangeri győzelmes csata után (872) valóban Norvégia urává nem lett. A monda szerint azután a hajnyírás finom műveletét Rogewaldra, Möre Jarlra bízta; s ez azért érdekes, mert Rogewald, ki később elvesztette Harald kegyét, fiai által pedig birtokát és életét is, — apja volt Ganger Rolfnak, közönséges nevén Rollónak, Normandia alapítójának, és őse hódító Vilmosnak.

Igen jellemző, hogy Harald mi módon adott közvetlenül alkalmat Rollónak Normandia alapítására, a mit a norvég írók következőképen adnak elő. Miután Harfagr elhatározta volt fölhagyni a tengeri kalandozással és zsákmányozással, közhírré tette Thingben, hogy halállal vagy száműzéssel büntet mindenkit, a ki továbbra is rablójáratokra mer indulni a hazai partokon. Nem sokára rajta kapták Rollót az új törvény áthágásán. Barátjai és rokonai minden kérése daczára örökös számkivetésre ítélte őt Harald. Hasonlóképen járt ugyanekkor több más nemes is, kik most Rollóval először Irlandba, Faröerekre és más, Harald hatalmán kívül eső szigetekre mentek, később pedig Franciaországba. Minthogy a Vikingek hazájukat többé nem nyugtalaníthatták, Britanniába és Galliába törtek be, s azután Normandiát alapították.

Carlyle azután könyve egy részét a két Olafnak szenteli, kiket „nagy, a természetnek csaknem legnagyobb fiai közé tartozó“ férfiaknak tekint, s a kikről azt hiszi, hogy „Achillest felülmúlják“, és Hakonnak 1262-ben bekövetkezett halálával fejezi be művét. Elmondja, hogy ez volt a régi normann királyok leggazdagabbika és legbecsvágyóbbika, és hogy őt a skótok Largsnál csúful megverték s 15,000 emberét elejtették. Ezt csak azért említjük meg, hogy megjegyezhessük, hogy e csatáról egyetlen egy normann forrásban sincs említés. Nincs is még bebizonyítva, hogy e történet valóságosan alapúl; az előttünk fekvő munka skót szerzője talán csak azért vette föl, mert nemzeti hiúságának hízelgett.

A könyv világos és festői leírását adja a kornak és az embereknek, melyekről szól; és azt az érdemét is becsüljük, hogy Sturlessonnak és más normann íróknak munkáit egyszer megint fölszínre hozza. A munka érdekes, mint minden, a mit Chelsea agg látnoka ír, és már szerzőjének neve biztosítja az általános figyelembe vételt. Azonban kétszeresen érdekes azért, hogy éjszakai tárgygyal foglalkozik, holott Carlyle rendszeren csak Német- és Franciaországról ír. Persze, a műben foglalt politikai nézeteket nem mindenki írnia alá tartózkodás nélkül, de épen bizarrsága teszi a szerzőt annál vonzóbbá. Sajnáljuk és nem tartjuk egészen tapintatos eljárásnak, hogy Norvégia régi királyainak történetével együtt Knot J. jellemzését is közli a szerző; — valóban igen különmemű tárgyak! Ezenkívül igen kevesen fogják helyeselni Carlyle fölfogását a nagy skót reformátorról, noha életének elbeszélése nagyon érdekes.

KTSCHR. L.

MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN.*)

(Első közlemény.)

Az önteltségben is lehet néha természetes kellem, ha önkénytelen és keresetlen alakban nyilvánul, mint az erő érzetének túlsapó duzzadozása. A heves vérű önérzet még szilajabb kitöréseiben sem kelt mindig visszatetszést. De az önteltségnek az a formája, a mint a német társadalmi írók nagy részénél mostanában nyilatkozik, az a pedans gög, mely tudományos apparatussal lép föl, s természetrajzi, physiologiai és egyéb theoriák alapján akarja saját fajának fensőbbségét örök időktől fogva és örök időkig megállapítani, nem nézhető megbotránkozás vagy nevetség nélkül. Elbizakodottabb követelés ez, mint Jehova választott népéé volt, a mely minden kizárólagossága mellett is főleg a hitre támaszkodván, inkább a kedély dolga maradt, míg a germán faj-felsőség, tudományos bizonyosságok alapján akarna saját igényeinek elismerést követelni.

Jól esik olykor egy-egy német íróat találnunk, a ki ez általános megrészegezés között józan maradt. Az előttünk fekvő mű szerzője, a diadalok nagy örömnepén, és azelőtt is, távol volt hazájától s hidegebb fejjel nézi az otthoniak mámorát, bár olykor maga is szívesen szürcsöl a „fajbeli előny” édes italából néhány csöppet, s bár a külföldről vázolt rajzai,

*) Karl Hillebrand: *Zeiten, Völker und Menschen*. — Erster Band: *Frankreich und die Franzosen*. — Zweiter Band: *Wälsches und Deutsches*. — Dritter Band: *Aus und über England*. — Berlin, 1875—1876. R. Oppenheim.

épen mert élesen jellemzők, gyakran túlzottaknak is látszanak.

Hillebrand voltaképen csak születésénél és nemzetiségi érzelmeinél fogva német, s ez utóbbi tekintetben hű német is; de képzettsége valóban cosmopolita; írói föllépését francia essayekkel kezdte, angol czikkekkal folytatta s kiválóbb német műveit, melyek a német essay-írók között első rangú helyet szereztek nevének, Olaszországban írta meg.

Mozgalmas életén át (mintegy ötven éves) bő alkalma nyílt tüzetesen megismerkedni ama népekkel és viszonyokkal, melyekről az előttünk fekvő három kötetet írta. Heidelbergben növekedett, hol atyja, József, a philosophiai tanszéken Hegel utóda, s irodalmi és philosophiai művei által a német irodalomban elismert nevű férfiú volt. 1849-ben az ifjú részt vett a badeni májusi fölkelésben, fogságba jutott, onnan megszökött, Franciaországba vándorolt, Párisban letette az egyetemi vizsgákat, tanári állást nyert előbb a saint-cyri katonai intézetben, utóbb Douaiban — és ez idők alatt számos értekezést, cikket, röpiratot írt francia, angol és német szemlébe, lapokba stb. többnyire irodalmi kérdésekről. Az 1870-ki háború kitörésekor leköszönt a francia tanári székéről, átment Angliába, onnan mint a *Times* tudósítója a római expedícióhoz utazott, azóta pedig Florenczben telepedett meg, hol teljesen írói munkásságának él, szerkeszti az *Italia* című füzetes folyóiratot és főleg Franciaország 1830 óta lefolyt történetének megírásán dolgozik.

Ez az életpálya szerencsésen megóvta őt hazai íróársainak önhittségétől, mely még igen kiváló tudósokat is magával ragadott. Ő folyvást figyelemmel, de kívülről nézve a németországi viszonyokba, tisztán látja és tartózkodás nélkül ki is mutatja azt a nagy elfogultságot, a mely ott lábra kapott.

Már a politikai vívmányok előtt is — úgy mond — uralkodni kezdett a német tudományban az elbizakodás ördöge s a *Germanenthum* számára a választott nép szerepét akarta volna követelni. Már korábban is sokat hallott az ember „egészen önálló kulturhistóriai missiónkról;“ már a negyvenes években — a XVIII-ik század és a német irodalom klasszikai korának humanitárius nézeteivel ellentétül — kezdtek, igen kitünő emberek is, a „német erényről“ beszél-

getni; s a régebbi idők csendes szerénysége kissé nagyon is rátartós önérzetnek adott helyet. Német szorgalom és német hűség, német nyíltság és német kegyesség, német őszinteség és német lelkiismeretesség, német akarat és német családiaság, német mélység és német kedély: már akkoriban is úgy kezdett szájról szájra járni, mintha mindez a német nemzet monopoliuma volna. Már itt-ott a felsőbbségnek oly önérzetével néztek alá a románokra és szlávokra, mint az angol szokott az irlandira lenézni. Egy Gervinus is meg merte tenni azt, hogy a „mély“ Wolfram von Eschenbachot éig emelte Chrétien de Troyes fölé, a kit a frank lovag voltaképpen németre átültetett; Vilmar megengedhetőnek hitte azt, hogy Rabelaist, elsaszi fordítója Fischart mellett, közönséges bohócnak rajzolja, maga Mommsen sem tartózkodott Dante és Leopardi nemzetétől minden költői tehetséget megtagadni. A góth stil, éjszaki Franciaországnak e legvalódibb gyermeke, ellenmondás nélkül „ó-német művészet“-képen szerepelt, s hogy egyáltalában Franciaország alig bírhatna a „divaton és elegantián“ kívül még valami egyebet is létrehozni — ezt némely táborban egészen világosnak tartották. Jól látták a szomszéd szemében a szálkát és széltére nevettek annak önhittségét, ha azzal dicsekedett, hogy a „civilisáció élén halad;“ de alig vették észre, hogy ezalatt saját gerendájukat mily láthatólag kimutatják s a „német képzettség fölényeiről“ úgy beszéltek, mintha az már magától érthető dolog volna.

Szeretnek eme körökben újjal mutatni a francia faj „hanyatlására,“ pedig se erkölcsileg, se vagyoniilag, sőt szellemi és politikai tekintetben sem lehet szó a francziáknál olyféle hanyatlásról, a milyenben Németország volt 1648 körül, mikor a hazának még eszméje is el volt köztünk veszítve s a birodalomban szerte-hosszat más sem volt látható, mint nyomor és durvaság, megvesztegetés, tudatlanság, szolgaszellem, fajtalanlás és tobzódás. Sőt nem is kell annyira visszamennünk, hogy kevélységünket némileg lehűtsük s a velünk született „faj-előny“-be vetett hitünk valamennyire megrendüljön. Hát oly régen volt-e, hogy Wöllner és Bischoffswerder alatt a kegyeskedő képmutatás és cynikus hitetlenség minden vallásosságot elfojtott? Hol volt a német kötelesség-érzet, német fegyelem és családiasság Gentz és Wiesel napjaiban? Mely hazafi ne pirúlna és ne undorodnék, ha a veszte-

getés, favoritismus és léhaság ama képét látja, melyet a délnémet tisztikarról, a rajnai szövetség és restauráció idejéből, Lang memoirjei lepleznek föl. S hogy még a harminczas évekig is, az apróbb székvárosokban minő világ folyt, azt magunk is „borzadva éltük meg.“ Mindezek mellett valóban szólni is alig lehet a második császárság sokat emlegetett corruptiójáról. S egyáltalán nemzeti hanyatlásról beszélni oly népnél, mely háromszáz év óta háromszor — a vallási háborúk, a régenség és a directorium idején — sokkal mélyebben volt „sülyedve“ mint most van, csak azt tanúsítja, hogy nem tudjuk vagy elfelejtjük a történetet. Ilyen sülyedésben a nemzet még bátran és erősen virágozhatik. Csak gondoljunk a *Barrasi* orgiák s a bonapartei diadalok napjaira.

Mondják, hogy a francziák nem ismerik a külföldet s az idegen dolgokról, ha egyáltalán tudomásvételre és tanulmányozásra méltatják, fölületesen ítélnék. S nem igazságtalan a vád. A nagyszámú francia könyv és folyóirat közül, melyek a külfölddel foglalkoznak, csak kevés hatol be igazán az idegen élet és idegen szellem mélyére. De mi magunk mai napság jobban végezzük-e azt? Azok a német írók, a kik Mérimée és Sue, Thierry és Capefigue nevét egy lélekzet alatt emlegetik, jobbak e azon francziáknál, a kik Rankeről és Dullerről vagy Lénauról és Redwitzről mint ikertestvérekről beszélnek. Emlékszem, hogy egy 27 éves doctor philosophiae, derék philolog, jeles tanféri, a ki még hozzá több évet töltött a külföldön is, azt kérdezte egyszer tőlem: melyik a nevezetesebb író, Paul vagy Alfred Musset? Nem tudott rólok egyebet, mint hogy valamelyikök a rajnai dalt írta. Franciaországban alig van gymnasista, a ki Heineről mit se tudna; pedig mennyivel nagyobb a Musset történelmi jelentősége Francia-, mint Heineé Németországban!

Mily másképp ismerték nagyapáink Franciaországot és Angliát. Wieland, Herder, Goethe, Merck leveleit olvasva, minden lapon az idegen nevek tűnnek szemünkbe. Hogy olvasta Winckelmann a francziákat, pedig ki nem állhatta őket. S Lessing hogy ismerte: mutatja a *Dramaturgia*. Hiszen ők Voltairrel és Rousseauval együtt éltek; beszéltek a nyelvet, mint ma minden művelt orosz s Lipcse akkor száz mértfölddel közelebb volt Párishoz, mint a mai vasútas és telegráfós időben. Hogy ilyen változásnak el kellett jönnie, arról

nem lehet kétség. Ily teljes jártasság valamely idegen irodalomban csak oly népnél lehet, a melynek magának még nincs irodalma. De nem mentek-e nagyon is messzire? Ám tanulják gyermekeink könyv nélkül Schiller verseit Corneille alexandrinjei helyett; ám keressék ifjaink inkább Kantban, mint Condillacban, philosophiai kiképzésök alapját; ám legyen mindenek fölött Goethe a legkedvesebb vezetőnk és barátunk az élet ösvényein; — de mindez gátoljon-e abban, hogy nyílt szemünk és ép érzékünk legyen az idegen iránt? Nem kellene-e inkább e költőnek és bölcsnek példáját követnünk, a ki még agg korában is Byront és Manzont, Meriméet és Hugót nem ám fölületesen átlapozta, hanem teljesen ismerte, szívéhez zárta, sajátjává tette.

I.

A francia történelem és francia állapotok nyugodt szemlélőjének — mond szerzőnk — mindenek fölött leginkább föltűnik az ellenmondások ama sokasága, melyeket abban talál. Valamint a nemzeti hangulat hol édig csapong, hol halálosan levert, úgy sorsa hol dicsőségtől vakító, hol szálnamat ébresztő. Szenvedélyes részvétel az állami ügyekben, és vigasztalan közönyösség, lelkesedés és kételkedések, routine és újítási vágy, fölpezsdülő áldozatkészség és önző visszahúzó-dás, szabadságért rajongás és megnyugvás a kényuralomban, követik egymást gyorsan és csaknem közlenül a nyilvános élet terén. Babona és hitetlenség, erkölcstelenség és családiasság, szóvirágok és a legjózanabb ízlés érintik egymás meggyéjét s türik meg egymást a vallási, erkölcsi és szellemi életben. S még meglepőbb az ellentét a francziáknak magán és nyilvános jelleme között. Könnyelmű, pazar, csak benyomását követi, ha az állam forog kérdésben; előrelátó, takarékos, meggondolt a saját személyét illető viszonyokban. Egy út van ez ellenmondást fölvilágosítani s a két szélsőséget közös gyökerére visszavezetve megmutatni, hogy e nép, melytől a természet a politikai — legalább az autokratikus politikai — lény adományát megtagadni látszik, mint társadalmi lény a legfőbb fokot érte el; szellemi és művészi tekintetben pedig

Európa többi nemzetét ha fölül nem múlta is, de minden esetre egy fokon áll velök.

Ha nem tévedünk, a titok a jellemhajlandóság és a szellemi irány közötti áthidalatlan ellentétben fekszik. A francia szellemnek alapvonása a racionalismus, az értelem. A XVIII. században teljes kifejlődését és leghatározottabb kinyomatát elérve, a forradalomban és a császárságban absolut uralomra jutott az, és csak napjainkban tünteti ki teljes világosan, hol üdvös, hol gyilkoló befolyását a nyilvános és magán-életre. Működését végig nyomozhatjuk az élet legkülönbözőbb változatain s látni fogjuk, hogyan fér az össze a szenvedélyesen izgatható véralkattal s a mértéktelenül előtolakodó önszeretettel. Önkényt érthetőleg csak a középosztályról lehet itt szó; ebből is csak a nagy többségről s az általános szabályról, nem a kivételekről, melyek száma egyébiránt épen Franciaországban, az alább kifejtendő okoknál fogva, rendkívül kevés.

Ismeretes dolog, hogy a francia család a „raison-házasságon“ alapúl; csak hogy a külföldön ezt a viszonyt gyakran igen nyersen fogják föl. Ha a francia ifjú kimulatla magát — az *il faut que jeunesse se passe* egész erkölcsi elvé van emelve — ha megközelítette a harmincz évet s oly állásban van, melyre háztartást alapíthat, akkor szülei, barátai, olykor ő maga is, illő *partie* után néznek. De nagyon tévedne, a ki azt hinné, hogy csak a hozományt nézik. Hiszen meg kell lenni ennek is; de a völegény rendszerint megelégszik, ha a hozomány jövedelme a saját bevételeinek felével fölér. Szabály a külön vagyonkezelés (*régime dotal*), mely minden eshetőségre biztosítsa a nőnek a saját osztályrészét; ebben is világosan nyilatkozik a francia házasság jelleme. Épen oly gondos megfontolás alá esnek azonban mind a két fél részéről az egészség, a kor — rendszerint az ara tíz évvel ifjabb a völegénynél — a jellem, az életmód és kivált a társadalmi állapot. A francia nem szívesen köt házasságot saját állásán fölül; rendkívül ritkán alantabb. Össze nem illő házasság, szenvedélyből, úgy szólva soha sem fordul elő, nem emlékezem, hogy egyetlen esetet is hallottam volna, hogy gazdag és előkelő ifjú elvette huga nevelőnőjét, vagy előkelő leány elszökött volna a tanítóval; nem is szólva nagyobb felrelepésekről, a milyenek Németországban s még inkább Angliában megtörténnek. Sokat ad reá a mama, hogy leányának

jövendőbelije — a mint kiszépítve mondják — „ismerje az életet;“ nehogy az „életet“ majd később kezdje el. S ha aztán az ismeretség megtörtént, a vőlegény minden este elmegy — rokonok jelenlétében — a menyasszonyos házhoz *pour faire sa cour*; e rövid próbaidő alatt természetesen alig szabad egy kéz-szorítás is. A mi a szerelmet illeti, elvárják, hogy utóbb megjön az is, s rendszerint meg is jön. A francia házasságok nagy része boldog; gyakran boldogabb, mint másutt a szerelemből eredt házasságok. Az érdekközösség, kivált a gyermekek megszületése után, többnyire közelebb vonzza egymáshoz a házastársakat; kívánataik, czéljaik azonossága s a szokás elvégezi a többit s ritkán marad el legalább is a barátság. Hütlenség és házasságtörés a középosztálynál rendkívül ritka s a családi élet általában szíves sőt bensős. A férj nem jár bor- vagy kávéházba, mint a németek; a clubokat általában csak a felsőbb osztály ismeri. Jellemző azonban, hogy az anya általában mélyebben szereti gyermekeit mint férjét.

A gyermekek száma tudvalevőleg nem nagy; a józan morál megkívánja, hogy ne legyen több gyermek, mint a mennyit a szülők kényelmesen és jólétben fölnevelhetnek. Rendesen beczézve, elkényeztetve nevelik őket; az a kellemetlen föladat, hogy rendre és fegyelemre kapassák, a jövendőbeli tanítókra marad. Mert a fiúnak tíz éves korában a *collègebe*, a leánynak valamivel később — bár a legutóbbi évtizedben már ritkábban — a *pensioba* kell mennie.

Azonban ez az iskolai nevelés sem oly természetű, hogy az otthoni első benyomásokat kitörülhetné. Azok gyakran megmaradnak az egész életre. A felelősségtől, sőt csak a kényelmetlenségtől való félelem; az erkölcsi bátorság, kötelességérzet, s valódi férfiaság ama hiánya, mely Franciaország egész nyilvános életét megbénítja, többnyire innen veszi eredetét. Hiszen az egész nevelésnek a jól fölfogott önzés az alapja; nem az a nyers önérdék-keresés, mely a másoknak minden érdekét durván és tekintet nélkül alárendeli a magáénak, hanem az okos, finom önzés, jóságos formában, mely megkímél másokat, hogy maga is megkíméltesse. Két dolgot vésnek mindenek fölött a francia gyermek lelkébe: hogy nem az a föladat, mivé legyünk vagy mink legyen, ha csak meg tudjuk szerezni annak látszatát, és hogy mindig

óvakodnunk kell valami kötelezettséget magunkra venni, vagy valamibe keveredni, a mi nem tartozik reánk. S a legrosszabb ebben a dologban az, hogy a francziák nem érzik és nem tudják, hogy az okosságnak s hasznosságának eme morálja a megvénült népeknél szokott elterjedni.

Mint hogy tehát az értelem s nem a lelkiismeret a fő életelv, a szülők sem főleg arra néznek, hogy fiaikat igazi férfiakká neveljék, hanem hogy útat egyengessenek nekik s elhárítsanak minden követ s tüskét éltök ösvényéről. Már a collège megválasztásánál szem előtt tartják a befolyásos családok fiainak pajtasságát, hogy azokat később segítségül vehessék; még inkább természetesen az érettségi vizsga többé vagy kevésbé biztos letehetését. A gymnasium végeztével valamelyik szakra — école normale, école polytechnique, école militaire, école forestière etc. — megy az ifjú s aztán tizennyolcz, húsz éves korától kezdve szüleinek többé nem kerül pénzébe s huszonkét éves korában alkalmazást nyer mint tanító, mérnök, katonatiszt stb. Ha nem sikerül ily szakiskolába bejutnia, akkor valami fináncz vagy administratív hivatalba lép mint számfölötti; mindkét esetben korán gondoskodva van róla s megkezdi útját a létra fokain, míg a szülei vagyon rendelkezésre maradó része (la quotité disponible) a huga részére jut, megkönnyíteni férjhez menetelét. Ha a család vagyonos, az ifjú jogi pályára lép s állást nyer, vagyis ügyvéd vagy *substitut du procureur* lesz huszonöt éves korában. Ilyenféle a rendszerinti pálya, a mit a szülők gondossága a gyermekeknek készít s ezek ragaszkodással és tisztelettel szoktak ezért fizetni. A családi együttlét fölbomlása után is, mikor az életmód, érdekek, nézetek már rég óta szétválasztották annak tagjait, megmarad köztök az egység. Valóban, míg az angol vagy német család, a nemes értelemben vett fajszereteten alapúlva s a kisdedek ápolásának szükségén (szintén nemes értelemben) tovább folytatva, a gyermekek emancipációjával s új háztartások alapításával természetszerűleg fölbomlik, vagy csak gyöngye szálakon függ össze, — a francia család, mely a rendező értelem műve és társadalmi intézmény, még azon túl is soká megmarad egyforma szorosságában. Megható néha látni, felnőtt fiak szeretetét anyjok iránt s nemcsak a testvérek, hanem unokatestvérek is összetartanak, segítik egymást az életben, őrzik a család nevének becsületét

és díszét s állandó associációt alkotnak. Sőt a halottak iránti őszinte kegyelet még a halál után is tiszteletben tartja a család tagjait.

Mint a család, az erkölcsök is a rationalismus vezetése alatt állnak. A *convenientia* tekintélye korlátlan; annak hódolni legelső minden kötelesség között, azzal dacolni minden vétkek közt a legmegbocsáthatatlanabb. A francziák minden erényében, magasabb értelemben, meg van az utilitarius jellemvonás; a társadalmi rend fentartására szolgálnak s még hibáik is, öntudatlanul ugyanazon célra dolgoznak. A tulajdon és a család tisztelete, mint a társadalom alapja, a becsület és decorum, melyek a társadalomnak szép színét adják, mértékletesség és józanság, melyek az élvezeteknek és a szerencse ajándékainak egyedül szerezhethetnek tartósságot, ilyféle erények azok, a melyeket a francia legtöbbre becsül.

Sehol sincs a megbízhatóság (*probité*) jobban otthon, mint Franciaországban; városban és falún, a milliomostól a legutolsó proletárig mindenütt föltalálható az. Nagyszerű lopásokról hallani ugyan ott is, bár nem többet mint Angliában vagy Németországban, de apró hűtlenségek úgy szólván sohasem történnek. Cselédek és munkások scrupulose becsületesek; házi tolvajság, apróságok elcsenése hallatlan dolog. E sorok írójának Franciaország különböző helyein husz évi tartózkodása alatt eszébe sem jutott valamijét elzárni s nem veszett el soha semmije. Az idegent rászedni, nyelvbeli jártaságát vagy pénz nem-ismerését csalásra használni a francia nem szokta. Szóval tökéletesen megbízható — föltéve, hogy nem az állammal van dolga. Itt már ismét észrevehető kezd lenni ama különbség a nyilvános és magán jellem között, melyről fentebb szoltunk. Csempészni, a kormánynak túlságos számadásokat adni, adó alól kibújni, jövedelmet eltagadni — mindennapi eset, melyet senki sem ítél meg szigorúan. Hiszen az állam nem élő személy s a miben megrövidítjük, az az összes nép közt eloszlik, az egyesek nem károsulnak s a jó rend menetele nem zavarodik meg.

Bár rendszerint a váltakozó, közönyös cselédség a szabály, itt is, mint mindenütt — de alig van család, a melynél legalább egy régi cseléd ne volna, a ki már a gyermekeket és unokákat is felnövekedni látta. Természetesen, ha helyesen figyeltük meg e dolgot, a megszokásnak és a lassanként meg-

szerzett nagy szabadságnak s jogoknak gyakran több részök van ebben, mint a hűségnek s ragaszkodásnak: a francia cseléd olyan mint a macska — mellékesen legyen mondva a legkedveltebb házi állat — mely a házhoz ragaszkodik, míg a német, mint a kutya, a személyhez hű; és tudjuk, hogy könnyebb megváltoztatni a kutya ragaszkodását mint a macskáét. A hűséget és alárendeltséget a francia hamar servilismusnak nézi, s német módra a személyes alárendelés, vagy az angol munkaadó és munkavállaló viszony, vagy az olasz patriarchalis familiaritás, à la Leporello és Don Juan, Franciaországban nem létezik; ott a szolga mint egyenjogú fél áll az urasággal szemben.

Rend-szeretet a francia legkiválóbb vonása; háza és ruházata mindig rendben van tartva. Ismeretes, hogy mennyire szeret jól öltözködni, de többnyire egyszerűen, ízléssel és nem föltűnően, mert főgondja ebben is, mint mindenben az, hogy ne különböztesse ki magát (ne pas se distinguer). De mindennek, a mit fölvesz, valódinak kell lenni. Francia nem szívesen tesz föl hamis ékszert vagy könnyű aranyat. Egyszerű ágy és asztalnemű, de mindig jó, erős vászonból. Még polgárleány sem viselné némely német bárónő laza selymét, kétes fehérneműit, széttaposott czipőjét. Így vannak az ételekkel is. Mértékletességök példabeszédes lett, s valóban az asztal rendkívül egyszerű, de válogatott. Keveset kívánnak, de az a kevés a legjobb legyen; olaj és vaj, kávé és hús a párisi házmester sötét ketreczében épen oly kifogástalan, mint a gazdagok asztalán. Nincs szabócska, kinek pohár bora és csemegéje meg ne volna az ebédjéhez. A tiszta és pontos készítésre oly gondjuk van, hogy a konyha, a toilette mellett nemcsak a házi asszonynak, hanem gyakran az úrnak is, napja egy jó részét elfoglalja. A különben oly takarékos francia ritkán fukarkodik az étel vagy öltözet minősége dolgában, ha mennyiségére nézve gazdálkodik is. Ennek tulajdonítható a francia kiskereskedésnek „realitása“ is. Tartózkodva az angol, német vagy amerikai kereskedők vállalkozó bátorságától, csak a biztosra gondol, szilárd vevőkre, szilárd forrásokra, szilárd minőségű cikkekre; nehezen bocsátkozik bármily szerény speculációba, de az ember mindig biztos lehet, hogy nála mindig egy áron egyforma árúkat kap.

Takarékosságuk a külföldön is mindenütt ismeretes.

A középosztálybeli francia soha sem adja ki egész jövedelmét; s azon elv szerint, hogy a kinek 1000 frankja van és csak 999-et költ, gazdag ember, a kinek ellenben 100,000 frank a jövedelme, de 100,001-et tékozol el, az szegény: minden francia gazdagnak mondható. Egészen vagyontalan embert a francia középosztályban soha sem ismertem; innen vagy onnan évi 600 vagy 1000 frankocska rente mindegyiknek foly a zsebébe. Pedig tudjuk, hogy másutt, Angliában vagy Németországban a középosztálynak túlnyomó többsége, máról hónapra, munkája után él. És ezeknél sokkal több is a pazarló mint a francziák közt. Szívesen dolgoznak sokat, hogy többet költhessenek; s például az amerikai gazdagok pazarlása néha a hihetlenségig megy. Ritkán találni francziát, a ki, mint a német családapa, kirándulásokat rendez, lakomázik, családostól utazni megy; de nem is kell aztán az év többi részén át zsugorognia, s él egyszerűen, de jól és tisztességesen, január elsejétől december utolsójáig.

Sokan képtelennek vélik a francziát a megerőltető, rendszer, folytonos munkálkodásra. Ez nagy tévedés. Sehol sem dolgoznak többet, mint Franciaországban, kivált az élet bizonyos szakában. Hihetetlen, hogy a francia ifjú, természettől nyert könnyűségével, mi mindent tanul négy—öt év alatt s nyugtalan, eleven léteire hogy tölt éjet-napot könyvein, ha valami czélt kell elérnie — de csak is addig ám. Ritkán, igen ritkán dolgozik a francia a tárgy iránti szeretetből: tanul, hogy letehessen egy vizsgát; magol (*piocher* a mint ők mondják) hogy elnyerjen valami állást vagy díjat az egyetemeken; izzad, hogy hivatalt, pénzt, nevet, rendet vagy az institutban tagságot nyerjen; ha elérte, a mit kívánt, egyszerre megcsillapodik: kifogja a lovakat s megpihen. Ritkán dolgozik szorgalmasan tovább, mihelyt nem érzi a szükségét, ha csak hiúsága nem keres új táplálékot; a hol az előmenetel vagy a rendszalagocska a szolgálati évek teltével különben is biztosítva van — mint a hadseregnél és a bírói karnál — ott még ez az ösztönzője sincs. Valóban a hiúság és a féltékenység azok a tulajdonok, melyek az iskolától kezdve a későbbi életkorig ingerlik őket oly versenyre, a mi bizonyos mértékben az angolok kötelesség-érzetét s a németek munkaszerezetét pótolja. Mindig valami kilátásban levő jó az, a mit a francia munkája által elérni törekszik. Egy-egy néptanító

például, a ki egész életét és minden gondolatát a paedagogiának áldozza, a nélkül, hogy szerény állásából kilépni vagy céljai által pénzt szerezni kívánna, nálok ritkább a fehér hollónál.

Hiúságukkal függ össze egyik legerősebb társadalmi érzelmök a *respect humain*. Kölcsönös tisztelet egymás iránt. Semmi sem félelmesebb előttök mint nevetségesnek tűnni föl. A személye fölött ejtett tréfa vagy gúny a francziát szerencsétlenné teszi, leveri. Ezért szorgosan kerül mindent a mi szokatlan lehet, a mi föltűnő, a mi . . . *qui ne se fait pas*. Ez kiterjed az élet minden ágára. Valamint nem szívesen hordana oly kalapot, a mit minden más franczia is nem hord, nem szívesen vallana oly véleményt se, a miben a többiek nem osztoznak; nem tanácsoltam volna művelt francziának, hogy bámulni merje *Tannhäuser*t, midőn megbukott vagy foltot találjon Hugo Viktor napjában, mikor ez még az irodalmi égnek központja volt. Innen az a némi szellemi monotonság, a mely ennél az élénk népnél oly különös. A lelki szabadság hiánya, a mi már a nevelésből ered s a társadalomban tovább fejlődik, megbénítja a nemzet legszebb szellemi tulajdonságait; s ez szolgál magyarázatául a közvéleménnyel szemben tanúsított gyávaságuknak, a mi lehetlenné teszi a nemzethez illő politikai közélet kifejlődését. E gyávaságról, mely például az utolsó háború közeledtekor oly meztelenül mutatta ki magát, később bővebben fogunk szólni. Itt csak annyi legyen megjegyezve, hogy nem csupán az állami élet terén, hanem az élet minden viszonyaiban, egyszer néhány pártember lázas szenvedélyeskedése viszi, előbb hallgató megadásra, azután apathiába a jobbak tömegét, másszor hiú és éretlen újítók utopiái és szónoki frázisai, melyekkel a tekintély imádása ellen kikelnek, azt eredményezik, hogy a kétkedők még makacsabbul ragaszkodnak a régi routinehoz. A *laissez faire* elve sehol sincs jobban elterjedve a kiválóbb férfiak között, mint Franciaországban, a hol legközvetlenebb tapasztalatuk van a népboldogítók frázisainak veszélyeiről. Valódi rémület fogta el a legjobbakat minden új rendszer, minden új elmélet irányában; és nem ok nélkül — bár e részben a kritika szükségességének érzetéről is fogunk alább beszélni. Legyen elég itt rámutatnunk azon bálványozásra, melyet a művelt franczia saját életszokásaival és néze-

teivel szemben üz. Egyik, jellemre és észre legkiválóbb államférfiok, egy miniszter, a kihez hasonló kevés volt Franciaországban, mondta egyszer tréfásan nekem: „Önök külföldiek, alapjában véve valamennyien mégis egy kissé különczködők“ (toqués). Ezzel azt akarta mondani, hogy a németek, angolok, amerikaiak többé-kevésbé emancipálni merik magokat az uralkodó véleményektől és szokásoktól. Pedig ő beutazta ifjúságában Angliát, Olaszországot sőt az egész Hindosztánt. Gondoljuk el, minő véleménynyel lehet rólunk az a polgár, a ki a Rue St.-Denisből vagy Bourges városából soha ki nem vonta a lábát.

Hiúságuk magyarázza meg a becsületről dívó nézeteiket is: a francia a *point d'honneur*t fölibe teszi a becsületnek, mint az említett *respect*et a méltóságnak. Az *amour-propre* legcsekélyebb megsértésére érzékenyek mindenek fölött. Már a gyermekeknél mesterségesen növelik ezt az érzelmet épen úgy, a mint inkább a nevetségéstől való félelmet, mint a rosztól való undorodást oltják lelkökbe. Nálunk a gyermeknek társadalmi értelemben még nincs „becsülete,“ az csak a felnőtteket illetheti. Nem így a francziáknál; egy tizenkét éves fiú „megbecstelenítettnek,“ ha tanítója nyakon ütné. Anglia aristokratikus nevelő intézeteiben a tizenhét éves fiú még verést kap, ha hazugságon kapják. S az életben is úgy van, mint az iskolában. Nem azzal veszíti el az ember a becsületet Franciaországban, ha becstelen tettet követett el, hanem azzal, ha becstelenül bának vele, még ha nem érdemelte is. Azonban konstatálnunk kell, hogy a becstelen bánás Franciaországban ritkább, mint talán bárhol másutt.

Társas életök egyik legfőbb fűszere az udvariasság, mely annak oly kellemes ingert, oly pezsgő izgalmat tud adni, a mit másutt a pohár is csak tökéletlenül pótolhat. A francia nő kaczérsága többnyire sokkal ártatlanabb, mint hinni szokták, s nála minden esetre természetebb mint az ellenkező magaviselet. Szükségét érzi, hogy tetszést arasson, s megszokta, hogy e szükség érzetét ne is palástolja; ez ad társalgásának rendkívüli vonzó erőt; a férfiak vágyat éreznek részesülhetni e vonzó közeledésben, összeszedik magokat, szeretetre méltóbbak lesznek s e vágy egyszersmind bizonyos tartózkodást és mértéket parancsol rájuk, a mit különben könnyen feledni szeretnének. Sajnos, hogy ez az egykori elfogulatlan

szertetreméltóság a felsőbb osztályok anglomaniája s a polgári osztály divatos erényeskedése miatt újabb időben mindinkább kiveszni kezd. A régi francia *bonhomie*, a régi ártatlan gyermekesség naponkint ritkább lesz. A magasabb társaságban az urak angol *groomok* módjára, a hölgyek lorett-ként kezdik magokat viselni; a középosztályban pedig, a francziának oly rozszúl álló komolykodás és pruderie hangja válik mindinkább divatossá, s kiölni készül a régi vidámságot. A jockey-club tagja, herczegnők és marquisek jelenlétében oly mozdulatokat s oly beszédeket enged meg magának, minőt régebben csak czégéres helyeken türtek volna; a *liberal carrièrek* embere meg oly tartózkodó kezd lenni a hölgyek erényével szemben, hogy a legártatlanabb tréfát is tilosnak véli. Az a szép és kellemes középút e két szélsőség között, melyen a francia oly fesztelenül és elegánsan tudott mozogni, azok az elfátyolozott élczes czélzások bizonyos természetes dolgokra a kecses és elfogulatlan udvarlás s a megbotránkoztatónak ízléses és finom elburkolása — mindez kiveszöben lenni látszik. Sőt a vidám csacskaság is enyészni kezd. Ezelőtt színházakban, úton, az egymás mellett ülők elfogulatlanul beszélgetésbe eredtek; nem német módra, egymás személyes ügyeit kérdezgetve, hanem fecsegve közönyös dolgokról, hogy jobban teljék az idő; most azt hiszik, hogy árt méltóságuknak, ha angol módra némán a sarokba nem vonódnak. De a szalonok még meglehetősen mentve vannak e bajtól, bár némi tartózkodás már ott is divatba kezd jönni.

Mily szorosan összefügg a nemzeti jellemmel a nők uralkodó szerepe a francia társadalomban, már az a tény is eléggé mutatja, hogy befolyások a francia történelem minden korszakában egyformán meglátszik s hogy a polgári osztály kiemelkedése 1789-ben semmit sem változtatott rajta. Ma is uralkodik a francia nő a szalonban, a miniszteri bureaukban, a családban, sőt a kereskedelemben is, mint hajdan az udvarnál. Reá természetesen még nem tett oly hatást a racionális nézet, mint a férfira; ő még megőrizte biztos ösztönét, jellemzilárdságát, intuitióját, mert női természetének öntudatlanul engedelmeskedve, nem áldozta föl azokat abstract chablonoknak, vagy a mint mondani szeretik, az „elveknek“. A francia nő valóban megérdemli, hogy uralkodjék, mert szellem és erkölcs tekintetében túl tesz a férfiakon; a rend, a takarékoság, a

családi érzet, mely általában a nemzetet jellemzi, nála természet szerint kifejtettebb, mint a férfiaknál. Hideg, számító, gyakorlati, egyszersmind kevésbé lelkiismeretes, biztosabb és gyorsabb pillantással észreveszi a családnak kínálkozó előnyt s erélyesebben tud annak utána járni. Nincs derekabb gazdasszony, mint a francia nő, a ki, a nélkül, hogy, mint a német szokta, kérkednék háztartásával, biztos kézzel s körültekintő szemmel tudja vezetni házát. Sok túltesz még az üzletekben is a férfiakon, a mi természetesen eléggé megmagyarázza a francia kereskedés bátortalanságát: a nő látja a közel eső nyereséget, de ritkán mer valami távoli és kétséges nyereség miatt merész kockáztatásba vágni. A bátor föllépés soh' sem hiányzik a francia nőnél s nincs teremtett lény, a mely ügyesebben tudná csaknem észrevehetetlenül előretolni és értékesíteni előnyeit, még a legapróbbakat is, egy szép lábacs-kát vagy egy piczi énekhangot, a mint a helyzet magával hozza. Dicsvágyó a legnagyobb mértékben, szenvedélyes a józanság külszine alatt, magaviseletében ügyes, külsejére elegáns, a természettől nyert kecsességgel, melyet a szorgosan arra irányzott nevelés gondosan kifejleszt, és akaraterőhöz szokva, vezeti ő a férjét, öcscsét vagy fiát az életben, útát egyenget neki, előre segíti, megteszi a szükséges de nehéz vagy alkalmatlan lépéseket, helyet hódít neki a világban s őrzi, hogy meg is tarthassa azt. A nőnek ez előkelő szerepe rendkívül sokat tesz arra, hogy a francia társadalomnak és a francia államnak sajátosságos irányt adjon: a közeli érdek vagy nyereség szenvedélyes megragadása és kergetése mindig sajátosságos vonása volt a francia politikának, a míg és a mikor nem elvont fogalmak megvalósítására törekedett; kellem, ügyesség, élénkség teszi az *aplomb*, az *esprit* és a *bon sens* mellett a francia társaságnak legkülönösebb jellemvonását; és ez kétségkívül annak tulajdonítható, hogy a francia életben a női elem oly előkelő helyet foglal el.

A francia társasélet legszebb erényei közé tartozik a kölcsönös szolgálatkészség. A francia lekötelezőbb, készebb a segítségre mint a német vagy angol, ugyan azon okból, a miért társasabb is: a magára maradás az egyéni elkülönözöttség nem adatott neki, nem érheti be ön magával, a *help yourself* merő önzés neki. De mindenek fölött a zártkörű társaság az ő életeleme. Örömetst kérkedik egyenlőségi eszméivel; de

alig lehet kevésbé igazolt kérdés, mint ez. Alulról fölfelé persze megvan e fölfogás; mindenki egyenlőnek tartja magát a fölötte állóval; de fölülről lefelé — szó sincs róla. Egy országban sincsenek az osztályok élesebben elválasztva egymástól, s úgy kifejlődve a társasági előítéletek. Az első réteg oly emberekből áll, a kik — nemesek vagy polgárok — kényelmesen és elegánsan élhetnek munka nélkül s kiknek már szüloik is úgy éltek. Ezek közt ismét, Párisban mint a vidéken, különböző alosztályzatok: régi nemesek, új nemesek, pénz-aristokratia, földbirtokosok stb. A második réteget alkotják első sorban az ügyvédek, a bírók, mint a *noblesse de robe* örökösei; azután a tisztviselők, orvosok, professorok, s a nagykereskedők. Ez a két réteg társas összeköttetésben áll egymással, sőt egyenlőnek is látszik, de elválasztja őket a *connubium*; nem házasodnak össze. A harmadik réteg, mely már nem tartozik a „társasághoz“ s nem „párbajképes“ azon kereskedőkből áll, a kik detail-üzletet folytatnak, ha különben még oly nagyban is. Aztán jön a vagyonos iparos osztály: a pék, mészáros; ezt követi a kis kézműves, azután a munkás, a ki otthon dolgozik, a birtokos paraszt, a napszámos s végre a gyári munkás; átszökhetetlen szakadék választja el mind ez osztályokat egymástól még ott is, a hol a politikai törvényhozás természetes úton elegyíteni próbálta őket. Azonban ez a kasztrendszer tagadhatatlanul oly rendet, biztosságot, állandóságot ad a francia társaságnak, minőt a német társadalom, egymásba folyó osztályaival és mesterségeivel, el nem érhet. Bizonyára nem helyeselhető előítéleteket kelt; de előítéletek nélkül a társadalom úgy sem képzelhető, hiszen voltaképp előítélet az igazi alapja, sőt lényege is.

Valódi chinai kasztrendszer az, a mit Párisban úgy neveznek: *la province*. Élén a magistratura áll. Napoleon jól értett hozzá, hogyan kell megegyeztetni az elméleti symmetria követelményeit a gyakorlati érdekek, előítéletek és szenvedélyek kívánataival. Alkotott néhány száz tribunalt, huszonhét főlebbviteli törvényszéket, egy semmítő széket; de amaz első és másodfolyamodású törvényszékeket többnyire oly helyekre tette, a melyeken egykor a parlamentek ülészttek, Bordeauxba, Rouenbe, Douaibe, Dijonba, stb. Bíráknak pedig, ha csak lehetett, a régi parlamenti tanácsosok fiait vagy rokonait nevezte ki, s még a régi vörös talárt is meghagyta nekik;

igen fontos külsőség ez, mely helyén volna akárhol, Franciaországban pedig elengedhetetlen, hogy a tréfaszerető nép a bíróban az embert, szomszédot, komát elfelejtse. Bár azóta százával jutottak be a *homines novi*, részint a *parqueten* (államügyészség), részint, de igen ritkán a *barreaum* (ügyvédségen) át a törvényszékekhez, még mind ez ideig megmaradt a francia bírói kar és a régi *noblesse de robe* közötti összeköttetésnek kegyeletes emléke. A bírói kar még mindig többnyire a bírói családokból szedi ujonzait; arra irányul dícsvágyuk, melynek olykor életök legszebb húsz évét áldozzák valami vidéki városkában, hogy szülőhelyökön csinálhassanak *carriert*. Hiszen mindegyik szivesebben ohajt Marsilliában valami lenni mint Rómában semmi; mert a hiúságnak nem kis szerepe van a francziák híres local-hazafiságában is. Annyit pedig ér a bíró Marsilliában, hogy méltósága és csekélyes jövedelme a házasság dolgában — a mi a társadalmi rangfokozat legbiztosabb próbaköve — egyenlő lábon áll a leggazdagabb hozományú leánynyal is. A második császárság bizonyára sokat tett arra, hogy e régi hagyományokat megtörje s elvegye a törvénykezésnek provinciális jellemét. Politikai czélokra használta az államügyészt, mint a *préfet*-t, s természetesen alázas, engedelmes creaturákat keresett, a kiket nem kötött semmi családi hagyomány, semmi helyi tekintet, s így keletkezett a magistraturában egy külön magistratura, mely amazt, mint az élődi növényt, elpusztulással fenyegeti.

Az előléptetés rendszerinti útja a *magistrature assise* fokára, mely elmozdíthatatlan, az elmozdítható *magistrature debout* — államügyészségen — át vezet; ritkán vesznek egy-egy bírót, mint Angliában, az ügyvédi karból vagy a békebírák közül. E szokás rossz következményei könnyen elgondolhatók: a bírói személyzet politikai tekintetben az uralkodó kormány hajlékony eszközévé lesz, bűnvádi tekintetben a vádlottak ellen személyes animositáshoz szokik, hiszen az ügyészségnél előmenetele azon elmarasztaló ítéletek számától függ, a melyeket a jurytól kinyernie sikerült. Azonban igazságtalan volna azt tenni föl, hogy ez az inquisitori üldöző kedv öntudatos; az államügyész mindenütt azonosítani szokta magát az állammal; s azt is mondhatni, hogy csak akkor visz egy vádlottat az esküdtek elé, ha biztosnak hiszi annak bűnösségét. De

ezért marad is meg elfogultsága még bíró korában is; ez fejt meg az elnököknek olykor botránys részrehajlását a vádlottak ellen. S ebben kereshetni okát annak is, miért óhajtja sok szabadelvű politikus a sajtó-ügyekben és általában politikai vádaknál, az esküdtszéket, bár ez csak másik rosszal pótolja a rosztat: a jury mindig fölment, a mint a törvényszék mindig elítél. Ha az ügyvédekből neveznék a bírákat, esküdtszék nélkül is lehetne igazságos politikai jogszolgáltatásra számítani.

Egyébiránt, ha politikai és bűnvádi kérdésekben sok kivető van is a francia bíróságnál: a polgári ügyekben egyáltalán semmi szemrehányás nem érheti. Becsületesebb bírói kar nem egyhamar van Európában; hiszen a magánjogban többnyire vagyoni kérdések forognak szőnyegen, s itt is kitetszik a francziák scrupulosus tisztelete a társadalom ez alapkövei iránt. Valamint az esküdtszéknek, mely mindenféle szenvedélyből eredő büntetteket ál-érzelgősségből vagy gyávaságból vagy félve a közvéleménytől, gyakran fölment, soha sem hiányzik bátorsága a vagyon elleni büntetteket kérlelhetetlenül megtorolni: épen úgy a bíró is, polgári ügyekben, egyáltalán hozzáférhetetlen minden információ, minden kegyosztás, minden „ajánlat“ — a francia államgép eme különben gyakran mindenható eszköze — ellenében. Mocsoktalan megvesztegethetetlenségén kívül dicséretet érdemel a *bon sens* is, mely ítéleteikben nyilatkozik. Tulajdonképen tudományos jogi képzettsége a francia bírónak nincs; de törvénykezési ismerete, t. i. a fenforgó viszonyok, a vitázó felek, az idézett törvényszövegek helyes megítélése többnyire megtámadhatatlan s szerencsére legalább a polgári ügyekbe nem kontárkodik bele az esküdtszék. A törvényszékek és főlebbviteli bíróságok számos ítélete (*judgements* és *arrêts*) és kivált a semmitőszék számos döntvénye (*sentences*), mely utóbbiak fejtik ki tulajdonképen a törvényhozást, a világosságnak és finomságnak mesterművei. A francia született jogász; csak az a szerencsétlensége az országnak, hogy a bírói és ügyvédi kar nagy tekintélye a politikai életben is nagy szerepet ad neki s ez által az állami életben a jogászi eszméknek nagyon is nagy tér jut. Talán semmi sem lehet rosszabb az államra nézve, mint ha a magánjogi fölfogás uralkodik a politikai fölött.

Nagy baja a francia törvénykezésnek a törvényszékek nagy száma; ezer fizetéses békebírán kívül huszonhét főlebb-

viteli szék, mindenik három, tizenegy tagú tanácssal (*chambres*)! és százával a törvényszékek, mindenik öt-öt bíróval. Tudok törvényszéket, melynek egy évben nem volt húsz eldöntendő pöre. A főtörvényszéki tanácsos csak háromszor megy hetenkint ülésbe, néhány órára; ily semmittevésben természetesen elrozsdásodik a legélesebb értelem is. Azonban melyik jóra való ügyvéd hagyja el jövedelmes állását a nyomorúságos 4000 frank fizetésért, hogy bírónak álljon be. Valóban, a mai közlekedési könnyűség mellett, negyedére lehetne szállítani a bírók számát, de megnégyszerezni fizetésöket. Hanem ez az eszme nem találna pártolókra. Egy sokkal kevésbé gyökeres reform javaslatát is nem rég általános zúgással fogadta a nemzeti gyűlés báró Jouveneltől, a ki nehéz lemondással így végezte beszédét: „Tudom, hogy olyan országban vagyunk, a hol nehezebb megszüntetni egy törvényszéket, mint fölforgatni a trónt.“

A bíróság közönségesen nem tartozik a vidéki városok „kolóniájához“ vagy legfőlebb csak kis részben. A közigazgatási és pénzügyi főbb hivatalnokok, tiszték és professorok teszik annak zömét, a kik a nemesség, a birtokosok, a jegyzők, ügyvédek, orvosok, gazdag kereskedők s a helybeli bírói tisztviselők seregével együtt alkotják a város „társaságát“, a melyben ők a mozgó és mozgó elem. De csalódnék, a ki azt vélné, hogy ez a mozgalom szellemi s hogy a kolónia valami eszményibb tartalmat ad a vidéki társaságnak. Sőt ellenkezőleg, inkább a bennszülött az, a ki néha még magasabb rendű érdekeltséget őriz meg. A „gyarmatos“, mint a katona vagy a pap, saját osztályához tartozik, semmi sem köti a helyi érdekekhez, gyökeretlenül lebeg a levegőben. Hanem a katona hazájának, a hadseregnek, a becsület és a fegyelem szilárd alapot ad, melyen az egyes elfeledheti sőt el kell felednie önmagát; még inkább elmondható ez az egyházzól, a pap hazájáról. De a francia hivatalnok, a milyenné vált, alig lát az államban egyebet, mint egy nagy tápintézetet. Türelmetlen becsvágy, előléptetés sovárgása, fizetésjavítás vagy valami kitüntetés utáni törekvés tölti be egész életét; a mint hivatala csak eszköz céljaihoz, úgy ismerősei megválasztása, bizalmának foka, sőt multságának tárgyai is azok. Mindennek az ő szolgálatában kell állnia. Élte fogytaig ott marad a városban, a hova a miniszter szeszélye küldte, s a mit szívesen ott

hagyna ma is, ha egy új tanya jobb kilátásokat nyújtana. Csak a burokrácia elitje, t. i. a fővárosi főhivatalnokok szokták magasabb szempontból fogni föl hivatásukat.

Eme kolóniának, s általában a vidéki társaságnak, igazi központja, a város legfőbb közigazgatási tisztviselője, a *préfet* vagy *sous-préfet*. A francia közigazgatás szervezetéről nem kell sokat beszélni. Két derék társas hatóság, a párisi államtanács és a vidéki prefektúra-tanácsok a legjobban ellátják a valódi közigazgatást és közigazgatási biráskodást. A választott testületeknek — *conseil général*, kerületi tanács, községi tanács — eddig épen semmi jelentőségök és semmi hatalmuk nem volt, bár sokra becsülték a tisztességet, ha valaki a *conseil général*-ban ülhet, s elmondhatni, hogy ezt a tanácsot a departement kiváló nemessége alkotja, amaz örökös értelemben vett nemesek, a minők mindig, mindenütt czímmel vagy cím nélkül, lenni fognak: öröklött vagyonú gazdag földbirtokosok. Látszat szerint, és a politikai téren tetteleg is, a *préfet* a főszemély a közigazgatásban; különösen nagy szerepet játszik azonban társadalmilag. Gyakran tehetséges, becsvágyó fiatal ember, a kinek positiv ismeretei hiányoznak és a szerény biztos pálya nagyon lassú, gyakrabban nemesi ivadék, a ki czímerét od' adja a nagy jövedelemért, mindig befolyásos hölgyek pártfogása alatt, készen a miniszter szolgálatában ma a *proté*, holnap a *contrat* védeni, hogy az előkelő és fényes életet tovább folytathassa, olykor valódi értékű ember is, a ki a vidéki főnökséget lépcsőnek tekinti valami kiválóbb párisi állásra: mindenek fölött értékes eszköze e szatrapa a kormánynak, hogy általa a vidék nyilvános hangulatát kikémlelje és megnyerje.

Egyik főszerepe e gazdagon fizetett főnököknek — a kik az általok igazgatott megye földművelési, ipari és kereskedelmi helyi érdekeiről csak nagyon homályos fogalommal vannak s ma Lilleből Bordeauxba, holnap Nancyból Rouenbe helyeztetnek át — társaságokat, bálakat, ebédeket adni, a mire a takarékos vidéki ember nagyon sovárog, de a költségeit maga nem szívesen viselné. Hiszen elszánja magát, ha gazdag és ha épen férjhez adó lánya van, egyszer életében egy nagy ünnepet adni; de többet nem egykönnyen. Nyilvános bálokban a jó családok nem vesznek részt. Pedig a látogatáson kívül, — a mi valódi rendszerré fejlett s némileg a

mi kávéoszonnáinkat pótolja a hölgyekre nézve, kiknek meg vannak a saját elfogadó napjaik — jóformán az estélyek az egyedüli szórakozásai a szegény unalom-üzte vidéki lakosnak és élete párjának, a ki szintén csak ki akarja magát egyszer életében mulatni, s a ki férjhez menetele előtt nem vehette ki a mulatságból részét, mint más nemzetek leányai, házassága első éveiben pedig a gyermekek által volt igénybe véve. Mert utazásra a francia gondolni sem mer, a természetben és sétálásban nincs gyönyörűsége, a színházat többnyire drágálja, mert nejjének oda nagy toilettben kellene menni. A mindennapi whist vagy l'hombre mellett, a mit rokonaival vagy barátaival játszik, vágyik néha némi változatosságra és izgalomra. Muzeumok, kölcsönkönyvtárak ritkán vannak a vidéken, s a hol vannak is, igen szegények: például idegen lapokra vagy könyvekre, százezernél kevesebb népességű városban még csak gondolni sem szabad. Tudós társaságok és clubok vannak ugyan mindenfelé; de az előbbieknél munkássága többnyire csak a kölcsönös akadémikus tömjénezésre szorítkozik, az utóbbiak általán játszó társaságok, melyekből minden komolyabb multság száműzve van. Így tehát a sétálgatáson vagy sétakocsizáson kívül természetesen csak az estély marad neki, a hol társasági vágyait kielégítse. Ott beszélnek meg sok jártassággal, és elmésen is, a napi kérdéseket: a színház, parlamenti beszédek, nevezetes pörök ügyeit, a *Revue* (természetesen a *Revue des deux Mondes*) valamely cikkét, házasságokat, előléptetést, kapott rendjeleket, áthelyezést s mindenek fölött azt, hogy mi történik a prefekturán.

A préfet és sous-préfet mellett főembere a megyei székvárosnak a *receveur général* — ha van. Többnyire gazdag financier, a ki sajátjából le bírja tenni a nagy biztosítékot, vagy valami ily financiernek pártfogoltja, gyakran csak nevét adja oda, rendez egy pár fényes bált a vidéken s egyébiránt kényelmesen él Párisban, vig társasága között. Még mindig meglepően hasonlít a régi *fermier général*hoz, a kiről Voltaire oly szép rabló-történeteket beszél, bár hivatása, tudva levőleg, lényegesen különböző. Az egész rendszert voltaképen Napoleon kíséretül alapította, midőn pillanatnyi nagy szükségek fődözése végett rendkívüli áldozatokat kellett az államtól követelnie; de nem gondolt arra, hogy végleges intézménynek tekintse. Azonban jött 1814 s a rendszer megmaradt. Néhány

évvel ezelőtt a neveket megváltoztatták; az állam által kinevezett adóspekulánst most *trésorier général*nak nevezik, hanem azért meglehetősen ugyanaz ma is, a mi 1803-ban volt. Ez igen jövedelmes, gyakran évi száz—kétszázezer frankot hozó állomások csak kegy útján, a felső finantz-körök vagy előkelő és hatalmas hölgyek pártfogásával nyerhetők el. Épen így van a *receveur particuliervel*, — most *payeur*nek nevezik — a ki a járások székhelyén ugyan azt a szerepet játsza, a mit a *receveur général* a megye székvárosában. Ezt átlag 15—20 ezer frank évi jövedelemre becsülik.

A *maire* fizetéstelen tiszteletbeli hivatalát rendszerint egy-egy tekintélyes, conservatív érzelmű tőkepénzesnek adja a kormány; néha azonban a nagyobb és közép nagyságú városokban ez az állás év számra betöltetlen marad; oly nehéz a választás, oly kelletlenül vállalja el valamely független ember. S ha végre rászánja is magát valaki, rendszerint csak azért teszi, hogy egy-két évi leghálátlanabb szolgálat után megkapja a vörös szalagocskát, a mit aztán, tudva levőleg még az utcán vagy vadászon, sőt a hálókabátra és fürdő-öltönyre is föltűz. Egy két évnél tovább természetesen nem egy könnyen állja ki valaki, hogy polgártársai bírálatainak örökös tárgya s a préfet engedelmes szolgája legyen, hogy a kormány által erőszakolt s a közönség által nem szívesen fogadott intézkedéseket vállaira vegye s e mellett az állami tekintélyekkel szemben alárendelt állást foglaljon el. S akkor ismét következik a szokott üresedés, mely alatt a segédtisztek látják el a folyó ügyeket. Falun rendszeren a földesúr, vagy mivel az újabb törvényhozás a *seigneur du villaget* nem ismeri el, a legjelentékenyebb földbirtokos szokott lenni a *maire*, föltéve hogy conservatív, bárha nem igen ragaszkodó híve is az épen uralkodó dynastiának. A tehetetlen városi tanácsosok' közönségesen a vagyonos polgár-emberekből kerülnek.

Egészen sajátos osztálya a társaságnak Franciaországban az apró *rentier*k. Igen sok szatócs és kalmárfele fiatal ember megy Párisba vagy az ország többi öt-hat nagy iparos városába és összeszerezgetnek ott lassanként egy szerény kis vagyont, a mint az angol szerzi gyorsan az ő szerénytelen vagyonát a gyarmatokon.

De még Páris is számkivetés sokakra nézve. Általános szabály, hogy az ez osztálybeli francia ötvenéves korában

visszavonúl az üzlettől, valamint a tisztviselő vagy a katona is, harmincz évi szolgálata kiteltével, elbocsáttatást kér s visszamegy szülővárosába, a hol aztán a maga tíz, öt vagy három ezer frank jövedelméből szerényen vagy kényelmesen éldegél, vesz magának házacskát, ha lehet városi tanácsos, vagy ha katona volt, nemzetőrségi tiszt, ha nyugalmazott tanár az akadémia tagja lesz s az után lát, hogy leányát egy jóra való fiatal tisztviselőhöz adhassa. Franciaország jóléte, mellékesen legyen említve, ezen az általános életpályán alapúl, t. i. a takarékoszágon, épen mint az angoloké a szükségletek folytonos kiterjedésén, a mi kétszeres munkát és kétszeres termelést tesz szükségessé. A ki a francia középosztályban más rendszert kezd, azt pazarlónak vagy megbízhatatlan speculánsnak tartják.

Természetesen mindezek a viszonyok másként alakúlnak a nagy tengeri kikötőkben és a nagy iparos városokban. Itt a tisztviselő, még a legfőbb is, kevés tekintélyben részesül s félrevonulva él a kereskedő köröktől, melyekkel szerény jövedelmeiből nem versenyezhet. Mert még az ötvenezer frank fizetésű préfet is hol áll egy bordeauxi vagy marseillei gazdag kereskedővel szemben? Ezekben a városokban nagyon hasonlít az élet ahhoz, a mi Liverpool, Manchester, Hamburg vagy Köln városaiban lelhető: nagy pompa, sok anyagi élvezet, kivált drága asztal, mindez némileg több ízléssel és finomsággal, mint más országban, kevés belső barátság, sok parádé. Itt is természetesen a régi házak alkotják a patriciusokat, az aristokrátiát, mint mindig és mindenütt, Florenczben és Velenczében, Lübeckben és Augsburgban. Hanem általában a nagy kereskedők Franciaországban nagyon sokkal képzetebbek mint a mai Németországban vagy Angliában — persze sokkal kevesebb számmal is vannak. A nagy iparos városokban, Lyonban, Rouenben és Lilleben az ily régi családok természetesen ritkák, mert ezekben, kivált az utolsóban, csak néhány évtized óta vett nagy lendületet az ipar.

Hogy a klerus befolyása Franciaországban, kivált a nők, minden osztálybeli nők által államban és társadalomban igen jelentékeny szerepet játszik, ismeretes dolog. A klerus, már neveltetésénél és állásánál fogva, mindenütt kozmopolitább, mint bármely más osztály, s a francia klerusról sem igen tudnék egyebet mondani, mint a németről: ugyanazon

osztályokból ujonczozzák, ugyanoly nevelést kap, a huszas-harminczas években türelmes volt, s most a jezsuiták vezetése alatt türelmetlen; épen úgy váltakozik nála az elbizakodás és csüggedés, mint minden népnél és minden vallásnak papjainál; csakhogy Franciaországban talán correctebb erkölcsi életü és megróhatatlanabb, mint bármely más országban. Távolabb tartja magát a társaságtól ennek mulatságaiban. A férfiakkal ritkán érintkezik s ha nem épen püspök vagy kanonok, meglehetősen gavallérosan bánnak is vele. Annál nagyobb befolyása a nőknél s ezek által a gyermekek nevelésére. A vidéken tekintélye általában még kevesebb mint a városban. A paraszt közönségesen conservativ és a pappal egy párton van, de nem attól, hanem a préfettől vagy a földes úrtól kapja a jelszót. Ennél még a *monsieur le curé* minden pénteken az asztal végén ebédel, mint a régi jó időkben; a földes úr vallásos érzelme az, a mi a papnak tekintélyt szerez s nem a pap szellemi felsőbbsege övezi körül a földes urat nimbuszszal. Hogy azonban a főpapságnál, a seminariumokban, a monostorokban oly férfiak működnek, a kik jellemre, képzettségre, elmére nézve első rangot érdemelnek, azt nem fogja tagadhatni senki, a kinek módja volt tevékenységöket figyelemmel kísérni. Franciaország még mindig a Bossuet-k, Fénelonok, Bourdalonok hazája; a francia papságból támadtak Lamennais és Lacordaire, s más országban nem hamar akad Dupanloup érseknek vagy Graboy abbénak párja. Csodálatos ügyességgel tudták a jezsuiták, kiknek főtábora Franciaországban van, az exact tudományok és természetvizsgálat eredményeit sajátjokká tenni, épen mint régebben a humanismus vívmányait a helyett, hogy megtámadták volna, magukévá tették s ebből a vizsgálódás szellemét, mint amabból most a kutatás szellemét száműzvé, ezzel a veszélyes fegyvert ártatlanná tették. A papi iskolák csaknem mindenütt sikeresen versenyeznek az állami gymnasiumokkal; válogatott papok kezei alatt állanak, a vizsgálatoknál nagyobb eredményt mutatnak föl s e mellett abban a hírben állva, hogy jobb nevelést (*éducation*) is adnak, terök napról napra nagyobb lesz. Azonban a régi hagyományok, mióta a római szellem a klerusban fölülkerekedőben van, halványulni kezdenek. A concordatum első éveiben, mikor az egyházat Franciaországban állami intézménynek tekintették, a mérséklet szel-

leme tüntette ki a francia papságot; most ott is, mint mindenütt, a rajongás nyert tért. A francia püspök és pap, mint egykor Napoleon óhajtotta, még 1840-ben is némileg az állam szolgájának tartotta magát, kinek nevelés a dolga, s nem Róma és az egyházi főuralom harczosa. Mindez megváltozott, mióta a zárdák, s velök a szentszék serege újra föállítottak. A francia klérus föladta a gallicanismust, a Róma elleni régi függetlenséget, de csak azért, mert maga lett uralkodóvá Róma és az egyház fölött, sőt túlzás nélkül mondhatni, ma Franciaország maga lett Róma és az egyház. Azonban a klerus mégsem kísérlette meg soha, megingatni a concordatumot, vagy izgatni a püspököknek állami kineveztetése, a polgári házasság, polgári anyakönyvek stb. ellen. Elfogadta a „modern államot,” mert ezen és általa egykor a világon uralkodhatni vél. S valóban, vajon a forradalom csalhatatlansága és az egyház tekintélye a modern állam alapeszméje és hierarchiája oly nagyon különböznek-e a katolikus egyház alapeszméjétől és hierarchiájától?

II.

A francia tudományosságnak és irodalomnak van egy nagy előnye, a mi a németek részéről sokkal több méltánylatot érdemelne, mint a mennyit talál: a francia irodalom és az egész szellemi élet szabadabb, tágabb körű, úgy szólván világfiasabb színezete. A német irodalom és a német szellemi élet háromszáz esztendő óta csaknem egészen az egyetemeken azaz a kis városokban és az iskolában volt összepontosúlva. Az egész német irodalomtörténetben kevés író van, a ki professor vagy nevelő ne lett volna; a művelődés a tantermekből és könyvtárakból eredt, mint az angoloké és francziáké a politikából és a tantermekből. Innen van emezeknek ama bizonyos nagy világi jellemvonása, a mi hiányzik a német irodalomnál, mely a szobai léget, az iskolai szűk falakat, a kathedra izléstelenségét és pedansságát, a fellengző idealizmus és nyomorú valóság közti folytonos küzködés nyomait még mindig nem bírja levetközni, se eltagadni. Montaigne és Montesquieutól kezdve Broglie herczegig és Haussenville grófig, Franciaországban mint Angliában, a

legfelsőbb és legfüggetlenebb osztályok mindig megtisztelőnek tartották magokra nézve, hogy hazájok értelmi fejlődésébe tevékenyen befolyjanak; Németországban a vagyonos polgárság és a független nemesség lehanyaglása, azaz háromszáz év óta, a szellemi tevékenység a lelki pásztorokra és tanárookra maradt. Ez által talán nyerhetett komolyságban és mélységben, de ízlésben és a világszemlélet terjedelmében bizonyára nem. A francia irodalmi életnek még azon nagy visszaestében is, melyet az utolsó harmincz éven át éltünk meg, folyvást megmaradt a nyílt pillantás, a szabad mozgás és a nagy hagyományok felsőbbsege.

Azonban a francia jelentősebb irodalom főérdeme, melyet még az általános hanyatlásban is megtartott, másban keresendő. A francia mindig kitüntette magát az ügyességben (habilité), sőt oly fokot ért el benne, a mely, a mennyire lehetséges, a genievel határos. Egy nemzet sem mérkőzhetik vele, ha arról van szó: mit hoz létre a talentum. Dante, Shakspeare, Goethe nem termett Franciaországban legjobb korszakában sem; de az ügyes alkotásban mindenkor elvitathatatlanul mester maradt s ez és a főntebb mondottak épen úgy elmondhatók a művészetről, mint az irodalomról. Hasonlítsa össze valaki a francziák divatos festőit, az utolsó ötven év alatt, a németekkel vagy az olaszokkal: hol van a német művész a ki versenyezhetne Ary Schefferrel az érzelmes kifejezésben, Vernet Horaceczal a furiában, Delaroche Pállal a szinpadi hatásban, Meissionierral a finomságban, Regnaulddal a színpompára nézve. Nem szólva az igazi nagyok: Delacroix, Ricard, Decamp műveiről, a mint figyelmen kívül hagyjuk itt az igazán nagy német művészeket is. Hasonló példák fognak felötleni az olvasónak némi gondolkozás után a zenében, szobrászatban, építő művészetben. Mihelyt az a kérdés, hogy bizonyos hatást érjenek el a *procédés* ügyes alkalmazásával, ott a francziák mindig elsők lesznek. Csakhogy míg a harminczes években még mindig nyilatkozott a talentum és értelem emez alkotásaiban az egyéninek és az eszményi érzéknek bizonyos maradványa: napjainkban vagyis mintegy 1840 óta, mindaz tisztán gépszerű utánzó művészetté lett, a mi azonban természetesen a tökéletességig van vive. Elég, hogy egy művész a *szalomban* valami új generál szerencsét arasson, már a következő évben duczat számra jelennek

meg ugyanazon genrenak hasonló tökéletes kivitelű művei. Így volt ez Cabanel *Venuszával*, Moreaux *Sphinxével*, Gérôme *Caesarjával*, Hamon *Szerellemisteneivel*, Heilbluth *Római jele- neteivel* stb.; a jövő évi szalonban húsz hasonló kép volt lát- ható, és csaknem valamennyi meglehetősen.

Természetesen a valódi műértő és az elfogulatlan szem- lélő nem csalatja meg magát: azok tüstént kiérzik az eredeti- ség és idealismus hiányát. Bármily ügyes és ízléses is az utáncat, nekik hiányzik abból valami: az önkéntesség és az ihlet. A művészet Franciaországban metier lett: senki sem fest többé saját belső sugalmából, hanem azért, hogy pénzt szerezzen, vagy elnyerjen valami állást s következkép min- denik hizeleg a közönségnek és szeszélyeinek. Már Goethe megmondta, mikor Mérimée és Hugo fölléptével a francia irodalomra új arany kor látszott hajnalodni: „A francziáknak van értelmök és szellemök, de nincs alapjuk és kegyeletök... Általános jellemöket a stilben sem tagadják meg. Társas ter- mészetök van s ennélfogva soha sem felejtik a közönséget, a melyhez szólanak; ígykeznek világosak lenni, hogy olvasói- kat meggyőzzék és kellemesek, hogy tessenek nekik.“ Azóta azonban tovább ment a dolog: mai nap nem arról van szó, hogy a közönséget meggyőzzék, mert az nem keres meggyőző- dést, s nem elég „kellemes“-nek lenniök, hogy tessenek; lesz- nek minden, a mivé a közönség akarja, hogy legyenek: élczes, obscen, kicsapongó, tragikus, borzadályos, csak ízléstelen nem, legalább jobbjaik soha. De minden műben, bármily töké- letes is az technikailag, bármint illik a színpadra, bármily vonzólag van írva, szellemes, éles eszű, mégis mindig érzi az ember, hogy nem az igazság szomja, nem az az ellenállhatat- lan vágy, hogy gondolatait elmondja, nem az a komoly önzet- len törekvés alkotta, a mit gyakran még középszerű tuda- mányos értekezésben, jelentéktelen lyriai költeményekben, ügyefogyott ízléstelen festményben is, a németeknél, észre- veszünk, hanem a tetszésvágy s a személyes hiúság vagy élvezet-keresés eszközeinek megszerzése. Hogy csak egy példát hozzunk föl, mennyire el hagyja magát ragadtatni a közönség a látszat, a sophisma, a csillogó, frazisos *raisonnement* által, Hugo V. *Misérables*ének roppant sikerén kívül, mely pedig teljesen egy sophistikus hazugságon alapúl, legyen elég föl- emlitenünk az *Année terrible* egy általánosan csodált költemé-

nyét. A commune gyújtogatója, mikor szemére vetik, hogy a Louvre könyvtárát fölégette, ezt feleli *dans un vers bien amené*: Mit akartok? *Nem tudok olvasni!* Nincs olyan francia, a ki ne tudná, hogy minden párisi forradalmár, socialista és communard, kivétel nélkül, nagyon is tud olvasni: sőt legnagyobb részöket épen a rossz olvasmányok rontották meg. *N'importe*: a szó csattanós hatást csinál; hogy igaz-e vagy hazugság, azzal ki törődnek?

Azokban minél tovább megyünk, annál szembetűnőbb lesz a francia irodalomban, mily keveset tehet a pusztá értelm és technika, ha egyedül áll: francia költészet, történetírás, tudomány, philosophia, vagyis mindaz, a mi intuíción és transcendentalismuson nyugszik, nincs is többé; csak a regény, a színpad és a kritika élték még túl az általános hanyatlást; de a regény és a színpad, a mint ezeket e két műfaj két legjelentékenyebb képviselője a második császárság alatt kezelte, alig tartoznak többé a szépirodalomhoz: Flaubert Gusztáv regényei és az ifjabb Dumas színművei voltaképen csak elbeszélésbe és párbeszédbe öltöztetett analysisek inkább a természettudomány, mint a művészet országába tartoznak, habár Flaubert első regénye olykor Balzacra emlékeztet is, a kinek philosophi mélysége és költői fölfogása azonban nála hiányzik.

Az elsajátító művészet egy korszakban sem jutott oly tökéletességre, mint a második császárság alatt a magasabb vígjátékban, e korszak sajtóságios genréiben. A tragédiában a cselszövényes művekben, a melodramában és a vaudvilleben az 1815—1850 közti időszak sokkal eredetibb volt az 1850—1870 közti időnél. Kivált a cselszövényes vígjáték, Dumas genialis keze közt és Scribe fáradhatatlan könnyűsége által, ritka tökéletességet ért. Az 1850-diki kiábrándulás idején azonban a vezeklő nemzet ezt nagyon is könnyűnek és genialisnak találta. Valamint „becsületes és mérsékelt“ politikát, philosophiát, történetírást kívánt, úgy színházat is olyat, mely semmiben sem lép túl a valószínűség, a tisztesség és correctség határán. Másrészt erényesek is lettek nagyon, de minthogy minden erényesség mellett sem tagadhattak meg a vétkek iránt egy kis gyöngeséget, tehát az írók „*le fournisseurs de S. M. le Public*“ megteremtették a kívánt cikket, a vétkes erény és az erényes vétkek keverékét, egészen a mindennapi

élet határai közt, mindennapi nézetekben, menten a phantasia játékatól, a társadalmi kérdések alkalmi fejtegetéseivel.

Már Diderot megmutatta az útát *Père de famille* és *Fils Naturel* műveiben; Greuze festményei szolgáltatottak hozzá az illusztrációt; ezeken azonban még meg van a század eszményi vonása, az affektált mozdulatok és ál-frázisok mellett is. Delavigne Kazmér a molieri vígjátékot vélte föleleveníteni, mikor *Ecole des viellards*-át írta, azonban csak a polgári vígjátékot és a prózát elevenítette föl. Arnolph és Alcest megteremtőjének alkotó genialitásáig persze nem birt emelkedni; de az ifjabb Dumas gyakorlott csinálmányával szemben sem állhat meg. Ebben a genreből is a szeretetre méltó ezermester, Scribe, alkotta meg a végkép elfogadott mintát. *Une chaîne* még mindig az első és egyik legjobb „felsőbb vígjátéka“ a századnak; tárgya ugyanaz, a mi a modern francia színpad kedvencz témája, a szerelem és házasság közti ellentét. Balzac *Mercadet*-je volt az első kísérlet, mely a divatos darabok másik kedvencz alapeszméjét, a parvenuknek a megszilárdult hatalmak elleni harcát, drámailag tárgyalta.

Ha kiváló, gyakorlott írók, a kiknek a természet azonföül megadta a könnyű mulattatás adományát is, fölteszik, hogy népszerű tárgyakat és kérdéseket a legkellemesebb modorban megbeszéljenek, az nekik többnyire jobban sikerül, mint a valódi nagy költőknek. A műfogásokban csakhamar mesterekké lesznek, s nem azért francziák, hogy a ragacstól és csirizt elrejtteni ne tudnák. A száz meg száz vígjátékban, mely az utolsó húsz év alatt színre került, mindenütt ugyanazok a szerkezet, az alakok, a tárgyak, a nézetek, a nyelv; a különbség csak a nagyobb vagy kisebb ügyességben van, melylyel a recipét összeállítják. Tárgyuk a jelenből és a valódi életből van véve: az ellentét vagy a régi és az új társadalom, vagy a szenvedély és a társadalmi törvények közt. *) Hogy ez az ellentét épen nem új, azt se a szerzők, se a közönség nem igen hinné; az ő szemökben mindez a nagy forradalomból ered, az emberiség ez új aerájától, mely a francziák hite szerint az

*) Nem szabad azonban itt említetlenül hagynunk, hogy épen az utolsó évben más irány, más tárgy, más genre aratott Párisban ismételt diadalokat. Csak a Théâtre français múlt évi műsorából is a *Luthier de Crémone* és a *Rome vaincue* egészen más téren mozognak.

emberi természetet is, mint a történelem és társadalom törvényeit teljesen átalakította. Mint mindenkor a francia színpadon, úgy az új vígjátékban is nagy szerepet játszik a *tiráda*. A *pour* és *contret* épen úgy tárgyalják síma prózában, mint hajdan pompás versekben Corneille. A nyelv éles, élces, folyékony, de színtelen és gyakran prózai, a dialog, a hol a tiráda el nem nyomja, természetes, élénk, szellemes, tele mind ama francia kellemmel, a melyet Európa már háromszáz év óta el nem fáradt bámúlni. Épen mivel minden chablonszerűleg készül: szerkezet, alakok, indokolt be- és kimenettel, az érdekeknek a negyedik fölvonásbeli központosítása, megjelentés, fordulat stb. annyival csodálatra méltóbb mesterség, mégis újnak és találékonynak látszani, feszülten tartani az érdeket s a szövevény fordulatai által feledtetni az elcsépelet tárgyat és a tirádák monotoniját.

De épen ez az: az élcz, a feszült érdek, a folyékony dictió, a mit a német színpadon és regényekben hiába keresnénk. Úgy is a mint van, a francziák könnyű, igénytelen irodalma és művészete, épen könnyűsége és gráciája által, sokkal nagyobb művészi becsű, mint átlag a németeké és angoloké, s ha mélységben nem mérközhetik ezek. kiválóbb műveivel, de formai szépségben bizonyára fölül múlja. Ám hasonlítsuk össze Kock Pált vagy Souliët a német Lafontain Augusztal és Zschokkevel, nem is említve a képző művészeteket.

Az irodalom ez ágának s a rémirodalomnak folytonos fenmaradása sőt terjedése az általános ízlés romlottságán kívül magyarázatát leli az írók társadalmi helyzetében. Franciaországban a szépirodalmi írók nagy részét — legalább azokat, a kik tehetséget, erőt, sajátosságot tanúsítanak műveikben — *déclassé*nek, azaz olyanoknak tekintik, a kik nem tartoznak Páris és még kevésbbé a vidék rendes polgári társaságához. Hogy írának ezek langyos családi regényeket, mint az örök szüz angol kék harisnyások, vagy a becsületes német családapák, a kik talán soha ki sem mozdultak vidéki városkájokból. A nevelés rendszeren kiölni igyekezett belőlök az eleven phantasiát, s oly szabályossá és egyenletessé tenni a társadalmi életet, a mint csak lehet. Ha ez sikerül, akkor meg lesz kívánságok szerint, a meddőség; de ha nem sikerül, annál veszélyesebb reactiót szül a kísérlet. Zabolátlan természet,

tehetséges szellem, élvezet-kereső hajlam és ingatag jellem könnyen erre jut. A phantasia aztán utat keres magának, rontja önmagát, keresi a rémségest, vagy a fajtalan s minél tovább téved, annál nagyobb tetszést nyer, részint a nyers szenvedélyes tömegnél, részint az unatkozó és üres középosztálynál. Mihelyt művének nagy kelendősege van, könnyen megtelik a szerző zsebe, de ki is ürül épen oly könnyen; az ifjú író mindig tovább megy a jövedelmező úton, mely őt az örvényhez viszi. S aztán élete a kicsapongás és lázas produktió közt oszlik meg; csak courtisanokat lát vagy oly irodalmi és művészi cigányokat, mint ő maga; jobb esetben hirlapírókat, a kik még életök bizonyos szabályszerű berendezéséig nem szedték össze magokat, vagy színészeket és színésznőket, a kik Franciaországban még szintén nem tudták dolgukat a tisztos polgári rangig vinni; és a legjobb esetben is oly társaságot, a minő csak a fővárosban van, mely sem a *bourgeoisie* tisztos köréhez, sem a nyilvános vétek osztályához nincs sorolva, s melynek neve röviden *demi-monde*. (E szó alatt nem szabad a lorettevilágot érteni, mint külföldön rendszeren szokták. Oly társaság az, melyben valami *férgest* sejtetni, melyet a tisztos körök igyekeznek elkerülni, melynek azonban nem vethetnek szemére semmi bizonyost, a mi a formalis kizárást igazolhatná.) Ily körben a polgári családi élet s a rendezett viszonyok ismeretlenek maradnak az író előtt; úgy festi a világot, a mint a punci kék lángján, a szivarfüstön és a játékasztal kódén át jelenik meg előtte; kívül áll a társadalmon s nem volna méltányos és nem is mutatna éles tekintetre, ha a párisi vagy épen a francia életet ilyen rajzok után akarná valaki megítélni. A tisztos társaság azonban, mely a valóság egyhangúsága alatt szenved, úgy élvezi ezt a rém vagy sikamlós irodalmat, mint a fűszeres ételt vagy habzó champagnit. Vajon vétkül tudhatni-e be ézt neki? Hát a németek, a kiknek se az állami lét bajai, se a társas élet egyhangúsága, se a nevelési viszonyok hasonló mentségül nem szolgálhatnak, nem épen azt teszik-e? Nincs-e tele minden német kölcsönkönyvtár ugyane francia művek rosz fordításával s nem játszanak-e első szerepet minden német színpadon Sardou sikamlós művei és Offenbach fajtalan parodiái?

Azt sem szabad egyébiránt feledni, hogy a kritika, a mely Németországban, igen különös fejlődési fokozatban, meg-

előzte az eredeti költői alkotás korszakát, Franciaországban sokkal természetesebb fejlődéssel, az alkotó erő hanyatlása óta vett igazi lendületet. Azt mondhatni, hogy Villemain alapította meg és Saint-Beuve vitte tökéletességre; tőle nyerte sajátságos, psycholog-biographikus jellemét; s az utolsó húsz év alatt keletkeztek legfinomabb és legjelentékenyebb termékei. Montégut mélysége, Renan finomsága és fölülmúlhatatlan művészete, Taine bátor systematikája és gazdag színezete, Sarcey nyíltszívűsége és előítélet nélküli fölfogása, Saint-Viktor szóplasztikája Scherer tudománya — új és igen fontos jelenségek, melyeket Németországnak nem lehet eléggé tanulmányoznia. Egykor jogos büszkeséggel nézhette le Bouhours vagy Laharpe formalis kritikáit Lessing nemzete; de ma nem szabad megfélemedkeznie arról, hogy se a német, se az angol vagy olasz irodalom nem mutathat föl semmi olyat, a mi távolról is mérközhetnék Sainte-Beuve irodalmi tanulmányaival.

III.

A nagy forradalom pusztításai között talán leghelyrehozhatatlanabb az, hogy kiölte a nemzetből azt az érzelmet, melyen a hagyományos tekintély alapúl, azt az érzelmet, a melyet egy szóval loyalismusnak szokás nevezni. Azon hideg értelem, mely 1789 óta uralkodóvá lett, nem ismer oly dolgokat, minők az alattvalói hűség, a születési elsőbbség önkéntes elismerése, solidaritás a nemzet és a dynastia között. Fölébreszteni ezt vagy újra teremteni, három dynastia hasztalan próbálta. Fölállíthatják még akár ötször az örökös monarchiát, ez épen oly könnyen szakadó kötelék lesz nemzet és uralkodóház közt, mint a többi volt e mozgalmas században. Új alkotmányt is bocsáthatnak ki akármennyit; lehet az kevésbbé utópikus mint az 1791- és 1793-iki; kevésbbé chablonszerű mint az 1814- és 1830-diki, kevésbbé anthipathikus mint a III. és 1848. évbeli, kevésbbé complicált mint a VIII. és 1852. években hozott. Gyártmány lesz mégis; mert se alkotmányt, se királyságot csinálni nem lehet, mint költészetet vagy vallást nem.

Távol legyen, hogy a politikai rationalismusnak minden

jogosultságát el akarjuk tagadni; hiszen a modern állami élet legnagyobb és legjobb vívmányai annak köszönhetőek; de ha jótékonyan akar hatni, saját terére kell szorítkoznia, a negatív, kritika, reform terére. A hol újat akar alkotni, meddő lesz, s kártyaházat csinál, melyet az első szél elfúj. Érdekek, szenvedélyek, szokások bírnak csupán tartós alkotásokat létrehozni és életben tartani; ezek azonban végre föl is burjánoznának mindent, és ellepnék, élödsi növényként, a legerősebb törzseket, ha nem jönnének az általános eszmék, a sokat gyalázott abstractiók, ismét kitisztogatni a burjánt.

A kiölt loyalismust épen nem üdvösen helyettesíti a a francia polgárok óvakodása minden beavatkozástól. Hiszen oly kényelmes, a kormányt rendelkezni engedni, minden abból eredhető előnyt élvezni, az érdemet magának tulajdonítani, de egyszersmind fölmentve lenni minden felelősségtől a hibákért, sőt előre elbástyázni magát minden vád ellen. A párisiak ismeretes gáncsa, minden kormány ellen, alapjában nem egyéb. *Chansonok*, újságcikkek, akadémiái beszédek által bosszulni meg magát a kormányon, nemcsak azt tünteti ki, hogy az ember nem hagyta magát „düpirozni,“ hanem mint előleges tiltakozás a kormány minden tette ellen, mely talán nem sikerülne, később jogot ad az embernek ártatlanul mosni a kezét.

Erőszakkal tölték a nemzetre a kormányt: e nagy szóval szoktak minden hibát a nemzettől a bitorló nyakára hárítani; akár az ország rendes hadserege által, mint brumaire 18-án és december 2-án, akár a lázadók rendetlen serege által, mint február 24-én és september 4-én, akár az ellenség seregei által, mint 1814-ben és 1815-ben, jutott kormánya a bitorló. Hogy egy kormány sem tarthatja fenn huzamosan magát, ha a nemzet nem tartja fenn, hogy végre is minden nemzetnek olyan kormánya lesz, a melyet igazában akar: e keserű igazságot a francia nem akarja belátni, hiába tanítja azt saját hazájának utolsó nyolczvan évi története oly ékesszólóan. Hiszen az a két kormány, melyek valóban a nemzet akarata ellenére a Hôtel de Ville rohamos elfoglalása által jutottak a legfőbb hatalomhoz, — az 1848. febr. 24-ki és az 1870. sept. 4-ki kormányok — csak egy pár hónapig tarthatták fenn magokat s az első alkalommal, mihelyt a nemzet teljes szabadsággal kimutathatta akaratát, — 1848. decz. 10-én és

1871. februárban — letaszította őket és szabályszerű conservatív kormányt tett helyökre, *egy* embernek személyes vezetése alatt. Ha a népnek nincs meg ez a szabad mozgása, vagyis ha akaratát választások alakjában nem érvényesítheti, akkor engedi parancsolni a hatalmat, mint 1851. decemberben és 1871. májusban, s a törvénytelen eljárást utólagosan plebiscitum vagy kamarai határozat által szabályozza; de a személyes kormány Franciaországban mindig a nép akaratával áll fenn.

Ez az épen, a mit a francia nem akar elismerni. Sokkal kényelmesebb neki elhárítani magáról minden felelősséget, s egy bűnbakra tölteni minden bajt, de önmagának tulajdonítani minden jó eredményt. Kétségkívül legőszintébb érzelme most a nemzet *elitejének*, a Bonapartek elleni gyűlölete — csak az *elitenek*, mert a mívelt vagy félmívelt tömeg igazában nem tesz egyéb szemrehányást III. Napoleonnak, mint azt, hogy nem győzött. És a kiválóbbak e gyűlöletének is voltaképp egészen hamis nézet az alapja. Azzal vádolják mind a két Napoleont, hogy a nemzetet corruppálták és az absolutismusra nevelték; mintha lehetne corruppálni egy nemzetet, vagy valami jellemet reá nevelni, ha maga a nemzet nem nyújt hozzá kezét. Melyik angolnak jutott valaha eszébe azzal vádolni Cromwellt vagy II. Károlyt, hogy az angol nemzetet absolutismusra nevelték vagy corruppálták.

Csakhamar növeli a bajt minden kormány ellen egy általános emberi gyöngeség, melyet azonban Franciaországban nem mérsékel, mint más nemzeteknél, a múltnak nyugodt megfontolása. Elmúlt rosszat és veszedelmet könnyen feledünk; a jelenlegi elviselhetetlennek tűnik föl. S minthogy egy kormány sincs a világon, mely tökéletes, sem a mely egészen rossz volna, csakhamar kezdik a jelenlegi egyes bajokat az előbbi egyes előnyökkel hasonlítani és élénken óhajtoznak vissza az előbbi állapotra. Innen van, hogy a francia, ha egy ideig élvezte a javakat, melyeket a hazamentő adott neki, közönyössé válik ezek iránt s hallgatni kezd a kritikára és gáncsokra, melyek a fönnálló kormány hibáit — és melyik kormány ne követne el hibákat — naponkint bonczolgatják. Sajnálni kezdi, hogy lemondott a szabadságról, egy kis nyugalom kedvéért s fölveti magának a kérdést: vajon épen nem volna-e lehetséges együtt élvezni mind a kettőt: a szabad-

ságot és a rendet. S akkor ott vannak mindjárt a politikai kuruzsolók és hirdetik saját orvosságukat mint panacéát. Hogy mindkettő tenyerében van, egyesítve, csak legyen férflas bátorsága a nyert jogokat valóban használni, azt nem mondja neki egyik sem; s hogy önmagának mondja meg, arra nincs az igazság iránt elég bátorság benne. Az orvosság pedig, a mit adnak neki, mindig valamiféle logikain gondolt és logikain megtámadhatatlan intézmény, s a ki mellett a logika szól, az mindig megnyerte a játékot a *raisonneur*ök hazájában: egyszer a köztársaság az, másszor az alkotmányos vagy demokratikus monarchia; ma az általános szavazatjog, holnap a *balanc des pouvoirs*, holnapután a kétkamara-rendszer. Néhány év óta a decentralisatio lett az általános orvosság. Mintha lehetne a decentralisatiót decretálni! Mintha Bourgesből Münchent, Toursból Heidelberget, Lyonból Lipsét csinálhatnának! Mintha kívánatos volna, hogy egy nemzet egyszerre szakítson egész történelmi múltjával, s miután hatszáz esztendeig mindig egy irányban ment előre, egyszerre sarkon fordúlva az egész utat visszafelé egy nap alatt megtehetné. A mit a valóban kívánatos és gyakorlati decentralisatióval tenni lehet, azt kormány nem szabhatja ki, az magoktól a polgároktól függ. Régi mese a restről, a ki panaszkodik, hogy itt vagy ott nem tud dolgozni, a ki jobb szobát, kényelmesebb széket, könyveket stb. kíván s aztán „a jövő héttől kezdve dolgozni fog“. *Hic Rodus, hic salta*. Akarnak csak a francziák, az ő községi, kerületi, megyei tanácsaik majd beleszólhatnak a közigazgatásba, és szeretnék látni azt a kormányt, mely be merne záratni valamely tanácsot, mert túllépett ügykörén.

Természetesen, ha egy nagy város forradalmas választóinak többsége a városi tanácsot demagógokból állítja össze, a kik se birtokot, se tapasztalatokat, se a művelt közönségnek nézeteit és érdekeit nem képviselik: akkor bele mer vágni önkényes tettekbe is a kormány, mely tudja, hogy mögötte áll a nemzet birtokos és művelt része. De nem úgy áll a dolog a nemzetnek épen e művelt része által választott *général*-tanácssal. E tanács jogainak az 1872. évi télen, a nemzeti gyűlés conservatívjei által, a baloldal akarata ellen, keresztül-vitt kiterjesztése, derék lépés a közigazgatás decentralisatiója — az egyedül gyakorlati és kivihető decentralisatio — felé. Hogy azonban ez mérsékelni és csökkenteni fogja-e, a köz-

ponti kormány és ennek képviselője, a préfet, hatalmát, az csupán attól függ, hogyan veszik hasznát a választók és választottak, hatáskörük e kiterjesztésének.

Nem szabad leplezgetni az igazat: nem a törvényeken múlik, ha Franciaországban nincs meg a szabadság, hanem azokon, a kik a törvényt nem foganatosítják. A törvényekben gyakran pompás reformokat hoznak be, de ezeknek többnyire kevés a sikerök, mert holt betűk maradnak, ha nem áll minden ember ott a maga helyén, hol állania kell. Pedig Franciaországban ez gyakran így van. Ha a köztársaságiak jutnak kormányra, csak politikai érzelmeit nézik a kinevezendőnek. Ha úgynevezett alkotmányos monarchia uralkodik, a képviselők kedvenceit nevezik ki, mert azok szavazatára a miniszternek szüksége van. Ha a kormány abszolút, akkor szűkebb tere van ugyan a kegyosztásnak, mint a parlamenti sokfejűség alatt, csakhogy az érdemet többnyire alárendelik az alázatos engedelmességnek s a legjobb esetben a jó állomásokat érdemek jutalmazásául osztogatják és gyakran megesik, hogy a ki húsz évig lelkiismeretes néptanító volt, jutalmúl a philosophia tanárává teszik, vagy a főtörvényszékhez neveznek ki valakit, mert derék munkákat írt az archeológiából.

A hol azonban az oda illő embert teszik a maga helyére, az Franciaországban épen annyit, sőt többet végez, mint másutt, s erre, mindent megfontolva és mindent összehasonlítva, még az abszolút kormány nyújt legtöbb kilátást. Ki ne tudná, mit tett IV. Henrik, Richelieu, XIV. Lajos az ő jó korszakában, s mindenekfölött Napoleon, ez az utólérhetetlen mestere annak a művészetnek, hogyan kelljen minden erőt arra a helyre tenni, a hol épen saját körében van — mit értek ők el azokkal a francziákkal, a kik még kevéssel előbb nélkülözve a nekik szükséges vezért, a vallási háborúkban, a Frond zavaraiiban és a forradalom utczai harczaiban emésztették föl kölesönösen magokat. Új állomások vagy új hatóságok teremtése bizonyára mit sem változtat a dolgok állásán. A ki jól hasznát tudja venni annak, mi van, annak nem kell új szervezkedésekre várnia. S ha valamely nemzet csak ettől vár üdvöt, természetes, hogy nem sokára keserűen kiábrándúl, ha az új intézmény nem hozza meg azt, a mit vártak tőle; ekkor legjobb esetben halomra dől, gyakrabban pedig azon férfira is, a ki engedve a közvéleménynek, fölállította: s ez

ismétlődik a közélet minden ágában. A mi már egyes esetekben is rombolólag hat, igazi szerencsétlenségévé lesz, ha az egész országra kiterjedő intézményről, ha magáról az alkotmányról van szó. A nemzet belebomlik eszményeibe és önmagába is: tudja, hogy nem jól megy a dolog, de még sem tud magának számot adni róla, s hogy egy angolnak élczes megjegyzését ismétljem: „a nemzet nem tudja mit akar, s nem elégszik meg, míg az nincs meg.“

Nem, még egyszer, nem a politikai intézmények gátolják Franciaországot, hogy magát kormányozza: a kényelmesség, a közöny, a jobbak félelme attól, hogy magokat compromittálják, sőt hogy csak tolakodjanak is (*se mettre en avant*) vagy rossz lábön álljanak a befolyásos kormánytisztviselőkkel, valami felelősséggel terheljék magokat: csak ezek az okai, hogy a francziáknak nincs önkormányzatuk és ezen száz új törvény és szervezkedés sem változtat semmit.

De hol is venné a francia a polgári bátorságot, mikor az apai háztól kezdve útját kiegyengetik neki, mikor se állásért, se megélhetésért nem kell küzködni, mikor gyermekkora óta csaknem vétekként tüntették föl előtte azt, ha föltünést okoz, ha megkülönbözteti magát, ha különczködik, mikor szülei és tanítói folyvást azt csepegtették belé: minden bölcsességek legelseje, nem avatkozni valamibe „a mi reá nem tartozik,“ soh' sem compromittálni magát, soh' sem venni felelősséget magára, s mikor, végre nem állítottak eléje más erkölcsi eszményt mint a családét, a melyben az atyát illet minden kötelesség a gyermekekkel szemben, sem más politikai eszményt, mint az emberi jogok és a jólrendezett állam eszményét, a mely mindnyájok helyett gondolkozik, cselekszik sőt gondoskodik.

Bizonyára nem lehet ellenvetés az ellen, ha a polgár, rendes időkben, nem gondol a politikával, s az a mai napság sokfelé forgalomban levő paradoxon, hogy a „közérzet“ minden erények erénye, alapjában sophismán nyugszik. De ha a polgár, közönséges időkben és addig, míg a kormány nyál elégedett, nem tehet jobbat, mint hogy dolga után lásson, ápolja betegét, védje kliense érdekeit, oktassa tanítványait, elégítse ki vásárló közönségét s hagyja a kormányzás nehéz mesteriségét azoknak, a kik életüket arra szánták, nagyon megváltozik a dolog abban a pillanatban, mihelyt kitör a válság s közel

a veszély, hogy lelkiismeretlen és képtelen kezek ragadják meg a kormány rudját. Ily pillanatok százszor jöttek nyolcvan év óta, és épen olyankor nem volt bátorsága a francia polgárnak belevágni, védeni magát, s ajtót mutatni a bitorlónak. Minden nemzetnek meg vannak a maga Rochefortjai, de eddig még egyik sem tűrte azokat a kormányon, és Sardou betű szerint igazat mondott, mikor azt mondatja Rabagasával, hogy Franciaországon kívül nincs több olyan ország, a hol az ő fajtájú emberek fölkaphatnának.

Hogy panaszkodhatnék erőszakosság miatt a francia, ha rajta állt egyszerűen a választásbeli részvétel, jogainak egyszerű gyakorlata által, a kívánt állapotot előidézni vagy elkerülni. Csak az panaszkodhatik erőszak miatt, a ki teljesen eleget tett kötelességének és mindent megtett, a mi rajta állt, a szerencsétlenség elhárítására.

De ki mondhatja ezt el magáról Franciaországban? Ki teszi meg polgári kötelességeit? A választó? A választott? A tisztviselő? Az újságíró? Hol van a nyilvánosság általi ellenőrzés? Hol a férfias ragaszkodás a joghoz?

Valóban a francia jellemnek átlag legvégzetesebb hibája: a polgári és erkölesi bátorság fogyatéka.

Tudva van, hogy a művelt francziák többsége, kivált vidéken, mérsékelt liberal érzelmű. Olykor, ha elég nyugton és bizton érzi magát, ki is bújik e félnék többség, mint 1829, 1847, 1869-ben; de mihelyt az ellenség mutatkozik, elrejtőzik ismét és hagyja azt parancsolni. S míg így a forradalmat a párisi politikusok, s ezek demokrat követői által, vagy az államcsinyt a császársban személyesített s benne megtestesült alnép által magára tukmálni engedi, a nélkül, hogy magát védené, azok büntársává lesz maga is, gyávaságból. Ki akarná állítani, hogy a francziák többsége elkövetne oly tetteket, mint a Saint-Barthélémy, a dragonnad, a septemberi, a márczius 18-diki napok stb.; vagy hogy a művelt francziák többsége helyeselte a brumaire 18-diki és december 2-diki államcsinyt, a februar 24-ki és september 4-iki erőszakos hatalom-foglalásokat. De a műveltek, a mérsékelték, a szabad-elvűek vétkesek lettek, mert hatalomra jutni engedték e bitorlást. Ám tegyük föl, hogy a műveltek többsége osztozik Tocqueville vagy Renan nézeteiben a francia forradalom felől: miért nincs bátorságuk „1789 halhatatlan elveit“ meg-

tagadni, a helyett, hogy a tömeggel együtt imádva térdeljenek le előttük. Ám tegyük föl, hogy a műveltek ellene voltak az 1870-iki háborúnak; miért nem emelték föl szavokat ellene? Bizony, mert nem volt bátorságuk, a mint nem merték márcz. 18-dikán utánozni azt a példát, a mit a londoni polgárok a *chartistákkal* szemben 1848-ban adtak. Hiszen még annyi bátorságuk is hiányzik, hogy a választó urnához menjenek. Alávetik magokat a párt igájának, mint a conventiónak és divatnak a magánéletben.

A művelt francziák többségének jórészt mindegy, hogy milyen czíme van az államnak, ha ez az állam nekik a rendet, törvényt és szabadságot biztosítja; de kevés művelt francia merné ezt be is vallani; mert nevetségessé lenne, ha a fennálló kormányt nem csúfolná és legalább szóval ellenzékét nem csinálna neki. Együgyűnek és naivnak tartanak (francziára nézve a legeltűrhetetlenebb helyzet) ha valami jót találna a kormányon, s a gáncshoz könnyű hozzá szokni, még ha szigorú szemmel nem keresi is az ember a szálkát, a mi bármely kormánynál könnyen található.

A hosszú időközökben, mikor a forradalom leveretve szendereg az állam kapujánál, mint Orestes erinnyái a templom előtt, a közbátorság eme hiánya megront minden állami intézményt. Hol van az a jó társaságbeli francia, a ki merne — vagy, ha jobban tetszik, a kellemetlenkedésnek kitenné magát — bármiféle, de megnevezett visszaélést a sajtóban, a bíróság előtt vagy a szószéken megtámadni, üldözni, bolygatni. Le van az ember kötelezve; tekintetekkel kell lennie, hosszas pör kerekednék belőle s még sem lenne haszna: ilyes mentségeket hall mindig az ember. Míg az angol parlament, sajtó, bíróságok férfias fölszólalással tárgyalnak minden panaszt a hivatalbeliek, a rendőrség, a vasútak, posták stb. ellen: a francia gyűlések, és a francia lapok folyvást a pártszenvedély és a szónoki gyakorlat tere maradtak; személyesen senkivel sem szeretnek összetűzni. Az ember nem tudhatja, hogy az, a kit most személy szerint vádol, más alkalommal miben használhat vagy árthat neki; hiszen az állam egész szerkezete a kölcsönös segítségen, szolgálatkészségen, személyes érdekeken nyugszik. Minden pályázat és vizsgálatok daczára, mégis csaknem minden állást ajánlat és kegy szerint adnak oda. Minden középosztálybeli embernek

van a közigazgatás minden ágában és minden pártnál valami rokona a kit pártolnia kell és egy másik rokona, a ki őt pártolja. A kormány csúcsa változhatik minden húsz évben; a bureauchefek örökségül szállnak át, s velök együtt minden közvetett befolyás. A mandarinok szabad-kömvessége ez. Minthogy e szerint minden személyt és minden megtörtént egyes visszaélést kimélni kell, abstractiókra vetik magokat, melyekért lándzsát törnek, s formákra és szavakra, melyeket lovagiasan, bátran sőt szenvedélyesen támadnak meg. Az ellenzéki képviselő is, a ki a szószékről zsarnok szolgájának nevezte a minisztert, talán mindjárt gyűlés után a hatalmas úr cabinetjébe megy, hogy dohánybolt-engedélyért könyörögjön valami régi barátjának özvegye részére.

Kivált a „közvéleménnyel“ és a társasági conventióval szemben hiányzik nálok teljesen az erkölcsi bátorság. Egyetlen ember sem mert Sedan után fölszólalni és védeni a császárt, a kit oly sokáig szolgáltak, a kit bizonyára dicsőítettek volna, ha győzelmesen tér haza. Versenyeztek, hogy ki tiporhatja érzékenyebben a bukottat. Védni őt a „közvélemény“ ellen épen úgy nem merte senki, mint nem merte a háború előtt az elbizakodott „Berlinbe! Berlinbe!“ jelszót megbélyegezni.

A békeszerető liberalis középosztály, melynek uralkodnia kellene, ily föllépéssel természetesen nem juthat uralomra és a politikai *jaiseurok* foglalják el a kormányrudat. Már Franciaország is csaknem arra az állapotra jutott, a mit egy kitünő amerikai író fest az új-világ köztársaságáról: „Teljes külön-szakadás van a politikai osztályok és a közönség között, mert művelt emberek csak megvetéssel és undorral tekintenek a politikusok manővereire.“ Franciaországban is mindig nő, mindig általánosabbá lesz a fáradtság és az elfásulás. „A mi szerencsétlen társadalmunkat“ — ezt írta e mű szerzőjének nem régen egy öreg barátja, művelt kereskedő és becsületes szabadelvű hazafi — „csak ahhoz az emberhez hasonlíthatom, a ki az élet élvezeteit és eszméit kimerítvén delirium tremensbe esett. Én elszigetelem magamat a mennyire tudom, tettel, szóval, sőt gondolataimmal a politika bohóczeitől s meg vagyok győződve, hogy a mi még tisztességes van e szerencsétlen országban, az idestova csak a visszavonulásban és a közélettől távol tartózkodásban lesz föllelhető.“

Ez a bánat mély, őszinte, általános minden jó francziánál és nagyon is fölfoghatjuk, minő érzelmeken mehetnek át ama derék és nagy férfiak, a kik a századdal születve, szokva voltak a forradalmat evangéliumnak és nemzetüket választott népnek tekinteni. Sehol a hazafiság őszintébb és jogosabb nem volt mint ennél a nemzedéknél; sehol a fájdalom őszintébb és jogosabb nem lehet. Saint-Beuven, Cousint, Villemaint megóvta sorsuk attól, hogy életök meggyőződésének és szeretett hazájoknak e hajótörését megérjék; talán szívök szakadt volna meg, mint a szegény Mériméennek, vagy eltompúlva éltek volna tovább az életet, mint sokan kortársaik legjobbjai közül. Ezeknek van rá joguk: de annak a nemzedéknek, mely most éli férfi-korát, nem szabad a bánatban elcsüggednie. Ösztönözze az őket férfias tevékenységre. Hazájok, mély hanyatlásában is, távol van még azon fokától az erkölcsi, szellemi és anyagi nyomornak, melyben Németország a XVII. században epedett. Sőt sok tekintetben annyira sem hanyatlott, mint Németország volt a rajnai szövetség idején: gondoljuk el, mi volt akkor a német haderő, hogy könyörögtek a német hercegek és német szabad városok idegen uralmat; mily corruptió volt a német tisztikárnál; minő dolgok történtek Rastatban, Regensburgban, a säcularizált országokban; maga éjszaki Németország is mennyire meg volt fekélyezve Haugwitz és Lombard (II. Frigyes Vilmos kedvencei) idejében; mily egoismus uralkodott a művelt körökben, — s kénytelenek leszünk elismerni, hogy Franciaország ismét kiépülhet, ha lesznek emberei, mint lettek a németeknek. A mai szellemi apály nem rosszszabb, mint a minő Voltaire halála és Chateaubriand föllépte között volt; erkölcsileg már alsóbb fokon is állt az ország a regenség és a directorium alatt; anyagilag virágzóbb mint akárha. Csak politikailag látszik menthetetlen hanyatlásban s ha a jobb és állandóbb elemek férfias föllépése késni fogna, akkor lehetne félni, hogy a politikai életben rettenetesen beteljesül az, a mit Renan már 1868-ban jósolt:

„Előbb nemesen, aztán gyöngéden, végre megvetve, napról napra inkább kihalnak a tisztességes emberek, és száz év múlva csak merész kalandorok maradnak, a kik egymás közt a polgárháború véres játékát játszsák, és a csöcselék, mely a győztest megtapsolja. Megújulnak a jelenetek, melyek a

római birodalom kormány-változásait kísérték az első és a harmadik században. Az napon, midőn köztudomásra jut, hogy néhány száz befolyásos ember halálának vagy száműzetésének árán valamely vakmerő csiny a békét egy időre biztosította, tetszést fognak kiáltani a békére vágyó polgárok. Azt az embert, a ki vérrel, bűnnel és árulással földve, mint vetélytársai legyőzője áll a polczon, a haza mentőjeként fogják dicsőíteni. Csak két befolyás: a külföld nyomása, a mely nem fogja tűrni, hogy egy nemzet nagyon messze térjen Európa általános rendjétől, és a püspökök erkölcsi tekintélye, támaszkodva a katholikus pártra, bírnak még ballasztot adhatni a hányt-vetett hajónak. Ez a két befolyás bizonyára nem lesz önzetlen. A forradom irtóztatós megújulásaiban egy örvény a másik örvényhez visz. Vannak nemzetek, a melyek bár egyszer benne voltak e dantei pokolban, visszatértek abból. De mit mondjunk a nemzetről, a mely, mikor egyszer kijött, ismét kétszer háromszor bele rohan?"

a.—l.—

GALÁTEA, EGY ÚJ-GÖRÖG DRÁMA.

Rég lejajlott már a lelkesedés, mely, mint philhellenismus, a görög szabadságharcz kezdetekor s még azután is néhány évig egész Nyugat-Európában oly magas hullámokat vert. A nehéz vajúdások, melyek között az új állam megalakult, a viszonyok kezdetlegessége, mely épen az önállóság kivívása után tünt ki leginkább, a remélt és képzelt nagymérvű haladás helyett mutatkozó, bár természetes, de lassú fejlődés, a nehézségek, melyekkel a görög kormányoknak küzdeniök kellett, úgy rendezett állapotok megalkotásában, mint a külfölddel szemben vállalt kötelezettségek pontos teljesítésében, — mindez csakhamar eloszlatta az Európa szerte uralkodó rokonszenvet Görögország iránt. Sőt épen azok, kik előbb minden pallikárban egy-egy Themistoklest vagy Periklest vélték fölfedezni, utóbb már csak az alkotmányos bonyodalmakat, a fizetéseképtelenséget s a rablógarázdálkodást tekinték a görög nemzeti lét legjellemzőbb vonásai gyanánt. És úgy látszott, hogy Európa végkép elveszté bizalmát Görögország jövője iránt.

Tagadhatatlan, hogy a philhellenismus, mely a század első évtizedeiben oly erővel lángolt föl, a legnagyobb tévedésbe és túlzásba hajtá az európai közvéleményt. Elfelejtették a nyugaton, hogy a Platók és Sokratesek, az Aristidesek és Solonok nem születhettek s nem fejlődhettek Byzancznak teljesen elfajúlt uralma alatt, nem az apró frank fejedelmek önkénye mellett, nem az időről időre berohanó barbárok pusztító kalandozásai közben, és nem az ötszázados török hódoltság idejében. Hogy a görög nép annyi nyomor, annyi pusztulás, oly hosszú elnyomatás közepett is meg tudá őrizni nem-

zetiségét, nyelvét s az összetartozandóság érzetét, ez oly eredmény, a melyet hasonló körülmények között alig mutathat föl nép a történelemben.

Nem a görögök hibája volt, hogy az európai philhellenek a classicus ókor emlékei által tévútra vezetve, oly reményeket tápláltak, melyekre nézve e tényleges viszonyokban se alapot, se támpontot nem lehetett föltalálni. Az idealisticus lelkesedés lecsillapultával aztán a túlzott rokonszenyv csakhamar épen oly túlságos ellenszenvvé vagy legalább érdektelenséggé változott. Szokássá vált Görögországról s az újkori görögökről a kicsinylés vagy legalább a száanalom hangján szólani. Pedig a görög nemzet egyiket sem érdemli meg. Sőt ellenkezőleg, e szorgalmas, a közügyekért annyi áldozatra kész, rendkívüli politikai tapintattal bíró, minden tekintetben előretörekvő nép, több figyelemre, nagyobb méltánylásra érdemes, mint a minőben eddig részesült Nyugat-Európa részéről.

A műveltebb nyugati államokban jelenleg már gyakrabban találkozunk az új-görög viszonyok behatóbb ismertetésével. Nálunk azonban azok iránt mindeddig még igen csekély érdekeltség mutatkozott. Talán föl lehetne azt ébreszteni, ha a magyar közönség az új-görög irodalomnak némely jelesebb terményeivel megismerkedhetnék.

Miként mindenütt úgy Görögországban is a szellemi munkásság legelőször a szépirodalmi tevékenységben nyilvánult, a nemzeti önállóság kivívása után. Ötven év rövid idő egy nemzet életében, s Görögország létele alig számít még fél századot, és mégis a görög irodalom, daczára a kedvezőtlen viszonyoknak, a nép szegénységének s a folytonos belküzdelmeknek, gyors léptekkel halad a fejlődés útján. A legtöbb szellemi termény természetesen a szépirodalom köréhez tartozik. Nem hiányoznak azonban komolyabb és nagyobb terjedelmű munkák sem. Az archaeologia és történelem terén igen becses munkákkal találkozunk, s más irányban is élénk tevékenységet észlelhetünk.

Ez alkalommal a korán elhunyt Vasiliadisnak egy érdekes drámáját szándékozom a magyar közönségnek bemutatni. Vasiliadis egyike az új-görög irodalom kedveltebb íróinak. Mint ügyvéd működött Athénében s nagy tekintélynek örvendett. Csak 38 évet élt. Hivatalos elfoglaltsága mellett azonban

talált időt magának az irodalommal foglalkozni. Színművek, költemények és elbeszélések képezik munkáinak összegét. Vasiliadis valódi költő volt; költészetét a déli népek fellengössége jellemzi, mely azonban gyakran a nyugati irodalmak alapos ismeretéből merített művészi formákban jelenik meg.

Galátea, melynek fordítását itt közöljük, a testvéri szeretet apotheosisa. E drámához írt előszavában Vasiliadis hosszabban igyekezik bebizonyítani azt, hogy a testvéri szeretet a görögöknél mindenkor nagyobb szerepet játszott a szerelemnél, az ókorban úgy mint jelenleg is. Ezen alapeszméből indulva ki, *Galátea* az ó- és újkor mondáinak vegyülete gyanánt tűnik fel. A mythosból Vasiliadis csak a Pygmalion által készített márvány szobornak fölelevenedését kölcsönzé. A dráma további fejlődését és a befejezést egy újkori népdalból meríté. E dalt vagy ha úgy tetszik balladát Vasiliadis közli előszavában. Mi itt csak tartalmát adjuk annak. Egy nő szereti férjének öcsését s ez utóbbi által viszont szerettetik. Hogy egymáséi lehessenek, a nő reáveszi sógorát, hogy ölje meg a férjét. Ürügyül a birtokok megosztásának kell szolgálnia; mely alkalommal az ifjabb testvér követelje a jobb fekvésű, termékenyebb szőlőket, mibe a bátya bele nem egyezvén, kétségkívül viszály fog közöttök támadni. Így történik. Az ifjabb testvér követelőleg lép föl bátyja irányában, elkészülve arra, hogy őt megölje. Az idősebb — a férj — azonban, a testvéri szeretet által indítatva, öcsésének nemcsak minden kívánságát teljesíti, de sőt lemond javára saját osztályrészéről is. Az ifjabb könyekig megindítva e nagylelkűség által, visszatér az őt váró nőhez, s elhiteti vele, hogy férjét megölte és elküldi vízért, hogy lemossa a kardról a bátya véréit. A nő örömmel hoz vizet, de ekkor a férfi hajánál megragadva őt, megöli. — Eddig a népdal. Itt tehát az ifjabb testvér bátyja iránti szeretetének föláldozza szerelme tárgyát, a hűtelen nőt. A testvéri szeretetnek a szerelem fölébe való emelkedése képezi Vasiliadis *Galátea*ájának is tárgyát.

Hogy miként sikerült a görög költőnek e föladattal megküzdnie, s az ó- és újkori mondákat egyesítenie, arra feleljen meg maga a mű. Csak a fordításról legyen szabad még annyit megjegyezni, hogy az eredetinek nemcsak eszmemenetét, de költői képeit, sőt egyes kifejezéseit is lehetőleg híven igyekszik tolmácsolni.

G A L Á T E A.

Dráma 5 felvonásban. Írta VASILIADIS SZ. N.

S z e m é l y e k :

Pygmalion, Cyprus királya.

Rennos, Pygmalion öcsese.

Galátea.

Eumelos, Apolló papja.

Leirios, Pygmalion szolgája.

Egy hírnök.

Történik Cyprusban 1361 évvel Kr. e.

Első felvonás.

A d r á m a.

I. jelenet.

Terem a királyi palotában. *Pygmalion*, Cyprus királya, harminczkét éves. *Eumelos*, Apolló papja, ősz. *Pygmalion* könnyedén a nyugágyra dől. *Eumelos* áll.

Pygmalion. Sokat tapasztaltam és szerencsétlen vagyok.

Eumelos. Nem úgy *Pygmalion*. Te az embert veted meg s nem csupán rossz tulajdonait, midőn megismerve néhány nőt, minden nőt gyűlölsz.

Pygmalion. Csak a cyprusi nőket. Az ész nálók a szívnek rabszolgája, az érzelemnek hódolnak egyedül, az vezérli őket mindenben. Valódi szerelmök őrzöngés; egész lényök színlés. Vonzalmok mesterkéltségek, szenteségök törbe csal. Hígy nekem: szívök ingatag homok vagy sötét örvény; és érzelmeik törékeny szalmaszálak vagy lélekölő nyavalyák. Egész életök nyomorúlt gúny az emberek s az istenek ellen. Az isteni szikrát hiában keresed bennök, nem találsz nálók se fenkölt szellemet, se értelmet, se őszinteséget; minden csak varázslat és szemfényvesztés. Fölpiperézve istennök; öltözék nélkül pedig rimák. Vajon Kypris vagy a nő arczképe-e ez? itéld meg magad, öreg.

Eumelos. Valamennyit sérted ily könnyörtelenül. Ne feledd, hogy anyád is volt. Az istenek, *Pygmalion*, legtökéle-

tesebb teremtményöket, az embert a nőkre bízták, e hú, ez égi gondviselőkre. Ők anyák s ez mindennél több. Ha gyermekeid volnának, vajon szólnál-e így? Már a csecsemő erényre oktatja anyját; de ha tudnák a nők, hogy fiaiktól egykor oly vádakat kellend hallaniok, a minőkkel te illetéd őket most Pygmalion, valóban mérget csepegtetnének az anyai tejbe.

Pygmalion. Ah! és azt hiszed, hogy ez esetben anyák lehetnének? Különbén igazad van, mert az egykori anyák már vadállatokká fajultak. Midőn még nem halt ki a remény s a hit az ifjú Pygmalion kebeléből, a regék, melyekről szólasz, engem is elbűvöltek. Eumelos! Cyprusban nincsenek többé nők, csak nőstények; Kypris bálványozása Mánádokká változtatta őket. Közös birtokká lettek, valóságos csöcselék, a hajósok pajtásai. Boldog az, ki még fel tudja ismerni közöttük a szüzet s a nővért; én mindenütt csak rimákat láttam s találtam. A rima azonban, viselje bár a leggazdagabb öltönyt, meztelenül jelenik meg, Eumelos, meztelenül. Mily gyalázat, mily undor! Szívem elszorúl s teljesen visszavonulván kerülöm a város utczáit és téreit. Nem vonzóznak többé engem a város, a tömeg, az ünnepélyek. Egyetlen szerelmem, minden örömem, egész életem ama szobor ott. Szemlélete, itt Cyprus közepén, enyhülést ad lelkemnek, mint a bolyongó epedő ajkainak a puszták forrása.

Eumelos. Midőn ennyire szereted az emberi művet, megveded az isteneket, Pygmalion.

Pygmalion. Kiengesztelem az isteneket, szeretvén az ő képmásukat, a tőlük eredő eszményi szépséget. Eltűnt ez az egész természetből, csak a művészetben csillámlik fel még olykor-olykor. Ezért szeretem én ama szobrot, szeretem inkább mint bármely halandót, inkább mint a tavaszt, mint az eget. Az isteni szépséget bámulom az imádott szoborban; benne sejtem és képelem megtestesülve a valódi, az egyedüli boldogságot; mert e szobor, Eumelos, az Elysiék záloga. Oh vajha életre ébreszthetném, vajha láthatnám föléledni e szobrot ölelő karjaim között, oly tiszta, oly szűzies szívvel, a mily remek s vakító fehér e márvány-test!

Eumelos. Megtagadva az embereket pár pillanat előtt, miért tagadod meg önmagadat is, Pygmalion? Oly forrón csak azért szereted e szobrot, mert hiteget a remény, hogy végre mégis életet nyerend. De gondold meg, Pygmalion,

hogy az életet e földön annál, melyet te érzesz, nemesebb szeretet és őszintébb részvét teheti egyedül kedvessé. A szobor márványhideg hallgatása az imádott hölgy tagadó válasza; ezért oly sóvár a te szerelmed. Ha holnap e szobor élve karjaidba dől, az első éj homálya hasonlóvá teendi azt Cyprus nőihez s a harmadik nap hajnala mint párát oszlatandja el mai álmodozó szerelmed varázsát.

Pygmalion. Az égieket szemlélve s imádvá szüntelen, elméd eltörpült, jó Eumelos, s kebledből kihalt minden erő és érzelem. Szívemben oly szerelem lángol, hogy élnék bár ezer évet Galáteával, az évek mind csak mézes hetekként tűnnének el! Hogyan, Eumelos, azt hiszed talán, hogy eltelhetnék szerelmemmel, hogy megúnhatnám azt? Oh képzeld, képzeld csak, hogy föléled lehelletemre, hogy a női ifjúság s a gyermeki kedély bájával jelenik meg előttem, hogy csak ajkaimról, egyedül az én szavaimból szívja táplálékát, hogy bennem látja istenét s egyszersmind hű társát az egész életen át, hogy a világ tekintete rajta csügg, az ő tekintete azonban egyedül rajtam, hogy őt, kit elmém csupán álomnak vél, felnyitván szemeimet, egyszerre magam előtt élve látom bájolón, boldogan, tündöklő szépségében, telve szerelemmel és hűséggel, telve ártatlansággal és hálával — lásd Eumelos, e magasztos költői képzelgés, ez volna Pygmalionnak egyetlen valódi boldogsága.

Eumelos. Vajha tudnék szívből imádkozni, oh király, hogy az istenek teljesítsék óhajodat. De jaj! midőn az álom megvalósul, az ég harmatja iszappá lesz a földön, Pygmalion. A boldogság a lélek eszményi sóvárgása, előjele a halálon túl létező jobb, igazabb, halhatatlan életnek. De ha már a földön kielégítést nyer e vágy, mi lesz az emberből? hajó, melynek vitorláit szél nem duzzasztja, szemek, melyek elveszték látásukat és csak csüggedés, ridegség, bánat és kétségbeesés vár rá. Szerelmed tárgya a remek, a fenséges szobor, azért oly kedves neked, mert hallgat. Ha megszólal s érezni fog egykor, szétfoszlik az álom, a csillag lámpássá lesz, lánggal égő, füstös lámpává. Az istenek magok, ha közöttünk élnének, volnának-e oly tökéletesek, tudók-e imádni őket? Különben is e világon az élet sötétséget borít a lélekre s vihart és korhadást támaszt abban. . . . Félj az élettől, elárul az. Reszkess, nehogy életet nyerjen szobrod, mert majd bánkodni fogsz, hogy megszüntél szeretni a márványt s az embert ölelted át. Miként az alak

a színt, úgy a szív átváltoztatja a vért s az érzelmeket. Még az emberi elme is inog és téved, vagy átalakul és örjög, nem rettegsz ettől? Ne igyekezzél szép szobrod márványába érzést és értelmet lehelni; elégedj' meg a nyugalommal, a vihar hajótörést hoz. . . . Imádd e márványt mint szobrot, Pygmalion, s mentsd meg legalább a reményt. A napnak minden fordulása a föld körül egy újabb kapocscsal fűzi az embert a végzethez; lételünk nem pusztá árnyék s álomkép, de mint a fa levelet, virágot s gyümölcsöt kénytelen teremni, bennünket bánatra, fájdalomra s könyekre kárhoztat a sors. A gyermekek egészítik ki a szülők életét, reményre serkentik őket s betöltik a keblökben támadó űrt. Ne alkoss a kőből embert lélekkel; légy atya, ha tetszik, de ne isten. Van Nemesis. Gondold meg, ha a szoborból feltámadó lény a halandóknál tökéletesebb lenne, isteni természete őt az ég felé ragadná; ha pedig nem, akkor Pygmalionra nagy fájdalom vár, mivel oly igen szerette az eszményi szépséget és gyűlölte az örökké bevégezetlen, örökké tévedő emberi lényt e földön.

Pygmalion. (Kinyitja az ajtót s oda vezeti Eumelost. Az ajtón belül, a háttérben áll Galátea szobra, mely azonban a nézőtérrel nem látható.) Nézd. Nézd e szobrot, s ha nem enyészik el előtte agyadban minden gondolat, úgy hát ismételd a síroktól kölcsönzött kesergő bölcselatedet. — Oh Galátea, hogy' sérte nek téged! — Távozz' Eumelos és kérd az isteneket, hogy legyenek részvétellel Pygmalion iránt. Midőn e szobor életet nyerend, Pygmalion, bár Cyprusban lakva, az égben fogja képzelni magát. De ha nem hajlik felém szelíden, emberi tekintettel, dobogó szívvel s beszédre nyíló ajkakkal, oh akkor Pygmalion csakhamar a halottak országába költözik.

Eumelos. (Távozik, kezeit ég felé emelve.) Oh Apolló, hallgasd meg imámat! (Eumelos el. — Pygmalion belép a szobor termébe, bezárván maga után az ajtót.)

II. jelenet.

(Aranynyal s biborral díszített terem. A háttérben fehér lepellel beborított nyugágy, melyet gazdag redőkben leomló függöny vesz körül. Szemben jobbra egy emelvény, melyen áll a hófehér márványszobor, mintegy Aphroditét ábrázolva. Ágyékáig meztelen, testének többi részét könnyű, lehulló fehér fátyol fedi. A szobor kevéssé előrehajolva, balkezeivel mintegy a lecsúszó lepelt igyekszik feltartani; jobbáiban gyöngéden és kimondhatatlan bájjal a Hesperidák arany almáját tartja, s felé hajolva

mosolyog. Gazdag puha hajzata fürtökbe oszlik, mint korona, homloka fölött. Este van. A teremben nem ég lámpa, mégis gyöngé fény terjed el, előidézve az aranydíszitmények csillogása s a szobor vakító fehérsége által. A nyugágy fölött a dúsan redőzött függöny tetején kicsiny szárnyas Ámor ül, arany nyilat irányozva Pygmalionra, ki a szobor előtt térdel.)

Pygmalion. Ébredj, oh ébredj fel. Mily régóta esdek, sírok s epedek előtted! Miért nem könyörölsz rajtam? Ha csak közönséges márvány, ha rideg kő lennél is, könyeim és sóhajtásaim meghatottak volna már. Vagy talán emberi szívet s tekintetet rejtasz magadban és azért hallgatsz? Oh isteni eszménykép, oh én édes örülségem, oh lelkem imádott szobra, én szeretlek. Szerettem kimondhatatlan szépségedet, nem a benned honoló, sejtett istenséget. Oh szólj, lehelj, ha mindjárt azt suttogná is első pihegésed: „Halj meg szentségtörő!” Oh, ha megrezdülhetnének szempilláid, mily örömet lehelleném ki életemet pár pillanat múlva lábaidnál. Ah! ezer kebel ha egyesítenék, oly forrón tudnának-e szeretni, mint én lángolok érted néma, fagyos márvány? Szólj! mert ha szólasz, a hajnal hasad. Szólj! mert ha szólasz, megzendül az istenek hangja a földön. — Semmi. — Beszélj! mert hallgatásod olyan, mint Libya pusztája, melyen nem zöldel fű, nem csörgedez patak. Beszélj! mert hallgatásod borzasztóbb Hyrkánia vadállatainál, könyörtelenebb a thessáliai bűvésznő varázsitálánál. Oh Orpheus, Orpheus kölesönözd hát lantodat, mely megszelidíté Cerberust s megindítá a köveket, talán megindítja Galáteát is! Ah, semmi, semmi! (*Fejét lehajtva hallgat.*)

III. jelenet.

Mint fentebb. — Bejön

Leirios. Uram, gyújtsak világot? A nap már lement.

Pygmalion. Nem. — Hagyj magamra. (*Leirios távozik.*)
Nem. Hagyj magamra. Hadd borítsa homály és bú a természetet is, mint lelkemet. — Az éj a szerencsétlenek tápláló anyja. Miként az éjnek mély sötétségében ragyog az esteszillog, úgy ragyogjon a földön a te szobrod, oh márvány s mégis nő! (*Fülkel és kezeit kiterjesztve.*) Oh istenek! mondjátok, mit tegyek? Ha kell, saját véreimből bocsátok vért az ő ereibe, odaadom életemnek összes éveit, ha néhány órát tölthetek

vele! De nyerjen már végre életet e kebel, nyíljanak meg ez ajkak, mozduljanak meg gyöngéd tagjai Hekatombét áldozok nektek istenek, Aphroditének oly pompás, oly nagy-szerű templomot emelek, hogy a világ legismeretlenebb tájairól, a távol és végtelen oceán partjairól is eljövend a leány, csábítva e templom nagy híre által s annak oltára előtt oldja le majd övét. Könyörüljétek rajtam! Nem az égiek hallhatatlanságáért esdem én, hanem hogy ölelhessem ez eszményi szépséget, hogy lássam megvalósulni a költő arany álmát, mint nyer életet, mint szől, mint mozdúl meg e márvány. . . . Oh önző istenek, ti megtagadjátok kérelmemet s én értelek. Inkább társúl fogadnátok engem, mint egykor Ganymedet, de ez isteni szobornak se életet, se mosolyt nem adtok, nehogy halandóvá válván, elveszísétek őt. Átok reátok! Könyörtelenek vagytok, mint e márvány, de nem, még ennél is nemtelenebbek, érzéketlenebbek; mert hiszen ti istenek vagytok s nem kövek és mégis így bántok velem! Szívetekben irigység s durvaság honol; az emberek nemtőinek, az élet alkotóinak neveznek benneteket s mégis magára hagyjátok az embert; eltűritek az emberek között a sántát, a tehetetlent, a némát, a kegyetlent, a gyilkost, a nyomorúltat s egykedvűen szemlélték minden rosztat. Átok reátok! . . . Oh adjatok halált; midőn kialszik szemem világa, talán felejlhetek.

A szobor (megszóval). Ne káromolj. Az istenek büntetnek is.

Pygmalion (rémülve megfordul). Oh ég! Az ő hangja volt ez? Az ő hangja volt ez, vagy lelkiismeretemé! *(átölelve a szobrot)* Szólottál? Megnyíltak ajkaid? Hallottál engem? Te szóltál? Oh beszélj! Mert fenyegetést hallottam a legédesebb zengemény hangján — Galátea! *(Mintegy hallgatózva a szobor keblénél)* Semmi nesz! Csak kő, kő, kő! Szíve nem ver, könyört nem érez. De ki szólott? Félelem sugalta bár vagy túlvilági szellem, hogy büntetnek az istenek, igen megbüntetnek téged, mert se könyörgésem, se panaszaim nem képesek megindítani. *(Kétségbeesve hallgat.)*

IV. jelenet.

Mint fentebb. — Bejön

Leirios. Uram, egy ismeretlen futár érkezett, s téged óhajt látni. Úgy látszik, kellemes híreket hoz.

Pygmalion. Hadd jöjjön. Bár az égiek küldték volna őt, mint a béke és öröm hírnökét. (*Leirios távozik. — Pygmalion a szoborhoz*) Miért hallgatsz? Még mindig álmodozol én kedvesem, némán mint maga az ég? Csak bátran, szállj le hozzám. E világon, ha nem is találnál mást, megtalálsz engemet. — Oh mint szeretnék, mint szeretnék.

V. jelenet.

Mint fentebb. — Bejön Leirios és vele a hírnök. Két más szolga fáklyákat tart a bejárás előtt csekély távolságban.

Leirios. Uram, íme a hírnök.

Pygmalion (felé lépve). Légy üdvöz, idegen. Hogy vagy, honnét jössz?

A hírnök. Légy üdvöz, király. Az, ki annyit barangolt Scythia barbár népei között, ki előtt feltárultak Egyptom szent titkai, a hajós, ki behatolt az oceán örvényeibe, ki távol az atyai tűzhelytől s megfosztva az atya szeretetétől bujdosott, öcséd Rennos rövid időn hozzád érkezik. Én, hű társa, hozom először jöttének híret s üdvözlöm a királyt és testvért.

Pygmalion. Öcsém Rennos! Pár perez múlva itt lesz. . . Oh istenek bocsássátok, bocsássátok meg zúgolódásomat! (*a hírnökhöz*) Légy üdvöz újból is, te, ki a legkedvesebb hírt hozád, melyet életemben hallhaték; légy üdvöz öcsém bajtársa s testvére! Légy üdvöz s legyenek véled az istenek. (*Leirioshoz*) Készítetek e jó barátnak illatos fürdőt, királyi vacsorát s puha ágyat. Én itt maradok, tárt karokkal várva öcsémet, Rennost. Oh hozzátok őt, siessetek, vezessétek ide Rennost. (*A hírnök, Leirios és a szolgák távoznak.*)

VI. jelenet

Pygmalion (mint fentebb).

Pygmalion. Vezessétek ide Rennost. Jöjj öcsém, ajkaidon megtalálom majd az őszinte csókot, melyet oly igen áhít lelkelem, de a világ tőlem megtagadott. Végtelen szeretetem elfeledi a téged sújtó atyai átkot. — Bocsáss meg Rennos, hogy szenvedélyes szerelmem itt lekötve tart, midőn te közelgesz felém; de jöjj és lásd, mily bűvös kötelék ez! (*Távozván, fényesen világító fáklyát gyújt s a szoborhoz lép.*) Nézd. Oh szépség, gyönyör, kellem, báj! Jöjj Rennos, jöjj és nézd. — Engedd, hogy Galáteának nevezzelek, mert fehérebb vagy a tejnél és könyör-

telenebb, mint a hasonnevű nereida Polyphemos iránt. — Oh add nekem az almát, Galátea! Nézd! . . . Vajon Páris ily szépnek találta-e a meztelen Aphroditét? Oh lehetséges-e, hogy ily kebelben ne dobogjon szív? (*A füklyát a szobor melléhez emeli. Egyszerre a szobor arca mintegy szemérmesen elpirúl; balkeze megmozdul, fölfelé húzván öltönyét, szempillái kedvesen kinyjlnak, jobb kezét előre nyújtja, Pygmalionnak kínálván az aranyalmát; a műrvány-hajzat felbomlik, aranyzsuga fürtökben hullva alá. — Pygmalion az öröm mámorában eldobja a füklyát és átüleli Galáteát*) Oh istenek! . . . Való ez? . . .

Galátea (keblére dől). Pygmalion, boldog vagy?

Második felvonás.

A z a r g o n a u t a.

I. jelenet.

(Pygmalion palotája. Kis terem gazdagon és ízléssel berendezve. Gömbölyded rózsafa-asztal előtt ül Pygmalion, fejét kezére hajtva. Vele szemben kereveten nyugszik Rennos lehajtott fővel. Pygmaliont a fejedelmi gyöndgéség, Rennost a férfierő jellemzi. Arca naptól barnított, szakála, haja, szemei feketék; Rennos megjelenése uralkodói hajlamot árul el, a finom bőrű Pygmalionban ellenben a testvéri érzet a túlnyomó. Rennos idősebbnek látszik Pygmalionnál, noha három évvel ifjabb. Tündöklő csillárok, arannyal borított ámorok, tánczó nymphák csoportozatait ábrázoló képek és szobrok díszítik a kis termet.)

Pygmalion. Mondd csak Rennos, te, ki annyit barangoltál e földön, annyi várost, annyi embert megismerél, mit találtál, butaságot s gyávaságot-e inkább vagy bátorságot és tehetséget? Mit gondolsz, a rosz tulajdonok csak a lélek meghasonlásából, tökéletlenségéből s bénaságából származnak-e, avvagy oly szükséges kellékei az emberi természetnek, mint az ételnek a só?

Rennos. Ostobaságot találtam mindig s mindenütt csak ostobaságot. Az értelem mulékony jelenség s az emberiség összes története nem mutat egyebet butaság- és vakságnál. Ha fel is tűnik olykor-olykor egy fényes szellem, kioltják azt csakhamar a vak szenvedélyek, miként a fejedelmek jó hajlamait a hízelgők. De meg gyakran a legfonságesebb elme is elsatnyúl, szétfoszlik a nyomornak lyukgatott köntösében.

Valóban álmoként jelenik meg előttem az emberi élet, nem ugyan mivel futva, játszi könnyűséggel enyészik el, a mint a költők éneklik, de mert az emberek mintegy szenderegve egy letűnt, tökéletes életet csak utánozni látszanak, s hasonlóan az alvajárókhoz, folyvást bukdácsolnak a nyomor, a tévedések, a szerencsétlenség veszélyes örvényei környezvén lépteiket. Nem tudom, vajon a halál fölébredést jelent-e, de az élet vagy édes szendergés vagy álmnyomás. Az est beálltával sötétség lepi el a földet, melyet nem képesek eloszlatni a lakházak csillárai; ekként az erkölcsi szabályok sem írtják ki a rossz tulajdonokat, mert ezek az emberrel születnek. Ha fenragyog a nap, minden magasabb tárgy, a fák, az oszlopok, a hegyek árnyékot vetnek; az élet világa mellett az emberi lélek is árnyékot vet: a rossz tulajdonokat. De az nem, a mi földhöz tapad és nem a gyermeki kedély. — Ámde hagyjuk ezt, az egyiptomi bölcsék e töprengéseit. Íme jő Galátea.

Pygmalion (megpillantván a közeledő Galáteát). Igen. Az ő jelenlétében valóban a köny is gyémánttá változhatik. E fölkelő hajnal előtt, mily sötét töprengés nem foszlanék szét?

II. jelenet.

A fentebbiek. Bejön kecsesen és könnyedén

Galátea. Mit regél ismét Rennos?

Pygmalion. Azt mondá, hogy a világon sehol sem találta fel a te alakod szépségét, ajkaid zenéjét, szemeid bájos tekintetét, Galátea.

Rennos. Igaz. Pedig én láttam és hallottam a Sirénéket is.

Galátea. A Sirénéket? Mik azok? Tegnap Egyptom szomorú isteneiről szólottál s a mumiákról és krokodilokról; és oly szép volt mind az, mintha csak a nymphákról regéltél volna. Beszélj ma a Sirénékről. Milyenek voltak tehát?

Rennos. Szépek mint bűvésznők, kegyetlenek mint tigrisek.

Galátea. Oh! . . . De hát mik valának?

Rennos. Nők.

Galátea. Kétségkívül vének és rútak, mint az Erinnyák?

Rennos. Nem, Galátea. A Sirének fiatalok, bájolók voltak mézédességgel. Szépségök, ifjúságok és hangjuk zenéje örült szenvedélyre ingereltek.

Galátea. Mily nők lehettek! . . . Láttad tehát és hallottad őket?

Rennos. Az utolsó halandók egyike vagyok, kik még hallhaták hangjokat. Hosszú történet ez, a veszélyek, a változatos kalandok, az újabbnál újabb hőstettek története.

Galátea. Oh mondd el azt nekünk, beszéld el Rennos! (közelebb ül hozzá.)

Pygmalion. Valóban, öcsém; életedet félistenek s hőstettek közepett töltéd; mondd el tehát kalandjaidat, kétségkívül a legérdekesebbek lehetnek azok.

Rennos. Galátea, mily benyomást tesznek reád változatos jelenetei a világnak, melyet jelenleg szemlélsz?

Galátea. Reám? . . . Mintha emlékezném az életre. Mintha csak viszontlátnám azt, a mit már egykor láttam volt. De halljuk kalandjaidat, Rennos, ezek valóban újság lesznek előttem.

Rennos. A thessáliei Jolkosban boldogan uralkodott Pelias. A királyok azonban, miként a gonosztevők mindig gyanakszanak; valóban, ha nem ismerném Pygmaliont, hajlandó volnék azt hinni, hogy feladatokul népeik fosztogatását tekintik. Pelias is tehát jóslathoz folyamodott, megtudandó, hogy kitől kell őrizkednie. A válasz úgy hangzék, hogy egyedül azon férfútól szükséges óvakodnia, ki félsarúval lábán fog előtte megjelenni. És íme nem sokára közelgett Aeson fia Jason, ki a megáradt Anauros patakon átkelve, egyik sarúját elveszté s így lépett Pelias elébe. Pelias, hogy elejét vegye a fenyegető veszélynek, nehéz vállalatot bízott Jasonra. Kolchisba kellett mennie s onnét elhozni Jolkosba az arany gyapjút, azon kos gyapját, mely a mostoha anya haragját kerülő Phrixost megmenté. Jason vállalkozott. És fölszólítá Hellas legkitünőbb fiait, hogy csatlakozzanak hozzá. Megjelentek ötvenen a legkiválóbb ifjak közül, mindannyian kedvelői a dicsőségnek s a küzdelmeknek, közöttük Herakles, Theseus, Telamon, Peleus, Kastor és Polydeukes, Idas és Lykeus, Meleagros, Amphiaros, Laertes, Periklymenos és mások, többnyire istenek vagy félistenek fiai. Azon időben én, futva az atyai átok elől, Attika derék királyának Theseusnak valek vendége s álnév alatt örömet követtem őt. Phrixos fia, Argos, a gyermeki szeretet által indítatva, mely nem hagyta kialudni szívében a reményt, hogy megtalálandja s viszont-

látja menekülő atyját, saját költségén ama nagy hajót építteté, melyre aztán mi szállottunk s melynek, lefegyverezendő eleve az istenek irigységét s mintegy a fiúi szeretet szülte kedvező előjel gyanánt, saját nevét adá. Ekként nyerte az Argo nevet ama hosszú hajó. Ha száz téli estét egymáshoz fűzhetnék, ha érez mellem volna is, nem lennék képes elmondani mindazt, a mit láttam, hallottam, szenvedtem e barangolás közben.

Galátea. Folytasd, kérlek, folytasd, mondd el ma a legszébb, a legvakmerőbb kalandokat legalább, a többit majd máskor. Hiszen van időnk, van nyugaljunk. Senki sem háborgat. Oh, ha tudnád, mily bűvös hatással vannak reám elbeszéléseid!

Rennos. Magunkkal vittük Idmont és Mopsost, a jósokat kalauzokúl, és Orpheust, az isteni lantost, hogy dala vígaszt nyújtson nekünk a bánat és kimerültség pillanataiban s lecsöndesítse valószínűleg fölmerülő durva czivódásinkat. Vidáman és reménytől lelkesedve búcsúztunk el Jolkostól, de hosszas zivatarok az iliosi Sigeionra dobtak. Itt találtuk Hesionét, Laomedon király leányát, a parton egy oszlophoz kötözve, kész zsákmányául a borzasztó tengeri szörnynek. És íme, bömbölve épen a víz színére emelkedék. . . .

Galátea. Oh jaj!

Rennos. Herakles azonban, az Argó parancsnoka, kiugorván a hajóból, megölte a szörnyet s megmenté a leányt. Laomedon a győzőnek ígérte díjúl Hesionét, kit azonban Alkméne fia ott hagyott, hogy majd ha Kolchisból visszatér vigye el magával. Az Argó újra kiterjeszté fehér szárnyait s nemsokára Lemnosban kötöttünk ki. Ott csupán nőket találunk, mert a férfiak mind megölettek volt.

Galátea. Ki által?

Rennos. A nők által.

Galátea. A nők által? Miért Rennos?

Rennos. Mert az aljas lemnosi férfiak hűtlenül elhagyák saját nőiket a szerelemittas fogoly thrák nők kedvéért.

Galátea. Megölték tehát valamennyit?

Rennos. Igen, egyet kivéve. Csak a derék Hypsypyle menté meg atyját Thoas királyt, Chiosba juttatván őt; s akkor már az atya helyét a trónon a leány foglalta el. Gyorsan tovább hajóztunk — az az csak mintegy két év múlva. A lemnosi erélyes nők aranyhaja elfeledteté társainkkal

Kolchis aranygyapját. És a dicső Herakles, ki egyedül maradt az Argón, hasztalan hívta vissza bajtársait, hasztalan átkozta a szerelmet.

Pygmalion. A nők, kik ily hosszú időn át tudták elbájoslni a hellenek legjobbrait, méltán ölték meg durva bántalmazóikat. De milyenek lehettek ama thrák fogolynők!

Galátea. Hallgass Pygmalion!

Rennos. Majd azon tenger felé irányzók hajónkat, mely fölött Phrixos és Helle az aranygyapjas koson repülve menekültek s a hol Helle eszméletét vesztvén lezuhant és a hullámokban lelé halálát. Ez idő óta hívják e tengert Hellespontosnak.

Galátea. Szegény! Beszélj el kérlek történetöket.

Pygmalion. Láttam egykor a Hellespontot; oly kék és átlátszó, mintha maga az ég hullámzanék ott víz helyett.

Rennos. A szűznek és nővérnek sírja az. Fölismerhetni még e tengerben a futó testvérek nyomait.

Galátea. Hogyan?

Rennos. A kékszemű Helle ugyanis nevén kívül még szeméinek kék színét is a tengernek kölcsönzé.

Galátea. Szegény Helle!

Rennos. Végre Bithyniában szállottunk partra. Itt Phineus, a jós, várt reánk, kit Poseidon megfosztott szemvilágától, mivel útba igazítá vala a Kolchisba menekülő Phrixost. A vakságon kívül más büntetést is kellett Phineusnak szenvednie. Nagy, szörnyalakú madarak női ábrázattal s keselyűkormökkel, a Harpyiák, valahányszor étekhez kívánt nyúlni, elragadták azt előle vagy oly bűzzel árasztották el, hogy Phineus nem érinthetett eledelt. Két társunk azonban, Boreasnak szárnyas fiai, Zetes és Kalais megtámadták s elkergették a Harpyiákat, Okypetet, Aëllot és Kelaenot, megfojtván vagy visszaütvén őket ősi fészkökbe, Kréta sziklái közé. Az ősz jós pedig hálából elmondta nekünk, hogy miként juthatnánk el legbiztosabban Kolchisba. Az ő tanácsát követve hajóztunk át a Symplegadok, e veszélyes sziklák között, melyek majd szétváltak, majd ismét gyorsan és borzasztó erővel egymáshoz ütközének. Oda érve egy galambot bocsátottunk szabadon, mely áthatolván a sziklák között, ezek összecsaptak, de csak farkának néhány tollát ragadták el. Ez sikerült. És most Phineus biztatott hajóznánk bátran át a

sziklák között. Fohászkodánk Athenéhez, s az Argó mint szél-roham repülvén a hullámokon, szerencsésen áthaladt s csak a kormányrúd némely ékítményeit zúzták össze az egymásra csapó sziklák. Ez idő óta, miként a végzet határozta volt, a Symplegadok nem mozdulnak többé, ha hajó megy át közöttök.

Galátea (örvendve). A mint én is mozdulatlanul hallgatom történetöket. De hát ti az argonauták? Oh folytasd, folytasd!

Rennos. Mi argonauták végre szerencsésen megérkezénk Aeaba Kolchis fővárosába. De midőn az aranygyapjút követelők, melyet Phrixos Ares szent berkének szentele, előbb mint áldozatot mutatván be a kost megmeneküléséért, — Aeetes király felbőszülve súlyos föltételt szabott Jason elébe. Be kelle fognia azon tüzet fúvó lovakat, melyeket Hephästos ajándékozott Aeetesnek, s ezekkel megművelni egy darab földet; majd az ekként megszántott földbe el kellett vetnie a sárkány fogait, melyet egykor Kadmos győzött le, s megölni a fogakból támadó fegyvereseket mind. És mindezt egy és ugyanazon napon kelle végrehajtania. Ekkor, e válságos helyzetben, mint mentő istenség jelent meg Jason előtt Medea. Aeetes király leánya volt ő, a tengerparton emelkedő templom papnője, a hajótörést szenvedettek és idegenek védsillaga, kiket különben Aeetes kegyetlen törvényei áldozatul rendeltek az isteneknek.

Galátea. Medea tehát?

Rennos. Medea szerelemre lobbanva a daliás Jason iránt, megesketé előbb, hogy nőül veendi őt s szeretni fogja egész életén át; aztán büvszert adott neki, mely megóvá a sebektől s legyőzhetetlenné tevé őt. Majd pedig tanácsolá, hogy dobjon köveket a föltámadó sárkányok közé; ezek felbőszülve egymást tépendik s ekként megölheti őket. Fényes ünnepélyen, az Aresnek szentelt berek közelében teljesíté Jason a reá bízott feladatot s győzött; de Aeetes újból megtagadta a gyapjút.

Galátea. És akkor?

Rennos. Medea örködött. Aranytól csillámló, hét fallal kerített várban, magas tornyok által védve, nehéz rézkapuk mögött a rettenetes Hekate őrzé az arany gyapjút; s a fa alatt, melyen az függött, álmatlan szemekkel egy sárkány foglalt helyet. Medea egyetértőleg az argonautákkal, éjjel a várhoz lép, a külső öröket kolchisi nyelven atyja nevében szólítja meg, a kapuk kinyílnak s berohannak az argonauták; Medea

büvészeete mozdulatlaná varázslá Hekatét s a sárkányt és ekként Jason elragadhatá az arany gyapjút.

Galátea. Ah!

Rennos. Mi argonauták gyorsan menekülünk. Örömmámorban követ bennünket Jason a gyapjával és lángoló szerelemmel követi őt Medea. De előbb az atyai palotába hatol s kiragadja fekhelyéről kis öcscsét Apsyrtost, atyjoknak e drága kincsét, ez egyetlen szerelmét a földön. Kedvez a reggeli szél, az Argó megindul. De Aeetes megértvén a gyapjú elrablását és Medea szökését, bős dühében egész hajórájával utánunk siet. Ekkor még nem tudá, hogy velünk volt Apsyrtos is.

Pygmalion. De miért vivé magával Medea öcscsét Apsyrtost?

Galátea. Mennyire szerethette szegény, kis testvérét!

Rennos. Nem, nem! — azért, Pygmalion, mert egy napi szerelem belátóbbakká teszi a nőket a bölcsnél, ki száz hosszú évet áttanult s kegyetlenebbé a hadvezérnél, ki száz véres csatát vívott. Aeetes hajója az atya jogos imája által is hajtva, már majdnem elérte az Argót. Medea akkor fölugorván, megölte öcscsét s szétmarczangolva a testet darabonkint a tengerbe dobta az atya elébe. A szerencsétlen király fölismervén szeretett fia tagjait, mely bánatában összegyűjteni kezdé azokat — s ezalatt az Argo s így Jason is időt nyertek menekülni Aeetes bosszúja elől.

Pygmalion. Oh istenek!

Rennos. Jól emlékezem, hogy a látványra a részvét és borzalom könyeket csalt az argonauták szeméibe, csak egy szempár maradt száraz s könyörtelen.

Galátea. Medea szemei?

Pygmalion. Oh Galátea, képzelhető-e, hogy a szív, mely mint viasz olvad föl egyetlen lény iránt lángoló szerelmétől, oly kegyetlen lehessen az egész világ és épen atyja s öcsce iránt? *(Lehajlik és szenvedélyesen megcsókolja Galáteát.)*

Galátea (könyezve). Oh Medea, Medea!

Rennos. Mondd inkább Medusa. A bősült istenek Apsyrtos kiontott véreből sivatagokat, örvényeket, viharokat, hegyeket, titánokat és oceánokat támasztottak előttünk. És e pillanat óta czélt vesztve bolyongtunk a Phasis folyótól a Kaukazusig, majd a Mäotis tavától ismeretlen barbár s néma

népek hazájáig. Eljutottunk a Makrobiosokhoz, kik ezer évet élnek; el a Kimmeriekhez, kik örök sötétségben töltik éltöket, mert az őket környező hegyek a csillagokig nyúlnak s elfödik a napot. Tovább haladva az atlanti oceánra értünk s Jernis szigetnél vetettünk horgonyt; majd borzasztó vihartól hányatva körülhajóztuk Demeter szigetét s nem tudva hová vet a sors, folyvást tévedezve eljutánk Circe szigetéhez. De mindenünnét elutasítottánk. Apsyrtos vére súlyos átokként nehezedett reánk.

Galátea. Mondd Rennos, szerette Jason Medeát e veszélyek közepett is?

Rennos. Medea bűvésznő volt, s különben Jason ifjabb volt nálam. De hiszen azért kezdtem az argonauták történetéhez, mert a Siréneket említettem volt meg. Elhagyva Circe szigetét, a Sirénekhez értünk. Melpomene és Acheloos leányai voltak ezek. Egykor Sziciliában Persephonéval játszva, gyáván el hagyták őt ragadtatni Plutó által. A felbőszült Demeter szörnyekké változtatá őket, csak női alakjokat hagyván meg. Itália tyrhenni partjain a legvirulóbb szigetet, Anthemusát lakták. Hárman voltak. Parthenope a lantot veré, Leukosia fuvolázott s Ligea énekelt; dalok és zenéjük oly bájjal hangzott, hogy halandó nem állhatott ellen a varázslatnak; de elfeledve hazát, barátokat, szülőket, nem látva a Siréneken kívül semmit e világon, hajójával a sziklákra s önmaga a bizonyos halálba rohant. Oda értünk mi is. Kimondhatatlan szépségök föltűnt már messziről s láttuk a szigetet borítva fehérülő emberi csontokkal. Az illatos lágy szellő hajónkig hozá égi zenéjük első bájangzatit. Karjaink elaléltek, az evezők bágyadtan csapódtak a síma csendes vízszínre, majd lelkesülten mindnyájan fölugrálánk, megpillantva a Siréneket. És ekkor társunk, az ifjú Bútos, örvöngésig felizgatva a daltól a tengerbe veté magát s úszva igyekezett eljutni hozzájuk. Senki sem tartá vissza őt közülünk; sőt bűvös mánortól ittasan mi is felkapók evezőinket s az Argó repülve siklott tova, közelebb, közelebb a Sirénekhez. Elfeleedtünk mindent a világ megszűnt létezni nekünk. Ki gondolhatott a közelgő halálra a hallott dal mellett? Oh mily örömet meghaltunk volna! — Azonban az Argó csúcsáról egyszerre egy más ének, más dallam, más égi zengemény hangzott föl. Orpheus volt. Oh mily dal zengett ajkairól, mily hangokat csalt ki lantjából

barátim! A habokból fölmerülő Aphrodite nem tűnhetett föl oly szépnek, oly bájolónak, oly fenségesnek a halandók előtt, mint volt reánk nézve az isteni dalnok zenéje. Csakhamar megszűnt az evezők lázas munkája. Az argonauták tekintete Orpheuson csüggött, Orpheuson, ki mint isten küzdött a Sirénekkal. A halhatatlan dalnok fölzengő énekében maga az Argó szólott hozzánk; a Sirének pedig legyőzve, a habokba merültek, hol sírjokat lelék. Megmenteténk.

Galátea. És Medea?

Rennos. Medea Orpheushoz lépve ajkon csókolá őt.

Galátea. Ez szép, Medea, ez szép! — De mily isteni dal lehetett az, melyet Orpheus énekelt! Oh, bár hallhatnám e dalt!

Rennos. Mit adnál érte Galátea?

Pygmalion. A mit Medea adott.

Galátea (mosolyogva). Igen, ha Orpheus jelen volna.

Rennos. Emlémem megőrzé a dal szavait, Galátea; de ah! van e csalogány, mely a dallamot utánozni merné?

Galátea. Oh kérlek, Rennos, mondd el a szavakat legalább.

Rennos. Halld tehát:

Rég szunnyad a múlt feledésbe merülten,
Vad csipkebokor vesz erőt a borágon,
Gondos szüleink haja őszbe vegyült már,
S fejlett koru régen a kisedel azóta,
Hogy nem honi tengereken lebegtünk.

Kormányzani csak nehezen sikerülvén
Ádáz viharok s vizi szörnyetegek közt
Nagy puszta vizen a hajót a hajósnak,
Oh hányszor emelte szemét fel az égre,
Óhajtvá honát hova vont a vágy.

Oh! fogja-e majd beterelni a gályát
Rég nélkülözött honi szép kikötőbe,
Hogy gondborította fejét a menyasszony
Hévvvel pihegő kebelén kipihenje?
Segítsd a hajóst kegyesen, Boreas!

Ott messze, hol ősz apa gunyhaja áll még,
S tűzhely tetején szeliden lobog a láng,
Vagy hol ki-kicsap s elenyészik a hullám,
Az est ha leszáll, zokogással a háznép
Távol szeretettjeiért kesereg.

Haj! üdvet adó gyönyör élv leszen az majd,
 Ha lombkoszorúta honodba kiszállasz,
 Ott, hol születél s fiatal korod eltelt,
 És nőd epedő kebelére borúlván,
 Az ősz anya könnye pereg le reád!

Galátea (telkesülten). Oh, Rennos, nem vár téged is talán egy más haza?

III. jelenet.

Mint fentebb. Bejö méltóságteljesen

Eumelos. Az istenek veletek, az istenek velem, az istenek a várossal. De a városra, oh király! borzasztó esemény mély gyászt hozott. Nagy számú krétai kalózok kötöttek ki a sziget keleti táján s most pusztítják a falvakat, rabolják a templomokat s öldösik népedet. Kelj föl! Palotád előtt az egész város esdekelve könyörög királyához. Légy a népnek nemesak fejedelme, de megmentője!

Rennos (fölkelve). Elég. Kardomat rozsdá rágja már; ki vele tehát!

Pygmalion (sietve követvén a távozó papot). Talán nem is oly komoly e rémhír. A nép könnyen megijed. De győződjünk meg magunk a valóról.

Galátea (Rennost karjánál megragadva). Rennos, maradj!
(Pygmalion és Eumelos távoznak.)

IV. jelenet.

Rennos. Galátea. Mindketten hallgatnak rövid ideig.

Rennos. Mi bajod Galátea? Oly sápadt vagy! Szólj!
(Galátea lesüti szemét, könyezik és hallgat.) A krétai kalózok pusztításai fölött búsulsz?

Galátea. Nem.

Rennos. Talán a Sirének elvesztét siratod?

Galátea (félénken). Nem.

Rennos. Vagy Orpheus bűvös története hatott meg ennyire, Galátea? *(Galátea hallgat.)* Miért hallgatsz?

Galátea (kaczerán). Miért?

Rennos. Medeát tartod kegyetlennek s könyörtelennek?

Galátea. Rennos

Rennos. Oh istenek! . . . Oly borzasztó volt hát elbeszélésem, hogy ily bánatot okoztam neked? ♦

Galátea (baljával megfogja Rennos kezét, jobbjával szakállát simogatja, halványan s reszkető ajakkal). Oh Rennos, miért visszhangzik ajkaidról Orpheus dala? Miért őrök meg azok bűvös zenéjének varázshagjait?

Harmadik felvonás.

G a l á t e a.

I. jelenet.

(Terep Pygmalion palotájában. Bejő Galátea, halványan, hosszú reggeli öltönyben, kezében fehér virággal, melyet tépdél. Reggel van.)

Galátea (bejőve).

Szeret; nem szeret. — Szeret; nem szeret. —

Szeret; nem szeret. — Szeret; nem szeret. —

Szeret; nem szeret. — Szeret

(kiejtve kezéből a szirmaitól megfosztott virágot)

Szeret! Üdv neked kedves virág, a szerelem szelíd jósa te! Széttéptelek s te mégis oly boldogságot ígérsz nekem! Ó szeret! Száz virágot kérdeztem már s íme ez ártatlan virágok mind egyhangúan tolmácsolák az istenek válaszát: Ó szeret! — Igen, igen, a zavar s felindulás, melyet előttem érezni látszik; olykor ingatag, majd erőteljes léptei; gyakran me-rengő, majd ismét oly édes tekintete, homlokának pírja, ha velem találkozik, hallgatagsága és igyekezete átértetni velem, hogy kerülni óhajt végre gyors távozása, ah! mind ez csak sötét füstgomoly, mely izzó tüzet takar. Ne mondja senki nekem, hogy nem így van, mert vagy megölöm őt, vagy meghalok. — Igen, igen, ő szeret engem; szeret és mégis távol tőlem küzd, harczol, csatázik, talán megsebesül. — Oh nem! győz Rennos, győz! Hisz' ő nem sebesülhet meg, neki győznie kell. *(rövid szünet után)* De miért fut előlem? *(kinyitja az ablakot s a távolba tekintve)* Vajon merre kél föl a nap s a sziget mely részén vívatik a harc? Ah! arra, arra! *(kiterjeszti karjait azon irányban)* Győzzél Rennosom! Veled vannak az istenek, miként veled minden gondolatom és vágyam, minden imám. Lábaihoz rablók! lábaihoz vad krétaiak! üdvözöljétek térdhajtva Jason és Herakles bajnoki társát, üdvözöljétek gyávák! szívem királyát! De ha mégis úgy rendelte volna a sors, hogy mérge-

zett nyíl érje keblét, vagy csak újjainak hegyét is, oh istenek! irányozzátok reám a nyilat, hadd fogja fel az én szívem azt. Csak Rennost ne érje baj! Ah! miért hagyál el Rennosom! (Az ablaknál marad gondolatokba merülve.)

II. jelenet.

Galátea. — Bejő fényes és pompás öltözetben

Pygmalion. Itt vagy, Galátea? Miért szakítád ki magad ily korán forró ölelésemből, kedvesem? Álmod oly nyugtalan volt, majd fel-felsikoltál s ismét fojtó zokogás fogott el, miért mind ez? Talán a kertbe csalt le a hajnal? De hisz' ott aludtak a virágok is, mert harmat lepte még szirmaikat s a harmat, mint mondják, a virágok álma. Oh álmaim álma, életem édes virága, miért halaványodol, miért hervadsz? Beteg vagy, Galátea?

Galátea (folyvást kitekintve). Ama mandulafát nézem ott, mint hajlítja ágait a szél, mint tépi virágait. Ha már bimbózni kezdett é szegény fácska, miért fosztják meg virágaitól az istenek, mielőtt gyümölcsöt hozott volna? Vagy hát miért virágozott? Mondd, jött újabb hír?

Pygmalion. Rennos győz, Galátea, kétségkívül győz. De hírnök még nem érkezett. E hallgatás nyugtalanít. Aggódok, Galátea. És bánatod is, mely talán rossz előjel, elszomorít kedvesem, nagyon elszomorít. Midőn az éjjel sóhajtásaid fölértesztének s én halkán fölkeltem, hogy gyöngéd csókkal illessem ajkadat, nyílt szemekkel álmodozva találtalak, Galátea, s csak a szegény Pygmalion tudja, mit szenvedett, látván, hogy te ébren vagy, a míg ő oly édesen aludt . . .

Galátea (mintegy magához térve). Mit mondtál?

Pygmalion. Semmit, kedvesem. De mondd, Galátea, mi tehetne téged boldoggá?

Galátea. Képzeld csak, Pygmalion, hogy Rennos megsebesült! Egyedül ez tehetne boldogtalanná. (magában) Irgalmas istenek! (Pygmalionhoz) Valóban, Pygmalion, kegyetlenség volt tőled, sőt talán örülség, hogy a harcba engedéd menni őt, ki a földnek oly messze tájairól azért tért vissza, hogy melletted nyugalmat találjon. Egy vezér hiányzott, s épen a király öcscsének kellett a kalózok ellen síkra szállnia?

Pygmalion. Hányszor ismételjem, Galátea, hogy örült makacsságát megtörni nem valék képes? Forró kézzszorítással

kértem őt, hogy maradjon velünk, bízva a rendes vezérekre e gyakori barbár támadások megfenyítését; s kímélje oly dicső s nekünk oly drága életét. Hasztalan. Szükség, helyes indok s minden czél nélkül megmaradt szándéka mellett. Alig hogy Eumelos hírére hozá a kalózok betörésének, előbb, mint elbeszélései, oly nyugodt vére viharosan kezdett forogni ereiben. És midőn véve, hogy ez talán hatással lesz reá, említém könyeidet, melyeket hullattál, hallván, hogy e dicstelen harcra távozik, oly csodás kifejezéssel s oly áthatóan szegze reám tekintetét, hogy le kelle sütnöm szemeimet. Azután megszólt, lóra szállt és szó nélkül, mint szélvész elrohant.

Galátea (félre). Gyülölné tán? Vagy szívében a szerelem vihart s vak örvöngést támasztott? *(Pygmalionhoz)* Mily hős! De képzeld, Pygmalion, hogy ő veszélyben forog, hogy a győzelmes argonautát a nyomorult barbárok nyila életétől fosztja meg. Oh ez borzasztó, borzasztó!

Pygmalion. Okold a megszokást. — Mint kedvesét szereti a harczot, mert abban nőtt fel, azzal együtt élt. — De nyugodjál meg édesem. Rennos bátor, ne aggódjál tehát. És mégis túlságos vakmerősége . . . lehet, hogy veszélybe dönti, heves támadása közben álnok törbe csalja őt, talán . . .

Galátea. Ne többet, Pygmalion, de mentsd meg öcsédet, ha lehetséges. Különben . . . *(Mélyen megindulva elfordul.)*

Pygmalion. Hallgass meg, Galátea. Azt tartják, hogy ki sokat bolyongott életében, elfeledi a földi szerelmet s a mienknél sokkal magasabb szerelmet érez, az égi világok szerelmét a mindörökké ismeretlen iránt. — Jelentették nekem, hogy azon éjjelen, midőn ama szerencsétlen hírt vevők, Rennos egyedül, álmatlanul járkált a tengerparton, némán, mint árnyék. Lehet, hogy csalódom, de nekem úgy tetszik, hogy Rennos nagyon megváltozott; oly mélabús, oly komor, oly hallgatag, hogy valóban csakis a harez ébresztheti föl ez álmodozót.

Galátea. Hogyan, Pygmalion? Azt hiszed, hogy Rennos pezsgő ifjúsága megtűrne ily agg szívet? Nem földheti hamu a tüzet, míg élénk lángot vet az. A lelkesedés, mely Rennos keblét hevíti, az isteni szikra, de ah! halált is hozhat reá. *(könyözésig felindulva)* Vajon él-e még, míg itt róla beszélünk!

Pygmalion. Óhajtasod tehát, hogy minél előbb visszatérjen Rennos?

Galátea. Hogyne, Pygmalion.

Pygmalion. Ha az ő élete forog kockán, tudnál egy kissé bátor lenni?

Galátea. Egy kissé csak! Oroszlán lennék.

Pygmalion. Ha megmentéséről volna szó, nem ellenkez-nél, egy könyvet sem ejtenél?

Galátea. Hogy érted ezt? . . . Kétségkívül.

Pygmalion. Add hát kezedet és örvendj, Galátea. Íme én kész vagyok hozzá sietni. Azért jövék, hogy ezt tudassam veled, de nem bírtam szólni, mert félttem, hogy búsulni fogsz, ha én is távozom. Jöjj! csatold fel kardomat és vértemet. Holnap a reg első sugarával visszatérend Pygmalion és vele Rennos is.

Galátea. Hát te is elhagysz, Pygmalion?

Pygmalion. Megigérted, Galátea, hogy egy könyvet sem ejtesz, hogy nem ellenkezel. Tudom, hogy távozásom aggaszt. De hátha veszélyben forog Rennosunk? Ha nem hallanók többé, a rétek virágánál kedvesebb, bájolóbb szavát! . . .

Galátea. Ne szólj így, de menj jó reménnyel. Menj, siess. Térjetek vissza győztesen és boldogan. Jöjj, hadd csatolom fel vértedet és sisakodat. Virrasztva, a tűzhely mellett várlak majd benneteket.— Ha késnétek . . . ne feledd, Pygmalion, ha késnétek, Galátea nem kel föl többé.

Pygmalion. Imádott Galáteám. — Ne félj, gyorsan megjövünk. És Rennos elbeszélései visszaadják majd a mosolyt ajkaidnak, az életet szívednek; oh igen, gyorsan megjövünk. Élénkebb, forróbb vágy ad szárnyakat lépteinknek, mint az melylyel te óhajtasz viszontlátni bennünket.

Galátea. Azt hiszed?

Pygmalion. Menjünk. Te pedig maradj itt, távol a rablók küzdelmeitől, helyettem mint királyné. Légy bátor fejedelemnő, noha oly ifjú még. Korona ragyogott mindenha Cyprus királynéinak homlokán, ifjúság virült szívökben, mint neked, Galátea. Mégis szomorkodol? Légy vidám s üzd el a bánatot kedvesem. Tudod-e, hogy Cyprusban a fejedelmi fiak miért léphetnek már tizennégy éves korukban a trónra s csak a huszadik év lejárta után házassági frigyre?]

Galátea. Miért?

Pygmalion (mosolyogva). Mert — vélik a papok, de nem én, Galátea, — könnyebb egy országot, mint egyetlen nőt kormányozni.

Galátea (nem figyelve). A papok ámítanak.

Pygmalion. Én is gyűlölöm őket; szeretem az isteneket, de nem szolgálkat. — Menjünk, add sisakomat és csókokodat, Galátea. *(Kimennek.)*

III. jelenet.

(Erdős, hegyes vidék. A távolban katonák sátrai, lovak és lovassági szerelvények. Naplemente. A háttérben a gyöngé haboktól fodrozott kékellet tenger látszik. Távol a sátraktól egy vad szoros közelében áll Rennos.)

Rennos (egyedül). Megborzadva e szerelemtől, még eszmélni sem kezdtem, s lángoló szívem már is elrablá minden gondolatomat. Ah! minél bűnösebb szerelmem, annál szenvedélyesebben szeretem őt. Oh Rennos, hasztalan küzdesz a rablók ellen; a legveszélyesebb, a legvadabb ellenség tenmagadban honol. Oh szív, mely e kebelben dobogsz, mily halálosan sebzél meg engemet, kioltál egy egész életet, legyőzted Rennost, az annyi csatán győzöt! Hihetted volna-e, Pygmalion, hogy az a férfi, kit a végtelen oczeánok viharja meg nem tört, ki bátran szembe szállt annyi ismeretlen táj borzalmas szörnyeivel, hogy az a Rennos, ki úgy kedvelte a veszélyt, mint csecsemő az anyai tejet, — hihetted volna-e, hogy Rennos, ki még az őt elátkozó atya előtt sem hajtott térdet; — rabjává lesz egy hűtlen asszony mosolyának, hogy sápad és reszket és összeroskad vétkes szerelemtől bátyjának neje iránt? Oh, ki mentheti meg Rennost e mindennél édesebb elbukástól? Védnemtöm lenne az! — Hasztalan reméltem, hogy vészes gondolatimat szétűzi majd a vérontás, a harc; a győzelem csak olajat öntött a keblemben duló tűzre. Minél távolabb visznek lépteim ez asszonytól, elmém annál rohamosabban tér vissza hozzá, s elválhatatlanul emlékedhez tapad, oh Galátea. — Galátea, tündöklő név, mely besugárzod az egész világot, mint napfény. Galátea, éles tör, mely szívemet hasgatod s melyet én, a vérig sebzett, csókjaimmal halmozok. Galátea, bűvös, bájos név, édesebb minden márnál, minden győzelemnél, dicsőségnél! Ezer évet élhettem volna, ha nem találkozom veled, — de így már érzem közelegni a halált. . . . Mily bolond nevezte el a szerelmet, e titánt, gyermeknek? *(kis szünet múlva)* Hogyan szerethettem meg ily rögtön ez asszonyt? Képzetem szebbnek tünteti fel őt, mint a hogy visszatükrözhetné a legtisztább forrás fölibe hajló alakját.

Mikor látlak meg ismét, Galátea? Fellobbanó szerelmem, sejtve, hogy te is szeretsz, immár keserű megbánást és bűt s küzdelmet támasztott lelkemben. Lángolok, őrzöngök! Oly erővel lüktet ereimben az élet, azt hiszem, ősi tölgyeket lennék képes kalászkodóként kitépni, hegyeket egymásra torlaszolni. De ez erő mind már ajkaimnál elhal s elenyésszik egy sóhajlásban, egy fohásban, egy névben, a te nevedben: Galátea
(A háttérben, a hegy mögött fegyver- és harci zaj hallatszik. — Rennos fölmeleg egy magas szikla-csúcsra s kiterjeszti karjait.) Oh krétaiak, krétaiak, ne fussatok gyáván. Ím itt vagyok, én a király öcsese. Öljetek meg, hiszen a rabló, ki gyilkosommá lesz, ezerszer ártatlanabb Rennosnál. Öljetek meg, mert e kebelben rejtőzik a legádázabb ellen, lesújtva, eltiporva Rennost. Öljetek meg s mentsetek meg azt, ki őrzöngésében megkívánta bátyjának karjai közül a nővér ölelését! . . .

IV. jelenet.

(Galátea terme a királyi palotában. Éjjel van. Halvány lámpafény. Az ablak mellett egyedül)

Galátea. Múlik, fut az idő; beállt az éj, álomra hajtja fejét minden élő lény; csak bánatos szívem nem talál nyugalmat. Aludjál város! aludjatok bárgyú, boldog emberek! én a csillagokkal társalogva virrasztok. Ne záródjatok le szemeim, a míg viszont nem láttátok őt, s ha meglátjátok, maradjatok továbbra is ébren, bámulva deli alakját. *(Az égre tekintve)* Üdvözöllek Pleiadok, arany virágcsokrai az égnek! Oh! mint irigyellek benneteket, ti látjátok őt, bárhol legyen is. Vajon hol van most? Vajha lehetnék menny, hogy ezernyi csillagszemmel tekinthetnék le reá. Mondjátok nekem Pleiadok, nyugodtan alszik-e vagy virraszt talán? Csillámló játszi fényetek tanúskodik, hogy él s nem bánatos. Hiszen ha bú emészténé szívét, ragyoghatnátok ti ily bájos tündökléssel? Mondjátok: nem tűnt-e el még arcának üde színe, vagy már gyöngé halványosság borítja homlokát? Beszédese-e ajkai, vagy elnémulának titokszerű imáadásában a be nem vallott emésztő szerelemnek? Ah! Értem van e némaság, Pleiadok; örvendjetekek kedves csillagok, ha halványan epedni látjátok őt, mert akkor engem, engem szeret. Tündököljetekek, fényesebben tündököljetekek; talán a ti ragyogó fényetek mellett könnyebben meg-

találja a hozzám vezető utat. De jaj! ha megsebesült, ha vadon közepett vére kiomlik! Védő istenek örködjeteek fölötte! Oh föld, ha vérenek egyetlen csöppjét fölszívod, rózsát fog teremni a tövisbokor s mézzé változik a kígyók és skorpiók mérge!

V. jelenet.

Belép egy férfi hosszú köpenybe burkolva. Nehéz perzsa főveget visel és pinczelt, mely szíjáig fölér. Galátea megfordul.

Galátea. Ha öröm és győzelem hírnöke vagy, szólj bátran. Legyen bár hangod durva, mint a barbár scytháé, ezer csalogány énekénél édesebben fog hangzani nekem. Mondd, élnek, győztek a fejedelmek?

A férfi. Rennos él s Pygmalion uralkodik.

Galátea. Mindent tudok, mit tudni óhajték.

A férfi. Még semmit sem tudsz. Hallgass meg királyné. Rennosnak vagyok hű követője, árnya. Phrygiában ő maga mentett meg engem a barbárok kezéből s a haláltól. Távol tőle gondolatit visszhangozom, közel hozzá védpajzsa vagyok. Határtalan hűségem iránta legbiztosabb mértéke az ő bizalmának. Ő küld feléd a harcz, a vérengzés színhelyéről. Ím' gyűrűje, az Argó bevésott képével. *(Mutatja Galáteának a gyűrűt.)* Hozzád küld, hogy kérdezzelek meg, mit óhajtasz: éljen vagy haljon-e Rennos?

Galátea. Hogy meghaljon Rennos? Oh siess szárnyakon, siess vissza hozzá. Mondd neki, hogy éljen, éljen, éljen. Ha meghal, könyörögni fogok az istenekhez, változtassanak engem döghalállá, hogy elpusztíthassam az egész világot. Nem ha meghal Rennos, de ha csak késik is, Galátea mégszűnt élni. *(közelebb lép az idegenhez)* Hallottál valaha ajkain egy nevet tévedezni? Hallottad, mint ejté ki szenvedélyesen az én nevemet? Mondd: tudod-e, hogy Rennos engem szeret? Oh te vasember, ihlettség szálljon meg s váljék minden szavad a legédesebb phrygiai dallá, midőn azt mondod nekem: „Galátea, Rennos szeret téged.“ Miért hallgatsz? Szólj! láttad tekintetét olykor e város felé fordulni? láttad-e szemeit könybe lábadni, ha olykor elhallgatott? Láttad, mint hagyá el a csatát s bolyongott sziklás tájakon elmerengve és bánatosan? Oh Rennos, Rennos, Rennos! Hallgass reám: menj, siess hozzá és mond d neki, mert hisz' én hogy merném

elmondani. Mondd, de nem, ne mondj semmit, csak a mit itt láttál. *(könyezve kiterjeszti karjait)* Oh tudja-e Rennos, mennyire szeretem őt?

A férfi (eldobja köpenyét, leoldja a páncélt, s mint Rennos tűnik elő) Galátea!

Negyedik felvonás.

A t e s t v é r e k.

I. jelenet.

(Pygmalion palotája. A terem a második felvonásból. Galátea majd elsápadó, majd kipiruló arczczal; felér könnyű légies öltönyben inkább lebeg, mint jár. Rennos komor; tekintete olykor felvillámlik a kimondhatatlan belső küzdelemtől és fájdalomtól, majd olvadékony és epedő lesz a mély szenvedélytől. Szürkület.)

Galátea. Oh miért szeretlek annyira Rennos? Mily gyáva ma a tegnapi győzelem hőse! Mint márványszobor életet nyerve, csak szánalomból engedtem azon férfi szerelmének, kit soha sem szerettem, s a te nemes, a te nagy szíved nem volna képes könyörületet érezni irántam?

Rennos. Te Pygmalion neje vagy Galátea.

Galátea. De egyedül Rennos szerelmese, ki téged oly véghetetlenül bálványoz, oh hősom!

Rennos. Ah! nem engem illet szerelmed Galátea. Pár pillanat múlva talán átlépi már e terem küszöbét Pygmalion, lehet, hogy a bánat és gond barázdáival arczán. Ne csókolj Galátea, te Pygmalion tulajdona, neje vagy! Foglalj el illendőbb helyet, távozz mellőlem; rövid időn megjelenhet ő.

Galátea. Már mondtam, Rennos, ám jöjjön nem törődöm vele. Biztatám őt, hogy várjon nyugodtan bennünket, mert nem sokára nála leszünk s aztán vele töltjük a tavaszt. Oh Rennos, édes világom, bűvös mámorom! *(közeledik és Rennost meg akarja ölelni.)*

Rennos (visszahúzódva). Ne érints Galátea; te Pygmalion neje vagy!

Galátea. Ah Rennos! ha oly igazán szeretnél, mint mondod, nem törödnél Pygmalion korábbi jogaival. Pygmalion távol van. . . . Ha Rennos valóban szerelemtől hevül, ki gátol-

hatná Rennos vágyait? Senki, csak Rennos maga. Csak Rennos taszítja el Galáteát. Cyprus királynéja, e palota úrnője vagyok, és te a király öcsese vagy. Ki merné kémlő tekintetét hozzánk fölemelni? Oh engedd, engedd, hogy mint rabnőd térdeljek előtted! . . . Hisz' Pygmalion távol van. . . . *(Átölelve Rennost)* Oh nyújtsd ajkidat Rennos, hadd találom meg rajtok a harmat-csöppet, mely áléltságomból fölébreszt. Hadd zárom le csókjaimmal szemeidet, mert égető tűzök elhamvaszt. Hadd ölelem térdeidet, mert érzem, mint inog, mint sülyed, mint tűnik el lábaim alatt a föld. Nézz reám és higgy nekem! Oh vetközd le e ridegséget, vetközd le mielőbb, mert meglásd, átváltozik ismét Galátea, de nem lesz többé márványszobor, hanem csak komor sóbálvány.

Rennos (küzdve magával). Ne ölelj Galátea, inkább tartsd fejemet, mert érzem, mint tör ki abból őrjöngve értelmem. Könyörülj rajtam, ments meg engemet, hiszen te még tudsz akarni, Rennos azonban már csak kínlódva vonaglik vagy megőrül. Talán megöltem valakit galádúl s azért remegek így Galátea? *(fölemeli könygtelt szemeit.)*

Galátea (oroszlínként fölugorva). Hol vagy hát Medea, hogy megtanítanál mesterségedre, melylyel Jasont elbűvöléd, hogy elsajátítnám a varázsszert, mely sárkányokat szelidít, hogy belehelleném a kegyetlenséget, mely öcséd gyilkosává tett! Ha szeretsz engem Rennos — Íme lásd, mily bátor tud lenni egy asszony, ha mint argonauta te nem tudsz az lenni. *(Egy aranyozott támláról levesz egy nagy fekete csészt)* E csésze egy egyiptomi nő könyeit tartalmazza, ki a föld alatt rejtözve, száz éven át siratá meggyilkolt kedvesét. Nézd! *(A csészeből néhány csöppet a földre önt, a kiöntött folyadék lángot vet s megégeti a szőnyeget.)* Mondd Rennos, igazán szeretsz-e, mert különben e halált adó folyadék vet véget életemnek!

Rennos (Galáteaúhoz rohan, s kezét megragadja). Megállj Galátea, megállj! Hallgass meg, ne mondd, hogy szeretve téged elég volna tudnom azt, hogy Pygmalion távol van. Véremnek vére ő s a te szíved sem tagadhatja meg Pygmaliont. Gyávának mondasz? Oh e gyávaság az egykor oly bátor és nemes Rennos utolsó megmentett erénye; előtted Rennos lelke hajótörést szenvedett, csak e szent gyávaság fölött nem csapódtak még össze a hullámok; de ha ez is eltűnik, Rennos, hidd el nekem, a léha köznapiasság örvényébe merül. Pygmalion

jogos tulajdona vagy Galátea, s a meddig karjai téged ölelnek, mint fősvény az aranynyal telt zsákot, Rennos lehet gyilkos, de tolvaj soha! Egy csók a te ajkaidról Galátea, a Pygmalion erszényéből elorzott pénzdarab. Ah! pedig e fék alatt mint tombol újult erővel szerelmem. Mi lesz belőlem? Ha nem szeretnélek, megölnélek mint varázsló tigris; ha nem szeretném azt a mindennél édesebb, egykor mégis veled töltendő életet, melylyel a vágy és remény hiteget, én is meghalnék Galátea és szomorú sorsom ezzel véget érne. De így mit tegyek? Élhetek-e s szerethetlek-e? Talán pár pillanat múlva megjelenik e terem küszöbén Pygmalion. S én ne remegjek? De Rennosnak nem lehet reszketnie, bünt és félelmet szíve nem ismerhet, mint gyermek nem rejtőzhetik ő! Mondd: szeretve téged, maradhatnék Rennos?

Galátea (határozottan). Úgy hát haljon meg
Pygmalion.

Rennos. Bátyám!

Galátea. Mindkettőnk zsarnoka. Tekintete a bilincs, mely leköt bennünket, halála életünk fölkelő napja lesz.

Rennos. Oh jaj! . . . Én is gondoltam már e gyilkosságra Galátea. De ki kölesönözhetne erőt e kéznek ily átkozott tettehöz bátyám ellen?

Galátea. A szerelem. Szeretjük egymást Rennos? Ha nem, haljunk meg azonnal és együtt. Vagy igazán szereti Rennos Galáteát? akkor gyűlöli zsarnokát Pygmaliont. A halandó, ki nem volt képes megnyerni neje és öcsese hajlamát jobb, ha elvész, mert a míg él, megsemmisül minden mi kedves, mi szép a világon. Haljon meg tehát Pygmalion. Mit veszít ő, kit senki sem szeret?

Rennos. Ő bátyám, Galátea

Galátea. Ki mondta azt neked? Vajon hol vannak azok a szentnek nevezett kötelékek, melyek két testvér szívét egymáshoz fűzik. A testvéri szeretet a szülői gondozás virága. Az atyai átok azonban széttépett minden köteléket Rennos és Pygmalion között. *(Megfogja Rennos kezét és saját kebelére vonja)* A bátya keble forróbban dobog e kebelnél Rennos? igen, valóban. A míg Rennos pusztákon s hegyek között bolyongva szörnyek és viharok ellen küzdött, Pygmalion fejedelmi nászt ült itten és ünnepélyeket. A míg idegen földön barbárok között bújdosott Rennos, meggörnyedve az atyai

átok súlya alatt, Pygmalion arca boldogságtól s királyi fénytől sugárzott. . . . Ki törődött akkor a száműzött, az elátkozott testvérrel?

Rennos (magánkiül). Oh Pygmalion, Pygmalion, meg kell halnod!

Galátea. Melyik a hős? Pygmalion az úr. És itt ki uralkodik, ki kormányoz, ki parancsol? Az ki alig képes a kardot forgatni. Vajon Pygmalion öltönyének melyik redőjében rejtőzik a testvéri szeretet? Hol vannak a birtokok, a városok, a kincsek, melyeket Pygmalion hazatérő öcsésének jogos osztályrészül kijelölt? Száz hölgy lakmározott asztalánál, de megfélelkezett a teritékről, az egykor elűzött testvér óhajtott visszatérének e hallgatag jelképéről! Lesz idő, midőn majd ily szavakat intéz szolgálóihoz: „Szabadítsatok meg ez alkalmatlantól!“ És Rennos meghunyászkodva a fejedelem előtt, újra megindul a számkivetésnek régi ismert útján, az atya átka helyett most már a bátya rúgását vivén magával. Hogyan, hát egy atyától származó édes testvérek lennétek? . . .

Rennos. Galátea!

Galátea. Bocsáss meg, igazad van. Mondj le szerelmemről, nem vagy méltó arra Rennos. Nehogy reám emeld tekintetedet, bátor harczos, hajolj meg s foglalj el illendőbb helyet, mert íme jő a fejedelem. Hogyan megbélyegzett, te érinteni merészléd öltönyöm uszályát? Reszkess Theseus bajnok társa, sápadj a félelemtől, mert a lépcsőn halad már fölfelé a fejedelem. Hogyan, te ingyenélő, hozzám bátorkodtál intézni lelkes, gyöngéd szerelmi vallomást? Fuss, tűnj el, babérral koszorúzott hadvezér, mert Cyprus ura meghallhatná hangodat . . . Im itt van már!

Rennos (borzadálylyal). Haljon meghát Pygmalion, Galátea!

Galátea (tüzesen). Igen Rennos, haljon meg! Siess hozzá, Követeld tőle Cyprus felét, mint testvér. Megtagadja azt kétségkívül az uralkodó. Ha mégis reá állana, követeld tőle a sziget legtermékenyebb földjeit, a legszebb városokat. Ezt már bizonyosan megtagadja a birtokló, s haragra lobban ellened. És ekkor hasítsa ketté kardod, nem Cyprust. . . .

Rennos. De az ő szívéét. Galátea, holnap a két testvér közül csak egyik fog ide visszatérni. Mily boldogság, mily isteni kék vár arra, ki téged viszontlát! A sors rendelte így; teljesüljön tehát az istenek akarata!

Galátea. Te fogsz visszatérni Rennos. Te, egyedül te. Talán csak nem kétkedel kedvesem? Hallgass reám: ne vesztess sok szót, de mérj gyors csapást ellene. Ne ébreszd, ne rázd föl édes álmából, melybe egykor iránta táplált szeretetünk s hűségünk ringaták őt. Zárd be füleidet s emeld föl karodat. Ez minden mit tenned kell. Ne feledkezzél meg rólam egy pillanatra sem Rennos. Tartsd eszedben, hogy várlak Galátea vár téged. Ki mondta neked azt, hogy testvérek vagytok? Oh ha lelkemet karodba lehelhetném!

Rennos. Hallgass, hallgass. . . . Meghal Pygmalion . . . meghalt ő már. *(Kimennek.)*

•II. jelenet.

(A sziget keleti része. A nyári palota terme. Pygmalion a nyitott ablak mellett áll, melyen át látszik a tavasz virágos pázsitja. Bánatos várakozás teljes tekintettel néz a távolba.)

Pygmalion (egyedül, Galáteától kapott levélkét tartva kezében). Vajon hol maradnak. Olykor úgy tetszik nekem, mintha meghalt volna Galátea. De nem, nem; baj nem érte őket, ártatlanságukban csupán eltöltik az időt. És mégis késedelmök, távollétök oly nyomasztóan hat reám, eltűnt a tavasz lelkemből. Oly szépen elrendeztem mindent, hogy itt együtt tölthessük el a kellemes évszakot. Még mindig késnek. *(A levélre tekint s gondolatokba merül. Rövid szünet múlva az ajtó felé lép)* Leirios!

III. jelenet.

Pygmalion. — Bejő

Leirios. Királyom

Pygmalion. Menj föl a legmagasabb toronyba és nézd nem jönnek-e még? Ha nem látnál semmit, kantározd föl leggyorsabb lovamat. Menj. *(Leirios távozik. — Pygmalion rövid szünet múlva)* Dicsően fogjuk tölteni a tavaszt. Az ión fuvolások és tánczosok játéka holnap kezdődnek. Bűvös látvány leend a nagy színpad ama ligetben ott. A legkellemesebb a legbájosabb élvezetekről gondoskodtam Galátea, miért késel?

Leirios (bejő). Se egyes ember, se a király kísérete nem mutatkozik sehol. De távol a feketlő úton egy sötét felhő, vagy szörny tart erre. Ha nem örjögő szélvész, úgy Rennos az.

Pygmalion. Rennos!

Leirios. Ha ember a jövevény, úgy soha még harczos ily vad rohammal nem sietett a csatatérre megküzdeni leghalálósabb ellenével.

Pygmalion. Hadd a fecsegést s menj nézd meg jobban, Rennos közelg-e? (*Leirios távozik*) Rennos, de egyedül? Miért nem követi őt Galátea? De mindegy, legalább Rennos jó! Rohamos sietsége kétségkívül jó hírt jelent. Fölmegek én is, hogy lássam. Talán jö mögötte Galátea is. Bizonyosan jön. Leirios vak. A porfelleg elfödi Galáteát. Fölmegek. (*Megindul. Az ajtó föltárul.*)

IV. jelenet.

Pygmalion. (*Megjelenik Rennos harczí fegyverzetben, komoran és kihívólag.*)

Pygmalion (ötlelésére siet). Rennos!

Rennos (visszahúzódik, fagyosan). Az istenek ítéljenek s örködjenek fölöttünk!

Pygmalion. Hogyan, egyedül jössz s ily komoran? Mit mondottál? Az istenekre kérlek mondd mindenek előtt: hogy van Galátea?

Rennos. Jól. De Rennos rosszúl van, Pygmalion, nagyon rosszúl. Hasztalan vártam, te hallgattál. Most megnyílnak ajkaim s beszélni fogok.

Pygmalion. Szólj Rennosom, szólj. Szerencsétlenség ért bennünket?

Rennos. Csak engemet. Hallgass meg Pygmalion. Én házunk rossz szelleme vagyok. Mint gyermek már sokat s mindig csak én vétkezém atyánk ellen; egy napon nagy hibát követtem el, s atyánk elátkozott. Nem nyerhetvén bocsánatot, kiüzött mint dühös ebet szívéből és palotájából. Ez átok a bűjdöső útját tövissel s fenevadakkal hinté be. Küzdöttem, harczoltam, bolyongtam. Meghalt végre a kérlelhetetlen ösz s fia Pygmalion nyerte el az atyai áldást és Cyprus trónját. Ez óta az ünnepezt Pygmalion élv és gyönyör közt tölté életét, a mindenütt idegen Rennos pedig elhagyatva csak nyomort és nélkülözést szenvedett. De az elátkozott fiú, átélve mindazt, most visszatért s részt követel bátyjától a javakból, melyeket az atya megtagadott tőle. Elmondtam.

Pygmalion. Hát csak ez bántott öcsém? Oh mennyivel törpébbnek tűnik föl előttem ez a Rennos amannál, kit atyja egykor elátkozott! Csak ez volt bánatod oka, s mégis ily keserűen szólasz hozzám? Oly fekete-e hát arcom, oly rettentő vagyok-e, hogy ily igazságtalanságot föltehettél rólam? Oh könyörtelen istenek, kik az emberi szív titkos érzelmeit vezérlitek, ti tudjátok, hogy olykor a legforróbb szeretet épen úgy megnémítja a nyelvet, mint a ridegség! . . . Rennos, idősebb vagyok nálad s elsőszülött, de testvéred is vagyok s szerettelek mindig mint önmagamat; oszszuk föl hát Cyprust két egyenlő testvéri részre s mindegyikünk vegye át azonnal a magáét. Megelégszel ezzel Rennos?

Rennos. Nem. Hosszú időn át élvezéd a királyi örökség előnyeit s kéjelgtél a legédesebb gyönyörökben. Ideje, hogy én is részesüljek azon javakban, melyeket te felhalmozál. A legszebb városok, a sziget legtermékenyebb földjei engem illetnek meg. Nem Rennos áll előtted, de az elátkozott.

Pygmalion. Oh mondd ki csak még egyszer nevemet és vedd el mind azt! Azt hiszed talán, hogy létezik Cyprusban aranybánya, melyben a testvér szeretetét feltalálhatnám? Hogyan változtunk meg ennyire, öcsém, ily rövid idő alatt? Lehetséges-e, hogy a hősnek nemes szíve így elsorvadt s csak aranyat imád? — Óhajtod Cyprus terményeit, városait, kincseit? Legyen tied, Rennos, mind az. Vajha az emberek boldogságát, két testvér minden örömét csak a föld gyümölcsei vagy gyöngyök és gyémántok képezhetnék! — Hogyan, még sem derül arczod, még mindig küzdesz magaddal? Többet is óhajtasz?

Rennos (viharosan fölemelve fejét). Cyprus kicsiny. A királyi trónnak csak egy ülése van. Ki foglalja el azt? Két király együtt — mindkettő törpe lenne. Inkább bolyongok oroszlánként a pusztákon egyedül, mint hogy a városban mással megoszszam az uralmat. — Egyik közülünk maradjon csak király. *(kardot rint)* Orgyilkos nem leszek. Kardot viselsz, küzdjünk meg hát könyörtelenül, mint férfiak! Ki fog ülni Cyprus trónján? E kérdésre feleljenek kardjaink s az istenek. Ha meghalsz, úgy az atyai átok, mely reám nehezül, súlyosabb a testvér átkánál; ha elesem, teljesül a végzet, az elátkozott végzete.

Pygmalion (magasztos nyugalommal és derültséggel kitérva karjait). Ha vadabbnak véled e kebelt a szörnyeknél és barbá-

roknál, kik ellen a távol sivatagokban küzdöttél, mérd csapásod ellenem, Rennos, szúrj le. De én nem emelem soha öcsémre kardomat. (*Rennos reszketve tartja kezében vonagló kardját, szeméit a földre szegzi.*) Tétovázol? A királyi trón körül csak rab-szolgákat találsz, Rennos, nem testvéreket. — Jöjj tehát. — (*Leoldozza saját fejedelmi kardját.*) Az eskü szentsége fölött örködő Zeus nevében lemondok ma az atyai trónról s téged nevezlek ki Cyprus királyává. A testvérgyilkos vasa helyett, melyet tőlem követeltél, átövedzlek az uralkodó királyi kardjával. Bírd a trónt, légy boldog s maradj meg testvéremnek, öcsém! Egy gunyhó Cyprusban és Galátea, ez minden vágyam. Galátea szerelme és hűsége irántam egyetlen, mindennél drágább boldogságom. Mit nekem az egész világ kincsei? Túlvilági álmom megvalósult, könnyeim és esőkjaim életre varázsolták Galáteát és szerelme oly magasztos, oly véghetetlen, oly örök, mint a fölöttünk lebegő ég.— És most még öcsém is újra éled s uralkodik; van-e nálam boldogabb halandó?

Rennos (a kard kihull kezéből. Zokogva bátyja kebelére borul).
Oh bátyám, bátyám, bátyám!

Pygmalion (átölelve Rennost s egyszersmind vállára függesztve a fejedelmi kardot). Miért sírsz, Rennos? Hiszen testvérem vagy s egyszersmind király. Ne zokogj így, mert szívem meg-
hasad.

Rennos (arczát bátyja kebelébe rejtve és folyvást sirva). Bátyám,
bátyám!

Pygmalion (könyezve simogatja Rennos fejét). Miért sírsz, Rennos? — Oh istenek, ki változtatta gyermekké az én hős argonautámat? — Oh üdvözöllek a hála és szeretet édes könyei! Omoljatok, omoljatok égető csöppek, meglágyítva a hősnek vasnál keményebb szívét! — De kelj föl, öcsém; nem tartozol semmivel nekem. Hidd el, oh hidd el, ha így sírni látlak, véremmel váltanám meg könyeidet. (*Rennos zokog és hallgat.*) Ne légy gyermek, Rennos. Kelj föl. — Hol vagy imádott Galáteám, hogy együtt vigasztalhatnók öcsémet! (*Megsokolva Rennos fejét.*) Mondd, Rennos, ha megtagadván kérésedet, megöltél volna, vajon halálom fölött hullatnál-e ily könyeket? (*Rennos kiragadja magát Pygmalion karjaiból s elrohan.*) Elfutsz! — Miért? Rennos! (*Rennos eltűnt. Pygmalion az ablakhoz siet, kiáltván*) Rennos, öcsém, szegény Rennosom! Ne fuss, hisz' nem vétkezél! Rennos! (*kimegy.*)

Ötödik felvonás.

E u m e l o s.

I. jelenet.

(Ösvény a távol hegy alatt. Két oldalt mezők és halmok. Egy sziklán, mely fölött öreg fenyő terjeszti ki ágait, áll Rennos hosszú köpenybe burkolva. Balkezét fején át egy lehajló ágra támasztja. Jobbra kissé távolabb a sziklából tiszta forrás bugyog. Rennos felkantározott lova a forrás fölibe hajlik és iszik.)

Rennos (elgondolkodva s mintegy a folydogáló vizet nézván).
Mily kínos bizonytalanság! meg kell állapodnom. Hová futok? Tovább előre menjek-e vagy visszaforduljak? Ah! vissza! . . . Nem jö tehát intő szózat az istenektől sem? *(a lóhoz fordulva)* Derék, hallgatag barátom, ha tudnád, merre tartok, vinnél-e oly gyorsan, oly engedelmesen? — Oh atyám, atyám, mily igazságos volt átkod, de mily súlyos az atyai átok! — Pygmalion, Pygmalion, bocsáss meg! *(rövid szünet múlva)* Mily örömet keresném föl ismét az idegen földet, s bújdosnék egyedül, elhagyatva, ha tudnám, hogy ő igazán szerettetik, hogy valóban boldog! . . . Nem, nem; a sötét bérczek között, a mély tengerekben, nem lakoznak oly vad s undok szörnyek, mint a városokban! — Kristálytiszta forrás te! vized enyhülést ad a fáradt vándornak s letörli még a bűn vérfoltjait is. . . . Oh bátyám, bocsáss meg! *(kis szünet múlva)* Fussak? . . . Igen, futnom kell Cyprusból, távol a palotától, távol ama nőtől. . . De ha csillagos éjjelen feltűnnek emlékemben szemei, könnyező szemei, ha eszembe jut véghetetlen, értem mindenre kész szerelme, s visszatérek akkor, mint sebzett vad, melynek még oldalába mélyed a kópja, . . . Pygmalion mentve lesz? Ah! Pygmalion miért vagy halandó, te, ki oly isteni tudtál lenni? Oh Galátea, miért csepegtetél mérget ereimbe, miért adál kardot kezembe. Halnod kell, mert megöltél két testvért. — Hogyan, nyomorúlt, szerethetsz még engem, engem, a gyilkost, bátyám gyilkosát! — Egy anyától származánk mi ketten, s te azt követeléd, hogy az édes anyának szívét tépjem szét, hogy megöljem testvéremet? őt, ki soha meg nem bántott téged! Oh Pygmalion, ha valóban megöltelek volna! —

E szikla is testvérgyilkosságot követhetett el egykor; kővé vált azóta s folytonosan siratja tettét. De nem; hiszen akkor vér fakadna a forrás tiszta vize helyett Oh Galátea, miért levél hűtelen? Megszegve esküdet, miért szeretsz engem, te, kit az istenek is bátyám nejeül rendeltek? — Könyörtelen vagy, Galátea! Bűnösnek festéd Pygmaliont előttem, hogy gyilkos kezet emeljek reá, és ő csókjaival halmozott s koronáját adta nekem! Felejts el, Galátea, és boldogítsd egyedül bátyámat; különben Zeus, vezérelj lépteimet; és ha mégis vérbűnt terveznék, nyíljék meg előttem a sötét örvény! (*Megragadja lovának kantárját és távozik.*)

II. jelenet.

(Galátea terme Pygmalion palotájában. Galátea, hosszú tündöklő fehér öltönyben, egy emelvényen az ablak mellett áll. Kezeit szemei fölött tartva izgatottan messze kitekint. Aranyszín haja hosszú hullámokban omlik le, mintha félig bevégezt, vagy csak épen elkezdett öltözködésről tanúskodnék. Halvány és komor. Virradni kezd.)

Galátea (rövid szünet után letekintve az ablakból). A végzet már teljesült. Ha Pygmalion jelenik meg, tietek leszek, ti sziklák s hullámok oda lenn! Öltönyöm redői hiában lebegnének szárnyakként a légben, bánattól súlyos szívem, a mélységbe von majd, s velem együtt szétzúzódik a szirteken mint üveg edény. Ezt biztosan tudom. De könyörüljete az őrző, a szerelmes asszonyon, könyörüljete rajtam ti magas hegyek s törpüljete el, hogy távolról láthassam már a két testvér közül melyik közeleg! Oh és ha Rennos jö, sülyedjete el áthághatatlan bérczek, tűnjete el medreteken zabolátlan patakok, hogy akadály nélkül, hogy gyorsan jöhessen. (*Hallgat és néz. Rövid szünet múlva*) Sem felhő, sem madár, sem szellő ama tájról! Melyik tér meg a két testvér közül? Rennos megemlékeztél-e rólam, vagy elhagyott bátorságod? — Íme már fölkel a nap. . . . Vajon Pygmalion utoljára üdvözlé-e tegnap? Oh nap, meglát-e téged ma Rennos? — Térdeim inognak mint szédülök, mint lankadok! — Oh, ha meghalhatnék! (*Gondolatokba merül. Hirtelen megfordul*) De nem jött-e más úton Rennos s én nem vevém észre? (*Leszűll az emelvényről s az ajtó közelében hallgatózik*) Csönd van, oly izgató csönd, mint égiháború előtt! — Oh Zeus, Zeus, vágyaink teljesítője, hallgasd meg könyörgésemet! (*Ismét az ablakhoz lép*) Á! Á!

Rennos, Rennos! Nagy istenek, Rennos! Szegény Pygmalion, ő nincs többé! (*Remeg, karjait kiterjeszti üdvözlésére és fuldokolva susogja*) Rennosom Rennosom Megtörtént! De el, vissza az ablaktól, különben innét dobom magam karjai közé! (*Visszahúzódik, s bügyadtan és könyezve a kerevetre dől*) Szegény Pygmalion te meghaltál!

III. jelenet.

Galátea. Belép Rennos sötét arczzal és tekintettel.

Galátea (felé rohan). Üdvözöllek létem hajnalcsillaga! Életet most nyertem először én! Eltűnt a kétség, hisz' Rennos visszatért! Szabadok vagyunk. (*Rennos hallgat.*) Meghalt? — Igen, igen; el veletek hát gondok és gyötrő aggodalmak! Látom, látom oldaladon a fejedelmi kardot. Most már a Koecy-tosnál vár reám

Rennos. Oh jaj! . . . talán akkor boldogabb lenne!

Galátea. Csak élvezd, Pygmalion, élvezd Lethe vizét s ne várj engemet. Oly véghetetlenül imádom most az életet, hogy egyhamar nem szállok le az alvilágra.

Rennos. Igen, ha tőled függne, Galátea. . . .

Galátea. Miért ne, ha az istenek is úgy akarják. Rennosom, most hát boldog vagy, mit adhatnának még az égiek? Kezedben jó s balvégzetem.

Rennos. Mily igazat szóltál! De vajon mint ti ítéltém-e, nagy istenek?

Galátea (megöleli Rennost). Őt sújtá az ítélet. A díj pedig ölelő karjaim. — De mondd, Rennos, fölébredt gyanúja, nem vádolt engem?

Rennos. Szeretett téged, Galátea. Csak érted élt. A mit valaha a túlvilágról álmódott, azt föllelé itt a földön, és bízott. Szeretett téged; szeretett gyermek kedélylyel, szeretett isteni hévvel. „Lemondok, így szólt, Cyprusról, királyi koronámról, az egész világról; elég nekem egy gunyhó és Galátea.“ Te voltál az, Galátea, a kit említett?

Galátea. Meghalt tehát? Leszúrtad őt, miként előre megbeszéltük? Láttad, mint lehelt utolsót?

Rennos (rövid hallgatás után). Lábaimnál hevert utolsó vonaglásiban. Az isteneket hívta bizonyságul, hogy híven és őszintén szeretett, ép' úgy, mint midőn még gyermekekül együtt játszottunk; azután hozzád fohászkozott, egyetlen hű

oltalmazó istenségéhez. . . . De én kérlelhetetlen maradtam
Eszembe jutottál . . .

Galátea. Édes Rennosom! . . . Aztán?

Rennos. Aztán átadá kardját, esdve, hogy ne mártanám az enyémet bátyám vérébe, sőt kért, hogy döfném azt oly szívbe, mely az övénél bünösebb, mely szeretet helyett csak gyűlölséget ismer. . . . Ezek voltak utolsó szavai.

Galátea. Mindig ily gyáva volt.

Rennos (alig képes magát fékezni). Mit mondasz?

Galátea. Talán nem is volt szükség e gyilkosságra. Élhetett volna tovább mint szolgánk. Oly könnyen lemondván Cyprusról, ha követeljük, lehet, hogy nejről is lemondott volna.

Rennos (felre, s a háttér felé menve). Oh tigrisek, tigrisek, s titeket tart az ember fenevadaknak!

Galátea. Hadd a sötét tépelődést s az asszonyos rette-
gést, Rennosom. Azt hiszed tehát, hogy szeretett engem?

Rennos. Ha szeretett-e, Galátea! Hisz' az ő szerelme adott életet neked, midőn még márvány valál. De talán a köveknek érzőbb szívök van! — Ha szeretett-e! . . . Hallgass meg, Galátea, bünös szívem mint megvigasztalódnék, ha lát-nám, hogy érzed te is a vétek súlyát, ha szemeidben a megbá-násnak bár egyetlen könyét fődözhetném fel! Pygmaliont az istenek adták neked élettársúl, Galátea. — Pygmalion vétett, igen nagyon vétett ellenünk, mind kettőnket a leggyöngéde-ben szeretett; határtalan bizalma volt minden vétke. Rennos szeretetében gyökerezett élete, Galátea volt annak fényes koronája. . . . A kebledben lángoló szerelemnek egyetlen dob-banása sem nevez hát kegyetlennek téged, nem vádol hálát-lansággal?

Galátea (megdöbbenve). Nagy istenek! . . . , Rennos, talán csak nem él Pygmalion?

Rennos. Oh jaj! Siratom őt, mert holtabb a ha-lottnál. . . .

Galátea (megölelve Rennost, szerelmesén). Oh Rennos, imá-dott Rennosom! az ő elmúlt, örökre eltűnt emléke hogyan képes annyira lekötni gondolatodat, midőn életvidoran, bol-dogságtól és szenvedélytől pihegve áll előtted Galátea! Nézd a derengő hajnal mint lebeg árny és fény között s fel-ocsúdva mint pirúl el szemérmesen a kandi világ előtt, behint-

vén gyémántkönycespepekkel a virágokat! Nézd mily vígan repdesnek a madarak ágról ágra, mily élénken bújnak elő a virágok az éjnek sötét szányai alól. És e pillanatban, midőn fény, élet, mosoly árasztja el az egész természetet, csak Rennos szíve nem tud felvidúlni, csak Rennos óhajtja vissza az éji álmokat s nem sovárogyja a regnek tündöklő valóságát.

Rennos. Nem fog-e, Galátea, a hajnal pirosuló hasadása soha sem Pygmalion kiontott vérére emlékeztetni téged? Nem fogod óhajtani reggelenkint, midőn minden új életre ébred, még a kigyók, még a gyilkosok is, hogy a te Pygmalionod feltámadjon a halálból?

Galátea. Soha.

Rennos (rövid hallgatás után). Mondd, Galátea, ha én most rögtön meghalnék, szeretnéd Pygmaliont?

Galátea. Akkor sem. Soha.

Rennos (kezével elfüdi Galátea száját). Oh és ez örvényt nem borzasztó sárkányok, de ily gyöngéd rózsás ajkak zárják be!

Galátea. Sokat töprenkedel, Rennos, nagyon sokat. Hadd merüljenek a sötét gondolatok Pygmalionnal együtt a tegnapi éj homályába. Nekünk új hajnal hasad. Legyen tehát e kard Cyprusé, és enyém a fejedelmi Rennos!

Rennos (határozottan). Mocsoktalanul kell visszaadnunk a kardot a városnak. . . . Sok vére folyt el Pygmalionnak s befesté a kardot markolatáig! Hozz vizet, Galátea, hadd mos-sam le a vasról a vérfoltokat. Nagyon sok vére folyt el.

Galátea. A hüvely elfüdi a foltokat, Rennos. Hagyjuk máskorra a tisztogatást. Jöjj most s pihentesd meg nehéz fejedet, e gyermekfőt.

Rennos. Nem lehet. Le kell törölnöm mielőbb vérének utolsó csöppjét is. — Szemeid nem kölcsönöznek egyetlen könyvet sem, Galátea, hozz tehát vizet a forrásról.

Galátea. Jól van, Rennos; igazad lehet. Életének utolsó nyoma is tűnjék el. A forrás vize lemossa majd a vas foltjait, csókjaim pedig homlokodról a bánatot. Szeretsz?

Rennos. Hasztalan minden, hasztalan!

(Galátea távozik.)

IV. jelenet.

(Egyideig hallgatagon néz a távozó Galátea után.)

Rennos (egyedül). Ég és föld! lehetséges-e, hogy e nő, e Galátea ugyanaz, ki Pygmaliontól nyert mint márványszobor életet, világot, szerelmet? Lehetséges-e, hogy e nő az, ki midőn rideg kőből életre ébredett, Pygmaliont találta lábainál, mint hő imádót és Pygmaliont örködve mint teremtőjét? Oh te, ki éveken át vak valál s most az orvos keze által újra látsz s ki előtt egész pompájában jelenik meg a mosolygó világ, öld meg ah! öld meg az orvost, ki ily igazságtalanul bánt veled! Oh ti csecsemők, tépjétek szét legelső fogaitokkal az emlőt, melyből tejet s életet szívtatok, tépjétek szét az anya emlőjét, ki szült benneteket s kitől nyertétek a gyermeki ártatlanságot. Oh háladatosság, te bájos istennő, légy Erinnya ezentúl, könyek helyett szórj átkot a jóltevőre, csókold a vipera mérges fogával őt, lehelj könnyörület helyett döghalált! De nem, nem; ez mind kevés! jöjjetek kegyetlen istenségek, intézzétek ti sorsunkat, kormányozd te, Cerberus, Eosnak szerkerét s az aransugáros Phöbus helyett hömpölyöggjön vértől fénylő fekete gömb az égen, mert hiszen Galátea megöli Pygmaliont, oh jaj! megölte, valóban megölte már! — Galátea! . . . Oh asszonyok, asszonyok, ha egyszer hűtlennékké lesztek . . . (Lábával toppant; rövid belső küzdelem után) Sötét, borzalmas Hades, te mutasd fel hű arczképeket és te haragos ég, dörögj ellenök igazságos átkot! (Galátea visszatér) Ím itt jő mosolyogva, mint midőn először megpillantá a hajnalt s a virágokat! Jó vidáman, pedig azt kell hinnie, hogy megölte Pygmaliont, istenét. Oh ha nem találkozik vélem, talált volna bizonynyal izmos rabszolgát, kit keblére ölelhetne. . . .

V. jelenet.

(Rennos kétségbeesve. Galátea arany edényt s arany serleget hoz illatos vízzel.)

Galátea. Miért vagy oly komor, Rennosom? Vajha e víz lemoshatná a kard foltjaival együtt a gyilkosságot is emlékedből! (Rennos hallgat. Galátea az edényt és serleget az asztalra teszi) Íme a mit kívántál. Óhajtod, hogy elhozzam a Hesperidák arany almáját is? Kész vagyok; csak szólj! (Rennos hallgat. Galátea közelebb lép hozzá, szenvedélyesen) Oh ha csak sejthet-

tem volna is, hogy így fogsz bánkódni, Rennos, magam mártottam volna kezemet vérebe. . . .

Rennos. Oh istenek! bár lenne minden szavam tör, hogy ezernyi döféssel ölhetném meg ez asszonyt! (*Kardot ránt s leszúrja Galáteát*) Hálátlan Mánád, áruló, halj meg!

Galátea. Rennos! (*Halálosan megsebezve összerogy. Rennos előre rohan, vonagló kezében kardját tartva és homlokát verve mint örült. Galátea bal kezével sebet fűdi el és Rennos felé csúszik.*) Soha, soha sem szeretted! Ha ezt előbb megvallod, e kard fölöslegessé válik. . . . Ne hagyj el, jöjj közelebb, Rennos. A sötét hálátlanságot vélted megölni bennem, s mégis szívem, egész lényem csak szerelmet s bocsánatot érez irántad. — Jöjj közelebb, Rennos. Ha meghal is a hűtlen nő, oh hadd éljen emlékedben szerelmesed! Vajha boldogságban folynának napjaid e földön, Rennos. De ne felejts, ne felejts engemet, a mint én elfelejtem, hogy Rennos ölt meg. . . . Mondd kedvesem: túléli a szerelem a halált a Hádésben is? Jöjj közelebb itt a végpillanat. . . . (*Rövid szünet múlva, hangosan*) Életemet neked szentelém, megtagadsz egy csókot tőlem?

VI. jelenet.

A fentebbiek. Pygmalion berohan.

Pygmalion. Mit hallok? . . . Galátea! . . . Rennos! . . .
Galátea (megpillantja Pygmaliont). Ah! . . . (*meghal*)

Pygmalion. Hát téged szeretted, Rennos, téged! Pygmalion vagyok-e még vagy már megörültem? (*Homlokát verve*) Oh jaj! most mindent, mindent értek! Istenek miért ámitottatok? Rennos miért tetted ezt? Mondjátok hát ti nekem, károgó Erinnyák, mint házasságtörő halt meg?

Rennos (fölemelve fejét). Nem.

Pygmalion (leterdelve a halott mellé). Oh Galátea, Galátea, Galátea, mit vétettem ellened? Meghalsz hát, eltűnsz édes álmom? Ne halj meg! Ébredj, ébredj föl, én megbocsátok! . . . Oh könyörülj Galátea! engedd, hogy én szívjam be sebed mérgét, mert én még mindig szeretlek, szeretlek, szeretlek. . . . (*kezeit tördelve s megcsókolva Galátea homlokát*) Meghalt! (*fölkel s öcscsének keblére borul*) Oh miért tértél vissza bújdosásodból, öcsém! (*Sir. — Rövid keserves szünet*) Miért nem öltél

meg Rennos pár órával előbb, midőn még nem ismertem Galáteát?

VII. jelenet.

Kép.

A fentebbiek. Eumelos összefont karokkal megjelenik s végig megy a háttéren. A függöny legördül.

Új-görögből

KÁLLAY BÉNI.

A CZUKOR-KÉRDÉSRŐL.

Alig egy század múlt el azóta, hogy Margraff, porosz chemikus, kísérleteket tett a czukor-répával és e kísérleteknek Achard, szintén porosz tudós, által való tökéletesítéséből származott: a répaczukor, hogy alig ötven év alatt nagy nemzetgazdasági fontosságra, és három negyed század alatt valóságos nemzetközi és politikai jelentőségre emelkedjék. Mert most már elmondhatjuk a belga miniszterrel: „A czukorkérdés a század legzavarosabb és legnehezebben megoldható kérdése, ez minden pénzügyminiszter és minden törvényhozás örökös gyötrelme.“

Nálunk csak ezután fog azzá válni, mert eddig csak halogattuk megoldásának megkísérlését; sőt talán fontosságát sem ismertük föl teljes mértékben. Nem értem ez alatt a nemzetgazdasági szempontot; mert azt még az okos mezőgazda is fölfogja és az ország teljesen méltányolta már az ötvenes években, mikor a czukorgyárakat szaporítá, belátva azt, hogy a gazdasági ipar egyik legfontosabb és legegészségesebb ága ez; mert a föld termelési erejét nagy mértékben igénybe veszi ugyan a répatermelés, de hulladékaival a marhatenyésztést és így a trágyázást, jövedelmezőségével az intenzív gazdálkodást, gyártmányával az ipart és kereskedelmet a legtermészetesebb úton mozdítja elő. De nem emelkedtünk e kérdés fontosságának tudatára; a fogyasztás, az egészségügy és a nemzetközi kereskedelmi viszonyok tekintetében.

A mely mértékben terjed a czukorfogyasztás a közönségben, azon mértékben foglalja el „a meleg ital“ (thea, kávé) a „hideg ital“ (szesz, bor) helyét, és ennek civilisationalis, moralis szempontból senki sem fogja fontosságát tagadni;

mert a szokások, sőt erkölcsök és az értelem finomodásával, kulturalis fogékonyságával ép úgy kapcsolatban van az, mint a cukor segedelmével készült ételek tápláló, egészséges hatása jótékonyabb a nehéz nyers ételekénél. És ha Angliában jelenleg már az állatoknak is adják a cukrot, ha constatálták, hogy az egészségügyi viszonyok javúlnak ott, hol a cukor szelídítő hatása italba, ételbe bevegyül; akkor nekünk sem szabad ezt a kérdést sem tisztán a fiskális eredmény, sem a mezőgazdaság szempontjából megítélnünk, hanem termelési és adórendszerünket a nagy fogyasztó közönség érdekeinek szemmel tartásával kell berendeznünk.

Ezekhez a szempontokhoz csatlakozik egy negyedik: ez a nemzetközi kereskedelem érdeke. Mert most már a répacukor Nyugat-Európa 3—4 államában, sőt monarchiánkban és hazánkban is, nemcsak a belfogyasztásra, sőt első sorban nem is erre termeltetik (és ebből sok veszedelem származott), hanem kivitelre és így fontos tényező lett nemcsak a nemzetközi kereskedelemben, de a speculációban is.

Kifejezést nyert ez az 1864-iki cukoradó-szövetségben, mely Franciaország, Belgium, Hollandia és Anglia közt épen azért jött volt létre, hogy az adórendszert a nemzetközi kereskedelem követelményeinek, a gyártást, finomítást a be- és kivitt a becsületes verseny kívánalmainak megfelelővé tegye; és az e téren nagy mértékben mutatkozó visszaéléseket megszüntesse. Igaz, hogy e szerződés célja nem valósúlhatott még a szerződő felek közt sem, annál kevésbbé az azon kívül álló államokra nézve, de midőn egyfelől oly állandó szükséglet fejezett ki, vagy legalább oly anomaliák eredménye volt, melyek most sem enyésztek el és nálunk is éreztetik hatásukat; addig másfelől, legújabbán már a szerződésen kívül álló államokkal és így velünk szemben is, a retorsió eszméje is fölmerült a nyugati államokban — lehetetlen a cukor-kérdés vizsgálatánál és szempontot is tekinteten kívül hagynunk és bizonyos pressióval fog az bírni az adókérdés megoldására is.

E négy szemponton kívül más államokban még több, hasonló fontosságú, tehát első sorban figyelemre méltatandó kérdés, illetőleg érdek volt és van a répacukor-kérdéssel kapcsolatban. Így a gyarmati politika szorosan kapcsolatos azzal még most is úgy Franciaországban mint Hollandiában; sőt 1790 óta, 1860-ig, *csaknem kizárólag* a gyar-

mati, és nemzeti cukor-termelés, az idegen és hazai hajózás érdekei uralkodtak: úgy a cukor-vám, mint adó-rendszer kérdéseire nézve, Franciaországban. Vám, hajózási illeték, adó, finomító-gyárak berendezése, ellenőrzése, kiviteli praemium, szóval minden azon szempontból volt megállapítva, hogy a gyarmati cukor földolgozása és forgalma egészen az anyaország javára történjék; ebből folyólag fejlődött ki aztán a gyár és finomító közt az az érdek-ellentét, mely most, midőn a gyarmatoknak szabad forgalmuk van, és a gyarmati és hazai cukor egyenlő szempont alá esik, — a répaczukorgyár és finomító közt küzd — *oda haza* (tehát az ellentét csak területi és tárgyi változáson ment át a történelmi fejlődésben) úgy a törvényhozás, mint a kereskedelem, sőt a tudományos irodalom terén is.

Hollandia pedig 1874-ig különbözeti hajózási illetéket szedett az idegen és belföldi hajók jávai cukor-szállítmánya után; sőt a gyarmat terményének $\frac{2}{3}$ -át a kormány megszábotott áron átvette és otthon eladta. Úgy látszik, hogy midőn Douhet 1843-ban indítványozta, hogy Franciaország a belföldi cukortermelésből is csináljon monopolt, hollandi remniscentiából vette az eszmét.

Hát még a nád- és répacukor közti küzdelem, a rab-szolga-emancipatio behatása a cukortermelésre, az a kérdés, hogy a gyarmatoknak szabad-e finomítani, vagy csak nyers cukrot termelni, hogy *sok* szállítmányuk legyen a nemzeti hajóknak és sok munkájuk a nemzeti finomítóknak, — mindez mennyi érdek- és tollharczot okozott!

Sok érdekes eszmét vetett föl Angliában, Franciaországban és Oroszországban a répaczukorgyártás körül — az állam föladata is. Azért említem csak ez államokat, mert csak ezekben lön az, fiskális szemponton kívül is, tárgyalva. És a mint Közép-Európa közvetve Napoleonnak köszönheti répacukor-üzletét, mert az 1806-iki continentális zárlat által ő kényszeríté a nádecukortól megfosztott Közép-Európát arra, hogy Margraff és Achard találmányát kizsákmányolja: úgy Franciaországban közvetlenül ő teremté meg ez iparágat, mert egy 1811. márczius 25-iki rendeletében elrendelte, hogy 32,000 hektárt ültessenek be répával és egy millió frankot bocsátott a belügyminiszter rendelkezésére, hogy a répacukor-gyártást előmozdítsa; mi fölött az angol salonokban

volt ugyan elég gúny; de azért az első császárság bukásakor Franciaországban 200 czukorgyár volt, mely 3.400,000 kilogr. czukrot termelt. Ettől kezdve a francia gyarmati és bel-földi adópolitika kiváló gondja volt a cukor; úgy, hogy az állami protectió minden előnye és minden tévedése a legnagyobb mértékben és legkövetkezetesebben Franciaországban mutatkozott, — e téren is.

Anglia, épen ellenkezőleg, gyarmati politikája, de különösen kereskedelme érdekében, mindig ellenséges állást foglalt a répacukor-gyártással szemben — addig, míg ugyancsak kereskedelme és fogyasztói érdeke nem követelte a legnagyobb szabadelvűséget e téren is tőle. Ekkor aztán kezdé leszállítani a vámot, megszüntetni az adót — és létre hozá az 1864. november 8-iki nemzetközi szerződést, azért, hogy más államok is hasonló cselekedjenek; minthogy leginkább ez mozditja elő úgy kereskedelmét, mint fogyasztását. Legutóbbi céljában — mint látni fogjuk — csalódott; de az adót 1874. márczius elseje óta megszünteté. Fogyasztóinak és kereskedelmének tehát e tekintetben eleget tett: mit bizonyít az, hogy midőn 1810—1815-ben $2\frac{1}{2}$ font sterling volt az adó, a fogyasztás fejenkint $7\frac{3}{4}$ kilogr. volt. 1868—1870-ben, midőn az adó 15 shilling volt, 19 kilogra emelkedett az; most pedig, az adó megszüntetésének harmadik évében, 28 kilogra emelkedett a fejenkénti fogyasztás; ha tehát a francziáknál is, alig egy harmada ennek a fejenkénti fogyasztás mennyisége, nem csuda; mert Pelletier számítása szerint, az adó az árnak $85—122\frac{0}{10}$ -át képezi.

A fogyasztók érdeke Angliában, hol egyetlen répacukorgyár és 52 finomító van, oly annyira összeesik a kereskedelem és gyáripar érdekével, hogy nem csoda, ha a törvényhozás oly könnyen jutott e kedvező eredményre. De már Anglia példája is oly csalékony bifurcatióban áll még Franciaország előtt is, hogy a cukor nagy piaczává lenni, Londont utánozni — volt az, mely az 1862-iki enquetteot Franciaországban, a Rouher által kiadott jelszó után félrevezette és okozá, hogy a francia kormány a nyers cukor becsalása, a kivitel előmozditása végett eltért az 1860-iki törvény által megszabott egyszerűbb, mert egységes adótól, hogy az 1864-iki törvényben, a beltermelésre adóemelést, a kivitelre épen ennek visszatérítése által, az ellenőrzés alá nem eshető finomított cukor-

nak praemiumot, és az államkincstárnak 40 millió frank kárt, a fogyasztóknak pedig áremelkedést csináljon; másfelől előmozdítsa a kivitelre való speculáció azon vészes irányát, melynek most monarchiánk is hódol és így a francia példa erre is hatott. Sőt ugyanezt mondhatjuk Oroszországra is; mert ez a legnagyobb védvánmal, sőt egyenes jutalmakkal létrehozott 277 gyárt, de most elkapatva a külföldi verseny maníája által, fölemelte a kiviteli restitutiót (80 kopekre), hogy Oroszország is szerepeljen a külpiaczon.

Ezeket azért hoztam elő, hogy visszavezessem a téves iránykezdetét eredetére és egyszersmind kimutassam gyakorlati példával, hogy miben van a tévedés, miben keresendő Anglia és a kontinens közt a különbség; mert Angliától tanulhatjuk a fogyasztás és kereskedelem érdekeinek szemmel tartását, de nemzetközi versenyre és adópolitikára nézve úgy a continens, mint főleg monarchiánk és hazánk helyzete egészen elüt Angliáétól.

Ezekben, per apices, átfutottuk azon kérdéseket és érdekeket, melyekkel a cukor-kérdés kapcsolatban áll, sőt kitüntettük azt is, hogy melyeket kell mellőznünk, mint a melyek érdekeinkkel nem találkoznak és melyekre kell fontosságot fektetnünk, figyelmet fordítanunk.

A termelés, kereskedelem és adóügy ép úgy van e kérdésben érdekelve, mint maga a gyáripár egyfelől és fogyasztó közönség másfelől. Főleg nálunk kell ezt kiemelni, mert ritka iparág, mely gazdasági és ipari érdekeinket oly természetes alapon, kulturai és nemzetközi előhaladásunkat oly egyszerűen és biztosan előmozdítsa, mint a répaczukor-gyártás; tehát e téren se fiskális, se kereskedelmi vagy politikai szempontból nem szabad oly tévedést elkövetnünk vagy elfogadnunk, mely amaz érdekeket veszélyeztetné.

E monarchiában és így nálunk is, egyszerűbb a kérdés, mint a nyugati államokban. Nekünk nem kell gyarmati politikát folytatnunk, nem kell a nádcukor-gyártástól félnünk, mi különben sem képezi többé félelem tárgyát sehol a répaczukorgyártásnak; bár a Cail-gépek alkalmazása óta amannak termelési képessége is 30—50%-al emelkedett; de ehhez képest a répaczukor-gyártás aránya mégis javult, mert Rueb és Ledebóer adatai szerint a kétféle cukor termelési aránya, az egész világ gyártását véve föl, így fejlődött:

	1853	1863	1872
Nádcukor :	1.276,700	1.486,300	1.820,800 tonna.
Répacukor :	200,000	452,000	1.143,000 »

Mindez általános érdekű, de minket közvetlenül nem érdekel.

Előttünk a termelés, az adó és kereskedelem tisztán magyarországi és a monarchiára vonatkozó szempontjai bírnak fontossággal, de mégis csak akkor fogjuk ezeket helyesen és maradandó mértékkel megítélhetni, ha úgy a fogyasztás, mint az európai törvényhozás és kereskedelem érdekeire és különösen az utóbbiak tapasztalataira is tekintettel leszünk. Mert most, a törvényhozási reform előtt, csakis az európai tapasztalatok fölhasználásával vagy legalább is a tévedések elkerülésével fogunk biztosan és czélszerűen haladni.

Ugyanis a mostani adórendszer, vagy jobban mondva visszaélései a gyártást oly hamis alapra fekteték, a kereskedelmet oly csalóka speculációra és annyi visszaélésre csábíták, az állam érdekeit oly kevéssé elégitik ki, sőt annak közvetlenül annyi kárt okoznak a visszatérítés czímén, hogy a helyzetet általában és minden tényező tarthatatlannak jelenté ki. Igaz, hogy, főleg a két év előtti állapotokra, a fogyasztók nem panaszkodnak; tehát közvetlenül a törvényhozás jelenlegi állapota ellen nem lehet panaszuk; de a speculáció kárait, melyek a hiányos törvényből erednek, már is érzik ezek is, mert egyfelől a gyárak bukását, és másfelől a cukor-drágulást nemcsak a rosz répa-termés, hanem a speculációval járó bukások és kiviteli túlhalmozásból származó — készletapadás is okozza; tehát a fogyasztó sem kívánhatja a jelenlegi állapot fenntartását; minthogy pedig a nemzetközi kereskedelemnek veszélyt, a kültörvényhozásoknak retorsióra okot is szolgáltat az; e szempontokból is szükség van a reformra.

De mielőtt a törvényhozás előtt álló reformmódozatokra és különösen annak nyugati példáira reflektálnánk, előadjuk röviden a helyzetet, úgy a mint bel- és külföldi viszonyaiban kifejlődött, anomaliaival és veszélyeivel együtt.

A répacukort nálunk az 1849. november 28-iki patens fogta először adó alá, akkor még a gyártmány-adó alapján, de oly formán, hogy a gyáros tetszésére volt bízva a répa-fölmérés alapján való megváltás is; míg az 1850. szeptember 7-iki rendelettel a gyártmány-adó csak a nem répából

dolgozott cukron hagyatott meg; a répacukor-gyárakra a hivatalos fölmérés vagy megváltás hozatott be, a nyers répa mennyisége alapján; ez a rendszer 1865-ig azzal a változással tartatott fenn, hogy 1853-ban, 1855-ben, 1857-ben, 1858-ban az adótételek emeltettek, úgy, hogy pl. az 1849-ben 5 p. krra szabott adótétel (a nyers répa mázsája után) 1858-ban már $31\frac{1}{2}$ krra emelkedett, 1859-ben 20%, 1862-ben 30% pótlékkal toldatott meg és ezenkívül a sajtolási minimum is folytonosan emeltetett. Igaz, hogy a gyárosok ez ellen folytonosan panaszkodtak, sőt 1858-ban nagy crisis is ütött ki gyárainkban — az egész monarchiában; de az 1859-iki enquete constatalta, hogy ez a speculatio és nem az adó eredménye; e válsághoz hasonlóban van most cukor-iparunk, de most, bár sokkal nagyobb az adó, senkinek sem jut eszébe az adórendszernek tulajdonítani azt; mert 1865 óta az általányozási rendszer mindinkább elterjedt, a gépek folytonosan tökéletesedtek és az állam mai napig sem érte utól terheivel a gyárak termelési képességét; főleg, miután ezek 1860. január 6-ik óta adójuk visszatérítésében részesülnek — a kivitelnél. Ez a két körülmény, t. i. az 1865-ben, illetőleg 1868-ban törvénnyel megszabott régi alapon való megváltás és a visszatérítés, — a préssel dolgozó gyárakra nézve a változatlan adófölvételnél fogva; a diffusióval dolgozó gyáraknál pedig a termelési képesség fokozottságánál fogva, idézte elő azt az eredményt, hogy bár 1868-ban a gyors sajtókra vetett (25—50%) pótlék 33—65%-ra emeltetett; bár a diffusióval dolgozó gyárakra nézve a pénzügyminiszternek az általány megszabása tekintetében szabad keze volt, — és ez 1875-ben 25, 1876-ban 66·7%-kal emelte is azt — mégis a termés egy része (a mennyiben többet képesek a gyárak előállítani, mint a fölmérések alapján kiszámítható) adómentessé lesz, és minthogy ez, ha kivitetik, adóvisszatérítésben részesül, természetes, hogy e jutalom elnyerésére dolgozik minden gyáros és ebből az az anomalia származik, hogy a monarchia gyárjai többnyire kivitelre dolgoznak; áll ez még a magyar gyárak egy részére nézve is, melyek Olaszországba visznek cukrot; tehát a bel-földi fogyasztókat a közel lévő cukor árkedvezményeitől megfosztják és másfelől az államtól oly mértékben veszik igénybe az adóvisszatérítést, hogy a monarchia 10—12 millió adóbevétel mellett is 1874-ben csak 13,187 forint tiszta hasznot

merített cukor-adóból, ez 1875-ben mintegy 3 millióra emelkedett ugyan, de 1876-ban még tetemes (955 ezer forintra menő) hiány keletkezett abból, és ez a tiszta veszteség 1877-ben egy millióra is tölmehet.

Ez az állapot tehát se a fogyasztóra, se az államra nézve nem kedvező; igaz, hogy a kereskedelmi kivitel előmozdítja, de oly speculáció kapcsolatában, mely már is crisisben mutatkozik, és így utóvégre a gyárak fölvirágzásának sem képezheti biztos alapját, melyet leginkább a belfogyasztás biztos szükséglete és nem a kivitelre speculáció nyújthat.

Igaz, hogy a gyárak száma (ha az egész monarchiát vesszük és az adórendszer megítélésénél ezt kell vennünk) tetemesen nőtt, sőt azzal együtt növekedett termelési képességek is, mert 1860-ban volt a monarchiában 124 gyár, földolgozott $14\frac{1}{3}$ millió mázsa répát, kivitt 36,800 vámmázsa cukrot; 1865-ben 144 gyár dolgozott 19 millió mázsa répát, kivitt 2800 mázsa cukrot; 1868/9-ben már volt 162 gyár, földolgozott 18 millió mázsa répát, kivitt $17,525$ mázsa cukrot; és ekkor kezdődik a nagy kivitelre dolgozás; 1869/70-ben már 181 gyár 28 millió mázsa répát dolgozott föl, 1 millió mázsánál több cukrot vitt ki, és ez így tart tovább, úgy hogy az 1873/4-iki üzletévben 244 gyár $32\frac{1}{3}$ millió mázsa répát dolgozott föl, és 1.642,956 mázsa cukrot vitt ki, úgy, hogy ha a törvényben fölvett termelési arányokat vennők föl, már ekkor az előállított cukor két harmada kivetett; pedig csak a kávé- és theafogyasztás legközönségesebb arányai szerint is a belfogyasztásnak az előállított cukorra szüksége lett volna. Az utóbbi két üzletévben a kivitel még nagyobb mérveket öltött, úgy, hogy egy gyáros (Rothermann) nyilatkozata szerint a monarchia gyárjai készleteiket az idén mind kivittek.

Előny a gyárak fejlődése, nagy gazdasági haszon a répa-termelés (legalább is annyi forint, a hány mázsa), de csak úgy, ha biztos alapon van, a fogyasztás igényeinek megfelelő és ettől a monarchia cukor-ipara: a régi adóalapok, az általánrendszer kedvezményei és a visszatérítés nagy mértéke által elcsábított, úgy, hogy legújabban már (a külföldi conjecturák változása folytán) válság szélén áll.

Igaz, hogy hazai gyáraink még e csalóka előnyöket sem élvezték teljes mértékben; sőt az 1856—1859-iki virágzó évekhez képest (midőn 28 gyárunk $2—2\frac{1}{2}$ millió mázsa répát

dolgozott fel), a mostani állapot, mikor 17 gyárunk teng, nagy hanyatlást mutat, de midőn magok a gyárosok elismerik, hogy az adórendszernek ebben része nincs, midőn tudjuk, hogy részben más természetű speculáció, részben a szakértelem és kellő olcsó munka hiánya, részben az osztrák gyárakkal való verseny nehézségei idézték ezt elő, midőn az 1869-ki enquette minden szakértője (gyárosok és pénzügyigazgatóságok) constatálta, hogy az általányozási rendszer, a nyers répa fölméréssel való ellenőrzés mellett is, előnyös a mi gyárainknak is, akkor, az adórendszernek bírálatánál és reformjának szükségénél, ez a körülmény kiinduláspontunkat meg nem szabhatja, ha mindjárt a további teendők minden mozzanatánál teljes mértékben figyelmet érdemel is.

A fentebbiekből a következtetést le nem vonhatjuk, a külföld tapasztalataira és jelenlegi viszonyaira nem hivatkozhatunk addig, míg azon adórendszer jellemzésére nem említünk föl még egy pár magyarázó adatot, melynek külső történetét és kihatását fentebb egy pár vonással vázoltuk.

Midőn a cukoradó hazánkba behozatott, akkor a gyárak csaknem kivétel nélkül a répakása kisajtolásával vagy röperőművek segedelmével kiverése által állíták elő a cukrot; tehát leginkább a fölmérés alapján, a sajtók képessége szerint kimért cukor-termény képezhető az adó alapját. És ha látjuk, hogy ez folytonosan emeltetett, ez abból magyarázható, hogy a gépek folytonosan tökéletesítették; a kézi munka helyét víz, gőz foglalta el, a gyártási módozat (pl. berakásnál, kivételnél nagy különbség, hogy pogácsánként vagy egyszerre történik-e az, ezért az adópótlék különbözősége is, mint az enquette ki is fejté) folytonosan tökéletesedett. De nagy változás állott be az áztatási rendszer terjedésével (Schützenbach után Robert J. tökéletesíté ezt), mely 9 edény segedelmével, forró vízzel vonja ki a cukrot a répából. Így az üledék csekély, a cukor tisztább, több lesz. Ez a módszer most a monarchia 178 gyárában van alkalmazva (nálunk 7 nagyobb gyárban) és a termelést úgy fokozta, hogy az áztatási tér minden akója után már az 1869-iki enquette 150 bécsi font cukrot vélt fölvehetni, 1871/2-ben a kormányok ezt 180 fontban szabták meg, 1875-ben már 1 hektoliter után 222 kilogra (tehát az áztatási tér minden akója után 225 fontra) 1876-ban pedig 370 kilogra emelték. És mégis a gyárosok most is önkényt

ajánlkoznak adóemelésre — ha az általány-rendszer, mely az évi vagy havi termelés, átlagos számítás alapján, egyesség útján való megszabásából és adóztatásából áll, megtartatik.

Miért? Mert ezzel a gyárak és gyárosok minden tökéletesítése, fogása szabad kezet nyer és az adó nem fogná terhelni soha a termés azon részét, a mely az alapul szolgáló átlagon felül bármely módon előállítatik, és másfelől: a visszatérítés, a nyers termény alapján kiszámított adó arányában történvén: jutalmul esik a kivitelnél és adómentességet nyújt a belföldön eladott cukor azon részének, melyről a terhet a kivitt mennyiség útján levette.

Igaz, hogy nem okvetetlenül szükséges, hogy a nyers répa-adóval és az általányozási rendszerrel mindez az anomalia nagy mértékben legyen összekötve, és másfelől ugyan e bajok, sőt visszaélések a többi adórendszerekkel is kapcsolatban lehetnek. Hisz' említém, hogy Franciaországnak 40 millió frankba is került egy évben a visszatérítés — pedig cukortermény-adója van; Belgium a léadó-rendszer mellett is, a visszatérítéssel való üzelmek fő székhelye, sőt Németország is, mely a nyers répát adóztatja meg, épen az által, hogy 50 kilogr. répa után csak 8 garas adót szed, és 50 kilogr. cukor után, visszatérítés fejében, a polarisatio különböző foka szerint (88—98%) 9-40 tallértől 11-50 tallérig fizet, — oly latitudet adott a termelésnek, hogy Németországon ugyanazon mennyiségű répából 8—8¹/₂% cukrot vonnak ki, míg másutt (hol az adó sietteteti a processust) csak 6—6¹/₂ százalékot.

Tehát eljutottunk a fő vitás ponthoz. A kérdés az: a mostani adórendszer hiányait (a praemiumot, adó alól kibúvást, túlságos speculációt és csak kivitelre termelést) a rendszer fenntartása, módosítása vagy teljes megváltoztatásával lehet-e megszüntetni, — úgy hogy a gyárak fejlődése, különösen hazai gyáraink kedvezőtlen helyzete is, tekintetbe vétessék; a nemzetközi követelményeknek és a fogyasztás igényeinek is elég tétessék?

Tegyük föl, hogy a válasz a rendszerváltoztatást követeli, akkor az a kérdés merül föl, melyik adórendszerhez fordulhatnánk? Erre a külföld példái adnak választ.

De mielőtt ezekhez fordulnánk és rendszerük tapasztalatait igénybe vennők, röviden meg kell vizsgálnunk a

speciális magyarországi követelményeket, a vámközösség alapján, főleg az osztrák gyári viszonyok és versenyképesség tekintetbe vételével.

Adórendszerrel: a hitelviszonyok, munkaárak, szakképzettség, közlekedési eszközök különbözősége tekintetbe azért nem jöhet, mert e bajokon nem ez úton kell segíteni, ha csak a külön vámterület álláspontjára nem állunk. Ha tehát az 1869-iki enquete, kérdő pontjaira adott válaszokban és saját fölterjesztésében is fölhívta a kormány és törvényhozás figyelmét, e tárgyakban is azon hátrányokra, melyek miatt Magyarország versenyképessége Ausztriával szemben is csökken, ezzel csak a megfelelő téren való reformok szükségét hangsúlyozá.

De ez általános különbségeken kívül: a répatermés és czukortartalom különbözősége lön különösen kiemelve. A különböző szakértők és pénzügyigazgatóságok nagyon különböző választ adnak az enquete azon kérdésére, hogy hány mázsa répa terem Magyarországon és Ausztriában egy holdon? mekkora a magyar és osztrák répa czukortartalma? De a különböző válaszok abban megegyeznek, hogy Magyarországon általában kisebb répatermést és czukortartalmat constálnak; csak az osztrák czukoriparosok egyesülete, a troppai gyár tagadják e hátrányát Magyarországnak, vagy állítják azt, hogy jobb vetőmag, gondosabb művelés útján helyrehozható, vagy a répa olcsóbb volta által kiegyenlítést nyer a gyárosokra nézve a netalán létező különbség. És e két állítás szintén figyelmet érdemel, főleg azon tény mellett, hogy csak Csehországra nézve nem vonható kétségbe a termelés és a czukortartalmi viszonyok felsősége; Galiczia és más osztrák tartományok répatermelésével versenyezhetünk még e tekintetben is.

Azt sem kell elhallgatnunk, hogy Mosony-, Sopronymegye némely vidékei még Csehországgal is versenyezhetnek, sőt, hogy az évek klimatikus viszonyai is tetemes különbségeket okoznak a termény mennyiségében és minőségében.

De ha így leszállíthatjuk is némely állítások túlzottságát, a különbség mindkét tekintetben mégis létezik, habár hozzátehetjük, hogy ennek mértékében az enquete szakértői nem mennek oly messze, mint nálunk a közvélemény, mert még a cukor-nyeredéket is (és ez a gyártási ügyességtől is, és nemcsak a czukortartalomtól függ) 1—15%-nál többnek nem mondják,

a cukorfokozatban pedig (nagyon eltérő fokozatokban) a magyar gyáraknál 9—11°/_o, az osztrákoknál (plane a troppai gyár magyar répából is 8—16°/_o cukrot állít kivonhatni) 11—16°/_o fok tartalom van fölvéve — az 1869-iki nyilatkozatokban; a répatermés mennyisége tekintetében pedig a magyarországi és csehországi közt körülbelöl 50 mázsa különbséget a legtöbb magyar szakértő konstatálja egy katasztrális holdon, bár a troppai gyár ezt is tagadja.

E különbségek, mint említők, drága munka, rossz hitel és közlekedés, rossz köszén által rovásunkra növelve; olesó répa, gazdasági mellékület, néhol olesó fa, olesó marha által némileg compensálva vannak.

E nehézségek az adórendszernek csak két módja által enyészteszhetők el részben vagy tökéletesen. Az egyik az orosz, a másik a francia rendszer. Minthogy pedig a — tekintetbe vehetés határai közt, — most a külföld tapasztalataira térünk át, röviden fölemlítjük, hogy a termelési viszonyok különbözőségének Oroszország, adórendszerében, az által vélt eleget tenni, hogy területét három rayonra osztá és ezekben különböző mértékben adóztatja meg úgy a préssel és diffúzióval dolgozó gyárakat, mint az ipari és gazdasági cukor-gyárakat.

Az adótétel a préssel dolgozó gyáraknál a sajtó száma, az áztatási gyáraknál az áztatási edények térime szerint van megszabva. Az első rayonba esik 277 gyárból 168 gyár és e legmagasabb termelési képesség fölvétele mellett adózó gyárak közül: egy berkovecz répa után a diffúzióval dolgozó ipari gyár 32, a gazdasági gyár 30, a préssel dolgozó gyárak, a fentebbi osztály szerint, 30—28 font cukor előállítására vannak becsülve; míg a harmadik rayonban ez leszáll a diffúzióval dolgozó gyáraknál 28—26.; a préssel dolgozó gyáraknál 26—24 fontra egy berkovecz (= 1638·05 kilogramm, = 3276·10 vámfont) répa után.

Ez a rendszer azonban szoros pénzügyeri ellenőrzést, szigorú finantz-vonalakat, vagy pedig teljes exerciset követel és ez, az esetben, ha az adózás komolyan vétetik, nehezen valósítható, sok költséggel és zaklatással jár.

A másik a francia rendszer. Ez az orosz antipodese és egyszersmind a nyugati cukoradó-szövetség főoka és tényezője, ezért tapasztalatai kiváló érdekekkel bírnak úgy adórend-

szerünk, mint nemzetközi kereskedelmi viszonyaink jövője szempontjából.

Franciaországban nemcsak Napoleon, de a restauráció és juliusi kormány is, jutalmakkal mozdíták elő a cukor-kivitel 1833-ig, azután pedig az „admissions temporaires“ vámmentessége mozdítá azt elő és a fokozatok szerint való adózás tette lehetővé azt, hogy az adóvisszatérítés valóságos jutalmat képezzen a — kivitelre. Mert a kész cukor kerülván adó alá, megállapított típusok szerint, — minthogy ez átlagos cukortartalom szerint volt kimérve, a külső szín és foktartalom ellenőrizhetetlensége lehetővé tették úgy a közönséges gyárosoknak (melyek már a liszt-cukrot közönséges mechanikai úton kenyér-cukorra tudják átalakítani, a raffineria tökéletes mellőzésével), mint a finomítóknak, hogy egyfelől kevesebb adót fizessenek, mint a mennyi cukrot előállítottak és másfelől a kivitelnél oly adóvisszatérítésben részesüljenek, melyet soha sem fizettek.

Minthogy pedig a közönséges gyárak a legszorosabb pénzügyi ellenőrzés alatt gyártottak (ez az exercise) a finomítók pedig szabadabban működhettek, de amazokban veszedelmes versenytársakra találtak, így érdekkellentét fejlődött ki köztük, mely irodalomban és közéletben most is heves harcot vív, a számra nézve apadó (mert 1828-ban 167 finomító volt, most pedig csak 32 van), és az angol, belga finomítók teljes versenyének kitett finomítók és a közönséges gyárak közt.

Így tehát egyfelől azon követelés állott elő, hogy a finomítók is vétessenek pénzügyéri zárlat alá, és másfelől, hogy az adó a cukortartalomnak teljesen megfelelővé tétessék, mert 1860-ban csak 68 millió kilogr. volt Franciaország összes cukor-kivitele; 1874-ben már 187 millió kilogr. finomított és 111 millió kilogr. nyers cukrot vitt ki, összesen 450 millió kilogra menő terményéből, a mi hátrányos a belöldi fogyasztásra, káros az államkincstárra és veszedelmes a gyárak soliditására nézve, mert hisz' most 50 van egyszerre bukó félben — speculáció következtében. Ugyanis a finomító és gyár között nemcsak a tekintetben mutatkozik érdekkellentét, hogy az egyik a másik munkáját veszi el, de abban is, hogy a külpiacra leginkább a finomítók dolgoznak, ezek a londoni piacra csak úgy hathatnak, ha olcsó a finomított és

drága a nyers cukor; tehát valóságos börzefogáshoz folyamodnak ez ellentétesnek látszó cél elérésére, sokat ígérnek a külföldi nyers cukorért, hogy a belföldieket lenyomják, ez lehetővé válik nekik a jutalommal kijövő belga, hollandi, német termények segedelmével, és minthogy az átalakítás után a francia adórendszer lehetővé teszi az előnyös kivitel — olcsó finomított cukorral versenyezhetnek Londonban.

E csel fogás sok kockázattal jár és vannak írók (pl. Le Pelletier), kik határozottan kárhoztatják azt; de minket e különben érdekes kérdés csak az adóviszonyokkal való összeköttetésénél fogva érdekel.

A francia adórendszer (1864 óta) a hollandi 13-as osztály szerint, négyféle cukorterményt vesz föl, a polarisatió foka szerint, és ezenkívül a finomított cukrot. Ezek adózása 1875-ig tisztán külső jelek, a megállapított típusok szerint történt, ezeket, az 1864. november 8-iki nemzetközi szerződés határozata következtében, a Kölnben tett tapasztalatok alapján 67, 80, 88, 94°/_o-kal vették föl, de az adótételeket, a háború által okozott költségek miatt, folytonosan emelte a kincstár: az 1871. július 8., 1872. január 22., 1873. december 30., 1875. július 31., 1875. augusztus 3. és 1875. december 31-iki törvények által. Most a finomított cukor 81 frc. 50 c.; a fehér por-cukor 70 frc. 20 c., a nyers cukor négy típusa pedig két tételben 65 frc. 52 c. (7—12. számig) és 68 frc. 64 c. (13—20.) adó alá esik.

De a típusokat, gypszvegyülékkel és más chemiai fogásokkal, tökéletesen át lehet alakítani, úgy, hogy kisebb adót fizetnek, magasabb visszatérítésben részesülnek, mint tulajdonképen kellene. Ennek hátrányait érezte a francia kincstár ép' úgy, mint a külföld; mely, főleg a francia és ehhez hasonló belga visszaélések miatt, követelte 1875-ben az orvoslást. Minthogy pedig ugyanekkor meg kelle újítani a nyugoti cukoradó-szövetséget, az 1875. aug. 11-diki szerződés első pontjában Franciaország és Hollandia kötelezték magokat, hogy minden gyárukra a pénzügyi zárlatot (az exerciset így vélem visszaadhatni, mert értelme az, hogy a gyártás minden mozzanata pénzügyi ellenőrzés alatt történik — az épületek szigorú zárlatával) behozzák; Belgium pedig ugyan e szerződés 3-ik pontjában adójának (és így a visszatérítésnek) 50°/_o-kal leszállítására és a cukortermény mértékének (eddig volt

1 hektoliter lére 1500 gramm az adónál fölvéve) 1876-ra 1550 és 1877-re 1600 grammra emelésére kötelezte magát. Másfelől a francia kormány már az 1875. július 31-diki törvényben a typosok ellenőrzésére behozta a sachorometert, vagyis cukormérő közegeket állított fel a vámhivataloknál és Párisban kettős felelősséggel, hogy a kétes cukorterményeket, gyárnál és kivitelnél, a sachorometer segédelmével megmérjék és az esetleges csalásokat büntetés alá vegyék.

Ez az experimentum annyival is inkább érdekel minket, mert a magyar kormány a cukoradó tárgyában beadott javaslat indokolásában világosan kifejti azon óhaját, „hogy az adóvisszatérítés jövőre, nem mint eddig, kizáróan a cukornak külső alakja és ismertető jelei, hanem bizonyos cukor-tartalom alapján is történjék, és hogy mind a nyers, mint a finomított cukornál a cukortartalom azon minimuma megállapíttassék, melylyel bírnia kell, hogy az egyik vagy másik minőségben adóvisszatérítésben részesíttessék.“

Ez az eszme teljes mértékben meg van valósítva Franciaországban. Ott a minimum: a hollandi 7. alóli cukor, 67%-kal, és a sachorometer 2 év óta ellenőrzi a gyártást, kivitelt. Az életben a gyárosok, az irodalomban a tudósok fejtegetik e rendszer hibáit. Tudjuk, hogy Clerget és Soleil sachorometerje nem közvetlenül képes kimutatni a cukor tartalmát, mint pl. Gay Lusac vagy Dumas szesz mérője a szeszfokot; hanem a polarisatio fokából ítéli meg a cukor-tartalmát. Ez egy optikai szer, mely csalódásokkal van összekötve; sőt a cukornál a lésürtség is csal, mert savak és más anyagok zavarják a cukortartalmát. Az angol vámfelügyelő, Feuvre, e tárgyban így ír: „a chemikusok tisztán látása félrevezethető, ha a csalók csak egy kis sót vegyítnek a mintákba, úgy, hogy az tetemes levonást engedjen, a nélkül, hogy a rendes mértéket meghaladja és így a figyelmet fölkeltse. Semmi sem könnyebb, mint előre bizonyos fajta sót készíteni. És ha fölveszszük, hogy a cukorban van 2% só, és tesznek hozzá 15%-ot: így 35% hamut nyerünk, a mennyi van is bizonyos cukrokban és a mi tehát semmi gyanút nem kelt, mert épen e savakat találjuk a cukorban. Le fognak vonni tehát 14%-ot, pedig csak 8%-ot kellene levonni, mert valóssággal csak 2% só van benne.“ Jaquemart pedig az 1876-iki

francia enquetteban kijelenté, hogy „Marseilleben 40% csalást fődöztek fel hamisított mintákkal; mert a speculánsok oly vegyületet csinálnak, mely ép oly színű, szagú és úgy kristályosodik, mint a cukor. Tisztán a típusok rendszerét pedig Girard, Pouyer Quartier francia miniszterek is föltétlenül elítélik.

Nálunk ehhez még az a specialis körülmény is járul, hogy Rotthermann és más szakértők nyilatkozata szerint, a magyarországi répa (a talaj diluvialis természeténél fogva) az osztrákkal egyenlő fok mellett is több sótartalommal bír.

Igaz, hogy a francia kincstár a sachrometerrel csak a kereskedelmi usancet követé. Mert ez, a nyugoti államokban, régen a sachrometer alapján köti a vásárt és megszabja, pl. Franciaországban 92%-on alól 1 fr. 50 c.-ban, és azon felül 1 fr. 25 centimmeal minden fok tévedés megtérítését; de a Havrincourt-féle polemia (a *Journal des Fabricants de sucre* 1875. folyamában) azt bizonyítja, gyakorlati példákkal, hogy a hivatalos mérések és a kereskedelmi fölvételek közt 5%-nyi különbség is fordul elő, és a különböző hivatalos forumok közt jelentékeny eltérések vannak, a mi számos összeütközésre, kárral járó késedelemre vezet.

Nem ítéli ez el föltétlenül a sachrometerrel való ellenőrzést; de úgy ennek, mint a típusokkal való eljárásnak hiányait kell ismernünk, ha egyáltalában a cukorterményadót vagy csak a visszatérítésnél a típusokat és Sachrometert terveinkben figyelemre akarjuk méltatni.

A francia tapasztalatokba bejátszik a belga törvényhozás, gyártási viszony és mindezekkel kapcsolatban áll a kérdés nemzetközi oldala. Ezeket kell, a fentebbiek kiegészítésére, röviden megvilágítanunk.

Belgium, a cukorrépa-levet adóztatja meg, és 1875-ig, midőn nemzetközi szerződéssel változást ígért, 15 Celsius fok meleg 1 hektoliternyi lé után 1500 gramm cukortermelést vett föl és erre vetett 45 frank adót; minthogy a termelés ennél jóval nagyobb, minthogy az adó teljesen visszatérítették a kivitelnél, ebből nagy kiviteli speculatio származott, úgy, hogy pl. 1873-ban 23 millió kilogr. bevétel és 71 millió kilogr. termelés (173 gyárban) mellett 63 millió kilogr. nyers és 10-6 millió kilogr. raffinált cukrot vitt ki Belgium; tehát termelésénél többet. Az 1875-diki conventioban az adót 22 frank

50 cent.-ra szállítani, a termelést 1600 grammra emelni ígérte, sőt az 1877. márczius 8-ikán létre jött új szerződésben arra is kötelezte magát, hogy ha két év alatt adójövedelme 4.800,000 frankot meghalad, az adót 19 frankra szállítja, és a nyers cukor tartalomfokát már most (a mi mindenik félre kötelező, mert új tapasztalatok módosíták a kölni méréseket) 94, 90, 81 és 72⁰/₀-ban veszi föl; sőt a nyers cukor egy legfelsőbb foka 98⁰/₀-ban állapított meg. Ugyane szerződés 5. §.-ban arra kötelezték magokat a szerződő felek, hogy a sachorometert alkalmazzák a be- és kivitelnél, ellenőrzésül, a typosok helyettesítésére.

Ez leginkább Franciaország és Belgium ellen van irányozva. A francia tapasztalatokat láttuk; Belgium és Hollandia törvényhozásai elvetették volt az 1875-diki szerződés alapján benyújtott törvényeket; hogy az 1877-iki szerződés szerencsésebb lesz-e, nem tudjuk; annyi tény, hogy mindeddig (augusztus) semmi sem történt, és a szerződésnek a folyó évi szeptember 1-én kellene életbe lépnie.

Belgium jelenleg, a fentebb említett alapokon a bérleti rendszert alkalmazza; de egy korrektívummal mi reánk nézve azért bír érdeklél, mert emlegetik, hogy bár ideiglenesen, nálunk is alkalmazzák azt. Ez a minimum. Ugyanis a belga kormány évnegyedenként 1.500,000 frankban, az új nemzetközi szerződés életbe lépte után (mert az adószállítással jár) 1.150,000 frankban állapítja meg a cukoradó minimumát és ha ennyi be nem jő, utólagosan, a gyárok termelési aránya szerint, az üzleti könyvek alapján, pro rata ezekre kivettetik a hiány. Ez védi a kincstárt azon anomaliától, melyben mi is szenvedünk, hogy t. i. jövedelem helyett veszteségünk van a cukoradó miatt; kényszeríti a gyárosokat öszintébb adózásra; de hátránya az, hogy a már eladott cukor után utólagosan oly adó szedhető, mely a gyárosnak meg nem térülhet, hogy a gyáros kénytelen készletét tartani, míg adóját meg nem tudja, mert ha kiviszi, számításaiban csalódhatik, igaz, hogy ebből a belföldre az az előny származik, hogy kényszerű eladások lenyomják az árt, mint gróf Deym, külügyi hivatalunkhoz küldött jelentésében konstatálja; de mind ez csak másod rangú baj.

A főbaj a lé-adó hiányaiban van. Mert ha a polarisationál lehet csalódni, még nagyobb eltérés van a lé sűrűsége és cukortartalma közt, mi a gyárosra és a kincstárra nagy

különbség, főleg ha az adó (mint Belgiumban) bérlettel van összekötve; mint az 1871-iki belga javaslat indokolása világosan mondja: „a bérlet-rendszer föltételezi, hogy a lé valószínű tartalma, vagyis a cukoranyag-mennyiség, mely benne van, arányos sűrűségével; de a theoria és tapasztalás azt tanítják, hogy ez nem áll.“ E tekintetben nálunk, saját terméseinken tett kísérleteket Moser tanár Magyar-Óváron és 61 kísérlete nagyon különböző eredményre vezetett, — még a különböző parcellák terméseinél is, úgy a répa súlya, mint a lé sűrűsége és ennek cukortartalma tekintetében. Volt 0·8 vámfont nehézségű répa, 14·723 sachrometer-fok sűrűséggel és 9·9% fok cukortartalommal; volt 3·5 font répa 13% lé-sűrűséggel és 9·501 fok cukortartalommal; sőt, hogy semmi arányra következtetni ne lehessen, volt 0·6 font nehéz répa, 13·952% lé-sűrűséggel és 11·23 fok cukortartalommal. Éghajlat, talaj-minőség, termés, időjárás egyfelől, gyári felszerelés másfelől, és végül üzleti fogás sokat változtatnak a lé-terményen és így az adóalapon.

Azt hiszem, hogy ha mindez nem jogosít is fel apodiktikus ítéletre, óv és int a szükséges óvatosságra és az elkerülhetetlen következmények levonására.

A kérdés nemzetközi állását földeríték a fentebb előadott adatok. A cukor-szövetség célja volt 1864-ben és azóta állandóan: 1. Egyenlő típusok szabása. 2. Adó- és kiviteli visszatérítés egyenlővé tétele, hogy a jutalmak teljesen megszűnjenek, a versenyképesség egyenlő legyen. 3. A szerződő felek közt a beviteli vámot az adóvisszatérítéssel egyenlővé tenni. 4. A göngy-leszámítást egyenlően megszabni. E cél külsőleg eléretett, de lényegében, a termelési, adózási és különösen a gyártási viszonyok különbözősége miatt, nem. Ezért lőn 1875-ben Franciaországra és Hollandra róva az exercise, Belgiumra az adóleszállítás és termésfőlemelés; mindez valószínű nincs. A jövő mutatja meg, hogy lesz-e?

De a szerződés csak négy államra terjedt ki és ezek cukortermeése nem megy annyira, mint a szerződésen kívül maradt államoké, melyek pl. 1875-ben 745 millió kilogramm cukrot termeltek az egész világ 1,200 millió kilogr. terméséből. Ezért tették be 1877-ben a hollandi ügynök, Rahusen, indítványára az új szerződés 9. §.-ába, hogy a szerződő felek retorsióról fognak gondolkozni, ha a kívül álló államok „az

egyenes vagy közvetett (a visszatérítésnél előforduló) jutalmak"-kal föl nem hagynak, és ez veszedelmes lenne valamilyik szerződő félre. A veszély létezik. Erre már 1872-ben figyelmezteté Eichthal a francia cukorgyárosok központi bizottságát; Linald figyelmezteté a szerződő hatalmakat, és minden szakértő elismeri azt.

Tehát külső és belső okok kényszerítenek a reformra. Használjuk ennél a külföld tapasztalatait és vizsgáljuk, ha vajon a mostani rendszer hiányai, visszaélései nem elébb orvosolhatók-e, mint a nyugoti államok rendszerei valósíthatók lennének — visszaéléseik nélkül?

HEGEDÜS SÁNDOR.

A RÓMAI HÓDÍTÁS MAGYARORSZÁGON. 1)

Róma főképp az által érdemesítette magát az emberiség hálájára, hogy civilizatióját ki volt képes terjeszteni s hosszas ideig állandósítani három világrész, s különösen Európa ama legnevezetesebb tájain, melyek lakosai az új korban az emberiség zászlóvivői a haladásban. Ezt a hivatást nem a római *respublica*, hanem a császárság teljesítette. Igaz, hogy Róma civilizatiója a mily mértékben extensív lett, oly mértékben vesztett intensivitásban; de hanyatlásában is különb volt az éjszaki népekénél.

Iskoláinkban a mennyire a megülő betühez tapadó grammatizálás némi értelmet enged adni a római életnek, megtanúlják csodálni a *republicánus* római hősöket a testvérgyilkos Romulustól a Caesar-gyilkos Brutusig. Ott vége a dicsőségnek, s a Róma iránti lelkesedésre a függöny legördül. A german primitív „*Derbheit*“-nak kell, iskoláink bölcsesége szerint, újra civilisálni a világot.

E felszeg tan kifelejtí a római császárság vagy négy száz, sőt ha a byzanti civilizatiót oda vesszük, több mint ezer esztendejének hatását, mely nagyobb volt az emberiségre

1) 1. *A magyar nemzeti muzeum feliratos emlékei*. Desjardins Ernő után a magy. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium meghagyásából fordította és bővítette Rómer Flóris. Budapest, 1873. — 2. *Corpus Inscriptionum latinarum*. Mommsentől. Berlin, 1873. — 3. *Aquincum történetének vázlata*. Hampel Józseftől. Budapest, 1872. — 4. *Noricum und Pannonia*. Fr. Kenner. (Berichte und Mittheilungen des Alterthum-Vereins zu Wien. Band XI. Bécs 1870.) — 5. *Ueber das römische Ansiedlungs- und Befestigungswesen im südwestlichen Deutschland*, von Joh. Vetter. Karlsruhe, 1868. stb.

nemcsak a specificus germánságénál, hanem a republicanus Rómaénál is. Nincs korszak, mely messzebb terjedő és gyökereesebb átalakulást hozott volna magával, nem a barbárok, hanem épen a rómaiság által, melynek ölében fejlődik s nyeri meg szervezetét, végleges formáit, általános nyelvét, s általános, legnagyobb mérvű elterjedését maga a keresztyénség is. Bármily lélekemelő a Cincinnatusok és Catók antik jelleme, bármily nagy dicséretekkel halmoztassanak a teuton erdők hősei, azok a republicanus patricius parasztlakosok szintoly kevésbé borították volna Italiát, Galliát, déli és nyugati Németországot, Pannoniát és Daciát értelmet, szorgalmat és jellemet tanúsító építményekkel, virágzó városokkal s az ezeknél is inkább ezredévekre szóló politikai, társadalmi intézményekkel, mint Armin félvad kenyeres pajtásai.

Voltak koronkint Rómának Augustustól kezdve Augustusig gyöngé, rossz vagy szörnyeteg császárai, többnyire igen rövid ideig. De hasonlíthatatlanul több ideig uralkodtak nagy jellemű és emelkedett gondolkodású, vagy legalább tűrhetőleg jó fejedelmek. S épen az úgynevezett elhanyaglás végső századában 300-tól 400-ig a legkiválóbbak kormányozzák a birodalmat, minő egy Diocletian, harmincz évnél tovább egy Nagy Constantin, utána Julian, Valentinian és N. Theodosius. S a többi sem volt kritikán alúl. Különös volna, hogy épen akkor bukják meg egy birodalom, mikor a nemzetek életében csaknem példátlan számmal követik egymást a nagy uralkodók a trónon! Pedig a nép erkölcei is inkább emelkedőben mint hanyatlóban voltak épen a keresztyénség elterjedése által, mely e IV-ik században lett általánossá.

Már csak ez is bizonyítja, hogy közfölfogás szerinti világtörténelmünk nem jól tanítja, a mi keveset tanít a római császárok koráról.

Hogy helyesebb fogalmakat alkossunk róla, nem elég Liviusból bámulnunk a respublica dicsőségét s Tacitus vérlázító rajzaiból meggútnunk a császárságot, s egyáltalán nem elegendő az uralkodók jelleme fölött bírói pálczával osztani az igazságot. Mélyebben kell keresnünk a történelmi indokokat, mint egyesek önkényes tetszésében. A népek és országok állapota s egymáshoz való viszonya többet megfejt, mint az uralkodók jó vagy rossz tulajdonságai.

Ha tisztán morális szempontból minden erőszakos hódí-

tást rablásnak lehet bélyegezni, kivált egy hatalmas részéről, ki e nélkül is el lehetne, meg kell adni, hogy Róma a világnak leghumanusabb banditája volt, a ki nemcsak vett, hanem adott is — sőt a mit adott, jóval értékesebb volt, mint a mit elrabolt. S innen van, hogy a népek sokkal hamarabb kibékültek vele, mint más hódítókkal. Az első ellenszegülések után vetélkedve törekedtek megérdemleni a római polgárjogot.

Pannonia is egy generation keresztül küzd a hódító ellen; de többé soha föl nem lázad, s Kr. u. a második századon kezdve virágzó provincia, a harmadikban rómaibb a rómainál: a legjobb katonákat, sőt kitünő császárokat szolgáltat a birodalomnak. Probus, Diocletian, Nagy Constantin ezen tájon születtek vagy innen származtak.

A republicanus Róma hódításai Italián kívül legelőször is a közelebb eső legműveltebb országokra terjedtek ki. Csaknem egy időben (Kr. e. 148. és 146-ban) történik, hogy Görögország és Carthago római provinciává lesz. Mindezekhez tengeri úton jutott Róma, s természetes, hogy Görögországgal és Macedoniával együtt járt Dalmatia is, mely belföldi részeivel együtt a közös Illyricum név alá foglaltatott, mely általánosságban később magába foglalta Pannoniát is.

A szárazsi közlekedés Görögország és Italia közt még igen korlátolt lehetett, ha egyáltalán létezett is, minthogy az alá nem vetett hegyi népek veszélyeztették. Mert az csak szorosban az adriai keleti partok hosszában lett volna lehetséges Aquileján keresztül. Így a tengeri közlekedés maradt fenn, mely körülmény világossá teszi, hogy nem történetes Carthagónak és Görögországnak egy időben való alávetése. Míg amaz afrikai parti város a tengeren hatalmat gyakorolt, a tengeri közlekedés is veszélyeztetve lett volna Róma és Görögország közt.

Azonban szüksége volt Rómának egy száraz útra is, mely Italiát az ő legbecsesebb hódítmányával összekapcsolja. S innen magyarázható, hogy Julius Caesar a Duna mellékén akarta hódításait folytatni, mely szándékában halála gátolta meg. A kivétel utódára, Octaviánra maradt, ki alatt a ma Balkán félszigetnek nevezett területből csak a Balkán szélességén délre fekvő részt bírta Róma. De a mai Bosznia egy része, egész Szerbia és Bulgaria meghódíthatatlan volt.

Augustus legiói Kr. e. 35-ben a felső Szávától leeresz-

kedvén, először is a mai Száva és Dráva közét hódítják meg, erős ostrommal vevén be az ott lakott népek egy várát, a mai Sziszeket. Ez a folyamköz Pannoniának a déli részét képezte, Zimony tájáig. Innen a folyamon lefelé terjedt a hódítás. Krisztus után 30-ban az ifjabb Crassus vezette hadjárat megszerzi Moesiát, azaz Bosnia még meg nem hódított részét, Szerbiát, Bulgariát és Dobrudzsát.

A Száva-mellék szolgált kiindulásul egy más irányú hódításra is, mely a Dráva és Duna vonala közti területen Pannonia nagyobbik részét, s azonkívül Noricumot, azaz a mai Ausztriát az Innától Bécs tájáig foglalta magában.

Mondják, az indok ezen hódításra a pannonok fellázadása volt, Kr. e. 16-ban, szövetkezve Noricum népeivel. Az erre következett hadjárat a rómaiak kezébe adta a Dunától délre eső tájakat a Duna forrásáig. De a pannonok lázálása csak alkalmul szolgálhatott; mert ha nem is az egyedüli, de nevezetes indok az volt, hogy a Duna völgyén fölfelé új száraz utat nyissanak a Kr. e. 51 óta meghódított Gallia és az aldunai birtokok között. Ez a vázlat kitünteti, miképen tette egyik hódítás a másikat szükségessé. A kik a föliratos köveket tartják egyedüli kútfőknek, úgy vélekednek, hogy Augustus idejében Pannonia határai nem terjedtek mindenütt a Duna partjáig. Mommsen (idézett munkája, 415. lap) azt mondja, a mai Eszéket csak Kr. után 133-ban s Aquincumot (Ó-Buda) is vagy Hadrian, vagy Antoninus Pius alatt telepítették, tehát Kr. u. 117-től 161-ig; mert ezen tájakon Budától Eszékeig a méröldmutató kövek legrégebbike is 161-ből való. Mommsen szerint a hódítás Traján idejében fejeztetett be 102-től 107-ig. Mert ekkor van szó először Pannonia azon részéről, mely a Balaton hosszúsági vonala s a Duna említett vonala közt terül el. Traján osztotta először Pannoniát alsóra és felsőre, alsó alatt értve a Balaton vonalától keletre, felső alatt a nyugotra fekvő részt.

Miután Európa continensén a hódítás Augustus halálával csaknem mindenütt a Duna vonaláig terjedett éjszakkak, e határt kevés ideiglenes eltéréssel meg is tartotta.

De annál a kérdésnél, miért terjeszkedett a császári Róma a Dunáig és Rajnáig, fontosabb ama másik, miért nem terjeszkedett tovább? Miért nem ölelte magába egész mai Német- és mai Magyarországot?

Két megfejtése divatozik a kérdésnek, s mind a kettő könnyű. Egyik, hogy a rómaiak, mint kiválóan stratégák, legjobb határnak tartottak egy-egy nagy folyót: nyugoti Európában a Rajnát, keletiben a Dunát. Másik könnyű felelet az, hogy a german törzsek a Rajnánál, s a germán és szármát népek a Dunánál vitézségök által hiúsították meg a római legiók hódítási szándékait.

A mily könnyűk emez argumentumok, szint' oly gyöngéknek találok.

A stratégiai megfejtésnek ellene mond mindenekelőtt Dacia, azaz a Dunától éjszakra fekvő mai Erdély és Bánság meghódítása és megszállása épen az egyik legjobb római stratégia, Traján császár által, s birtoklása 170 évig több jeles császár alatt. Ellene mond az is, hogy délnyugoti Németországon a Rajna és Duna vonala által képzett sarkot, melybe bele esett a mai Baden és Württemberg, egy kőfallal zárván el a tulajdonképi Germániától, állandóan lakták a rómaiak.

De ellene mond az állításnak végre az, hogy a Duna folyásának egy nevezetes része elég rossz stratégiai vonal volt. Folyamunk Vácznál hirtelen megkanyarodván, hegyes könyököt, támadásra csábító éles kiszögellést tolt be az ellenség földre felé. Ha a túl lakó népek egyetértének, a kiszögellést könnyen elvágthatják a római birodalom zömétől. Ha a felföldi quádok a Nyitra, Garam vagy Ipoly mentén leereszkedvén, átkelnek a Dunán, mire, ha más mód nem volt, csak a jég beállítását kellett megvárniok, s az alföldi jazygok ugyan akkor hasonlót cselekesznek Adony vagy Földvár táján, elég gyorsan s körülbelül egyszerre érkehetnek Fehérvár vagy Veszprém alá. E szerint a Duna-vonal, a mint azt a természet megadta, épen ezen a tájon nem szerencsésen volt választva védelmül, mert az itt csúcsot vető rész mindig két tűz közé lehetett szorítva a barbárok támadása esetén. Ennélfogva nem osztozhatom Kenner Fidrik bámulásában, ki itt is merő stratégiai számítást lát a rómaiak megtelepedésében. A stratégiai szempont nem tűnik föl jobbnak Krisztus után 105-től 275-ig, midőn a rómaiak mind Daciát, mind Pannoniát bírták. A két provincia között az egész Alföld (kivéve tán a Bánságot) egy tatóngó rés volt, kapcsolatban a háta mögötti felfölddel, honnan új meg új barbár népek áradhattak a Duna felé. Nemde

jóval bölesebb lesz vala a rómaiaktól, azt a határt adni e tájon való birtokuknak, melyet a magyarok a bejövetelkor azonnal legczélszerűbbnek ismertek, s mely már ezer év óta meglehetősen kiállotta a próbát?

Ha a rómaiakat kizáróan strategiai szempontok vezérik, ők is kiszélesítik vala Pannoniájokat kerekén a Kárpátokig, a helyett, hogy a Dunánál megállapodjanak. Nyilván más okok is befolytak megtelepedésükre, melyek a terjeszkedést meggátolták.

Hogy az akadály az akkori balparti népek vitézsége vagy fejlettebb hadi mestersége lett volna, — az a tényekkel ellenkező állítás. Nyílt csatában a legiók, valameddig fennállottak, majdnem kivétel nélkül győzedelmeskednek az európai többi népek fölött, s még a végső hanyatlás korszakában is egy Aetius, Belisar és Narses alatt dicsőséggel küzdenek sokkal hatalmasabb ellenség ellen, minő a markomán, quád, jazyg és szármata volt. S Vespasián, Traján, Marc Aurél és más császárok lé Valentiniánig nem csak hallomásból ismerik fölvidékünk és alföldünk tájait. Többször átkelnek a Dunán; s Marc Aurel a philosoph császár, a Garam vize mellett írja morális elmélkedéseit. Tudták a járást a barbárok földjén, fölkeresték rejtekeikben az ellenséget s vazallá tették; ismerték a hegyek becses terményeit. Ott volt a felföldön a fényűzés főczikke az arany, s a hasznossága által talán még többre becsült vas; ott volt az alföldnek víz vagy homok nem borította dombordásain az a szűz televény, mely legjobb talaj a rómaiak kedvenc gabonája, a búza számára, s végre ismétlem, a legjobb strategiai vonal a Kárpát lett volna kelet és nyugat közt.

Azt gondolom, rosziúl fogják föl a római embert azok, kik máskép nem tudják képzelni, mint egy istentelen súlyos embermészárló pallossal oldalán. A római nemcsak edzett katona, hanem nehéz munkát bíró földműves is volt elejétől fogva. Már a respublica fiatal korából lelkesítő monda maradt fenn, hogy az eke szarvától ültetik az embereket a hatalom legfelső polczára. S Cato, a nagy hazafi, a földművelésről ír könyvet. A földművelés nem volt kisebb becsben a császárság alatt, habár nem szántottak is a kormányférfiak. Ekkor már finomabb foglalkozások is voltak. A császárságbeli római szenvedélyes kőfaragó, kitünő ács, kőműves pallér s művészi

architekt és vízműépítő is. Egész egy szabad-közműves nemzet (középkori értelemben), mely Európa nagy részét elárasztja a nemes, férfias lélek bélyegét magán viselő építményeivel. Mert nemcsak amolyan mai napi munkás mester-ember, hanem a ki, a mihez fogott, igyekezett úgy megcsinálni, hogy önmagának és távol utódoknak kedve teljék benne. A számtalan építmény, melyek több mint másfél ezer év lelketlen pusztítóival dacolnak, bizonyítják, hogy az a hős lélek, mely a Scipiókat a harcz terén jellemezte, átment a békés iparágakra is. Nem a csiszolt finomság, hanem mindenek fölött a merész eszme és solid kivitel jellemzi őket.

Mutassátok meg nekem egy nemzet iparát, művészetét, s én megmondom morálját. Az a nemzet, mely szorgalmas, már annál fogva nem lehet immoralis. De nem is annyira a munka mennyisége, hanem a minőség a morál mértéke, abban már nemcsak a talentum, hanem a jellem is tündöklök. És hogy német szomszédaink, mikor a franczia iparban elkezdve a felsőbb művészet tárgyain a legutolsó patkószegig meglátszik a jelességre törekvés mindenben, s magok semmi részben, se a munka mennyisége, se minősége tekintetében nem állhatják ki a versenyt, mégis immorálisnak, degenerált fajnak kiáltják a francziát, bizonyosság rá, hogy jellemről, morálról helytelen fogalmak divatoznak nálok. A római császárság immoralitása is a nép nagy tömegére nézve tévedés, miután az oly műveket hagyott hátra, a melyeket ma is bámulunk. Sőt azt lehet mondani, hogy az újkori nemzetek is azon szellemi épségre és morális erőre, melyet műveikben mutatnak, a rómaiaktól vették a buzdítást, kik nemcsak munkások, hanem kitünő munkások is.

Mindenütt, a hol a római letelepedett, városokat, erődöket, utakat, hidakat épített. Sűrűn hintik be ma is romjaik Európa nagy részét. Fizikai lehetetlenség, hogy mind e tömördek épületnek a tulajdonképi római lett volna napszámosa is. Hogy volna képes a mai Olaszország lakossága, mely lehet oly számmal, mint volt a római császárság alatt, Európa Ázsia és Afrika mindazon részeit sajátkezűleg sűrűn beépíteni, melyek egykor a római birodalomhoz tartoztak? Azt kell hát föltennünk, hogy a római inkább az építőmester, a pallér és munkavezető volt, a napszámos pedig, a mennyire a rómaiából nem telt, a hódított tartomány népe. Úgy tettek, mint Mar-

mont marsall I. Napoleon alatt Dalmátiában. Katonái vezették az útépitést, a bennszülöttek rá voltak szorítva segíteni a kézi munkában, kik azt zúgolódás nélkül végezték, mint közhasznú vállalatot. S méltán jutott eszébe e kitünő műveltségű tábornagnak, hogy alkalmasint így jártak el a római legiók is.

A rómaiak tekintettel kellett hogy legyenek a stratégiai szempontokon kívül azon materiálékra is, melyeket egy-egy hódítmány szolgáltathat nemzetgazdasági szenvedélyeik kielégítésére. Ily materiálék voltak: a föld termő ereje, az építési anyag hozzáférhetősége, de mindenek fölött az a munkaerő, melyet a beolvasztandó nép szolgáltatni képes.

Ezt tartva szem előtt, megmondhatjuk, miért ment Róma kelet felé csak addig hódításaiban, a meddig letelepült arabsokat talált. A nomádság határánál volt itt a római birodalom határa. Ez az oka, hogy Róma nem akarta meghódítani a germánokat. A germán törzsek teljességgel nem szerették az ács és kőműves mesterséget, nem szerettek épületekben lakni, melyeket tömlöczöknek néztek. Hajlékuk egy tetőtől talpig leérő széna- vagy nádfedél volt, egy ajtóval, ablak nélkül. Inkább barlang, mint lakás, inkább boglya, mint ház. Még a X-dik században sem szerettek építkezni, s azért méltatlan a magyarok pusztítása elleni panaszuk. Könnyű volt azt ismét összehordani, a mit a magyarok könnyen szétrúghattak.¹⁾ Csak később kezdtek a németek is magok építészekké lenni. Ily nép, ki széna és nád alatt éli világát, lehetett Tacitus ízlése szerint oly irigylendő boldog, mint Chateaubriandnak az amerikai őserdőkbe vonúlt regényhőse, de nem szolgáltatathatott munkaerőt a rómaiaknak massiv kőépítmények emelésére és utak csinálására. Sőt szántóvetőknek sem lehettek alkalmasak időszámlálásunk első századának germánjai. Legalább Tacitus, ki a vad erények minden indiáni tollával, gyöngyével, békepipájával és tomahawkjával fölpiperézi a germánokat, egy szóval sem dicséri munkaszeretetőket, a mi talán, mint prózai erény, nem is lett volna e patheticus idealista ínyére.

¹⁾ A germanoknak az építés iránti csekély kedvéről hiteles írók után Vetter tüzetesebben értekezik.

Így magyarázható, hogy a rómaiak nem hódíták meg Germániát. Nekik nem kellett a germánok az ő wigwamjaikban. Az a fal, melyet délnyugoti Németországban a Rajna melletti Kölnthől a Duna melletti Regensburg tájáig egy nyugoti behorpadással vontak s keleti részében Hadrián falának neveztek, csak annyit kapcsolt Germaniából a római birodalomhoz, a mennyit nem a germánok, hanem celta népek laktak. ¹⁾

Hazánk területén, a felföld ásványban, fában s minden építő anyagban gazdag táj volt; csak munkaerőt nem szolgáltatott. A quádok a kis Kárpátoktól mintegy a Mátra vonaláig laktak a felföldet, s csak a Duna választotta el a rómaivá lett Pannoniától.

Eme, svévekkel elegyült vagy velök rokon és szövetséges nép szokásairól a görög és római egykorú írók majd semmit sem írnak. De mindemellett föl lehet rólok tenni, hogy semmivel sem voltak messzebb a culturában Germania fajrokon lakosainál.

Valami kevéssel többet írnak Pannonia keleti szomszédairól, a jazygokról, kik a szármát nevet is viselik. Hadi szokásaiknál fogva alkalmasabbak voltak portyázásra, mint nyílt ütközetekre, írja Ammianus Marcellinus 358-ról. Támadó fegyverök hosszú kopja. Pánczél gyanánt több rétü vászon szolgált, melyet kívül pikkelyesen síma szarudarabok borítottak. Kicsiny, mozgékony paripáik voltak. A lovas vezetőket is vitt magával a harezba, hogy ha háttas paripája kifárad, a másikra ülhessen. ²⁾ — Kitűnik, hogy az alföld akkor is, mint az előtt s sokáig azután kiválóan lovas népek lakhelye volt. Bár voltak helységek, s Ptolemaeus néhányat megnevez a Duna és Tisza közén, aligha egyebek voltak halásztanyáknál. Időszámlálásunk első két századában görög és római írók a scythákhoz számítják a szármátokat, s valóban, ha geographiai tekintetben nem, de mind topographiai, mind ethnographiai szempontból a Duna balpartjáig nyúltak be Ázsia pusztái. Már Augustus uralkodása alatt színről színre ismerték a rómaiak azon két barbár népesaládot, mely a nyugoti birodalom végső hanyatlásában nagy szerepet játszott: a germánt

¹⁾ Vetter u. a. műve, mely különösen épen ezt a vidéket ismerteti.

²⁾ Amm. Marc. Lib. XVII. Cap. 12.

és ha nem is magát a hűnt, de a hozzá szokásaiban hasonlító szármátot. Így a mai Magyarország területét a római foglalás előtt négy egymástól igen különböző szokásu nemzet foglalta el: a dunántúli celta, a felföldi germán, az alföldi jazyg s az erdélyi dák, kit a thrákokkal hoznak rokonságba. A celta és dák félművelt, de egymástól eltérő jellemű, a quád és jazyg a műveltségnek körülbelől egyenlő fokán, de még különbözőbb jellemű és származású.¹⁾

A jazygok földje, ha talán a nép dolgos lett volna is, magában alkalmatlan volt a római telepedésre. A Dunától pár mérföldnyire keletre már nem volt kő, miből útát csináljanak, isteneiknek oltárkövet, magoknak síremlékeket faragjanak, templomaik elébe oszlopos tornácot, a népnek circust, színházat emeljenek; s ha találtak volna is itt-ott agyagot, mit téglává, cseréppé égessenek, nem volt bőven fa, mivel ezeket égethessék, s mivel fürdőjüket, lakásaikat fűthessék. Ott a római nem imádhatta isteneit, és se foglalkozásait, se rendes multságait, se tűzhelyét, se sírját nem találhatta. Rómaiság nád kunyhóban, pásztori szalmatűz mellett, annyi mint hal a szárazon.

Mindamellett nem hiányzottak a kísérletek arra, hogy a rómaiak a legalább építőanyagot szolgáltatató felföldön megtelepedjenek. Általán a história gazdag tárháza mindazon kivihető és kivihetetlen kísérleteknek, melyeket népek a népeken s önmagokon elkövethetnek.

Róma csaknem kétszáz évig beérte azzal, hogy a határos szomszéd népeket clientélájába vette, azaz szolgálataikat fölhasználta; bele avatkozott fejedelmeik választásába, belviszállyaikba, segítvén, bölcsen, mindig a gyöngébbet az erős ellen, — s a melyik jól viselte magát, kedvezményeket kapott, melyek közé tartozott, hogy az illető nép bizonyos kijelölt római városokba járhatott vásárookra. Néha, s ez sem ritka eset volt, felmondván a barátságot, minek nem mindig ők voltak okai, betörték a római területre, habár volt okuk megbánni mindannyiszor.

Azt látom, túlzás van azon fölfogásban, mintha az alföldi jazygok vagy a felföldi quádok állandó ellenségei lettek

¹⁾ Zeuss *Die Deutschen* című munkájában persa-méd származásúaknak tartja általán a scythákat s köztük a szármát jazygokat.

volna Rómának, s a dunai erődöknek oly folytonos harcokat kell vala folytatniok ellenök, mint egykor a magyar végházaknak a törökök itt lakta idején. A római történet följegyezte olykori ellenségeskedéseket, de nem méltatta generációkon keresztül való veszteglésöket, sőt ez alatti hasznos szolgálataikat.

A Duna és Tisza közti jazygok részt vettek ugyan a Traján elleni háboruban, szövetségbe állván a dákokkal. De kétségkívül méltó aggodalomból egy oly hódító császár szándékai miatt. Hanem 105-től mintegy 165-ig, tehát két generáción keresztül hallgat a krónika akár a jazygok, akár a quádok ellenségeskedéséről. Csak utóbb nevezett évben olvasunk a római területre tett invasiójokról, a nélkül, hogy az írók, kik keveset törődnek az okokkal, megmondanák azokat.

Nem lehetetlen, hogy Róma vagy okot adott rá nekik, vagy volt hosszas ideig sok olyan panaszuk, mely fontos érdekeiket tárgyazta, sőt lehetséges az is, hogy hallottak Marcus Aurélius császár egy nagy tervéről, mely arra ment ki, hogy a quádok földjét és utána a szomszédokét római provinciává tegye. Minden esetre gyanús, hogy békés császárok alatt a szomszéd barbár népek is békén viselik magokat, de alig jut trónra egy harcziás császár, megvan a háború. Mert Marc Aurel, ki könyvében a háborúkat kárhoztatja, a valóságban a legharcziásabb császárok egyike. Nem lehetetlen, hogy azt a kárhoztatást épen Garam melletti sátorában írta, mikor a quádokat irtogatta.

Azonban lehet más okot is gondolni.

Az események arra engednek következtetnünk, hogy quádok és jazygok nem jó szántukból támadtak, hanem vitték és belesodorták őket. Ismeretlen okokból hátok mögött éjszokon és keleten egyszerre egy nagy népszövetség invasiója kerekedett föl, minők a népvándorlás viharai szoktak lenni. Góthokat, roxolánokat s más addig távol tartott népeket említenek. De a vezér-nép, mely körül a szövetség csoportosult, a markomán volt. Együtt mintegy kétszázzezernyi roppant sereget alkottak, melylyel a római birodalmat készületlenül lepték meg.

Ily rohamot, kivált miután Rómától gyors segílyt nem várhattak, föl nem bírt volna tartóztatni a két cliens nép s

azért az ellenséggel fogott kezét, s egy tetemes, de az ellenfélhez képest kicsiny római sereget megvervén, Aquilejáig nyomult előre. Marc Aurélnak több évi hadjárata törte meg végre a barbárok veszélyes szövetségét. De a háborút Róma sokkal hamarább bevégezheti, ha bölcsnek nevezett császára nem brutális eszközökhöz nyúlt volna. Világosan kimutatott célja volt a jázgyokat és quádokat ha nem is kiirtani, hanem végleg megtörni erejüket, mi élet-halálra való ellenállást idézett elő. Sikerült azonban megtörni erejüket, mikorra a császár Pannonia földén meghalt, s helyébe Commodus lépett, ki megkötötte a békét. Ez, valamint a M. Aurélius által kötött két béke pontjai érdekesek a viszonyok ismerete tekintetéből. Látjuk, hogy a császárok erősítik meg a szomszéd népek fejedelmeit; hogy évenkénti katonai, s a jázgyok 8000-nyi lovas contingens kiállítására vannak kötelezve; kiadják a foglyokat és rablott jószágot; a quádoknak, markomannoknak egy német mérföldnyinél, a jászoknak két annyinál közelebb nem szabad lakot építeniök a Dunához, utóbbiaknak külön eltiltatik saját hajókat tartani a Dunán s annak szigeteire telepedni; a quádoknak nem szabad megengedni, hogy jazygok és markomannok földjükön keresztül utazzanak; el van tiltva büntetésből (s ez csak ideiglenes lehetett), hogy római városokat látogassanak vásárlás ürügye alatti kémkedés kedvéért. Markomannok és quádoknak havonként egyszer szabad gyűlésezni s akkor is egy római biztos jelenlétében.

Nevezetes, hogy mindez ellenségesnek látszó pontok mellett a rómaiak inkább szerették eme népek szomszédságát Pannoniában, mint másokét. A háború folytában egyszer a quádok elkeseredvén, ki akarnak bújdosni hazájokból teljesen. Marc Aurél elzárja minden útjokat legióival, s a kivándorlás lehetetlenné válik. A jazygok, a rómaiak által annyira levert nép érdekében a Commodus-féle békekötésben egy gyöngéd gondoskodás foglaltatik. El van tiltva a quádoknak és markomannoknak, hogy a jazygokat haddal támadják meg.

Épen e háború lefolyása bizonyítja, hogy quádok és jazygok magokban, ha akartak volna, sem tudtak veszélyesek lenni. A császárok hadi erejével és diplomatiájával mérközni nem voltak képesek.

Marc Aurél háborúi után a szomszéd népek közelebbi

kapcsolatba, vagy inkább függésbe jöttek Róma hatalmával.

Szokásba jött több ily szomszéd barbár népeket római szolgálatba és parancsnokság alá helyezni. A nyolcezer jazygok egy részét Britanniába küldték; ezenkívül a markomán háborúban részt vett némely törzsek közül kit Daciába, kit Pannoniába telepítettek, sőt Olaszországba is. Egy szóval az idegen népek tömeges betelepítése, katonai szolgálatra, elkezdődik már M. Aurel alatt, a II-dik század vége felé. Ez új elemek egy része a római provinciák belsejében nyervén szállást, addig katonáskodott, míg apránként földművéssé lett s fölvelt más római szokásokat s a nyelvet is. Általán véve a császárság idejében nem azt rójják meg a rómaiságban, hogy tendenciája a harcias élet fejlesztése volna, hanem ellenkezőleg, hogy a katonát polgárosítja. S épen ez volt oka, hogy Róma hova tovább mindinkább kénytelen volt barbárokat fogadni zsoldjába, hogy hadsereg nélkül ne maradjon, s nevezetes tény, hogy a zsoldban fogadott barbárok saját fajrokonaiuk ellen gyakran jobban verekedtek, mint azok a rómaiak ellen, s már korán feltalálták a római császárok a byzantiak által állandóan követett politikát, hogy a barbár népeket egymás által tétessék tönkre vagy ártalmatlanokká. Néha magok is segítették a viszálykodókat, és mint mondám, soha sem az erősebbik pártjára állottak.

De a markomán háború közben föltűnik egy másik nevezetes tény is. A többszöri békekötésekkel s többször megújult harcokkal, a pannonai Duna balpartján, fennmaradt emléke annak is, hogy Marc Aurel kiterjesztette volt a római erődök rendszerét ama partra is. S egyik békekötést ez erődök miatt bontották föl a quádok. Fölpanaszolták, hogy a földjükön erődökbe elhelyezett 20,000 római katona nem enged nekik nyugtot *békés* (!) foglalozásaik folytatására, — holott a rómaiakat a szükség nem kényszerítheti, mert még oly fényüzésre is jut nekik, minők fürdők. Panaszkozhattak az ellen is, hogy a római várak helyőrségei tizedet szedtek terményeikből önfentartásukra. De legnagyobb panaszuk az, hogy ezen erődökbe a rómaiak a quád szökevényeket is befogadják, sőt az önkényt átpártolókkal meg nem elégedvén, erőszakkal is rabul visznek el quádokat, más szóval, hogy munkásokat ujoncoznak köztök részint

szép szerével, részint erőszakkal. Ezen való elkeseredésökben akartak kivándorolni nemzetestől. ¹⁾

Kiolvasható ebből, hogy a rómaiak magok betelepedvén a quádok közé, olyformán akarták civilizálni őket, mint a celta törzseket: belőlök akartak a legiók táborhelye körül külváros-szerű coloniákat állítani, melyek a rómaiaknak munkás keze-
ket szolgáltatnak, — s az egész quád népet, mely ki akar vándorolni, erővel is visszatartják, hogy rómaiias életre szoktassák. De kitűnik az is, hogy a quádok ennél nagyobb szerencsétlenséget nem ismertek, s a munkára szoríttatást rabszolgaságnak vették, úgy hogy későbbek voltak kivándorolni, s miután ezt meg nem engedték a rómaiak, ezek ellen megújítani a kétségbeesett háborút.

A Duna balpartján fölállított erődök nehezen bírtak acclimatizálódni. Hiányzott a termékeny talaj, melybe a rómaiság gyökeret verhetett volna. Az erődök olyforma elszigeteltségben állhattak, mint később a byzanti várak a szláv tengerben. Azok, mint ezek, csak tizedet és adókat szedtek a környék népén, de az adózó nép nem vegyült össze a vár uraival. Commodus, M. Aurel fia és közvetlen utóda, visszahívja a Dunán inneni őrségeket s a helyett a Duna közvetlen partján kettőzteti meg az erődöket, mint egy Érdnél talált emlékkő fölirata világosan mondja. ²⁾ De úgy látszik, a római erődök a balparton később megújultak. Ezeket Romer szorgalmasan s nem eredmény nélkül kutatja. Szerződésileg úgy is a balpartot egy-két mérföldre a rómaiak megtartották. De M. Aurel kétségkívül quád földön jóval beljebb hatolt erődjeivel s ezt tette, úgy látszik, két száz év múlva Valentinián is. Ő, miután a Rajna keleti partját új erődökkel látta el, hasonlót kezdett a Duna éjszaki s talán keleti partjain is. 371-ben egy nagyobb erődöt (*castra praesidiaria*) kezdenek emelni a rómaiak azon határon belül, melyet a quádok magokénak tartottak, míg a császár az egész quádságot római területnek nézte. Gabinius, a quádok királya, szerény vazallusi kérelmekkel akarta elhárítani a bajt. De Pannoniának egy nepotismus által fölemelkedett gyermek-parancsnoka ép oly szükségtelen, mint galád és otromba cselhez folyamodott

¹⁾ Dio Cassius 71. könyv. 20. fejezet.

²⁾ Mommsen *Corp. Inscr. Lat.* 436. l.

a panasz elnémitására. Gabiniust kíséretével együtt barátságos ebédre hívja s annak végén legyilkoltatja. A rút tett kegyetlenül megboszulta magát. Nemcsak a quádok, hanem a szomszéd népek is föllázadnak. Épen aratás idején betörnek Dunán túlra. A munkával elfoglalt embereket és barmokat elhajtják, két legiót egymás után szétvernek, a falukat, nyílt helyeket fölprédálják, s csak az hiányzott, hogy várakat meg nem vettek, pedig azok a biztonlét érzetében el voltak hanyagolva. 375-ben, miután Valentinián megfenyítette őket, Bregetiumnál a quádok mentegetődzve kérnek bocsánatot a császártól. Mikor azt hozták föl, hogy a jogosulatlan vérépítés volt az indító ok, a császárt bosszúságában szélhüvés érte.¹⁾ Nyilván nem maga a vérépítés emlegetése tett ily hatást, hanem az, hogy azzal elvállhatatlan eszmekepesolatban állott a vendégjog perfid megsértésének szemrehányása. Talán valósággal is a vérépítés még nem idézte volna elő magában a lázadást. A viszonyokat nem deríti föl előttünk a krónika, csak gyaníttatja.

Ha Valentiniánnak ez alkalommal nem következik be hirtelen halála, s ézt az írónak nem a quádok ama mentségével kellene indokolnia, ez a tény is elvész — oly kevésbé törődtek az Ammianusok a viszonyok ismertetésével. A viszonyokat pedig így lehet tán rövidbe foglalni: a Duna balpartját a rómaiak egy-két mérföldre tényleg bírták. Azon túl is a quád és szármát a rómaiak clientelájához tartozott, mely módja a birtoklásnak gyakran ferde helyzeteket idéz elő, minthogy jogilag felszeg és bonyolult. Egészen analog volt e viszony a XVI. és XVII. századbeli Erdély vagy Havasalfölde viszonyával a szultánokhoz. Jogok és kötelességek igen tág magyarázatot és cselekvési játékot engedtek mindkét félnek. A tényleges hatalom azonban csak addig ért, a meddig a római állandó táborhelyek, ezek pedig átsaptak a Duna vonalán.

A római erődítési csoportok egy mai tábor elhelyezéséhez hasonlítanak, melynek van fő hadiszállása, az ellenség felől előőrsei, szárnyvédei s ezeknek ismét elővédei és őrszemei. Föl lehet hát tennünk, hogy már a II. század vége óta a Duna partján fekvő római nagyobb váraknak elővédül szolgáló castellumai és speculái (őrszemei és jeladó helyei)

¹⁾ Amm. Marcellinus Lib. XXIX. Cap. 6.

a Duna ellenkező oldalára voltak elhelyezve, s a római határ szerződésileg is egy-két mérföldnyire nyúlt be a balpart területére, s itt kereshető a valódi *limes*. Mindaz tehát, a mit a rómaiak a Duna balpartján foglaltak, ha intentióiban telepedés akart is lenni, tényleg nem lett egyéb katonai megszállásnál, s mindazt, a mi római emlék ott található, tisztán katonai jelleműnek vehetjük.

De mentül jobban őrizték és védték a balparti erődök és őrhelyek a Dunát, annál inkább föltehetjük a jobb parti városokban a polgári élet kifejlődését.

A jobb parton könnyebben s erélyesebben megfogamzott a rómaiság terebélyes fája; mert kedvezően elő volt készítve a talaja.

Hogy Magyarország dunántúli része már a rómaiak előtt a szó szorosabb értelmében megtelepített föld volt, szintoly bizonyosan állíthatni, mint Daciáról, bár az akkori erdélyi nép különböző faj volt a dunántúlitól.

Említettem, hogy a rómaiaknak nagy erőfeszítésébe került Siscia bevétele, mint a mely erőd volt, még pedig kettős erőd, melynek volt külső és belső vára, Siscia pedig Pannoniához tartozott. De ez egész tartományban, el lehet mondani, egyetlen egy nevezetesebb telepe sem volt a rómaiaknak, melyet nem a meghódítottak alapítottak volna. Azért túlhajtottnak tartom itt is a római stratégia bámulását Kennernél és követőinél. E tudósnak értekezése azt mutogatja, mily bölcs tervszerűséggel szemelték ki a rómaiak, hova telepítsenek kisebb-nagyobb katonai coloniákat. Ámbár nem lehet tagadni bizonyos tervszerűséget s gondosságot a határ-
várak csoportosításában; de a rómaiak sokat készen megadva találtak, s e részben sem egyedül katonai kommandó szó döntött.

Egész Pannoniában, kivéve néhány alsóbb rendű, mintegy közbelső állomást, nincs telepítvény, melynek római eredetű neve volna. Már pedig ha rómaiak emelték volna alapján kezdve s ők népesítik be, teljes képtelenség, hogy más nevet adtak volna neki, mint tiszta latin nevet. A nyelvészet hát itt biztos kalauz, mely nemcsak tagadja, hogy ama nevek latinok, hanem meg is mondja, körülbelől micsoda fajbeli nép volt a városok első alapítója.

És legalább egy részéről ki lehet mutatni, hogy az a nép

a celta nép volt, ugyanaz a faj, melylyel a rómaiak korán megismerkedtek, mint felső Olaszország lakóival, mely a mai Franciaországot gall nevezet alatt népesítette, mely bírta Helvetiát is, s egész mai déli Németországot, úgy hogy a Majna vonaltól délre german nem lakott, hanem túlnyomóan celta.

A római vas-kort megelőzőtt bronz-kor vizsgálói kezdenek a kiásott leletek nyomán itt nálunk idegenkedni a celta nevezettől, — pedig bármi leltre épített hozzávetés sem lesz képes megdönteni azt, a mi nyelvészetileg bizonyos, s históriailig is támogatva van.

Vegyünk néhány folyónevet. Csak röviden jegyzem meg, hogy a Danuvius (hosszú á-val) világosan celta név, s hogy nagy folyónkat a Vaskapún felüli népek nevezték így, míg az azon alóliak Iszter nevet adtak neki. A Tibisc-us is végzeténél fogva celta eredetre mutat, s a Garam vize ugyanazon szó, a mi a Garonne. A Rába, az egykori Arabo is celta eredetű. Több folyónk, úgy látszik még a celtáknál is régebbi népektől kapta a nevet. Lássuk egy-két pannoniai nép nevét.

Mindazon név, mely „iszk“-en végződik, a celtából veszi eredetét. Pannonia és Noricum földén találjuk pedig a „tauriszk“, „szkordiszk“ és a Balaton és Duna közt lakott „araviszk“ népeket. Egészen históriai bizonyosság, hogy míg a celta bojok egy része felső Olaszországban (tudvalevőleg gall földön) lakott, egy másik része egy ideig Pannoniában a Fertő tava mocsáros vidékén tanyázott, honnan a rómaiak e tájt „bojok pusztaságá“-nak nevezték. Talán ezek halásztanyái voltak a Fertő czölöpös építményei. Ezen „deserta boiorum“ név azon csalódásra vezetett több geographust, mintha a bojok rég kiköltöztek volna már Pannoniából a római hódítás előtt. Pedig históriailag tudva van, hogy a pannonok utolsó föllázadása alkalmával is Kr. u. 6—8-ban, szerepelnek s vezérok is meg van nevezve, kit Pinnetusnak hínak. Látjuk, hogy itt celta néptörzsek laktak.

A mi a hely-neveket illeti, ki vehetné latin eredetűnek ezeket: Mursa, Bregetium, Stailucum, Carrhodunum, Berebis, Crumerum, Savaria, Scarabantia stb. Mindez pannoniai város a rómaiak alatt.

Ha valamennyi városnévről nem, de többekről ki lehet

mutatni, hogy celta eredetű. Igaz, helynevek magyarázatában nem lehet legtöbbször biztosan állítani, mit jelent a szó. Ugyanazon nyelvcsalád ágaiban és dialectusaiban különböző lehet a jelentés s vagy kétezer év múlva ki áll jót az értelmezésről? De annyira ment a nyelvészet, hogy egyes esetekben ehhez is megközelítőleg hozzávet, a legtöbb esetben pedig biztosan megállapítja a nyelv-családot, melybe a név tartozik.

Péteváraddon felül Bánostornál találunk egy Bononia nevű római helyet. A név egészen egyez azon olaszországiéval (ma Bologna), melynek táján történelmi időkben is celták laktak,¹⁾ s épen a bojokról nyerte nevét. Rittium helynév a *rit*-ből származhatott, mely celta nyelvekben *rér*, kerék, járó stb. Bregeton vagy Brigetionban a gyök *breg* vagy *brig*, dombot, magaslatot tesz. E gyök meg van *Litanobriga*, *Artobriga* hely- és „Lato-brigi“ nép-nevekben. Írlandban „Brigantes“ fordul elő. Éjszaki Spanyolországban is volt egy Brigetium. Arabona, a mai Győr, a Rába, akkor Arabo vizéről nyerte nevét. Az egyik celta dialectusban (a kamberben) „araf“ annyit tesz, mint szelid, kellemes, s ezért nevezheti egy latin író a rokon „Arar“-t „placidus“-nak. A mi pedig Győr hajdani nevének „bona“ végzetét illeti, még világosabban szól a celta eredet mellett, mely számos celta hely-névben fordul elő, s példa rá többek közt Bécs egykori neve: „Vindobona.“ Bona a mai ir nyelvben talpot, alapot jelent.

Buda táján Campona, vagy tán helyesebben Cam-bona. Hasonlít a gall Cambodunumhoz s a Camba folyó-névhez. Cam, görbe.

Scarabantia, Soprony egykori neve már két kezdő más-salhangzójánál fogva celta származásra enged következtetni, Mind a régi celta, mind az ir nyelv a szók elején szereti az „Sg“-t.²⁾ Ha a mai ir nyelvből akarjuk megfejteni „sgarbh“ annyit mint gázló, sekély, „an“ pedig víz, mely több folyó nevében s az „Anio“-ében is előfordul. „Sgarbh-an“ lenne sekély víz, mi Soprony kivált akkori helyi viszonyainak megfelelően.

Volt egy Stailucum és Lugio nevű hely is Pannoniában.

¹⁾ Thierry *Hist. d. Gaulois*, I. 76.

²⁾ Zeuss *Grammatica Celtica*. 75. l.

A „Stail“-ban egész nyersen megmaradt a celtaság, mely szerete és szereti a kettős hangzókat; „lug“ pedig a latin „locus“ vagy hely. Magának Pannoniának neve, hogy a latin „pannus“-ból származnék, senki sem fogja állítani, miután historiatlanul bizonyosnak vehető, hogy oly kevéssé adták ezt a nevet a rómaiak tartományuknak, mint Dalmatia nevét azon tartományoknak. Ha az „onia“ végzetet külön vesszük, mely gyakori a hely- és országnevekben (Bononia, Caledonia), a „pann“ marad fenn, melyről valószínű, hogy celta eredetű. Az ír dialectusban Ban = mező; az aremorichban *pann* = hely, a kymriben *ffan* = fölület.¹⁾ Az összetett szóban itt a főnév elől áll, s a *pann* helyet tévén, az *onia* valamely sajátást fejezhet ki. Azonban ez a szószármazás csak valószínű.

Semmi kétség sem férhet Pannonia következő két helynevének celta eredetéhez: *Singidunum* és *Noviodunum* (az első Belgrád, utóbbi Károlyváros). Galliában és Britanniában, a celták törzslakhelyén, számos helynév foglalja magában a „*dun*“ vagy „*din*“ végzetet. Hogy többet ne említsek, ott van *Lugdunum* (Lyon) és *Londinum* (London). A celtáknál *dun* = vár. *Norio* kezdetű helynevekre pedig több példa van a celta vidékeken.

Ezenkívül egy hivatalos útikönyvben, mely Antoninus útirajzának nevezetik, többször fordul elő, de legkövetkezősebben a *pannon* Duna partján latinul nem igen értelmezhető módon a „*medio*“ szó, mely azonban világosan kisebb helyeknek nagyobbakhoz tartozását fejezi ki, s nem közből állását. Például „*Campona in medio Acinco*.“²⁾ Ha a helynek *közből* fekvését jelentené a *medio*, akkor egészen logika- és geometria-ellenes volna az, hogy csak az egyik végpont *Acincum* (Buda) van megnevezve. Hogy valaminek *közből* léte ki legyen fejezve, arra két végpontot kell multhatatlanul megnevezni, a mit sem itt, sem más hasonló esetben nem tesz meg az *Itinerarium*. Bizonyos hát, hogy *medio* itt nem geometriai *közepet* jelent, tehát valószínű, hogy nem latin szó. A celtában világosan meg van ez más értelemmel s előfordul helynevekben is, mint *Mediolanum*

¹⁾ Roget d. Bell. I. 74. l.

²⁾ *Itinerarium Antonini*, Wesselingius kiadásában, 245. lapon: „*Campona in medio Acino Legio Secunda Adjutrix Millia Passuum viginti tria*.“

a mai Milanó, melyet a Gallia Cisalpina celtái alapítottak; továbbá Mediolanium Galliában a mai Charante vize mellett, és „Mediomatrices“-ben egy Metz körül lakott gall néptörzs nevében.¹⁾

A pannoniai „medio“ összeköttetésben állhat „mediolanum“-mal, mely a celtáknál nemcsak helynév, hanem több celtista véleménye szerint általában „központi födetlen kerített helyet“ jelentett, s minden celta néptörzsnek volt ily központi helye.²⁾ „Medio“-ra rövidítették a rómaiak azt a kifejezést, mely valamely kisebb helynek egy nagyobb központhoz való tartozását jelentette, s mintegy a megye fogalmának felel meg.

Még egy meglehetősen világos helynév magyarázatát kísérel meg.

Azon nagy és virágzó colonia, melynek Ó-Budán felül romjait látjuk (fölfedésekre eddig a véletlen tett legtöbbet), a föliratok szerint Aquincum s némely hivatalos könyvek szerint *Acincum* nevet viselt.

Teljességgel nem találok indokoltnak azt a megnyugvást, mely némely régiségbuváron erőt vesz abban is, mintha az Aquincum a latin „aqua“-ból nyerte volna nevét.³⁾ Ez a származtatás merő lehetetlenség. Vagy húsz római fürdőhely nevét tudnám elősorolni, mely az aquából nyerte nevét. De valamennyi a maga tisztaságában tartotta fenn az „aquae“ vagy „ad aquas“ latin szót. Oly szórontásra, minő „aquincum“ egy sem mutat példát. Azt írják, ebből lett összehúzáva: „aquae

¹⁾ A „Matrica“ név magában mint pannoniai helynév fordul elő s a hely Ercsi táján volt.

²⁾ L'exemple de l'helvète Orgetorix, qui fût mis en jugement devant le tribunal de sa nation (Cés. I. 4.) me ferait pencher croire (avec M. Toubin) que chaque peuple gaulois avait son champ ou centre sacré, appelé „*mediolanum*“. (Roget de Belloguët *Ethnogenie Gaulois*. I. 222. és III. 307. l.)

³⁾ Desjardins is *A magyar nemzeti muzeum feliratos emlékeiben* (98. l.) így szól: „Aquincum római neve épen úgy veheti eredetét e gazdag forrásoktól, mint a Buda nevét a szláv Vuda vagy Vodától, mely szintén vizet jelent, származtatják.“ Azonkívül, hogy ez észrevétel nem egészen van helyén, mikor egy fürdőt akar az író ismertetni, semmi részben nem állja meg a kritikát, mint már 1870-ben november 1-sején a *Budapesti Közlöny és Reform* tárczáiban egyszerre megjelent, de más-más tartalmú cikkeimben fejtegettem. A Vodát sem hiszem Buda szülőjének. S még tán nem is fürdő volt, mit D. annak tart.

quinque“ (öt víz). Ámde a „cum“ végzet teljességgel nem fér meg az aquával és szint' oly kevéssé a *quinque*vel. Ez utóbbi már csak azért is csodálatos volna, mert a *quinque* nem egyez a némely hivatalos iratokban előforduló Acinco és Acincum-féle írásmóddal.

E szerint, úgy kell lenni, idegen származású szót alakított át a római. S a celta nyelvek csakugyan megadják a kulcsot a megfejtéshez.

Ach jelentett mezőt, lakot a különböző celta dialectusokban, de jelentett vizet is. ¹⁾ Az „inc“ végzet pedig gyakori a celta nevekben. ²⁾ A végzet különböző dialectusok szerint lehet egy jelentésű a bővel s a szűkkel is. E szerint *Achink* hatfélekép is értelmezhető. Azonban senki sem állhat jót a legtöbb régi helynév valódi értelméről. A fő dolog az, hogy legalább ráismerjünk, melyik nép adta a nevet. Itt pedig világos, hogy a római nem adhatta ezt a nevet, csak kissé elrontotta, — ellenben valamelyik celta törzs igen is adhatta, mint több másnak is Pannonia területén, habár a legtöbbnek valódi jelentésére nézve bizonyosak nem vagyunk. ³⁾

Világos bizonyosságai eme neveknek is, hogy bármennyire

¹⁾ Roget de Bell. I. 159. és 160.

²⁾ Roget u. m. I. k. 219. lap. Az inc végzetet gyakran találjuk gall nevekben: *Aquincus*, *Pervincus*, *Abrincatui*, *Ingena*, *Vapincum*, *Lemincum*, *Bodincus*. (Lásd Zeuss *Grammatica Celtica* 774. lap.) — A bökkenő csak az, hogy a különböző ma ismert dialectusokban az ench és ing végzett épen ellentett értelmű. A cymri dialectusban „eng“ = bő; „ing“ pedig szűk. Az irlandiban Ing = földnyelv. A celta nyelv legnagyobb tekintélye, Zeuss, is fölveszi az Acincus nevet a celta eredetűek közé, valamint a „Mursá“-t is, a nélkül, hogy megmagyarázná.

³⁾ Zeuss *Grammatica Celtica* szótárszerű nagy munkájában is föl vannak hozva a celta eredetű nevek, a nélkül, hogy azok jelentése legtöbb esetben megfejtetnék. Roget de Belloguet említett nagyobb munkájának I-ső kötetében, mely *Glossaire Gaulois* címet visel, szerfölött szigorú kritikával fogadja el celtának, a mit mások annak vettek, s sokat elvet belőle. Ő sem magyarázza a nevek jelentését, inkább csak fellozza nagy óvatossággal a szónak különféle dialectusokban való előfordulását, melyek, mint láttuk, gyakran különbözők, s néha ellentétesek. De a mit ily szigorú bíró is elfogad celtának, azt el lehet bizonyítani fogadni. Mellesleg megjegyzem, hogy mind Zeuss grammaticája, mind R. d. B. újabb s alaposabb munkák, mint Dieffenbach rossz könyve és Mone művei.

pusztító volt a rómaiak által folytatott hódítási háború Pannoniában, a lakosság törzse megmaradt s népesítette a különben pusztán maradandott területet. A krónikák nagyítani is szokták az országok pusztulásáról s a népek írtásáról szóló híreket. Ha a rómaiak coloniái és municipiumai pusztán maradt tájékokra telepedtek volna, csupa vagy nagy részben római hangzású helyneveket találnánk a római Pannoniában. Egy író, Appian, azt állítja ugyan, hogy a pannonok nem laktak városokban, csak falukban és elszigetelt major-házakban; de ez alkalmasint csak a sziklásabb helyeken, Pannoniának a mai Krajnára is kiterjedő részében lehetett valóság; mert Dio Cassius, ki a maga idejében Pannonia kormányzója volt, azt mondja, hogy a pannonoknak, a római hódítás előtt már nem egy, hanem több városa és erősített helye volt,¹⁾ mit már csak az a pár *dunum* végzetű helynév is bizonyít.

De nemcsak városnevek, s velök együtt kétségkívül városi és falusi lakosság maradt fenn a hódítás előtti korból, hanem a pannon népek is.

Tévedés azt hinni, mintha Róma erőszakkal toltá volna institutióit, vallását, nyelvét a meghódított népekre, s általában „tabula rásá“-nak tekintette volna a földet, melyre hatalmát kiterjesztette. Fölhozhatná valaki, hogy Gallia két-három embernem alatt minden tekintetben rómaiává lett, s már Tacitus idejében a gallok egészen rómaiaknak voltak tekinthetők, s e csaknem példátlan átalakulást az erőszaknak tulajdoníthatná. A gyors átalakulásra hozhatunk föl egy még nagyobb mértékben meglepő példát is.

Krisztus előtt vagy 35 évvel kezdi magát megfészkelni Róma Pannoniában, s Krisztus után a 6-dik évről, tehát mintegy 40 év múlva, írja egy igen hiteles szemtanú, hogy Pannonia minden része eltanulta a rómaiaknak mesterségeit, szokásait, *nyelvét*, sőt sokan a római írást is.²⁾

¹⁾ Forbiger *Handbuch der alten Geographie*. Leipzig, 1848. III. kötet, 469. l.

²⁾ Vellejus Paterculus II. 110. In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed *lingvae* quoque notitia Romanae, plerisque etiam literarum usus, et familiaris animorum erat exercitatio. — V. Paterculus szemtanú voltát e hely is bizonyítja: „Habuit in hoc quoque bello (t. i. Kr. u. 6—8-dik év) mediocritas nostra speciosi ministri locum.“ (H. 111.)

A ki ily meglepő eredményben az erőszak művét látja, az nem ismeri se az egyének, se a népek paedagogiájának egyik nevezetes titkát, mely abban áll, hogy az emberi lelket (sem a gondolatot, se nem az érzést) nem lehet parancsolattal kormányozni; s annál kevésbbé terrorismussal. Sőt még az igen feltűnő czélzatosság is ellenszegülést idéz elő. Meglepő, gyors eredményt az emberek vezetésében, akár az iskola falai közt, akár az életben csak az egyéni megkedveltetés vagy a tömegek önkénytes közszellemének és közérzületének fölélesztése képes felmutatni.

A fennidézett római szemtanú által fentartott tény tehát arra szolgál bizonyosságul, hogy a rómaiságot önkényt vette át a meghódított nép, s maga a tanú is ezt familiaris érintkezés következményének mutatja föl.

Ha a pannonok egészen idegen nép lett volna is a franciaországi galloktól, a mi a római hódítás szempontjából a gallokra nézve áll, alkalmazható a pannonokra is. A gallokról pedig ezeket olvasom egy alapos francia munkában:

„Maga az itáliai vagy latin nép soha sem telepedett meg Galliában. Csaknem elenyésző csekélység volt, a mi Rómából jött. Az államhivatalnokok nem voltak számosak, s nagy részöket a provinciákból vették. Magokat a legiókat sem itáliaiak alkották. Tehát nem latin vérrel való vegyülés alakította át Galliát.

„Továbbá Róma nem használt erőszakot e változások feltolására. *Ellenkezett volna mindenféle szokásaival és elveivel*, hogy a maga képére akarja idomítani a legyőzött népeket. Ez egészen újkori eszme, melyet soha a régiéknél nem találunk. Se a senatusnak, se a császároknak nem volt politikai programja vagy hivatalnokainak útasítása az, hogy a tartományokat Rómához assimilálják. Hogy Gallia átalakult, nem Róma, hanem magok a gallok akarata volt.

„Rendesen nem megy semmi nehezebben egy hódítónak, mint nyelve ráeröltetése a legyőzött népre. Még jele sincs annak, mintha Róma valami erőfeszítést tett volna a magáénak elfogadtatására a gallokkal. Ezek iparkodtak megtanúlni a latint s kedvök telt használatában.“¹⁾

¹⁾ *Histoire des Institutions Politiques de l'Ancienne France.* Par Fustel de Coulanges. I. 56. és 61. l. (Paris, 1875. Hachette.)

A római nyelvnek volt egy hathatós terjesztője a respublica végén és a császárság alatt. Több volt ez, mint egy hódító nemzet nyelve: a félvilág általános közlekedési organuma, valamint a római szokás a félvilág divatja volt. Csak ott nem volt fontos érdek az általános nyelv elsajátítása, hol a cultura alacsony foka miatt a világtól való elzárkozás hátrányait nem érezték.

A római nyelv és cultura nemcsak elterjedése által volt csábító Pannónia elfoglalása idejében, hanem már intensiv erejével s felsőbbségével is. A mit a kard meghódított, azt nem a kard, hanem ama magasb rendű műveltség és közszellem tartotta össze, melynek focusa Róma volt. E város hívatása a római író szerint: „a szétszórt birodalmak összehozása, az erkölcsök enyhítése, oly sok egymástól idegen és vad nyelvű nemzet összefűzése a szóbeli közlekedés által. Ez eszközi az érintkezést és humanitást az emberek közt, egy szóval, a föld kerekése valamennyi nemzetének közös hazája.“¹⁾

Mindezekhez szükséges volt, hogy a meghódított népek ne legyenek legalsó fokán a műveltségnek, s a celták már túl voltak talán a bronz-korszakon, sőt a clan-szerkezeten is, magában Pannoniában.

A galliai celtákkal való összehasonlításra, úgy vélem, szabadságot vehetünk magunknak. Nemcsak a gall és pannon ugyanazon fajhoz tartozása jogosít föl erre, hanem épen az, hogy a pannonoknak szintűgy városaik, váraik voltak, mi a cultura sok más ágát szükségképivé tette. Szerencsétlenségre, Pannoniának nem volt Julius Caesarja, ki a nép szokásait leírta Galliában, mi nélkül sötétségben maradt volna az utókor a celta népek egykori mivoltára nézve.

Oppidumai, azaz erősített helyei voltak mind Galliában, mind Pannoniában az egyes civitasoknak, vagyis egy-egy megyét elfoglalt néptörzsnek. Ezeknek szükségkép volt állandó lakossága. Julius Caesar Galliában talált szép várost is: Avaricumot. (VII. 15). Két más helységet kereskedő városnak mond (u. o. 35. és 42.). Vidéken külön álló tanyái házaik

¹⁾ Plinius *Natur. Hist.* III. 6. „quae sparsa congregaret imperia, ritusque molliret, et tot populorum discordes ferasque lingvas, sermonis commercio contraheret; colloquia et humanitatem homini daret: breviterque, una cunctarum gentium in toto orbe patria fieret.“

(aedificia) voltak, de voltak népes nyílt helységek, vagyis falvak. A földbirtok állandó, mert adót vetnek ki, s mert a határkérdések törvényszék elé voltak utasítva. A földművelésben a rómaiak a rhaetiai (bajorországi) galloknak köszöntek egy haladást, azt, hogy a korábban kerék nélküli eke alá két kereket adtak.¹⁾ A galloknak tulajdonítják a trágyázás első alkalmazását is. Termesztettek arinkát (*triticum hibernum*) és „siligó“ nevű gabonát, melynek neve megmaradt a latinban. A bányászatban annyira jártasak, hogy ezen ügyességeket várostromok alkalmával fölhasználták alknák készítésére. Az érczek földolgozásában sokra vitték. Híresek voltak Rómában a *bójok* nagy mennyiségben készített bronz és ezüst edényei, melyeket „gallica“ néven ismertek. Ruházatuk nemzeti volt, s megkülönböztette a rómainál a nadrág (*braccae*), s az a kockás kiáltó szín, melyet ma skótnak neveznek, s mely Caesar idejében már nemzeti volt, — tehát a kelmefestésben is jártasak. A tisztaság egyik főeszköze, a szappan gall találmány, valamint a szó is (*sapon*) celta eredetű.²⁾ Rómában keresett volt a gall sajt s füstölt disznóhús; a sertésenyésztés kedvence gazdasági ág volt nálok, a rengeteg makkos erdőkben. Hasonlókép a juhtenyésztésben is annyira haladtak, hogy a rómaiak a galloknak adták ebben minden nép fölött az elsőséget. Horatius, Martial, Columella bizonyoság rá, kik a celta gyapjút dicsérik. A galloknak továbbá nagy kedvence volt a szép ló. A vagyonosabbak nagy árt adtak érte. (Caesar IV. 2.) „S e szenvedélyök közös volt a *dunai gallokéval*, kik kitünő celta lófajt hagytak magok után keleten. Lovaikat nagy gondal kellett hogy ápolják, mert a rómaiak egy pannoniai nép nevére nevezték *scordiscumnak* a lőtakarók azon nemét, mely a lovat nyaka közepétől farkáig takarta“,³⁾ de a has alsó felét szabadon hagyta. E *scordiscum* kikészítetlen bőr volt, s úgy látszik, szint’ úgy szolgált páncél, mint takaró gyanánt.⁴⁾ A lovat igavonásra is használták.

A celta, ki az ekét tökéletesítette, a kerek mesterség-

¹⁾ Roget de Bell. III. 460. és I. 81. „Planarati“ szó alatt (aradli celtában szántani).

²⁾ Roget de Bell. I. 112. l. és III. k. 60. l.

³⁾ Roget de Bell. III. 464. l.

⁴⁾ Rajza Rich szótárában „Scordiscum“ szó alatt.

ben messze haladt: küllős kerekeket készített. Kocsija sokféle volt, s a római átvette tőle a két kerekű „essedá“-t, mely inkább taliga; a „carrust“-t; a négy kerekű, font vesszős kassal ellátott nagy „benná“-t, melyben sok ember talált helyet, a „pedo-ritum“-ot (négy-kerek); a „rhedá“-t, egy számos egyén számára több magas paddal ellátott hosszú kocsi, mely mintegy omnibus gyanánt szolgálhatott, s Quinctilian szerint is gall eredetű.¹⁾ A celta valamint tetemes nagyságú hajóival a folyókon, úgy szekereivel a szárazon kereskedési közlekedést folytatott. Némely jelek szerint kőutakat s nagyocska folyókon is fahidakat tudott építeni. Annyi áll, hogy Caesar kész, legalább vert utakat talált hadai számára Galliában.

Ha fölteszszük is, hogy a Duna melléki celták nem haladtak oly messze mindezekben, mint a Loire és Rhone mellékiek, de Pannoniát messzebb haladottnak kell tekintenünk közlekedési utak dolgában, mint a mai Bosniát, melynek sok vidékén csak lóháton lehet utazni. A természet mostohaságaival már sikerrel megküzdhettek. Irtogatták a Bakonyok rengetegét, hogy városnak, falunak, szántóföldnek helyet, s lakuknak, erődeiknek építő anyagot nyerjenek. Több irányban közlekedési utat nyitottak az őserdőben; fölkeresték a Hanság és Sárrét mocsárai s nádas rengetege közt a szekérrel járható szárazt vagy gázlót; hidat vertek a Zala, Kapos s talán a Rába vizén is, míg nagy hajói a celta Danuviuson keresztül a keletet a nyugottal, annak hosszában az éjszakot a déllel hozták kereskedelmi összeköttetésbe.

Azért hiúnak tartom azon tudósok fáradozását, kik sok elmeélt vesztegetnek annak kimutatására, mily bölcs stratégiával számították ki a rómaiak útjaiknak irányát. Az utak legalább is irányukat, ha nem többet, a rómaiak előtti lakosoknak köszönhetik, mint a városok elhelyezését is. A legjobb stratégiai út majd mindig ugyanaz, a mi a legjobb kereskedelmi út. A természeti viszony, a geographia és topographia itt a legnagyobb úr, s a népek lassankint, de igen régi időben hozzá alkalmazkodva megcsinálták a *traceot*.

De ha a celták műveltsége magasabban állott is a ger-

¹⁾ Roget de Bell. I. 99. 168. 88. stb. S Rich szótára az idézett szavak alatt.

mánokénál, kétségkívül alantabb állott a rómainál a *res publica* vége felé. A római búzát termesztett és bort; Pannonia lakosai árpát és hajdinát, mely ma is kedvencz terménye Stiriának s a szomszédos vidékeknek, itala pedig, legalább a galliai celtának, árpából készült sör volt, mitől a görög és római annyira undorodott, mint a celták azon szokásától, hogy nem olajjal főznek, hanem disznózsírral. A római különben a sörnek *cervisia* nevét is a celtáktól vette.

A római a celtánál jobb vasat használt eszközül és fegyverül, mely utóbbi egyik nevezetes oka lehetett, hogy a rómaiak ellen megvesztette a csatákat; a római várfalak szilárdul összeillesztett kövekből állottak, a celtákéi vegyesen voltak fából és kőből emelve s fakapcsokkal összekötve, melyek forma szerinti erődök voltak, s melyeket Caesar „*oppidum*“-oknak nevez, míg kisebb erődeiket is említi „*castellum*“ név alatt. A rómaiak oszlopos, boltozatos építészete, vallásuk által szükségessé tett szobrászata hasonlíthatatlan magasságban állott a celtáké fölött (kiknek magán háza fa- és agyag-tapaszték), s útjaik, hídjai, vízvezetései az összes eddigi világtörténelemben a culminatiót érték el. Egy szóval nagyon sokat tanulhattott a celta a rómainál; meg is volt benne a tanulás ösztöne.

A celtáknak Galliában nem volt irodalmok, s úgy látszik, vallásuk nem túrvén a betűt, saját írásuk sem volt, s azért az írás, a gyakorlati életben oly fontos ügyesség megszerzése egyik legbecsesebb ajándék volt a hódító részéről a hódítottaknak. S azt gondolom, *Paterculus* kétszeres nyomatókkal emelhetette ki az írás eltanulását.

A civilizáció felsőbbségén kívül volt egy más ok is, melyet a historicusok nem méltatnak kellő figyelemre, de a mely nagy befolyással volt a celta népek beolvadására a rómaiságba. *Julius Caesarnak* Galliáról írt rajzaiban engem részemről semmi sem lepett meg annyira, mint a különbségek mellett is az a sok hasonlatosság, mely van a celta és római politikai intézmények közt. A különbségek az égalj, a külön viszonyok hosszú időn át való hatását mutatják, de az alap igen hasonló. A *cultus* különböző, s Galliában a druidismus egy elfajulás; de a gall istenek majd mindenikének képesek a rómaiak latin nevet adni. Az ingadozást a *republicanismus* és *monarchia* közt, mely a galloknál volt, Róma korai története mutatja, s a *Vercingetorix*ok nevének utolsó tagja nem egyéb, a latin

remnél. A gall *brennus* nem egyéb a dictatornál. Római és gall államszerkezet egyaránt aristocraticus, egy senatussal. Rómában *cliensek*, a galloknál *ambactok* serege veszi körül a patriciusokat. Legnagyobb hasonlatosság az, hogy a politikai s közigazgatási egységek városok csoportja volt egy központi erősített várossal. Róma a királyság alatt olyan volt, mint a gall „civitas“-ok. Csakhogy Róma koncentrálni tudott egyetlen városba, míg a celták nem. A sok központ miatt örökös viszály volt köztük.

Azért legbecsesebb ajándék, a mit Róma a celta népeknek adhatott, az volt, hogy megszüntette köztük az örökös hadi állapotot s egy állandó központot adott nekik. Pannonia szint' úgy mint Gallia csak geographiai fogalom volt. Számos néptörzs gyűlhelye, melyek mindenike magának akart élni, s csak a legnagyobb közös veszély, s az sem mindig, egyesíthette őket.

Ki voltak téve a germánok és jászok hódításának, s a római foglalás előtt a dák Boerebistes hatalma alá kerültek volt, melynek emléke kétségkívül még nem enyészett el. Róma elhárította a veszélyek e rosszabbikát s megszüntette a háború permanentiáját ez apró népek közt, melyek rendkívüli elismeréssel voltak ezért a világhatalom iránt. Nem római találmány, hanem a hódolt népeké lehet az a kifejezés, hogy „római birodalom“ helyett „római békét“ (*pax románát*) mondtak. Aligha volt korszak és nemzet, mely a békét jobban ne szerette volna a háborúnál, mely csak a körülmények kényszerűségénél fogva lehetett folytonos állapot, s ideig-óráig tartó szenvedély.

Egy szóval, Róma sok bajt megszüntethetett a hódított népeknél; de a tartományokból tabula rását s a népekből rómaid csinálni nem törekedett. Legkevesébbé oly népeknél, melyek institutiói koránt sem voltak idegenek a rómaidtól. — Sőt véleményem az, hogy a rómaiság gyors elterjedését a celta népek közt leginkább a politikai intézmények hasonlósága mozdította elő.

Azonban az ily meghódított népek is sok ideig megtartották provinciai különbségeiket.

Az itt-ott talált felíratos kövek tanúsítják ezt Pannoniára nézve.

E provincia lakói átveszik ugyan a római nyelvet, sőt

minden részben rómaiakká igyekeznek lenni. Mint legionáriusok s hihetőleg magán czélekből sokan mennek Olaszországba s a birodalom más részeibe. De fenmaradt sírköveiken gyakran „natione Pannonus“.¹⁾ Azt látjuk, hogy a pannon eredetűek már elhagyva eredeti nevöket, római neveket vettek föl; de még mindig fentartják nemzetök nevét, melyből származtak.

De nemcsak az általános, inkább geographiai fogalmat kifejező pannon névvel találkozunk a fölíratokban, hanem azon népekével is, melyek Pannoniát mint külön népek s hihetőleg külön politikai községek lakták, s igen sok esetben az egyének is eredeti celta hangzású neveket viselnek.

Említettem, hogy az egyik kétségkívül celta eredetű néptörzs Pannoniában az Araviscoké vagy Eraviscoké volt.

A mai Sárvíz mellett A.-Szentiványon egy érdekes sír-enlék maradt fenn, mely muzeumunkban látható. A síriron fölül két emberi alak vállhegyig érő, kereken lehajlott s durván kicsipkézett gallérral; alól egy kis ló, melyen egy kis emberi alak vágat; s előtte jobbról egy nagyobb ló, melyet gyalog nagyobb emberi alak tart állva. A sírkő két ember emléke, kiknek egyike „Bato, Trantonis filius *Araviscus*“, a másik „Firmus“. Számukra a sírkövet emelte *Mogitmarus*.²⁾ Egy másik fölíraton: „Oxeitus, Naevionis filius *Erariscus*“³⁾ találjuk.³⁾ Ez egy Kr. u. 167-ben kelt okirat s lelték Ó-Budán.⁴⁾ Még előjön „Biausconi Eravisco“, egy Kr. u. 145-től 160-ig kelt okiraton.

¹⁾ Katanesies *Istri Adcolarum Geographia*. 382. l. Rómában Secundinus síremléke „nat. ex Pannonia.“ Lubenheimban Capito Arri. L. Argentarius „Natione Pannonius.“ (386. l.) Rómában: T. Aurelius „Natione Pannonio“ sírköve (u. o.). Salernóban M. Aurelius Dasius: „Nat.(ione) Pann.(onio) Colonia Siscia“ (388. l.). Rómában C. Julius Victor: „Nat. Pann.“ (u. o.). Rómában Albius Moderatus: „Nat. Pannonius.“ (u. o.). Rómában Secundino: „Nat. Pannonica“ (u. o.) stb.

²⁾ Desjardins-Rómer 223. sz. 36. tábla. Mommsen 430. l. A *marus* végzet épen gall. „*Mar*“ (mint az oláhban) azt teszi, *nagy*. Gall nevek: Vindumarus, Indutiomarus, stb. Roget de Bell. I. 226. l. A gall eredetű Vergilius *Maro*. — A Bato név, valamint a Tranto, ugyanazon nyelvszaládba tartozik.

³⁾ Naeviot a Naeviodunumban láttuk. Így Oxetius (vagy tán Uxetius) is celta név.

⁴⁾ Mommsen 888. l.

Az *amantinusok* emléke szintén fölíratok által is fenn van tartva. ¹⁾

Az *azalok* néptörzse, kiknek Azao nevű városa Nyerges-Újfalú és Almás táján állott, Kr. u. 154-ben még említették: „Ursioni, Busturonis filio, *Azalo*“. ²⁾

Úgy látszik, ezekkel szomszédos a bojok törzse, melyről már volt szó. Egy sírirat maradt fenn, mely szerint: itt nyugszik „Ariomanus Iliati filius *Boius*“. ³⁾ Egy hivatalos iraton: „Nertomaro, Irducissae filio, *Boio*, et Custae, Magni filiae, uxori ejus *Aquincensi*“ stb. Az emléket Carnuntumban találták, a mai Óvár táján. ⁴⁾

A másik nevezetes pannon néptörzs a *breukoké* volt. Egy Győrött talált fölírat így örökíti meg emléköket: „Scilus *Batonis* filius *Breucus* eques alae Pannoniorum“. ⁵⁾ Nem történetes, hogy a breukoknál ugyanazon Bato személynévvel találkozunk, melylyel fentebb az araviszk népnél. A breukok is a celták népesaládjához tartoztak. Ez historialilg is nevezetes név, mert a pannonok utolsó föllázadásában két Bato vezérekedett. A breukok mint külön katonai csapat is sok helyen említetnek.

De említetnek a „jasii“ nép is, mely Pannoniát lakta, s különbözött a Dunán inneni jazygoktól. ⁶⁾

Pannoniai néptörzs volt a *Varcianoké* is, s említettik

¹⁾ „ Liccavi filius, Amantinius“ (Mommsen 417. lap).

²⁾ Egy Rómában kiállított hivatalos „honesta missio“-s táblán (Mommsen 881. l.) Azaum helynevet írják Adiarumnak és Odiabumnak is (*Notitia Dignitatum*. 95. l.).

³⁾ Mommsen 570. l. Az emléket Ebersdoriban, Ausztriában találták. Egy másik emlék, Trajan alatt 108-ban: „Mogetissae, Camatullo filio, *Boio*.“ (u. a. 867. l.).

⁴⁾ Mommsen 869. l. Egy másik emlék: „Boius Boniati et Maximae Dievionis filiae conjugi optimae annorum 60. et *Comato* Boio filio“ etc. Mommsen 657. l. A *bojok* neve is celta eredetű. Tulajdonkép „bogi“. Előfordúl Vercombogius, Tolistobogi és Tolistoboi. Ijesztőt, fenyegetőt jelent a gyök. (Roget de Bell. I. 222. l.) *Nertomárban* a *nerto* egészen gall. Mind a régi, mind valamennyi újkori celta nyelvben előfordúl, a vitézség, erő jelentésével. (u. a. 220. l.)

⁵⁾ Mommsen 548. l.

⁶⁾ Frontoni, Sceni filio, *Jaso* (Vespasian alatt, Kr. u. 69—79). Találták Somogyban, Belegen. (Desjardius-Romer 101. l.)

egy varcian népbeli Jantumár lovas, Andedunus fia, Kr. után 60-ban.¹⁾

De nemcsak a puszta nevek maradtak meg, hanem maga a hódítás előtti nép is külön-külön területen. Bizonyítja ezt egy Fermóban, közép Olaszországban lelt fölirat. Lucius Volcatius síremléke ez, kinek címei közt elő van sorolva, hogy ő praefectusa volt Pannoniában a noricumbeliek cohorsának, továbbá a Duna partvidékének, valamint két „civitas“-nak is, u. m. a *boiokénak* és *azolokénak*.²⁾ Civitas neve alá foglaltatott pedig a celtáknál egy központi nagyobb város a hozzá tartozó vidéki községekkel, azaz egy-egy néptörzs egész területe.

Nevezetes azon néhány pénzdarab fölirata is, mely muzeumunkba Biáról, Budától pár mérföldnyiről került. Ezeket *Ravis* és *Ravisci* szavak olvashatók. Kétségtelen, hogy az említett Araviscok, vagy Eraviscok pénze. S valószínű, hogy nem a római hódítás előtt, hanem azután verettek. Annyira ment volna-e a rómaiak által e néptörzseknek meghagyott autonomia, hogy a pénzverés jogát is élvezhették? ³⁾

Mindezen népek állapotára nagy világosságot fog még vetni a római korbéli és kor előtti barbár régiségek tanulmányozása, mely csak újabb időben nyert nálunk lendületet; de éppen azért, fájdalom, az összegyűjtött tárgyak még nincsenek annyira interpretálva, összehasonlítva s a kapcsolatos kérdések feltéve és megfejtve a specialis szakemberek által, hogy a historicus rájok építhessen.

De a föliratokon s más emlékeken kívül a szóban forgó kérdésre feleletet adnak az egykorú irodalmi művek is.

Csak Ptolemaeust említem.

Plinius Kr. u. csak mintegy 70 évvel írhatta *Historia Naturalisát*, melyben szól Pannoniáról is. Claudius Ptolemaeus pedig kortársa Antoninus Piusnak, ki Kr. után 138-tól

¹⁾ Mommsen 845. l.

²⁾ Katanosics i. m. I. 388. l. 133-dik számú fölirat. Az indexben roszúl van kitéve a fölirat száma, állván a 107 a valódi 133 szám helyett. A fölirat idevágó része (Gruter után) „L. Volcatio Praef. coh. I. Noricor. in Pann. Praef. Ripae Danuvii *civitatium duarum* Boior. et Azalior.“ etc. Megjegyzem, hogy a „*respublica jasorum*“ féle föliratot azért nem használok, mert a régiségbúvárok kétesnek tartják.

³⁾ Hampel *Aquincum* 10. l., ki ugyanott több korábbi régiségi leletet mutat be, mint celta eredetűt.

161-ig uralkodik, s csaknem egy századdal későbbén ír, mint Plinius.

Így tehát ezen író a II-ik század derekán ismerte Pannoniát, midőn már, azon század eleje óta megkülönböztették alsó és felső Pannoniát, s midőn már vagy másfél száz év folyt le azóta, hogy Vellejus Patereculus a rómaiságot e tájakon meghonosodottnak bizonyította.

Ezen író szerint a II. században felső Pannoniát (a Balaton vonalától nyugotra) lakják az *aszalok*, kik határosak Noricummal, tehát a mai Ausztriában; tőlök keletre a *kutnok*; ezekről délre a *boiok* (valószínűen Soprony- és Vasmegyében), és keletre a *jasik*. E két nép tehát a Rába mellékén lakhatott. Délebbre a Dráva mellékén a *koletianok* s keletre ezektől az *ozeriatok*. A felső Szávánál a *latobikok* (mai Laybach vidéke), s keletre a *varcianok*. Alsó Pannoniát (azaz a Rába torkolatától a Duna mentét véve a Dráváig s a Balaton keleti vonalát a Dunáig) legnyugotabbra az *amantinok*, alább a *hercuniátok*, délebbre az *andiantok*, még délebbre a *breucok*; e vonalon legkeletiebbek (tehát Budától Eszékig laknak) az *araviscok*, s délebbre a *scordiscok*.¹⁾

Azt gondolom, hiú törekvés pontosan megszabni akarni mindezen népek területének határait, positiv eredményre nem vezetne a vizsgálat, miután a felhozott leghitelesebb forrás csak igen nagyából adja elő, mint következnek egymásután. Ptolemaeusnak nem fő czélja politikai geographiát írni: ő a helyek hosszúságát, szélességét igyekszik csillagászati úton meghatározni. Az első szempontból közlött adatokra nézve tapasztalt praecisio hiánya föl engedi tenni, hogy talán nem volt pontos tudomása e részben.

Még nagyobb kár, hogy nem találunk semmi czélzást Ptolemaeusnál arra, micsoda nyelvű és eredetű népek voltak ezen már akkor rómaivá lett néptörzsek. Látjuk, hogy a leglelkiismeretesebb ókori írók is mily kevés figyelemmel voltak az ethnographiára. Kivált a római császárság alatt ez nem is igen csodálatos. Mikor valamennyi meghódított nép vetélkedve tanulta el a római nyelvet, s más valódi nemzet, mint a római nem létezett, az apró-cseprő népek közti különbség vizsgálá-

¹⁾ Ptolemaeus *Geographia*. Nobbe kiadása, Lipcse, 1843. I. 128. és 130. l. Zeuss *Die Deutschen*. 256. l.

tának kevés gyakorlati értéke lehetett. Csak a múlt században és a jelen század első felében is mi okból tanult volna a francia idegen nyelvet, mikor az egész művelt világ az ő nyelvét tanulta? — A császárság korában egy Tacitus oly tudatlan volt az idegen népek nyelvében, kivéve a görögökét, hogy az irlandiakat, e kiválóan s legkevésbébe vegyült celta népet *germánoknak* állítja. Csoda-e, ha a pannonokról, kik már különben is ellatinosodtak, azt írja, hogy a gallusokétól különböző nyelvű illyrek? ¹⁾ Megfelejtkezett arról is, hogy a boiok celta, még pedig gall eredetűek, s pannon néptörzs már nem is létezett. Az csak geographiai szólásmód volt, s rövidség okáért használták.

Azonban Ptolemaeus száraz előadása a részletezés elmulasztása mellett is meglepő tény foglalt magában. Látjuk, hogy a hódítás előtti népek másfél század múlva is élnek s mint külön provinciális egység, úgy szólván, hivatalosan is elvannak ismerve. Lakhelyök oly állandó, hogy a geograph megmondhatja területöket, s ha czéljára tartozik; hihetőleg pontos utánajárással előadhatja határát is ama területeknek.

Amnyi világos, hogy ha a rómaiak határaik megszabásában a stratégiára is tekintettel voltak, de általában véve s csekély kivételeket nem számítva be, a népek civilisatioja vonta el a határt, melyen túl a félvadak birodalma kezdődött; elmondhatjuk, hogy ha háborúban voltak, kegyetlenül vitték azt, mintha egyszersmindenkorra végét akarnák vetni; de a megalázó triumphus után nem a kard, nem a kényszerítő eszközök tartották hódoltságban a népeket, hanem az, a mit ily neveztek: „Majestas populi Romani“.

Ű a nélkül, hogy politikailag helyeselnők, vagy csak rokonszenvvel volnánk a caesarismus iránt még a maga fénykorában is, annál kevésbé többszöri aljas korszakaiban, el kell ismernünk, hogy a császárság tartotta fenn és terjesztette Európa mai civilisált részeiben a római szellemet, s az tette római polgárrá a félvilágot. A köztársaság proconsulai által rablógazdálkodást folytatott hódítmányaiban; a császárság

¹⁾ *Germania* 45. és *Agricola* 11. Igen csodálatos, hogy némely tudós nem kételkedik Tacitus állításán a pannonokra nézve, pedig ugyanazon tudós állítja, hogy egy nagy része a pannon törzseknek celta volt. Zeuss *Die Deutschen*.

termékenyítőleg hatott a barbár területekre. A császárság intézményei a *respublica* örökségei; de az *universalis* elterjedés az előbbi műve. E sikeres elterjedés tette már is kétezer évig szakadatlanul élővé és hatásossá a római culturát. Minden mai *institutio* a világ legműveltebb részeiben magán viseli a római bélyeget, elkezdve a keresztyén felekezetek egy nagy részének vallásán, le a községi szervezetig; elkezdve a műépítészettől a városi mindennapi szokásokig.

A római civilisatiót soha sem lehetett egészen eredetinek nevezni. Azt gondolom, egészen eredeti nemzeti civilisatió, sőt nyelv sem volt soha a föld kerekiségén. Nem oly kristály az, mint a gyémánt, mely csak egy elemből áll; több s gyakran igen sok féle elemből lesz egygyé, és egészen szabályos formákat soha el nem érhet, csak ideális tendenciái vannak meg rá. A római kezdetben is tanult a galltól, mely *Italia* nagy részén el volt terjedve; azután az etruszktól, azután a görög-től és carthagóitól; sokat vett át később a kelettől, sőt újra a meghódított celtától. Keveredett végre a germánnal a római civilisatió. De azt mondani, hogy mai institutióink nagyobb mértékben származnak a germánoktól, mint a rómaiaktól, oly valótlanosság, mint azt mondani, hogy származtak a celtáktól, kikével szintén vegyültek volt.

Magyarország, fájdalom, nem volt oly közvetlen örököse Pannoniának és Daciának, mint Olasz- és Franciaország Italiának és Galliának. De a közvetett hatás igen nagy, sőt voltak némely részben közvetlen hatások is, melyek befolytak Magyarország civilisatiójára, kivált a magyarság megtelepedésének első századaiban.

Különösen városaink keletkezésének és kifejlődésének története a rómaiság értése nélkül alig lehetséges.

Kötelességem levén Budapest történetét erőmhöz képest megírni, már csak ez érdekében sem kerülhettem ki a római kor tanulmányozását, s annál szélesebb látkört nyitni magamnak e részben, mentül hiányosabbak a specialis adatok a pannoniai római városokra s különösen Aquincumra nézve.

Jelen értekezésem nem mutatvány ugyan munkámból, hol a fentebbiek ily szélesen ki nem fejthetők; de azon munkálat tette szükségessé a fő jellemző vonásokat az általános történelemben keresni. Szabadságot vettem az analogiára, s a

celta népek általános mivoltából vonni következtetést a panonniai celtákra, kik valóságos alapítói voltak az itteni római városoknak.

A fenmaradt specialis emlékeknek aránylag csekély volta miatt akarom a rómaiak Aquincumára is a rajzot leginkább a római városok közös vonásaiból összeállítani. S e részben több biztossággal, miután a rómaiság a különböző országokban is mindig hű maradt magához.

SALAMON FERENCZ.

B U L G Á R I A. *)

Első közlemény.

Az 1877. évi orosz-török háború több tekintetben igen közléről érdekel minket. Érdekel politikailag azon czélatoknál fogva, melyek zászlóvivőjeként Oroszországot ismerjük; érdekel a földrajzi közelségnél fogva s érdekel történelmileg is. E háborúnak nemcsak színtere, de jó formán objectuma is Bulgária: a török birodalom azon része, mely V. István magyar király óta a magyar korona birtokaihoz számíttatott s mely után a magyar uralkodó még napjainkban is „Bolgárország apostoli királyának“ czimezi magát. És végül érdekel minket Bulgária is, mert annak területén egy, velünk rokon nép: a bolgár alapított államot, még pedig hatalmast, messze terjedő határokkal; oly államot, melynek hatalmas csapásaitól nem egyszer ingott meg a kelet-római császárság s nincs kétség benne, hogy a byzanci birodalom bukását nagyban siettette a szomszédban megizmosodott bolgár állam, mely a VII-ik századtól a XV-ikig jelentékeny szerepet játszott Európa keletén, míg aztán az ellenállhatatlan ozmán hatalomnak esett áldozatul.

Hogy ama bolgártörzs, mely a Volga vidékéről lenyomulva a Duna jobb partján és a Balkán vidékén államot alapított, velünk magyarokkal rokon nép volt, nem szenved semmi kétséget. Bevallja ezt maga Jireček is, ki különben nagy hajlandóságot érez mindent szlávizálni; bevallja ezt Kanitz is, midőn a hódító bolgárokat „finn-uráli nép“-nek

*) *Geschichte der Bulgaren.* Von Const. Jos. Jireček, Prag. 1876.— *Donau-Bulgarien und der Balkan.* Von F. Kanitz. I. és II. kötet.

mondja; Hunfalvy pedig kutatásai eredményeként ezt jegyzi meg: „azt kell mondanunk, hogy a bolgárság *ugor* nép volt, a melyre mind a török, mind a szláv kezdett hatni, míg amaz a volgai, ez a dunai bolgárokon győzött.*)

Bármily kellemetlen legyen is annak tudata és érzete hogy a velünk rokon faj a dunai és balkáni vidékek elfoglalása után (678-ban Asparuch vezérlete alatt) alig két század múlva (850. táján, mikor kereszttyénné, azaz görögkeleti hitűvé kezdett lenni) már kezdett beleolvadni is az ott talált s meghódított szláv népekbe, ezektől kölcsönözvén a nyelvet s ezzel eserébe adván azoknak a maga nevét, — mégis büszke öntudattal hivatkozhatunk a tényre, hogy egyedül az erőteljes bolgárok voltak képesek a Duna és a Balkán vidékein szét-szórva lakott, állami szervezetet nélkülöző s arra képtelen szlovén, ánt és más néptörzseket egy néppé s egy állammá összeforrasztani. Ez összeforrasztó erőt és elemet a bolgárok képezték; e munkában kimeríték magokat, elveszték fajegyediségöket, de legalább a saját nevökről elnevezve egy államot alapítottak, a mivel bebizonyíták államalkotó erejüket; alapítottak egy oly államot, melyet csak is az ozmán hatalom tudott megtörni, azon hatalom, melynek másfél századig, legalább egy részben magunk is kénytelenek valánk meghódolni: mi magyarok, kik a nyugati hatalmas és fejlettebb nemzetekkel diadalmasan tudtunk dacolni.

A hódító s államalkotó faj beleolvadt a hódított népelembe. Ennek főoka kétségkívül a shisma fölvetelésben keresendő, melynek nivelláló hatása alatt az ősbolgár elem elvegyült a többi közé. Ha Bulgária közelebb esik vala Róma, mint Byzancz befolyásához; ha a bolgárok nem a magyarok bejövetele és honfoglalása előtt, hanem azután 50—60 évvel foglalják el Bulgáriát, nagy valószínűséggel lehet állítani, hogy a bolgárok, kivált miután később jelentékeny számú kún is telepedett meg közójök, megtarthatták volna nemzeti jellegöket nemcsak, de a bolgár jogar alatt egyesített szláv törzseket is részben legalább fölolvastották volna önmagokba. Hanem mikor a pápáknak s ezek ösztönzésére a magyar királyoknak eszébe jutott a katholicismus érdekében lépéseket tenni

*) *Magyarország ethnographiája*. Írta Hunfalvy Pál. — Buda-Pest, 1876.

Bulgáriában, akkor már ott erős gyökeret vert vala Method és Cyrill hatása, a görög befolyás és a bogomilok (patarének) felekezete. Akkor már késő volt. Ha Róma és Magyarország hamarabb nyerhet vala befolyást Bulgáriára, ma hihetőleg nem látnók a bolgárokat szövetségben Oroszországgal; ma hihetőleg nem volna okunk féltékenységgel nézni a bolgárok törekvését. Mennyire más viszonyok volnának most az Al-Dunán, ha a bolgárok és kúnok mostanig megtartva nemzetiségöket, megtartották volna egyszersmind a velünk való rokonság öntudatát? Mily lényeges különbséget tenne most kelet Európa politikai viszonyaink alakulására, ha a görög-keleti szláv lakta Bulgária helyét most velünk rokon nép laktá Oláhország és Szerbia között akár török fenhatóság alatt is! De hát a történet fátuma, a kedvezőtlen viszonyok behatása következtében most csak ellenszenvvel tekinthetjük a muszka védszárnyak alá terelt bolgárság törekvéseit, mert azokban a reánk nézve veszélyes panszlavismus terjeszkedését látjuk.

A történelem kalauzolása mellett ki lehet mutatni, hogy azok az erőteljes, férfias bolgár-alakok egy része, kiket a lázadásokban látunk szerepelni, az ősbolgárok, kúnok és besenyők maradékai. Még nagyobb evidenciával lehet ezt állítani a mohamedán bolgárokról. Ugyanis az ozmán uralom, midőn hatalmát kiterjeszté Bulgáriára is, az eredeti bolgárokat, mint uralkodó és államalkotó fajt, kiváltságos, nemesi osztálynak találta, s ezen osztály, hogy megtarthassa kiváltságos helyzetét, áttért a mohamedán vallásra, épen úgy, mint Boszniában a szláv nemesség. Az ősbolgárok a honfoglalás után megtartották magoknak a kiváltságos, nemesi állást, az ott talált népelemeket pedig magokhoz jobbágyi viszonyba hozták. E szerint csak az u. n. „rája“ egy töredéke tulajdonképen szláv, illetőleg szláv eredetű.

Daczára, hogy az ősbolgár nyelv elenyészett, maradtak mégis egyes szavak, melyek a közös eredetre mutatnak. Ilyen a mai szláv-bolgár nyelvben az *our* szó, mely annyi mint *ur*, s a bolgár urakról a szláv alattvalók nyelvébe ment által; ilyen a *ruszág*, a mi annyit jelent, mint *ország*. Hunfalvy fölveszi még a bolgár fejedelem tanácsát képező *nagy bóliás* szót is (*Βολιάδες οί μεγάλοι*) s azt mondja, hogy ez a magyar *jó-bágyok*ra s a magyar *bágy* (bágy) talán inkább a *bolival*, ez lévén tője *bolias*nak, vethető össze, mintsem a kozár *bakkal*.

(E szóra nézve szerény véleményem az, hogy a görög „boliás“ s a szláv „boljar-in“, a mi *nemest* jelent, nem egyéb, mint a *bolgár* szó elferdítése. A bolgárok ugyanis a honfoglalás után kiváltságos, nemesi osztályt képeztek s a meghódított szláv alattvalók ezen osztályt bolgárnak nevezték, a mi népfajt, de egyszersmind társadalmi és politikai osztályt, nemességet jelentett. Így lehet csak megmagyarázni, hogy a bolgárokkal érintkezésben állott és álló népek a nemesség kifejezésére e szót használják (az oroszok-, szláv-bolgárok- s albánoknál: boljar-in, az oláhoknál: bojár, bájer, holott a más szláv népeknél e szó ismeretlen). Végül az ó-bolgár tisztviselők között a kincstárnokot „Buliás *Tarchan*“-nak hívták, mit Jireček így magyaráz: „Magyarisch *tár*: Schatz.“

Az ó-bolgár személy-nevek is, mint: Kurt, Bathaj, Kotrag, Cerig, Tervel, Telek, Cigat, Baján, Umar, Kardam, Kurum, Omartag, Sursubul, Alogobotur, stb. épen nem hangzanak szlávosan.

Thessalonikai szt. Demeternek a VIII. századból származó életrajzában mondatik, hogy a bolgár fejedelem tanácsosai között oly férfiak voltak, kik görögül, *bolgáru*l és *szlávul* beszéltek. Ugyancsak e századbéli krónikások még mindig megkülönböztetik a Tervel és Kurum bolgár fejedelmek alatti *szláv* és *bolgár* csapatokat.

Még az ó-orosz Nestor sem számítja a bolgárokat a szlávokhoz, hanem egy sorban említi a chazarokkal, magyarokkal és avarokkal, s többi közt ezt írja: „Mikor a szlovén nép a Duna mellett élt, Skythiából, azaz a chazárok földjéről jöttek az u. n. bolgárok, letelepedtek a Duna mentében és zsarnokoskodtak a szlovének fölött.“

Hogy az immár szlávává lett bolgárok között jelentékeny néptöredék van, persze szintén elszlávosodva, a kúnokból, azt meg fogjuk látni az alább mondandókból. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a kúnok jelentékeny szerepet játsztak a bolgárok történetében; a kúnok közül uralkodó is került a bolgár trónra s csakhamar összeházasodtak az uralkodó, szintén ázsiai népfajjal: a bolgárokkal. A kúnok emléke fenn van tartva egyes helynevek által is. Így pl. Macedóniában most is egy városnak Kumanovo, egy falunak pedig a Balkánban Trevna mellett Kumani-te a neve; azonkívül a Kumán tulajdonnév a bolgár nép közt nagy számban fordul elő.

Ezek után szomorú elégtétellel mondhatjuk, hogy a mi a mostani szláv-bolgárban kiváló, figyelemre méltó van: az mind ó-bolgár, kun vagy besenyő eredetű. E történelmi szerepet játszott három népfaj beolvadása vagy összekeveredése a minden jelentőség és történelmi múlt nélküli szlovénbe: adja a mai bolgárt.

Bulgáriában azon ethnographiai tüneménynyel találkozunk, mely mintegy kétszáz évvel később az orosz szlávoknál is ismétlődött. Ott is egy maroknyi skandináv warüg sereg az egyenetlen és szétszört törzseket egyesítve, azokat állami organismushoz szoktatta, az államnak nevet adott s maga abban aztán elenyészett. E két példa igen élénken illusztrálja a szláv faj államalkotási képességének hiányát, vagy legalább is jelentékeny gyöngeségét.

És most e pár bevezető sor után térjünk át in medias res. Követni fogjuk e cikkben a bolgárok történelmét — lehető rövideggel — egész azon időpontig, mikor Bulgária a török hatalom kezére került. Innen kezdve az újabb idők történetét, a bolgár egyházat, Bulgária földrajzi, ethnographiai és politikai viszonyait, a mint azok közvetlenül a háború előtt léteztek, egy második közlemény tárgyává teendjük.

* * *

Messze vezetne tulajdonképeni célunktól s hozzá felesleges és hálátlan munkát végeznénk, ha ki akarnánk terjeszkedni a Balkán félsziget történetének ama korszakára, mely megelőzte azon időpontot, mikor a Volga mellől jött bolgárok a Duna jobb partján hazát kerestek és alapítottak magoknak. Tulajdonképeni feladatunk csak a bolgár honfoglalással kezdődik.

A bolgárok 407. tájban keltek át először a Dunán, de a góth Theodorik visszaverte őket. Később, a góthok elvonulása után ismét Thráckiát kalandozták be 493-ban; 499-ben újból meglátogatták a dunántúli tartományokat. A byzancezi írók 535-ben Vulgernek és Drongónak nevezik a pusztító bolgárok vezéreit, kiken többi közt a keresztyénné lett hun Akum római vezér győzedelmeskedett. A bolgárok nemcsak magokban, hanem a hunokkal s szlávokkal egyesülve is meglátogatták a római földet.

Zabergán vezér 559-ben, hún, bolgár és szláv csapatokat egyesítvén maga alatt, Konstantinápolyt is megszállotta s csak Belizárnak sikerült megmenteni a várost a bukástól. A bolgárok már 558-ban hódolának az avar khágánnak és saját fejedelmeikkel úgy álltak szövetségben az avarokkal, ezek khágánjának felsőbbbsége alatt, mint az előtt a góth és gepid fejedelmek Attila alatt.

Már az avaroknak itt Magyarországon alapított uralma korában úgy találjuk, hogy a bolgárok két helyen laktak nagyobb tömegben: a Don vidékén, eredeti fészkekben és a mai Magyarország dunántúli részében, tehát a régi Pannoniában. A jó egyetértés azonban az avarok és bolgárok közt Baján avar fejedelem halála után véget ért s 630 táján a két nép közt viszály tört ki a főhatóság miatt. Végre az avarok győztek s 9000 bolgárt üztek ki Pannoniából feleségestől, gyermekestől. Ezek Dagobert frank királyhoz folyamodtak lakhelyért, de a bajorok által álnokul fölkönczoltatott nagyobb részök, a megmaradt 700 ember Altizeus vagy Alzekus vezérlete alatt Grimoald longobárd király által déli Olaszországba telepítettetett.

Másfelől byzanczi írók szerint Kubrát, az onogur bolgárok fejedelme 634 körül föltámadt az avarok fejedelme ellen s annak népét ottani hazájából kiszorítá. Heraclius byzanczi császárhoz követet küldött aztán s azzal szövetségre lépett, melyet élete végéig meg is tartott. Kubrát és népe lakott a Fekete és Maeotis tenger fölött a Volga és Don között.

Ezekből látszik, hogy e korban a bolgárok két helyen laktak — egymástól meglehetősen távol. A Don melléki bolgárok a byzanczi császárhoz, a pannoniabeliek a frank királyhoz folyamodnak. A keleti bolgárok az avarokat üzik ki hazájokból, a nyugatiakat, megfordítva, az avarok szorítják ki. A miből az következik, hogy keleten számosabbak voltak, mint nyugaton.

Kubrát halála után ennek öt fia, atyjok tanácsa ellenére elváltak egymástól. A legidősb, Batbajas, az örökölt apai földön maradt; a második, Kotrág, átköltözvén népével a Dónon, ennek jobb partján telepszik meg szemben az elsővel; a harmadik, Asparuch, még inkább nyugatra jöven, a Deneperen és Neszteren átkél s megszáll az Algus mellett a Dunától éjszakra; a negyedik és ötödik még a harmadiknál is

tovább költöznek a Duna mentén nyugat felé, úgy hogy a negyedik Pannoniában az avar khagán hatósága alatt marad, az ötödik pedig Pentapolit Ravenna alatt foglalja el egy keresztyén király alatt. Ekkép meggyöngyülvén a bolgár hatalom, a kozárok adófizetővé tették Batbajást. Asparuch ellen Konstantin Pogonotus szállt síkra, de eredménytelenül, sőt Asparuch átkelt a Dunán (678—79.) s meghódoltatá a III—VII. század folyamában oda telepedett szláv s más autochthon, thrák-illyr néptöredékeket (wlachok, albánok). És ezzel eljutottunk volna a bolgár honfoglaláshoz a Duna s a Balkán vidékén.

A kis, de hős és harcziás bolgár csapat új, friss életet lehel a bolgár jogar alatt egyesített, előbb laza összeköttetésben élt népségekre. Bulgária határai időről-időre mind messzebb terjesztettek ki. És itt, mielőtt a bolgár történelem részleteibe átmennénk, helyén levőnek tartjuk, megfelelőre a kérdésre, meddig terjed hát Bulgária, megállapítani ennek történelmi határait.

Már I. Assan és Péter bolgár fejedelmek egész Seresig kalandoztak hadaikkal. Kaloján (Kalo Johannes) Bolgárország határait közel Konstantinápoly és Szalonikáig és mélyen Macedonia bensejéig toltá előre. II. Assan János alatt (1218—1241.) érte el a tirnovai birodalom kiterjedése a tetőpontot, de fiai már elveszték az újonnan hódított területeket. Konstantin elfoglalá ugyan még egyszer Felső-Macedoniát, de csak rövid időre. Utána egy bolgár uralkodó sem volt képes Bulgária határait e vidékekre kiterjeszteni.

Az északi határt a Duna, a keletit a Fekete tenger képezte; a déli határ igen gyakran túlterjedt a Balkánon és a Sredna Gorán. Nyugaton az Assanidák Kalojántól Konstantinig bírták Belgrádot és Branicsevo. Kaloján alatt (1197—1207.) a bolgár határőrök a magyar Keve (Kubin) várral szemben és tő szomszédságában, a későbbi Smederevo helyén foglaltak állást. Ugyan e fejedelem alatt Bulgáriához tartozott Pristina, Skopje, Velbuzsd és Nis. (Ez utóbbi város 1241 után a szerbek hatalmába került.)

A XIII. század elején a bolgárok nyugaton határosak voltak délfelé a szerbekkel, éjszakra a magyarokkal, kik sokáig bírták a macsói bániságot. Branicsevo elvesztése után csak a szerbek voltak határosak a bolgárokkal. Azontúl ez oldalon változatlanul maradtak a határok az ozmánok betöré-

séig. A XIV. században a szerb-bolgár határ kiinduló pontja körülbelül Orsovánál volt. Végig vonúlt a Timok völgyön, a *Kunovicza* szoroson (Pirót bolgár, Nis szerb kézben volt), kiterjedt a *Sucha-Planina*ig *Snegpoljeig* (Trn mellett) s a *Struma* folyóig, mely határfolyót képezett. Velbuздban szerbek, Stobban a *Ryla-torkolat*nál bolgárok uralkodtak.

Mesembria és *Anchialos* tengerparti városok, valamint a szomszédos terület a tenger és a *Tundzsa* közt *Aitos*, *Rosokastron* (*Kazanlik*), *Diampolis* (*Jámboli*) városokkal sat. folytonosan *Eris* almái voltak a byzancziak és bolgárok között. *Philippopol* (bolgárul *Plovdiv*) a XIII. század első felében jobbra bolgár kézben volt; később 1322-ben *II. Terteri* rövid időre, 1344-ben pedig *Sándor* tartósan hatalmába kerítette azt. A *Rhodopé* várai nevezetesen *Csepina* és *Stenimachos* (*Stanimaka*) miatt sokat hadakoztak a bolgárok s azokat a byzancziakkal fölváltva bírták.

Ezekből látszik, hogy *Asparuch* honfoglalása óta az ozmán uralomig inkább csak a *Duna* és a *Balkán* közti terület *Viddintől* (*Bdyn*, magyarul *Bodony* vagy *Bödön*) a *Fekete-tengerig* (beleértve a mostani *Dobrudzsát* is) maradt állandóan bolgár uralkodók hatalmában. A *Balkánon* túli *acquistiók* és *határok* mindegyre változtak, majd kijebb, majd beljebb tolattak.

* * *

Asparuch (ki 640—700-ig uralkodott) elfoglalván a *dunai tartományt*, *Moesiát*, a byzanczi birodalommal folytatott szakadatlan harcoknak nyitotta meg korszakát. *II. Justinian* császár a bolgárokkal kötött szerződésben kénytelen volt lemondani azok javára *Moesiáról*, *Thrárczia* fejében pedig évi adófizetésre kötelezte magát s midőn ez megtagadta a *tributumot*, a bolgárok *Macedoniában* egy nagy csatában szétverték a *görög sereget*, úgy hogy a császár is csak nagy nehezen tudott megmenekülni.

Asparuch utóda *Tervel* (700—720.) legfőbb támasza volt a tróntól megfosztott s a *Krimbe* száműzött *II. Justinian*nak, ki száműzetése helyéről a bolgárokhoz menekülván, *Tervel* által a legnagyobb vendégszeretettel fogadtatott, miért is *Justinian* gazdag ajándékokkal és „*caesar*“ czímmel látta el *Tervelt*, ki aztán visszasegíté trónra a byzanczi császárt,

de midőn ez, mint rendszeren a görögök szokták, megszegte a szövetséget s a békét, a bolgárok 707-ben tönkre verték hadseregét a tenger partján.

Az ez utáni évek jobbjára polgárháborúban folytak le Bulgáriában. Az erőszakkal trónra jutott fejedelmek egymást követték és üldözték — a Duló uralkodó család kipusztítása után. Így következett a trónra Kormisos (az Ukil családból), Telecz (az Ugain családból), Baján (ki nem tévesztendő össze a VI-ik században élt hason nevű avar chagánnal), majd Umár, Cerig, más néven Telerig, ki 777-ben Byzanczba menekült, hol megkeresztelkedett és összekelt egy császári hercegnővel. Ennek utóda volt Kardam, ki négyszer verte meg a kiskorú VI. Konstantin seregeit Felső-Thrárcziában s a byzanci császárságot újra adófizetővé tette (791—797). Most Kurum, egy fáradhatatlan s legyőzhetetlen harcász lépett a bolgár trónra. Uralkodása szakadatlan harcokban telt le. Csapatai rettenetes mészárlások után elfoglalták Szófiát, mely addig görög uralom alatt állt. Nagy Károly megdöntvén az avar birodalmat (796.), a bolgárok határosokká lettek a frankokkal, kiknek éjszokról Nagy-Morvaország volt a szomszédjok. Az avarok egy része a frankoknál keresett menedéket az ellenök elkeseredett szlávok ellenében, másik része pedig bolgár szolgálatba lépett s *bolgár földön meg is települt*. Kurum új és hatalmas hadjáratra készült Byzancz ellen, roppant sereget gyűjtött össze bolgárok, avarok és szlávokból, de egész váratlanul meghalt vértolulásban 815-ben. Őt követte a trónon Dukum, ezt pedig Omartág. Utóbbi alatt viszályok támadtak a bolgárok és a szomszédos frankok között a határok miatt. A bolgárok a Dráván fölfelé nyomúlva, elfoglalták Pannoniát, s az ottani szlávokat bolgár hatóságok alá rendelték. De itt uralmok csak rövid ideig tartott. Csak Syrmiumnak a Száva és Dráva torkolata közti szöglete, meg Magyarország keleti része maradt a bolgárok hatalmában, míg megérkeztek Ázsiából a magyarok. Omartág három fiút hagyott hátra, kiknek nevei: Nravota vagy Voin (*Bói вои*), Zvinicza és Malomir. (Tehát már egészen *szláv* hangzású nevek, bár a Voin emlékeztet némileg Vajkra (Bajnok). Omartágot a trónon Malomir követte.

Itt egy új korszak kezdődik a bolgárokra. Midőn Asparuch Maesiába betört, a keresztyénség már nem volt

ismeretlen e vidékeken. Már akkor voltak, bár kevés számmal, templomok és papok. Kurum pedig megtöltötte országát keresztyén foglyokkal, thráciai szlávokkal és rumunyokkal, kik közt papok és püspökök is voltak. Ezek aztán még inkább terjeszték a keresztyénséget. Midőn Omartág észrevette, hogy a keresztyenség napról napra terjed s félelmissé lesz a pogányságra nézve, Manuel adrinápolyi püspököt más három püspökkel és 374 keresztyén fogollyal egyetemben kivégeztette, de az üldözés, mint másutt is, nemcsak nem ártott a keresztyenség ügyének, sőt még előmozdítá annak terjedését.

A most következő bolgár fejedelem, Boris (852—888), Zvinicza fia, belátta, hogy országát nem tarthatja fenn a szomszédos frank, morva és byzanczi keresztyén államok között, ha népét nem téríti a keresztyénségre. Ő is, mint Szt. István magyar király s az orosz Vladimir politikai okokból vette föl a keresztyénséget. Bulgáriában éhség ütött ki s ehhez járult még az is, hogy Boris háborúzott II. Mihály byzanczi császár ellen s néhány harcztéri siker után maga nyújtott békejobbot a görögöknek, mit ezek elfogadván, Boris fölhasználta az alkalmat, hogy a keresztséget Byzanczban vegye föl. Ez meg is történt. Maga a császár lett keresztatyja Borisnak, ki a keresztségben Mihály nevet kapott. Ez alkalommal lettek keresztyénekké a bolgár urak is, a bojárok. Boris e hadjáratból visszatérve, tüzzel-vassal terjesztette országában a keresztyénséget s épen a keresztyenség fölvétele miatt föllázadt nemességet és népet iszonyú kegyetlenséggel verte le.

De Boris nem sokára Rómához fordult és pedig leginkább azért, mert a görögök még azt sem akarták megengedni, hogy a bolgároknak bár csak egy saját püspökjük legyen. Boris követei 866-ban érkeztek a pápához s kéréseiket 106, jobbára igen naiv kérdésben foglalták össze (pl. szabad-e nekik lábravalót viselni). Azonban egyik pontra, hogy vajon van-e a bolgároknak joga külön patriarchára, a pápa kitérőleg felelt s azt mondá, hogy egyelőre csak két püspököt küld a viszonyok tanulmányozására. Ugyanazon év novemberében meg is érkezett a két püspök Bulgáriába, hol a római ritust hozták be; Boris pedig azonnal kikergette a görög papokat s bolgár érseknek kívánta Formosus püspököt, de erre II. Adorján pápa személyes tekintetéből nem akart ráállani. Boris ekkor Marinus diakont jelölte ki az érseki székre, de

a pápának ez sem tetszett s Sylvestert nevezte ki Bulgária érsekévé. Ez pedig Borisnak nem tetszett, ki azt el is kergette s bele útván a sok huzavonába, ismét Byzancz felé fordult s titokban kibékült a görögökkel. Így hiúsult meg csupa személyes tekintetéből egy igen fontos ügy; így nyert Byzancz döntő súlyt Bulgáriában vallási, egyházi s azzal egyszersemind nemzetiségi tekintetben is. Nevezetes forduló pont ez. Ha sikerült volna Bulgáriát a katholicismusnak megnyerni! És mily könnyű volt az alkalom! A fennebb említett 106 kérdésből Jireček azt a meggyőződést meríti, hogy akkor „az uralkodó nem szláv nép még nem volt összeolvadva a meghódított szlávokkal!“

A konstantinápolyi zsinat (870) a pápai legatus minden kifogása ellenére kimondotta, hogy a bolgár érsek a konstantinápolyi patriarcha alá tartozik. A ravasz és számító görögök annyira kitüntették a bolgár érseket, hogy első helyet adtak neki a konstantinápolyi patriarcha után.

Boris után, ki maga kezdi meg a bolgár nemzeti szentek névsorát, legidősb fia, Vladimir következett a trónon, kinek nevéhez azonban semmi kiváló esemény nem fűződik.

Valamennyi bolgár uralkodó közt legjelentékenyebb Boris második fia, Simon (893—927), ki 913. és 917-ben a görögök ellen vívott győzelmes nagy csatái által annyira kiterjeszté Bulgária határait, hogy Konstantinápoly és néhány tengerparti város kivételével majdnem az egész Balkán-félsziget az ő hatalmában volt. Ekkor Bulgária határai Mesembriától a Pontus mellett Drinápolynál a Rhodopéig húzódtak el. Makedoniának csak tengerparti része maradt a görögök kezében. A déli határok az Olymptól kezdve a Kalama-torkolatig mentek Korfuval szemben, a tengertől a tengerig. A Szerbia felőli bolgár határt képezte az egyesült Drim folyó, a fehér Drim és az Ibar. Innen kezdve a Szávaig terjedt a bolgár határ.

Ily sikerek után nem lehet csodálni, ha Simon fölvette a császár címet. (A „bolgárok császára és a görögök uralkodója“nak nevezte magát.) De a csári koronát nem Byzanczból, hanem Rómából kapta. Hogy a csári méltóság (a latin caesarból) teljes legyen, Simon a bolgár érsekséget patriarchatussá emelte. A császár Nagy-Prezlávban székelt (a mai Preslava falu, törökül Eski-Stambul), a patriarcha pedig Drsterben (Szilisztriában). Simon négy fiút hagyott hátra: első nejétől Mihályt;

második nejétől (Sursubul György bojár nővérétől) Pétert, Jánost és Benjaminget, vagy Bojánt.

A hatalmas Simont fia, Péter (927—967) követte a trónon; méltatlan utóda apjának. Míg Simon a hatalmas államalapító és kiterjesztő fejedelmek sorába lépett, Péter a bolgár szentek és remeték számát szaporította. Bulgáriára legvégzetesebb lépés, a mit Péter tett, az, hogy Byzáncriban nagy pompával tartá menyegzőjét Máriával, Román császár unokahúgával. E görög cáriczával kezdődik a görög befolyás még nagyobb mérvben Bulgáriában. Az inaugurált új irány visszatetszett a bolgár uraknál. 963-ban a tirnóvi Sismán bojár fel is lázadt, hogy megtörje és kiírta a byzáncri befolyást, de seregei szétverettek, úgy, hogy kénytelen volt a nyugoti tartományokba visszahúzódní, melyeket aztán el is szakított a keletiektől. Ily módon Makedoniában és Albániában I. Sismán cászár alatt új bolgár czárság támadt s a bolgár birodalom két részre, keletire és nyugotira oszlott. E bajhoz járult még a bogomilok (patarénok) felekezetének rohamos terjedése. A délszlávok története öt századon át elválaszthatatlan összefüggésben áll a patarén mozgalommal. E felekezet, mely többi közt ascetikus, szigorú erkölcséről ismeretes, egész déli és közép Európát behálózta volt a közép-korban. Összeköttetései Bulgáriától Toulouzeig terjedtek. A felekezet tanai közt kárhoztatta a házasságot, halálbüntetést, háborút (mellözve itt theologiai alaptételeit); Bulgáriában azt tanította a népnek, hogy ne teljesítse a szolgálatoakat urainak; üldözte, megvetette az orthodox papságot stb. Tehát hit tekintetében is két ellenséges táborra szakadt Bulgária népe, mely csak előbb Simon alatt egy tekintélyes országban egyesítve volt. A bogomilok számukra s népszerű tanáikra, az orthodoxok a czárra és a hatalmas clerusra támaszkodva üldözték egymást kölcsönösen. E belső politikai és egyházi meghasonlások, surlódások természetesen meggyöngítették Bulgáriát s a bogomilok műve jelentékenyen készítette és elősegítette az ozmán hódítást.

Följegyezzük azt is, hogy Péter uralkodása alatt a magyarok ötször csaptak át bolgár területeken a görög tartományokba s tüzzel-vassal pusztíták azokat. A byzáncri trónra Nikephoros Phokás ült 963-ban, ki elhatározta megboszulni a bolgárokon Simon győzelmeit, sőt egészen meghódítani Bulgáriát. E végből szövetséget kötött Svjatoslav orosz fejedelemmel, ki aztán

10,000 főnyi sereggel (967. aug.) be is tört a mostani Dobrud-sába s csakhamar bevette Szilisztriát. (Ez volt az első orosz invasió Bulgáriában.) Időközben kibékül a görög és bolgár uralkodó s ez utóbbi kezesekül két fiát, Borist és Románt Byzánczba küldi. A jövő év tavaszán az oroszok is kivonultak önkénynt, mert hírért vették, hogy a besenyők ostrom alá fogták Kiewet. A bolgár hercegeknek Byzánczban lételét arra akará felhasználni Dávid, I. Sismán utóda Nyugot-Bulgária trónján, hogy egyesítse a maga uralma alatt újból a ketté szakadt országot, azonban tervét megghiúsítá II. Boris.

969 nyarán Svjatoslav újra betört Bulgáriába, most már nem mint a byzán cziak szövetségese, hanem a saját szakállára. Célja volt elfoglalni Bulgáriát, melyet a maga országánál sokkal szebbnek, gazdagabbnak és virágzóbbnak ismert föl. (Tehát már ezelőtt 800 évvel is vágyódtak az oroszok Bulgária birtokára.) Szerencsés harcok után foglyul ejtette II. Borist, elfoglalta ennek fővárosát, Nagy-Prezlávot, s ez utóbbi helyen a kincsek és a fogoly czár őrizetére egy tekintélyes számú csapattal hátrahagyva az öreg Svenáld waráget, maga folytonos harcok között átkelt a Balkánon (ez volt az első orosz átkelés a Balkánon), rettenetes vérengzés után bevette Philipopolt (970) s a görög határoknál jelent meg. A görög trónon ekkor a harcziás örmény, Zimisces János ült, ki 971 tavaszán Drinápoly felől átkelt sergével a csodálatos módon földözletlenül hagyott Balkán-szorosokon (Abdul Kerim is Svjatosláv példáját követte), ostrom alá fogta az orosz őrizet alatt hagyott Prezlávot, azt bevette, az orosz katonákat lekonzoltatta s II. Borist családjával együtt kiszabadította az orosz fogságból. E közben Svjatoslav is visszatért a Balkánon túli kalandozásaiból s Szilisztriában elsánczolta magát, hol mészárlása és hajmeresztő kegyetlenségei által nagy elégtelenséget keltett a bolgárok között. (A muszka humanismus tehát már régi keletű. Kár, hogy elfeledték a bolgárok.)

A byzán czi sereg april 23-ikától julius 22-ig ostromolta Svjatoslávot Szilisztriában, mikor aztán az oroszok egy kérésbeesett kirohanása visszaveretvén, kénytelenek voltak békét kötni s hajókon visszavezni a Duna balpartjára. Svjatoslav nem látta meg többé hazáját, mert a besenyők által üzetve-
veretve, a Deneper hullámaiba fült. Koponyáját Kurja besenyő fejedelem ivóserlegnek használta.

Zimisces kivervén az oroszokat, nem adta vissza Bulgáriát II. Borisnak, hanem bekebelezte a byzanci császárságba, jöllehet az egész hadjárat alatt mindenütt úgy viselte magát, mint „Bulgária megszabadítója az oroszoktól“. (Úgy látszik, a modern diplomátia fogásai már ekkor is ismeretesek voltak. Most meg II. Sándor nevezi magát „Bulgária felszabadítójának a török járom alól“. Vajon nem lesz ő is oly szabadító, mint Zimisces?)

II. Borisnak nyilvánosan kellett levetni a czári insigniákat: arannyal, gyönggyel diszített bíbor tiarát, a bíbor palástot és a vörös lábbelit. Kárpótlásul kapta a „birodalmi magister“ czímet. Öcscse, Román, pedig megférfiatlanított.

Így lön görög hódítmánynyá 300 éves fennállás után a dunai Bulgária (a régi Moesia). Simon monarchiájának csak nyugoti részében tartotta fenn magát a Sismánidák dynastiája, ez is csak igen rövid ideig. I. Sismánt Sámuel (976—1014) követte a trónon. Országának súlypontja Makedoniában volt. Székhelyét majd Szófiába, majd Moglenába, Vodenbe, Prespába, végül Ochridába tette át. A czári koronát Sámuel is ép úgy, mint Simon, Rómából kapta. Egyházilag az egyesülés azonban még ez alkalommal sem jött létre. A byzanci trónon II. Bazil ült, egy 25 éves fiatal ember, ki Zimisces példáján lelkesülve, elhatározta, hogy nyugoti Bulgáriát is a byzanci birodalomhoz csatolja. 40 évig folyt a harc a két állam között, változó szerencsével s a görögök részéről embertelen kegyetlenséggel. II. Bazil pl. 15,000 fogoly bolgárnak kiszúratta a szemét, minden száznak meghagyott egy-egy félszemű vezetőt s úgy küldte vissza a foglyokat Sámuelhez Prilepbe, ki e szörnyű embertelenségen felháborodva, meghalt. (E kegyetlenségért kapta Bazil „Bulgároktónos“: bolgárölő melléknevet.) Még csak négy évig élte túl a szétszaggatott Bulgária Sámuel halálát. Utána fia, Gábor-Román és unokája János Vladiszláv viszálykodtak a trón fölött, megkönnyítvén a görögöknek a hódítást. A bolgár várak és erődök egymásután kerültek a görögök kezére. Végre elesett a főváros, Ochrida is, melynek kincstárában a görögök sok pénzt, gyönggyel diszített koronát, arannyal gazdagon hímzett ruhákat és száz mázsa aranyat találtak. Az arany a byzanci zsoldosok zsebébe folyt, a bolgár nemesség pedig megtartá kiváltságait s azokhoz még byzanci címeket is kapott. Így lön vége Nyugot-Bulgá-

riának is (1018). Most már Byzáncz ismét fővárosa lön az egész Balkán-félszigetnek a Szávaig.

Kezdődött tehát a byzáncki uralom és tartott 168 évig az egész bolgár területen. Mindjárt kezdetben meg lön ez uralom nehezítve. A XI-ik század csaknem folytonos lázadásokban s azok leverésében telik le. Az elégtelenséggel szaporodott a bogomilismus száma is. E bajokhoz járult a besenyők és kunok betörése is. Előbbiekkel 1048—1054-ig harczoltak a görögök. Tyrák chán, a besenyők fejedelme, fölingerelve az által, hogy a görögök támogatták ellenében a fölkelte besenyő főnököt, Kegent, 80,000 emberrel betört Bulgáriába. Konstantin Arianites és Basilios Monachos görög vezéreknek nagy munkájába került leverni a besenyőket, de végre leverték s a fogoly besenyőket Nis, Szófia és Oucepolje vidékeire telepítették le. — Pár év múlva 1065-ben 60,000 kún tört Bulgáriába. De ezek is leverettek; a kún foglyok pedig Makedoniában lőnek letelepítve. A dunamenti bolgár fölkelők és a föllázadt bogomilok főnökei egyetértésben álltak a kúnokkal és besenyőkkel. 1087-ben az elégtelenség által behíva Czelgu khán 80,000 besenyővel és kúnnal Thráckiába tört. A görögök csak 1091-ben voltak képesek leverni Levunionnál, a Maricza torcolata mellett a kellemetlen vendégeket s a besenyő és kún foglyok egy része Moglenában telepítettett le, a többi lekonczoltatott. 1122-ben keltek át a besenyők utoljára a Dunán, Berrhoea (a mai Eszki-Zágra) mellett Thráckiában leverettek s többé nem háborgatták Bulgáriát, hazájokat a kúnok foglalták el. (A besenyők nevét következő helynevek tartották fenn: a Dobrudsában a Duna mellett Pecsenege falu, a bolgár Morava partján Leskovác mellett Pecsenevca, a szófia-berkoviczai úton Pecsenszko Brdo stb.)

Hová tovább mind vészterhesebb napok nehezültek a byzáncki birodalomra, melyet minden felől veszedelem fenyegetett, kívülről is, meg benn is. III. Béla magyar király elfoglalta Branicsevot, Nist és Szófiát, s szövetségese, a szerb nagyzsupán, Nemánja István mind beljebb terjeszkedett a byzáncki területre. Hogy jó viszony és béke létesüljön a görög és magyar udvar között, II. Izsák nőül vette III. Béla leányát, Margitot. Azonban a görög adószedők oly hallatlan zsarolásokat vittek végbe, hogy ezt az elégtelenség felhasználták a lázadás zászlójának kitűzésére. A mozgalom vezetői és indítói

Péter és Assan János testvérek voltak, az ó-bolgár uralkodók utódai, Tirnovóból, a Sismanidák fészkeiből. Péter azonnal ki is kiáltott a bolgárok és görögök czárjának s Tirnovóban új érsek neveztetett ki, teljesen függetlenül a konstantinápolyi patriarchától. A fölkelés rohamosan elharapózott, mind a mellett annak vezetői a görögök által szétveretve, ismét a Duna bal partján lakó kúnoknál kerestek menedéket. Meg is kapták. Péter nemsokára hatalmas kún sereggel tért vissza s hogy sikerült ismét új életre ébreszteni az eltaposott Bulgáriát, ezt majdnem kizáróan a kúnok segítségével köszönhetik a bolgárok. A bolgár és kún sergek egész Seresig kalandozták be a byzánzi birodalmat, három nagy görög serget vertek szét útjukban s már Byzáncz falai alatt állottak, hol csak a waräg csapatok voltak képesek még fentartani a rendet. Péter, Assan János s Kaloján (1197—1207) gyorsan követték egymást az újra felállított bolgár trónon — szoros szövetségben a kúnokkal. (Az utóbb nevezett uralkodónak neje kún nő volt.) E szövetség segélyével terjeszté ki ismét Kaloján Bulgária határait azon pontokig, melyeket fennebb jeleztünk.

E közben Imre magyar király Szerbiába tör, elmozdítja Istvánt, Nemánja fiát s helyébe Vulkánt ülteti, maga pedig fölveszi „Szerbia királya“ czímét, a bolgár fejedelmet, Kalojánt pedig bitorlónak nyilvánítja, a ki jogtalanul birtokolja a tartományt, melyet III. Béla hozományul adott leányának, Izsák császár feleségének. Erre Kaloján azzal felelt, hogy kún csapatokkal elpusztíttatá a magyar vazallus: Vulkán földét, de a magyarok azzal torolták vissza, hogy a Morava-völgyben öt püspökséget foglaltak el.

Byzáncz 1204. april 13-án a latinok hatalmába került. Kaloján ezeknél kereste czári méltóságának elismertetését, de csak megalázó visszaútasítással találkozott, kijelentetvén neki, hogy jogtalanul bírja a görög birodalomtól elszakított országrészeket. Azonban III. Incze pápa követe, Leo bíbornok 1204. nov. 7-én Tirnovóba érkezett, magával királyi koronát hozván, melylyel másnap Kalojánt meg is koronázta; Vasil tirnovói érseket pedig bolgár primásnak avatta fel. Kaloján a maga számára ugyan czári koronát, Vasil számára pedig patriarcha czímet kért a pápától, de ez csak „regium diademát“ küldött neki, a patriarcha czímet azon kijelentéssel kerülte ki, hogy hisz' az és a primás czím egyet jelent. Mind

az által Kaloján csárnak, Vasil pedig patriarchának cízmezte magát. Mint Jireček megjegyzi, ez az unio sem volt semmi befolyással az egyházi ügyekre, rítusra, dogmára. Újra egy elszalasztott jó alkalom, tekintve, hogy a bolgár fejedelem Magyarország és a „latin császárság“ által szorongatva volt. A latinokat a kun sereg Kotzas vezérlete alatt Drinápolynál 1205. april 15-én egy fölötté véres ütközetben szétverte. Balduin latin császár bolgár fogságban megöletett. Fellázkodtak a bolgár-kún uralom ellen a görögök is, kiket Kaloján vadállati kegyetlenséggel koncizolt fel, azzal dicsekedve, hogy megtorolja II. Basil császár vérengzéseit, s ha ezt „bolgár-ölőnek“ hitták, maga a „görög ölő“ címre tart számot. Kalojánt egy kún vezér Szalonika ostroma alatt szúrta le 1207-ben; özvegye Kaloján unokaöcséséhez, Borilhez ment nőül, ki erőszakkal a trónra vetette magát (1207—1218). A törvényes trónörökös Assan János és fivére Sándor Oroszországban kerestek menedéket.

Henrik latin császár a jó szomszédság kedvéért Borilnak szépségéről híres leányát, Máriát vette nőül. Boril már nem is lehetett többé veszélyes Byzánczra, mert Assan János egy hatalmas orosz sereggel (ez a harmadik orosz expedíció Bulgáriába) visszatérván, Tirmovóban ostrom alá fogta Borilt, ki kézre kerülván, büntetésül szemétől fosztatott meg.

II. Assan János (1218—1241), hogy barátságos viszonyokat biztosítson országának nyugot és kelet felől, mindjárt trónra lépte utáni évben nőül vette II. András magyar király leányát, Máriát, s a magyar király viszont Robert latin császárnak volt a sógora. Azonban a byzanciakkal nem tartott sokáig a jó viszony. Theodorosz megszegvén az Assannal kötött szövetséget és békeszerződést, Assan területére tört. A két sereg 1230-ban Klokotnicza falunál a Maricza mellett csapott össze. Assan a megszegett szerződés szövegét lándzsára tűzve vitte elől a sereg élén. A csatát 1000 kún harcizos nyitotta meg. Theodor legyőzetett s foglyúl esett. Assan a közönséges foglyokat szabadon bocsátotta, a császárt s az előkelőket pedig fogságban tartotta. Emberséges, szelíd bánásmóddal mindenütt megnyerte magának Assan a görög alattvalókat, kik különben hajdan bolgár alattvalók voltak. Harez nélkül Assan kezébe került Drinápoly, majdnem egész Makedonia és Albánia Durazzoig. Így tehát a bolgár szlávok ismét egy jogar

alatt voltak egyesítve, mint Sámuel idejében. Assán országának határait három tenger mosta. A dunai Bulgárián kívül magában foglalta Branicevot és Belgrádot, Nist, Velbuzdot (Kösztendil), Thráciát Didymotichonnal és Drinápolylyal, egész Makedoniát: Seres, Skopje, Prilep, Devol és Ochrida kerületeit, aztán Albániát Durazzóig.

Assan János székvárosává Tirnovot tette, melyet fejedelmi bőkezűséggel szépített és rendezett; várkastélyt, székesegyházat (most mecset) épített s erődítvényekkel vette körül. (Az oroszok a jelen hadjáratban, miután átkeltek a Dunán, Tirnovóban kezdték meg Cserkászi herceg vezetése alatt Bulgária polgári újjá szervezését, s hogy ez épen e városban és nem másban történt, mutatja, hogy az oroszok ezt azon politikai számításból tették, hogy a bolgároknak fölébresztve történelmi emlékeiket „az ősi bolgár czári városnak“ az új szervezet központjává tétele által őket annál könnyebben rábírhassák a portától való elszakadásra.)

Följegyezzük még, hogy IX. Gergely pápa 1238-ban felszólította IV. Béla magyar királyt s a byzáncki császárt is, hogy keresztes hadjáratot indítsanak Assan ellen, ki vonakodik a kath. egyházhoz csatlakozni.

De közelegtek a tatárok. Újra számos kún vándorolt ennek következtében Bulgáriába; másik részök tudvalevőleg Magyarországon telepedett meg. II. Assan János 1241-ben halt meg. Az Assanidák közt ő volt a legnagyobb és Simon mellett a legjelentékenyebb bolgár uralkodó.

Utóda, fia, a magyar királyleánytól született I. Kálmán volt (1241—1246), egy kilencz éves gyermek, ki helyett gyámjai kormányozták az országot, mely csakhamar ismét hanyatlásnak indult. Kálmán után ennek fivére, a szintén kiskorú Assan Mihály (1246—1257) következett, kit Tirnovo mellett saját unokatestvére, II. Kálmán ölt meg több tirnovói polgárral szövetkezve. Thrácia és Makedonia ismét Byzanczhoz került. II. Kálmán igen rövid ideig uralkodott. Benne kihalt az Assanidák utolsó férfi sarjadéka. A bolgár trón megürült ismét.

A hatalmat a szerb Konstantin (1258—1277) ragadta magához s hogy az öröklés színét adja erőszakos lépésének, nőül vette Laskaris Todor leányát, II. Assan unokáját s fölvevé az „Assan“ melléknevet. Konstantin azzal kezdé

uralmát, hogy betört csapataival a szörényi bánságba, tehát magyar területre s azt pusztította (1260), míg Lőrincz mester egy kis sereggel (a nagy sereg Ottokár ellen hadakozott) rajtok csapott, szétverte a bolgárokat s ijesztő példaképen a foglyok közül többeket felakasztatott a Duna partján. 1260—1264-ben István kir. herceg, ki Erdélyt kormányozta, őt hadjáratot viselt a bolgárok ellen, kettőt maga személyesen vezetett. A magyar sergek Tirnovo faláig nyomultak előre s azonkívül István egy másik serget „contra Paleologum imperatorem Graecorum“ küldött, s midőn 1270-ben V. István név alatt a magyar trónra lépett, „Bulgária királyának“ címmezé magát, mely címet atyja, IV. Béla csak igen ritkán használt. Innen kezdődik a magyar korona igénye Bulgáriára.

Az országban bátor és merész férfiak ragadták meg a lázadás zászlóját és törekedtek a trónra. Ilyen az Ivajló nevű bolgár kalandor (1277—1279.), Byzanczból is lépett föl egy trónkövetelő III. Assan név alatt; de nem ért cél. A pártusáknak vége az lett, hogy I. Terteri György (1280—1292.) ragadta magához a hatalmat, egy előkelő kún törzsfőnök, ki a legfőbb családokkal rokonsági viszonyban állott s egy új dynasztiának vetette meg alapját. Ugyanekkor Viddinben s egész Nyugat-Bulgáriában Sismán herceg uralkodott, a hasonnevű bolgár uralkodó család egy késő utóda női ágon, a balkáni vidékeken pedig az orosz származású Svetszláv, kit a magyarok is pártoltak, vetette föl magát uralkodónak. Ezekhez járul Nogaj tatár khán invasiója is, ki Smileczet ültette a bolgár trónra, mint tatár vazallust, kit azonban Svetszláv elűzött s magához ragadta a hatalmat (1295—1322). Ez időben történt, hogy Ertogrul, a török nomádok feje, a szeldsukok helyére Bithyniában egy kis államot alapított, melyet fia, Ozmán (1288—1327.) a byzancziak rovására nagy pusztítások után egész a Propontis partjáig terjesztett ki. Így támadt az ozmán birodalom, mely Bulgáriára oly végzetessé lön.

Svetszláv után II. Terteri György következett, a Terteridák utolsó sarja, ki alig egy évi uralkodás után meghalt, a legnagyobb anarchiában hagyva hátra Bulgáriát. E közben a bojárok Mihályt, a viddini despotát választották meg bolgár czárnak (1323—1330). Vele kezdődik „a tirnovai birodalom“ 3-ik és utolsó dynasztiája: a viddini Sismanidák családja. Nemsokára kitört a viszály a szerbek és bolgárok közt.

Az utóbbiak a byzanciakkal kötöttek szövetséget, de mely nem menthető meg őket a nagy csapástól. III. Uros István szerb serege Velbuzsdnál csapott össze Mihály bolgár uralkodó hadseregével. Mindkét fejedelem személyesen részt vett a csatában (1330.), melynek vége az lett, hogy Mihály elesett s a bolgárok szétverettek. A bolgár-görög szövetség megtörtént s Bulgária hatalma örökre romba dőlt. Most már a szerbek játszták a főszerepet a Balkán félszigeten. (Uros nem anektálta Bulgáriát.)

Uros nem sokáig örülhetett a bolgárok és görögök fölötti győzelmének. Halála után Dusán István választott szerb királynak 1331. sept. 8-án. A bolgárok János Sándort (Mihály czár unokáját, Bazarád oláh vajda vejét és Dusán sógorát) választották czárnak (1331—1365.). Dusán hatalma csakhamar nagy mérveket öltött. Rövid idő alatt Nyugat-Macedonia, Albánia, Epirus, Thessália és Akarnania elszakítatván a byzanci császárságtól, Szerbiához csatoltattak. (Dusán, Bazarád és János Sándor véd- és daczszövetségre léptek a magyarok és görögök ellen.) Dusán a meglepő hadi sikerek után 1346-ban Skopjeban czárrá koronáztatta magát. A bolgár uralkodó egészen Dusántól függött. János Sándor nővére a szerb czár neje, fivére pedig Dusán kormányzója volt Albániában. Szerbia területe Dusán alatt Artától Belgrádig, a dalmát sziklapartoktól Mestáig terjedt.

Ily halálos csapásokat szenvedett nyugat felől a byzanci császárság. És keletről nem csekélyebb veszélyek fenyegették. Kis-Ázsiában már megfészkeltek volt magokat a törökök, kiket majd egyik, majd másik byzanci párt és trónkövetelő hívott segítségül. Ez Byzánz bukására kellett, hogy vezessen. A törökök ily expedíciók alatt megtanulták az utat Európába s azt nemsokára föl is használták. 1353-ban egy éjjel Orchán egy kis, de hős csapat élén átkelt a Hellesponton, bevette a Tzympe (most Dszenlik) tengerparti erődöt, mintegy két óra távolságra Gallipolitól. Itt vetették meg a törökök először lábukat Európában s többé mai napig senki sem vala képes őket Ázsiába visszaszorítani. A következő évben Gallipoli, Byzancz kulcsa, Trapezunt és Kaffa a törökök hatalmába került, mely rövid idő alatt egész a Maricza partjáig terjedt.

Dusán halála után Szerbiában nagy villongások törtek ki. A számos tartományból álló ország kormányzói és despotái

egymással viszálykodtak és törekedtek a főhatalom után. Bulgária sem dicsekedett kedvezőbb viszonyokkal. A Dunatorkolattól a tengermellék hosszában Várnáig Dobrotics tette magát függetlenné s e tartomány most is az ő nevérol nevezetik Dobrudzsának. Az egyházat kivette a tirnovai patriarcha alól s a konstantinápolyi alá rendelte. János Sándor bolgár uralkodó két nagyobb fia meghalván, országa többi részét két kisebb fia között osztotta föl: János Sracimír (ki az oláh vajda leányától: Theodorától született), kapta Viddint s a hozzá tartozó provinciát, III. János Sismán (ki János Sándor második nejétől: egy búbájos szépségű zsidónőtől született, ki megkereszteltetvén, szintén Theodora nevet kapott az első feleség emlékére, kit férje kolostorba záratott), kapta Tirnovot a dunai Bulgária centrumával. Így hát Bulgária három részre szakadt.

Az ozmánok mind fenyegetőbben kezdtek föllépni. I. Murád 1365-ben már Drinápolyba tette át székhelyét Ázsiából s öt év alatt már egész Thrácia a törökök hatalmában volt. Murád személyes vezetése alatt a török sereg elvette a bolgároktól Aidost, Karnabadot, Szopolist és Kyrkkilissát. Egy második sereg Timurtás alatt elfoglalta Jámbolit, egy harmadik Lalasahin vezérlete alatt véres hegyi harcok után Számokovot és Ichtimánt. Sok hozzáférhetetlen bolgár város a Balkánban kedvező capitulációk mellett hódolt meg az ozmánoknak. E városok lakói „vojnik“-oknak nevezettek s kötelességök volt hadi szolgálatot tenni, a szultáni ménest legeltetni s más adók és terhektől tökéletesen szabadok voltak. Sismán (e név egy bolgáros formája a Zsigmond névnek) elhagyatva a szerbek, oláhok és fivére Sracimír által: mint vazallus meghódolt a törököknek s a mellett nővérét Murad háremébe adta.

De még másfelől is fenyegette veszély a megoszlott Bulgáriát. Nagy Lajos magyar király 1365-ben elfoglalta Bodonyt, mely alkalommal elfogta Sracimír czárt feleségével együtt s négy évig tisztességes fogságban tartotta Horvátországban a mai Bosiljevoban. Bodonyba Dénes erdélyi vajda, mint „capitaneus civitatis et districtus Budiniensis regni nostri Bulgariae“ neveztetett ki. Nagy Lajos a pápától 2000 szerzetest kért, hogy az elfoglalt tartományt katholizálhassa s e lépésével is bizonyítá, hogy méltán viseli a „nagy“ melléknevet. Azonban csak 8 szerzetes jött Boszniából, de

ezek is a magyar helyőrségek támogatása mellett 50 nap alatt 200,000 embert térítettek a kath. vallásra. (E lélekszám az akkori és ottani lakosságnak egy harmadát tette.) Orthodox pópák, szerzetesek s legnagyobb számmal a bogomilok tértek át az új hitre.

Sismán már 1366-ban a törökök szövetségében megtámadta az új magyar bánságot, de a magyarok által visszaveretett. A következő 1369. évben azonban sikerült Sismánnak Vladislav oláh vajda segítségével kiszorítani a magyar csapatokat e területről. Sracimir ismét elfoglalta helyét Viddinben, de mint látszik egyelőre magyar fenhatóság alatt.

Még csak pár év kellett s egész Bulgária török uralom alá került, mely alól most a muszka sereg akarja „fölszabadítani.“

A délszlávok látva a veszélyt, mely őket a törökök részéről fenyegeti, Tvardko bosnyák király főnöksége alatt szövetséget kötöttek az osmánok ellen. A viddini Sracimir s a tirnovai Sismán bolgár fejedelmek, bár testvérek voltak, egymás gyöngítésére fordíták erejüket. Murád szultán épen Karamaniában hadakozott a föllázadt Ali bég ellen, s így az egyesült bosnyákok és szerbek elébe csak 20,000 főnyi sereget küldhetett. A csata Plocsniknál volt a Toplicza mellett, s a törökök teljes leveretésével végződött (1387.). Ez volt az egyesült délszlávok első és utolsó győzelme az ozmánok fölött. E győzelem fölbátorította Sismánt (az utolsó tirnovai „czár“) s megtagadta a hűbér-adót és a hadi continenst. Ezért 1388-ban Ali pasa nagyvezér alatt 30,000 főnyi török sereg, de mely a nagy derékhadnak csak előcsapatát tette, Aitosnál átkelt a Balkánon, bevette Sument s a környéken fekvő összes várakat. Tirново rövid ellenállás után kapitulált. Sismán „czár“ Nagy-Nikápolyban*) vonta meg magát, erélyes ellenállást fejtve ki. Ali nagyvezér magát Murád szultánt hívta segítségül, ki meg is érkezett Drinápolyból egy roppant sereggel, mely az egész vidéket előzönlötte. Sismán kénytelen volt békét kötni oly föltétel alatt, hogy megfizeti a hátralékos

*) Nem a mai Nikápoly a Duna mellett, hanem a római Nicopolis ad Haemum, melynek romjain ma Nikjup falu terül el (4 óra Tirnovától és 12 a Dunától). E Nikápolynál volt Zsigmond magyar király csatája is a törökkel.

hűbér-adót és kiszolgáltatta Drster (Szilisztria) várát. De alig távozott el a szultán, Sismán megfordította a köpenyeget, ismét bezárta magát csapataival Nagy-Nikápolyba s nem adta ki Szilisztriát. De Ali nemcsak Szilisztriát, hanem a többi dunai várakat is sorban elfoglalta s másod ízben is ostrom alá fogta Sismánt Nikápolyban. A szerencsétlen czár feleségével és gyermekeivel Ali lábaihoz vetette magát, úgy kérte ennek közbenjárását a szultánnál. Murád nemcsak megkegyelmezett Sismánnak, de sőt meghagyta őt a trónon. (1388.) Bulgária ezzel meg volt ugyan alázza, de koránt sem teljesen leigázva.

Sracimir Viddinben e hadjárat után hódolt meg végleg a szultánnak, ki szerencsésen befejezván a hadjáratot, csakhamar új csapatokat gyűjtött új háborúra és pedig a szerbek ellen. Philippopolból Ichtimánon, Köstendilen (a régi Velbuzsd) és Kratovon át egy hatalmas sereggel Szerbiának tartott. A két ellenséges sereg a Rigó-mezőn találkozott. A szerbeket az öreg Lázár, a Morava-völgy ura, a bosnyákokat Vladko Hranics vezette, ennek oldala mellett küzdött Horvát Iván horvát bán; az oláhok vezére Mircse vajda volt. A szlávok és oláhok sorában számos bolgár és albán küzdött. Murád szultánt Obitics Milos szerb még a csata előtt saját sátrában meggyilkolta, mire Bajazid, Murád fia vette át a fővezényletet. A csata elkeseredett és gyilkos volt; mind két részről roppant veszteség. Lázár és számos szerb nemes fogságba került, kik Murád holtteste mellett felkonczoltattak. A szláv sereg tökéletesen szét volt verve s a törököknek immár megnyílt az út egész a Száváig. Ez volt a híres rigó-mezei csata (1389. jun. 15.) eredménye. Azonban a törökök nem annektálták közvetlenül az elfoglalt területeket. Bajazid Szerbiában Lazarevics Istvánt helyezte a trónra, s adófizetésre, meg segédcsapatok küldésére kötelezte. Hasonló sors érte 1391-ben Mircsét is. (Mellesleg megjegyezzük, hogy Mircse, mint Ivanko utóda, bírta a Dobrudsát meg Szilisztriát is, s így van némi történelmi háttére is annak, midőn most az oláhok hadi kárpótlás fejében a Dobrudsát ígértetik meg magoknak az oroszok által.)

Ez meglévén, a törökök döntő csapásra készültek ismét Bulgária ellen és pedig azért, mert neszét vették, hogy Sismán titokban a magyarokkal alkudozik. Bajazid gyorsan sereget gyűjtván, azt fia, Cselebi vezérletére bízta s Bulgária elfogla-

lására küldötte. Három hónapi ostrom után Tirnovo megadta magát, a város leromboltatott, a „czarevecset“, a várat török csapatok foglalták el 1393. jul. 17-én. Sismán czár nem volt Tirnovóban, csak a patriarcha, Euthym bátorította volt az ostrom alatt hősi ellenállásra a lakosságot, mint legfőbb tekintélyű ember a bolgár fővárosban. A szláv krónikások szörnyű dolgokat tudnak beszélni, miket állítólag a törökök Tirnovóban, annak eleste után elkövettek. A lakosság azon része, mely születés, gazdagság és szépség tekintetében kitűnt, Bajazid határozott parancsára a patriarchával egyetemben az ozmán birodalom belsejébe, talán Ázsiába vitetett. Euthym elhurczoltatása által meg lön semmisítve a bolgár nemzeti egyház, s már 1394-ben a konstantinápolyi patriarcha Tirnovot a moldvai metropolita alá rendelte. Így hát a bolgár állam a törökök, az egyház a görögök hatalmába került.

Hogy mi lett vége az utolsó bolgár czárnak, Sismánnak, az mai napig sincs földerítve. A török krónikások szerint Sismán, midőn őt Ali másodszor ostromolta Nikápolyban, halottas ingben vitette magát a nagy vezér elébe és kegyelmet kért, mit meg is kapott s Philippopolban életének egyik részét fogságban, a másikat szabadon töltötte. Egy oláh krónikás szerint Bajazid megölette Sismánt, kinek fia, Sándor, hogy életét megmentse, áttért az iszlámra s Kis-Ázsiában Samsun helytartója lett. Más felől a bolgár népmondák szerint Sismán Tirnovo ostroma alatt kincseivel és bojáraival Szófiába vágta keresztül magát, hol számos híveket talált Nikápolyból, Szisztovából, Szilizztriából és Plevénből, s még hat esztendeig harczolt a törökök ellen, egyik fia pedig, Fruzsinn, Vidinbe menekült Sracimirhez. Úgy látszik, ez utóbbi monda történeti valóságon alapszik. Ugyanis Zsigmond magyar király egyik okiratában (Engelnél) „Fruzsinnak, néhai Sismán, bolgár czár fiának, a magyarok szerencsés és szerencsétlen hadjárataiban a törökök és a birodalom más ellenségei ellen tanúsított vitézsége jutalmául“ egy birtok adatik Temesmegyében.

(Sismán birodalmának fogalma fenmaradt a XVI. század elejéig. Így például II. Lajos magyar király és Szelim szultán közt 1519. april 1-én létrejött békeszerződésben a szerb és bosnyák várak mellett említették Florentin, továbbá „terra cesaris Sysman“.)

Bulgária eleste nagy aggodalmakat keltett Magyarországon. Már 1394-ben húsvétkor Budára gyülekeztek a magyar rendek, tanácskozandók a törökök elleni védelmi rendszabályokról. Zsigmond király egy küldöttséget menesztett Bajazidhoz, szemrehányásokat teendő a szultánnak Bulgária elfoglalásaért, mint mely a magyar koronához tartozik. Bajazid rámutatott a falon függő fegyverekre s így szólt a küldöttséghez: „Menjetek haza s mondjátok meg uratoknak, hogy Bulgáriára vonatkozó jogaim eme fegyvereken alapúlnak, melyeket itt láttok“.

Ily előzmények után történt a nikápolyi csata (1396), mely tudvalevőleg szerencsétlenül végződött a magyarokra és Zsigmond király is csak nagy életveszély közt menekülhetett egy csónakon Konstantinápolyba, onnan pedig viszontagságos tengeri utazás után Ragusán át Budára.

Ezután még egy döntő csapást mért Bajazid Viddinre, az ott székelő Sracimir czárt foglyúl vitte magával s ezzel egész Bulgária Várnától a Timokig tökéletesen bekebelezett az ozmán birodalomba. (Dobrudsában még tartotta magát egy ideig Mircse, ki 1394-ben visszaverte Bajazidnak a Duna bal partjára betört seregeit s a törökökkel békét kötött.)

Bulgária városai részint leromboltattak, részint török kiváltságokat kaptak. A bojárok egy ideig még fentartották magokat, mint ilyenek, az izlám fölvétele által. A falvak a törökök pusztító hadjáratai következtében nagyon elnéptelenedtek. A völgyek lakosai a hegyek közé menekültek és ott új városoknak vetették meg alapjait. Jelentékeny néptömeg bojárokkal s papokkal együtt átköltözött Oláhországba, hol jelenleg is tekintélyes számmal laknak bolgárok. Más felől sok bolgár, különösen a bogomilok részint közvetlenül a török hódítás után, részint később fölvették az izlámot, főleg Lovácz környékén, hol most is jelentékeny számú „pomác“, azaz muhamédán bolgár lakik.

Ez rövidre fogott elbeszélése hétszáz esztendő eseményeinek Bulgária történetéből annak alapításától kezdve bukásáig, vagyis a török uralom alá jutásáig. Legyen végül följegyezve a kétségtelen tény is, hogy a porta valamennyi szláv lakosa mondhatni a délszlávok közt is általában a bolgár faj a legmunkásabb, legszorgalmasabb s iparúzással nemcsak foglal-

kozik, de abban többi fajrokonai közt délen a legelőhaladottabb s hogy ez így van, ezt csak azon keresztezésnek lehet tulajdonítani, mely az ősbolgárok, kunok, besenyők és szlovenántok közt végbe ment. Ennek lehet tulajdonítani azt is, hogy Bulgária a maga fejedelmei alatt,¹ mint Jireček megjegyzi, „azon műhelyet képezte, melyben a görög műveltség anyagai a szlávok számára feldolgoztattak“.

SZATHMÁRY GYÖRGY.

GALAMBPOSTA.

Zöld fák között elrejtözött
Fejér falu kicsi ház
Ébren van már a majorság —
Hát te rózsám mi' csinálsz?

Galambjaid' étetgeted?
Hívó szódra mind figyel;
Hogy repked föl, kis kezedből
Egy magocskát kapni el!

Vedd föl azt a fehér búbost,
Pihentesd meg kebleden,
S míg ott guggol és burukkol,
Szádból étesd szeliden.

Adj egy csókot kis fejére,
Súgd fülébe titkodat.
És bocsásd el, nézd hogy száll fel,
Mihelyt érzi, hogy szabad.

Vígan repked, napkeletnek,
Hol a hajnal-fény ragyog.
S egyenest, meg sem pihenve,
Erre tart, hol én vagyok.

Szállj galambka, mit sem aggva,
Hüm csókjával szabadon!
Félúton szemben találod
Szárnyaló gondolatom'!

S meg sem állnak, szót se' váltanak,
Mind a kettő úgy siet!
Hírt urától, asszonyától,
Hamarább melyik vihet!

SZÁSZ KÁROLY.

A KESERGŐ LEÁNY.

— Angol ballada. —

A tenger árja forrong,
Szél zúg köröskörül;
A parti sziklaormon
Egy lány keseregve ül.
Zajló hab távolán ég
Sovár tekintete;
A fűz, mely ott himbál még,
Lombjával fedte be.

„Tizenkét hó letelt már
S kilencz bús, hosszú nap;
Oh kedvesem! mért bízál,
Mért biztatott a hab? . . .
Szűnj, oh szűnj, tenger mérge!
S kiméljed hívemet:
Szívem zajához mérve
Csekélység a tied.

„A kincsevesztett kalmár
 Vihart remegve lát:
 De kincsvesztés mi kis kár,
 Ha veszem őt magát!
 Juthatsz oly partvidékre,
 Hol arany s gyémánt terem;
 Lelhatsz dúsabb leányt, de
 Ki így szeretne, nem!“

Utána kedvesének
 Búsongva így eped,
 Sohajt röpít a szélnek,
 Hullámnak könnyeket.
 S a mint a habra bámúl,
 Holttestét látja ott:
 Hervadt liljom aláhúll. . . .
 A lány merev, halott.

LÉVAY JÓZSEF.

DRÁMAI IRODALOM AZ ÚJ-GÖRÖGÖKNÉL.

I.

Rallis Ambrus István 1850-ben alapítványt tett, melynek ezer drachmára rúgó kamatait évenként a legjobb görög költői pályaműnek ítéli oda az athéni egyetem tanárai sorából alakult bizottság. 1862-ben pedig Vutzinász János az évenkénti ezer drachmához még ötszáz drachmát alapított oly kikötéssel, hogy ez az összeg a bíráló bizottság fáradságának jutalmazására fordíttassék.

A pályaművek lehetnek epikai, lyrai, elbeszélő, drámai és tanköltemények. Így történt, hogy majdnem évenként drámák is versenyeztek a jutalomért, melyet némelykor el is nyertek, vagy ha nem is, legalább dicséretet arattak.

Itt csak azokra leszek figyelemmel, melyek 1870 óta jelentek meg.

Ezek pedig a következők:

1. *A római Virginia*. Athén, 1871. Szerzője Ampelasz Timoleon. A mű tárgya Virginia, Lucius Virginius leánya, kit Appius Claudius, a decemvirek egyike, akart elragadni, s kit azért saját atyja, ártatlansága megmentése végett, megölt. — Miután a pályabírák szerint ugyan e tárgyat sokkal drámaiban dolgozta föl az olasz Alfieri, nem ítélték neki oda a jutalmat.

2. *Nero*. Syra, 1871. Szintén az előbbi szerzőtől. E drámában Piso és Lucanus, a költő, Seneca meggyilkoltatása után összeesküvést forralnak Nero ellen, Galbába helyezve reményöket. Nero nagy lakomát csap palotájában, azután játszik a lanton, mialatt Róma tüztengerben áll. Az összeesküvők Seneca sírjánál találkoznak, hová Paulina is, Seneca neje, megérkezett s bújában rögtön meghalt. Nero fölfedezvén az összeesküvőket, számosat közülök kivégeztet, és saját nejét, Poppaeát, mert férjét kegyelemre akarta bírni, megfojtotta. Galba közeledik a legiókkal. Nero sajnálkozván, hogy nem ölte meg az összes rómaiakat, álruhában menekül egy paraszt kunyhójába. Ott látja álmában Agrippina, Britannicus, Octavia, Seneca és Poppaea halállal fenyegető lelkeit. Fölbredvén s közeledni látván Galbát, Pisót és másokat, kéri hí szolgáját, Sporust, hogy ölje meg, de miután ez vonakodik, önmaga vet véget életének.

Számos hiánya miatt ezt a drámát sem ítélték jutalomra méltónak.

3. *Salóna utolsó grófja*. Dráma öt fölvonásban. Athén, 1870.

Hatvan évvel Konstantinápoly bevétele előtt hanyatlani kezdett a frank hódítók ereje, kik Görögország különféle részein zsarnokoskodtak. Ennek daczára a katalóniai Lajos, Salóna grófja, folytatta az öt gyűlölő hellének sanyargatását.

Salónában élt akkor egy Seraphim nevű főpap, kinek unokahugát, Aretét, egy vitéz görög ifjú, Charitosz Angelosz, szerette. De Lajos gróf a maga számára akarta elragadni a szép Aretét. Hogy ezt kivihesse, segédtársul fogadta a katalóniai Alfonzót, nőül igérvén neki saját lányát, Máriát, kibe Alfonz szerelmes volt. Alfonz csakugyan meglepte Aretét, midőn a templomban anyja sírjánál imádkozott, s Lajoshoz hurezolta.

Seraphim értesülvén e gatzettről, összehívja a vidék előkelőit, kik borzasztó éj idején Illés hegyén találkoztán, elhatározták a katalóniaiak kipusztítását.

Ezalatt Lajos gróf leánya, Mária, a római vallásra iparkodik téríteni Aretét, de ez minden fenyegetés daczára rendületlenül ellenkezik. Ekkor sötét börtönbe záratja őt Lajos gróf, hol azonban meglátogatja, hogy szerelmét kinyerje. Midőn a leány itt is daczolt vele, kegyetlenül meggyilkolta.

E közben Seraphim és Charitosz Angelosz boszút forralván s nem bízván csekély haderejükben, szövetségre léptek a törökökkel s így egyesülten bevették Salóna várát, a katalóniaiakat pedig megölték. De Lajos grótot maga Charitosz Angelosz fejezte le.

E drámát a bírálók dicséretre méltónak ítélték. Szerzője Lamprosz.

4. *Az első keresztyének érzülete.* Szerzője Antoniadesz.

Eugénia és Aspasia keresztyén nővérek, az aggastyán s vak Eulampiosz lányai, baráti viszonyban éltek Sextussal, Tatiusnak, Athén praetorának, fiával, a ki forrón szerette Eugéniát, nem tudva, hogy annak egész családja keresztyén. De a propraetor Carbo is szerelmes volt Eugéniába, a ki azonban rá sem figyelt. A bosszankodó Carbo megpillant egy alkalommal Eugénia házában egy keresztet. Épen ekkor érkezett a praetorhoz Decius császár parancsa, hogy kényszerítse a keresztyéneket az ő szobra előtt áldozatot hozni az isteneknek, különben halállal büntesse meg. E parancsot akarja Carbo ördögi szándokának kivitelére fölhasználni.

Eugénia fölfedezi Sextusnak, hogy keresztyén s keneteljes szavakkal rábírija Sextust a keresztyénség elfogadására. Sextus közli e lépését Aspásiával és Eulampioszszal s eljegyzi magának Eugéniát.

A praetor a császár parancsa szerint a piaczon kényszeríti a keresztyéneket pogány módon áldozni. Carbo oda vezetteti Eulampioszt s két leányát; de mind hárman megtagadják az engedelmességet; ezért a praetor kínoztatja őket. A megjelenő Sextus fenyegetőzik, könyörög. A praetor, fia tekintetéből, hajlandó a kegyelemre, de Carbo emlékezteti őt, hogy fölségsértést követ el. Végre Sextus főnhangon hirdeti, hogy ő is keresztyén s feldönti a bálványokat. Ekkor Carbo elfogatja s megöleti a praetort, Sextust, Eugéniát s a töb-

bieket. De rögtön földrengés támad s Carbot a mennykö üti agyon.

A bírálók a jutalom felét ennek a drámának ítélték oda, a másik felét pedig a következőnek:

5. *Hannibal Gortynban.* Szerzője Verszisiz Konstantin.

Hannibal szövetségest keres Róma ellen s tömérdek kincscsel a tengeren utazik; a szörnyű vihar Creta szigetének Gortyn városához hajtja. Ott Chariclesnek, a város főnökének, azt mondja, hogy ő kereskedő s mind maga, mind társai számára vendégszeretetet kér. Charicles azt válaszolja, hogy csak szállást adhat neki, mivel már régen éhség uralkodik a városban s azután panaszkodik, hogy minden bajért, mely a várost éri, őt okolják a polgárok. S csakugyan rögtön nagy zaj támad, a polgárok élelmet követelnek a főnöktől, s mivel nem bír nekik adni, neki rohannak, úgy hogy nagy nehezen menekül. Ekkor hazaárulónak, halálra méltónak kiáltják ki. De miután a főnökséget senki sem akarja elfogadni, abban állapodnak meg, hogy mégis jó lesz az előbbi főnököt visszahívni.

A haza menekült Charicles elmondja feleségének, Thébának, hogy vége az uraságnak, s most ismét dolgozniok kell. Feleségének ez sehogy sem fér a fejébe, ő minden áron főnökné akar maradni, s e szándokában megerősíti őt a belépő atyja, Epibulides, azt mondván, hogy ő nem mesterembernek, hanem a város főnökének adta nőül a leányát. S azt indítványozza, hogy, megszüntetendők a polgárok éhségét, rabolják ki az idegen kereskedők (Hannibal és társai) hajóját, hol sok élelem és kincs található. Charicles ellensegül e gaztettnek. Azért a nép Epibulidest választja főnöknek.

Hannibal értesülvén a dologról, kétszersültet s bort osztogat szét a polgárok között s azt az ajánlatot teszi nekik, hogy összes aranyát Artemis templomába viendi, ha megesküsznek, hogy azt mindig ott hagyandják. A polgárok beleegyeznek. Hannibal korszokban viteti az aranykincseket a templomba, de ott, megcsalván az öröket, a szobrok üregébe rakja, a korszókat pedig homokkal tölti meg, melyre aranyport hint. Azután kéri a polgárokat, hogy az arannyal megtöltött korszókért adják neki emlékül a templomnak haszontalan üres szobrait. A polgárok szívesen oda adják neki, s midőn elhajózott, jól kinevették.

Ekkor megszegvén esküjüket, el akarták osztani magok között Hannibal aranyát. De látván megcsalattatásokat, hajóhaddal akarták a furfangos idegent üldözni. Epibulides azonban vonakodik a hajóhadparancsnokságot elvállalni, figyelmetvetve a vállalat veszélyes voltára, mivel amaz idegen nem kereskedő, hanem maga a híres Hannibal. Ekkor jön Charicles és jelenti, hogy az általa már régen elküldött hajók visszajöttek teli rakva élelemmel. Erre nagy öröm az egész városban, és Charicles újra polgármesternek választatik.

1872-ben az *Agis, Eudamidas fia* című tragédia nyerte el a Vutzinász-féle pályajutalmat. Megjelent Athénben 1875. Szerzője Antoniádisz, a piraesi gymnasium igazgatója.

Ugyanazon 1872. évben dicséretre méltónak találtatott Ampelasz Timoleonnak *Kretaiak és Velenceziek* című drámája, mely 1876-ban jelent meg.

1875-ben 33 dráma versenyzett a Vutzinász-féle pályajutalomért, melyek közül a bíráló bizottság tizenegyet tartott különös figyelemre méltónak, és pedig 3 vígjátékot s 8 tragédiát.

Az egyik vígjáték czíme: *Szkuntuphlisz, a miniszterelnök.*

Ennek a miniszterelnöknek leánya el volt jegyezve Phoeboszszal, a nagyon jóra való államtitkárral. De a miniszterelnök oda igéri most Tzikúrisznak, egy hatalmas pártfőnöknek, hogy így támaszt nyerjen általa a parlamentben. Azonban Szkuntuphlisz bizonyos kérdés tárgyalásakor megbukik a képviselőházban. Ekkor elhagyják őt barátai s a megvásárolható hirlapírók és Tzikúrisz nem akarja többé elvenni a leányát. Szkuntuphlisz pedig keservesen bánkódik, hogy uralomvágyból tönkretette vagyonát, házi nyugalmát s leánya boldogságát.— E vígjáték dicséretet aratott. Szerzője Lampadáriosz Konstantin.

A második vígjáték czíme: *A szavazatvadászó uzsorás.*

Chaphtúliszt, az uzsorást, ösztönzi neje, Marjonka, hogy lépjen föl mint képviselőjelölt. Chaphtúlisz eleinte ellenkezik, de megdölvén, hogy a képviselőség pénzt is hozhat neki, beleegyezik s meghagyja a nejének, hogy szövetkezzék Phroszóval, a nagy befolyású Katergosz arájával, megígérvén, hogy elégséges borralót adand.

Phroszó elfogadja Marjonka ajánlatát s ajándékait és megígéri Katergosz közreműködését.

A nyiltszívű szomszéd Pelekasz hiába törekszik Chaph-túliszt lebeszélni. Az uzsorás nem tágit, s a szomszédok fogad-nak részint mellette, részint ellene.

Chaph-túlisz elindul szavazatokat vadászni s legelőször találkozik a kovácsokkal, kiket Katergosz már előre figyelmeztetett, hogy koppaszszák meg a kövér ludat.

A kovácsok jó ajándékért megigérik neki szavazatukat. Chaph-túlisz tehát savanyú képpel föloldja az erszényét s behívja őket a házába, hol büszke nejét, Marjonkát, kényseríti, hogy saját kezével töltsön nekik bort. Miután a kovácsok a rosz bor miatt orrukat fintorgatták, a javából kellett őket megkínálni. A kovácsok kiüresítvén az egész hordót, megszorítják a házi asszony kezét, megcsipdesik a szolgálók arczát s énekelve távoznak.

A megjelenő Phroszó szemrehányásokat tesz Marjonkának, hogy ilyen emberekkel barátkozott, de Marjonka rá sem hallgat, mert feje tele van miniszteri, képviselői, követ-ségi s udvari tervekkel. Chaph-túlisz sem hallgat Pelekaszra, a ki figyelmezteti, hogy ez csak komédia, melyet Phroszó és Katergosz a kovácsokkal rendezett.

Erre jönnek megsebesültek s bénák, mondván, hogy ők Chaph-túlisz megválasztatásának az áldozatai s pénzt kérnek tőle. Chaph-túlisz örömeben osztogatja a pénzt s diadalmasan énekel. De rögtön megérkezik a hírnök s jelenti neki, hogy csak hét szavazatot kapott.

A harmadik vígjáték címe: *A hűtelen.*

Chalárisz lánya Eriphile több hónap óta el van jegyezve Chrisztákiszszal, egyetemi tanulóval. De minthogy Chrisztákisz szegény volt, Eriphile a dúsgazdag Kurszoszra vetette szemét, a kivel egy bálban megismerkedett. Hiába szólalt föl a nagyanyja, Papelió, a leány állhatatlansága ellen. Ez, buzdítatván a Melpomene nevű tanítónő által is, s értesülvén, hogy Kurszosz meglátogatandja, kitiltja házából Chrisztákisz. A szegény ifjú, kétségbeesetten távozva, találkozik a lépcsőn Marúlával, a szolgálóval, a ki maga is szerelmes volt egy szegény asztalos-legénybe, s elbeszéli Chrisztákisznak Eriphile hirtelen változásának az okát. A megdöbönt ifjú elsiet Kurszoszhoz, őt fölvilágosítandó. Ezt már környezték, pénze kedvéért, hírlapírók, magasztalók, élcelők, s bizonyos Zaphiro nevű asszony sorban ajánlgatja neki Athén szépségeit. Kurszosz

látogatóba megy Eriphiléhez, kit Zaphiró már eleve tudósított, hogy minden jól megy. Eriphile és Melpomene fogadják Kurszoszt s az őt kísérő Kleomenest. Egy ideig társalognak s végre Eriphile zongora kíséretében énekel egy divatszerű bohózatos dalt. A látogatók elbúcsúznak, azt mondván, hogy Kurszosz máshová ígérkezett. A leány kétségbe esik. Ekkor jön Chrisztákisz és az asztaloslegény, templomba vezetendők Marulát az esküvőre, s a faképnél hagyják a bámuló Eriphilet, a ki hasztalanul ajánlotta föl újra szerelmét Chrisztákisznak.

E vígjáték szerzője Antoniadesz, a piraeusi gymnasium igazgatója, elnyerte a pályajutalom felét. A másik fele oda ítéltetett a tragédiák egyikének, melyeket most fogok ismertetni.

Az első tragédia címe *Pausanias*. Ebben a főszereplő a történelemből ismeretes hős Pausanias, a ki Plataeánál legyőzván a persákat, de később megvesztegettetvén, a legyőzöttek segítségével hazáját él akarta árulni. A cselekvény e tragédiában sok helyütt élénk, de személyei nincsenek világosan jellemezve. Az utolsó felvonás pedig oly bőbeszédűséget mutat, mely semmikép sem fér össze a spartaiak természetével.

A második tragédia tárgyalja *Kleomenesnek*, spartai királynak gyászos viszontagságát.

A harmadik tragédia címe *Junius Brutus*, a ki saját egyetlen fiát, Titust, megölte, mivel a száműzött Tarquinius-sal hazája ellen szövetkezett. E tragédiának van sok szép oldala, de a ki összehasonlítja Voltaire *Brutusával*, nem fog csodálkozni, hogy a bírálók nem tartották megjutalmazandónak.

A negyedik tragédia címe *Statira*. Abban Parysatis, persa királynő, Artaxerxes és Cyrus anyja, busúlván Cyrus halálán, a ki a fivére ellen viselt háborúban Kunaxánál elesett, mindenféle cselszövények által üldözi az uralkodó Artaxerxest, kinek leghűbb barátait megöleti s végre nejét is, a szép és szerény Statirát, méreg által végezteti ki. E tragédia főhibája, hogy nincs benne drámai igazságszolgáltatás.

Az ötödik tragédiában, melynek címe *Az anyja átka*, az öreg Komnász egyetértvén a Peloponnesusban táborozó Kolkotroni embereivel, megbízza unokaöccsét Kalpúzoszt, hogy gyilkolja meg az áruló Lázoszt, a ki Kalpúzosz atyját megölte.

Kalpúzosz éjnek idején Lázosz udvarába menvén, találkozik ennek leányával, kit nagyon szeretett, nem tudva, hogy Lázosz az atyja. Erről most értesülvén Kalpúzosz, visszaborzad Lázoszt meggyilkolni; de félvén anyja átkától, megrohanja Lázosz ajtaját. Vasziliki azonban, így hitták a leányt, lármája által tudatja ezt az atyjával, a ki szerencsésen megszökik. Vasziliki azután lecsillapítja Kalpúzoszt; jeggyűrűt váltanak s a leány férfiruhában elkíséri jegyesét a táborba. Fölfedeztetvén a dolog, Lelúda, Kalpúzosz anyja, megátkozza fiát. Ennek daczára a fiú nőül veszi Vaszilikit; de lakodalom közben viszály támad egy leány miatt a vigadók között s Kalpúzosz félreértésből nem az ellenség, hanem saját emberei egyikének golyója által vesztí el életét.

A hatodik tragédia tárgya ismét Pausanias.

A hetedik tragédia játszik a középkorban Cyprus szigetén. Czíme: *A tanácsbeli Péter*. A törökök ostromolják Leukosiát, Cyprus szigetén, melyet a velenceiek bírtak. Péter, a tanács tagja, a byzanti császárok ivadéka, szerelmi viszonyban áll a velencei parancsnok leányával, Arnaldával, de üldöztetvén a leány atyja által, kalauzúl szolgál a törököknek Leukosia elfoglalásában. De a törökök most Arnaldát harmincz cyprusi leánynyal a hajóra hurcolják, hogy ajándékul küldjék a szultánnak. A megcsalatott Péter épen öngyilkossá készül lenni, midőn a hajót, melyen Arnalda volt, lángok környezik s Arnalda égő fadarabot tartva a kezében a tengerbe ugrik. Péter, őt megmentendő, szintén a tengerbe ugrik, de mindkettőt eltemetik a hullámok.

E tragédia dicséretre méltónak találtatott. Szerzője Theocharides Themistocles.

A nyolczadik tragédia tárgya az ó-szövetségből ismeretes Sampson története. Ennek ítéltek oda a pályajutalom második felét. Szerzője Verszisz Konstantin.

A Vutzinász-féle költői pályajutalmon kívül van még egy másik is, melyet Zápasz Evangélisz alapított. Ez a buzgó férfiú 1859-ben *Olympiai versenyek* neve alatt saját költségén ipar- és földművelési tárlatot rendezett Athénben. Hogy ez olympiai versenyek minden ötödik évben megtartatassanak, a görög hajózási társulat négyszáz részvényének évenkénti osztalékát ajánlotta föl s az első tárlat költségeire háromezer hollandi aranyat ajándékozott. Azonkívül végren-

deletében meghagyta, hogy összes vagyona, melynek jövedelme évenként tizenötezer aranyra rúg, unokaöccse, Zápasz Konstantin, halála után az olympiai bizottságnak adassék át. Unokaöccsét pedig kötelezte, hogy évenként ezerötyszáz aranyat szolgáltatson ki a bizottságnak, s hogy saját költségén építtessen fényes tárlati palotát.

Ez a palota teljesen elkészült 1874-ben a királyi lak, az olympi Jupiter temploma és a panathenaei stadium közötti, százezer négyszögméternyi, téren, melyet az ország e célra ingyen átengedett s melynek kikerekítésére Zápasz Konstantin még száznegyvenezer drachmát ajándékozott.

De Zápasz Evangélisz e kiállítás által nemcsak az anyagi, hanem az erkölcsi és szellemi haladást is akarta előmozdítani. Azért úgy intézkedett végrendeletében, hogy a tárlat utolsó napján egy legjobbnak ítélt színmű is adassék elő s vagy arany, vagy megaranyozott ezüst, vagy ezüst koszorúval jutalmaztassék meg.

1870-ben hét tragédia s négy vígjáték pályázott; de a bíróság csak két vígjátékot tartott méltónak a koszorúra.

Az egyik vígjáték címe: *Házasság eső miatt.*

Zilidisz Zsófia, fiatal szép özvegy, táncmulatságot adott házában, mely éjfél utáni három óráig tartott. Ekkor mondja szobaleányának, Katalinnak, hogy készítse el az ágyát. Az elinduló szobaleány megpillant egy iszonyatos nagy orrú álarczot s ijedtében fölsikolt; de még jobban megijedt, midőn egy alvó ember testében megbotlott. A zajra oda siet Zsófia s lát egy idegent, a ki épen most ébredt föl. A háziasszony kérdésére ezt válaszolja: nevem Pipilisz, meg voltam híva a táncmulatságra, de nem ismervén a meghívó nőt, valamint a többi vendégeket sem, meghúztam magamat e zugba, hol eldobván álarczomat, elaludtam.

Kölesönös felvilágosítások után Pipilisz elbucszúzik; de épen ekkor oly nagy zápor esett, hogy Pipilisz is restelt az utcára menni, Zsófia is sajnálta őt elküldeni. De hogyan aludjék az ő lakásán egy idegen? Sok habozás után mondja Pipilisznek, hogy aludjék a terem pamlagán; a háziasszony pedig hálószobájába vonúlt, melynek ajtaját gondosan bezárta.

Pipilisz nem bírván elaludni, fölkel s kinyitja az ablakot, hogy lássa, vajon esik-e még? Erre a szemközt levő ház ablakából megszólítja őt egy férfiú, kivel Pipilisz fecsegné

kezd. Ezt hallván Zsófia, nagyon megijed, mivel reggel bizonyosan egész Athénben arról fognak beszélni, hogy egy fiatal ember tölté nála az éjt. A szemközt lakó ember ugyanis Zsófiának megvetett imádója levén, azt mondta Pipilisznek, hogy ezt a történetet az újságokba teszi. Zsófia tanakodik Pipiliszszal, hogy mit tegyenek? Végre Pipilisz nem lát más menekülést, mint hogy Zsófia válaszsza őt férjeül. Az nagy nehezen rááll. Ekkor Pipilisz meghívja az ablakon át a szemközt lakó szerelmezt a jövő vasárnap megtartandó lakodalomra.

A második vígjáték címe: *A vő ostroma.*

Diamantisz, a ki azelőtt Piraeusban az angol-francia hadsereg számára élelmet szállított, most meggazdagodása után Athénben él. Itt naponkint meglátogatja őt Lykídisz, a ki neki hírlapokat hoz, mert Diamantisz fősvényebb, sem hogy hírlapokra előfizessen.

Diamantisz felesége, Chrysi, a ki fölötte zsémbes nő, rossz szemmel nézi Lykídisz látogatásait, félvén, nehogy ez unokahugát, Lizát, Kosztakisz nyakába sózza feleségül. Így hitták Diamantisz és Chrysi fiát, a ki csakugyan szerelmes volt Lizába.

Az anya nagyon szerette a fiát, s adósságait többször kifizette. De azt kívánta, hogy jobb módu leányt vegyen nőül.

Kosztákiszt sarokba szorítja Liza, azt mondván, hogy ha oly nagyon szereti, hát vegye nőül. De Kosztákisz kéri, hogy várjon addig, míg tanárnak nevezik ki. „Most nyomtatják értekezésemet. Hűsz ívre fog terjedni, melyek két harmadát scholionok, idézetek és jegyzetek fogják kitölteni. Mihelyt ez megjelenik, bizonyosan meghívnak tanárnak.“

Ekkor jelentik Diamantisznak, hogy fiát az adósok fogságába fogják vetni. Az atya nagyon föl pattan fia pazarlása miatt. Lykídisz azt javasolja Diamantisznak, hogy házasítsa meg a fiát, mert akkor talán hozzászokik a takarékosághoz, és saját unokahugát ajánlja feleségül Kosztákisz számára. Diamantisz ellenzi, de csak színelve. Felesége Chrysi, látván férje ellenszegülését, már csak azért is beleegyezik. Végre Diamantisz is megadja magát s Kosztákisz elveszi Lizát.

E két jutalmazott vígjáték szerzője Vlachosz Angelosz. Mind a kettő megjelent Athénben 1871-ben.

Ezeken kívül megjelentek még a következő drámák :

Menelaus és Dorothea, öt fölvonásban. Írta Manólisz János. Konstantinápoly, 1872.

A versfaragó. Komikai dráma két fölvonásban. Írta Diplarópulosz. Patrasban, 1872.

A tetszelgő nő legyőzete. Két fölvonásos vígjáték. Írta Pantaleon Tziknopulos. Tripolis, 1872.

Kutimói leánya s kilencz szeretője. Öt fölvonásos vígjáték. Szerzőjének kezdő betűi *Γ. Θ. Ι.* Athén, 1873.

Katalóniai János, Olympus fejedelme. Öt fölvonásos dráma. Szerzője Kutúvalisz Marinosz. Athén, 1873.

Attikai éjek című drámagyűjtemény Vasziliádisz ügyvédttől. Athén, 1873.

E gyűjteményben hat dráma van, ú. m. *Galatea*, *Chimaera*, *Scylla*, *Ypszilanti*, *Semele*, *Amalthea*. Tehát, *Ypszilantit* kivéve, csupa mythologiai tárgyak, melyeket azonban szerzőjük ügyesen összefon az új-görög népdalokban szereplő személyekkel. A *Galateában* (az új-görögben *Galátia*, bevett szokás szerint *Galatéa*) fölhasználta Vasziliádisz a Pygmalionról szóló régi mythost és a *Hüttlen feleség* című új-görög népdalt, egy egészet alkotván belőlök.

Pygmalion, Cyprus királya, könyörög az istenekhez, hogy öntsenek lelket az ő szobrába, Galateába, melyet maga készített. Eumelos, Apollo papja, hiába óvja őt e veszélyes kívánságtól. Galatea csakugyan élő alakká változik. Ekkor megérkezik hosszú számkivetésből a király fivére, Rennos. Midőn vakmerő vállalatait s kalandjait elbeszéli, Galatea belészeret s rábeszéli, hogy ölje meg fivéréit. Rennos hosszú ellenszegülés után szavát adja. De a végrehajtás perczében visszaborzad a testvérgyilkolástól; Galateának azonban vértől párolgó kardot mutat, melyvel állítólag fivéréit megölte. Jóllehet Rennos nem követett el gyilkosságot, az öntudat mégis, hogy ezt szándékolta, nagyon büslakodóvá tevő. Galatea azt gondolván, hogy kedvese Pygmalion halála miatt bánkodik, gyöngéd szemrehányással illeti, mire Rennos kardot ránt s keresztülszúrja Galateát. Ez haldokolva észrevevén Pygmalion közeledését, végszavaiban kéri Rennost, hogy ne távozzék tőle. A berohanó Pygmalion csalásról vádolja az isteneket s fivéréit. De megtudván, hogy Galatea nem volt házasságtörő, melléje térdel, siránkozik s megbocsát neki.

D'Estournelles de Constant most fordítja francziára

e drámát, mely nagy hatást idézett elő az athéni színpadon. Kállay Béni nem rég magyarra fordította. *)

II.

Utoljára hagytam Rhigópulosz Endre *Milton János* című négy felvonásos drámáját, mely 1874-ben jelent meg Patrasban.

Ezt terjedelmesebben adom elő, hogy a t. olvasó Jókai Mór *Miltonjával*, mely két év előtt jelent meg, összehasonlíthassa.

Az első felvonás játszik Londonnak Saint-James-parkjában, hol Arthur gróf, Osborne Tamásnak, Angolország miniszterelnökének unokaöccse, Colteronnal, II. Károly király államügyészével délelőtt találkozik.

Későn keltem föl, mondja Arthur, a tegnapi tánczvigalom s isteni dözsolés után. Mások komoly munkával foglalkoznak az éjjeli órákban, mi pedig mulatozva töltjük azokat. Ez az igazi élet. Ezt követik a szép Velenceze aristokratái, ezt Versailles nemesei, XIV. Lajos pazarfényű udvarában.

A mi udvarunk sem áll hátrább, válaszol Colteron. Minő bálok, minő vendégségek, minő titkos vacsorák, minő hölgyek derítik ott föl éjeinket! És Károly királyunk! Hogy tetszenek neki a tánczosnők és francia dalok! Ő kérkedő nyany és zsarnok, de hozzánk mégis jó ficzkó, velünk élceskedik és dorbézol. S illő is, hogy annyi szenvedés után, melyeket nekünk az úgy nevezett hazafiak, a forradalmárok, élükön Cromwellel, okoztak, mi is mulassunk. Igaz, hogy mi is a forradalmárokhoz tartozánk, de ezt csak színleltük, hogy annál könnyebben buktassuk meg. S most ismét kezünkben a hatalom.

A dözsoló élet magasztalása után Arthur a következőket beszéli el Colteronnak: tegnapelőtt est felé egy leánynyal találkoztam e parkban, a ki mélabúsan nézte az alkonyodó napot. Mily elbájoló fönséges alak! Én megállok, bámulok, szerelemre gyúlok. Azután hozzálépek s e szavakkal üdvözlöm: Ön szebb mint ez alkonyodó nap; én imádom; hallgasson meg. De a

*) L. *Budapesti Szemle* jelen számát.

leány egyet sem szólt, hanem elszietvén, a park széles útján férfi- és nőtársasághoz csatlakozott, mely, úgy látszik, reá várakozott. Arthur siet az eltűnt leány után, de útközben megállítja egy öreg asszony s kérdezi, vajon nem látott-e ilyen és ilyen öltözetű leányt. Arthur igennel válaszol s viszont kérdezi, hogy kicsoda ama leány. Az öreg asszony azt mondja: az az én unokahugom. Arthur megvallja az asszonynak, hogy ő e szép leányba szerelmes. Az öreg asszony megtudván tőle, hogy ő Arthur gróf, a miniszterelnök unokaöccse, gúnyosan mondja neki, hogy az unokahuga már el van jegyezve, és tovább megy. De Arthur kéri, hogy álljon meg egy szóra. Ekkor így szól hozzá: ha ön és unokahuga szegények, én gazdagokká tehetem s arannyal telt erszényt nyújt feléje. Az öreg asszony megvetéssel mondja neki: tudja meg, uram, hogy ama kisasszony Milton leánya. És távozott. Arthur pedig mintegy megmerevülten állt.

Colteron meghallgatván Arthur elbeszélését, fölkiált: Milton leánya! Minő találkozás! Új szerelmed tárgya a forradalmárnak, Cromwel társának, a köztársaság miniszterének, a sajtószabadság bajnokának, királyunk ellenségének a leánya! Minő tömkelegbe jutottál?

A ravaszság lesz segédem, válaszol Arthur, mely most úgy is divatos.

Ekkor Colteront a királyhoz hívják, s mind ketten távoznak.

A parknak egy másik részén látjuk Miltont, a ki már vak, leányát, Annát, s ennek nagynénjét, Derby Sárát.

Anna fölszólítja az atyját, hogy pihenjen e szép, árnyas helyen s gyönyörködjék a csalogányok édes dalában.

Milton válaszol: Nekem kellene titeket vigasztalnom, a kik miattam szomorkodtok. De vak lévén, se titeket nem vigasztalhatlak, se elnyomott hazámat nem védelmezhetem. Ez fáj nekem s az, hogy te, kedves leányom, mint egy új Antigone az új Oedipust vezeted.

Leánya azzal vigasztalja, hogy az ő barátja, az athéni Philarász, a híres görög orvos megérkezik nemsokára Angolországba s visszaadja talán neki szemevilágát.

Rhigópulosz megjegyzi e helyen, hogy Philarász egyike volt ama menekült görögöknek, kik akkor Olaszországban telepedtek le s hogy Parma hercege őt különféle diplomatiái

küldetésekre használta. Így ismerkedett meg Miltonnal, kivel latinul levelezett.

Milton azonban nem remél többé gyógyulást. Elmerengésében a csalóányok éneke s a virágok illata emlékezteti, hogy e ligetben szólalt föl sokszor hazafiúi lelkesedése; hogy itt ábrándozott isteni költeményéről, az *Elvesztett paradicsom*-ról, s nemzetének nagyságáról. Itt kutatta a köztársaság elnökével, miként mozdíthatnák elő a nép boldogságát, s miként tegyék Európában tiszteltté Anglia nevét. Ez volt hazafiúi munkásságának boldog ideje. De most minden eltűnt. Hazája ismét a zsarnokság s politikai romlottság alatt görnyedez. Most üldözések, fenyegetések, bántalmak között magam állok, megfosztatván szemem világától. Ennél a börtön sem irtózatosabb. Mily eltávolíthatatlan, reménytelen sötétség ez!

Most megjelen Norton Gyula, az államtudományokban s philológiában jártas fiatal ember, Anna jegyese, a ki Olaszországból jött haza. A legszivesebb üdvözlések után, tudtúl adja Miltonéknak, hogy néhány nap múlva megérkezik Philarász is, mint a parmai kormány küldöttje.

Milton örvend e hír hallatára s egyszersmind fölsohajt az aláigázott szerencsétlen Hellasnak, a szabadság hajdani anyjának, mostani sorsán.

Norton Gyula levelet is hoz Milton számára Davenantól, angol költőtől, a ki a királpártiakhoz tartozott ugyan, de Miltont tisztelte és szerette. S midőn II. Károly Miltont börtönbe záratta, Davenan volt az, a ki befolyása által őt megszabadította.

Davenan levelét Norton Gyula olvasta föl Miltonnak. Ebben ovatosságra inti Miltonékat s egyszersmind biztosítja őket, hogy mindig jóakarólag örködik fölöttük.

Miltonék azt gyanítják Davenan leveléből, hogy új veszély fenyegeti őket. De Milton bátorítja Sárát, Annát s ennek jegyesét.

Reményem, így szól, hazám jobb jövője iránt még el nem veszett. Érzem, hogy még fölkel a büntetés s föltámadás napja. De nyújtsd nekem kezedet, Gyulám, s vezess ahhoz a harmatos forráshoz, hol egykor ajkaim Cromwell társaságában enyhülést találtak.

Norton Gyula elvezeti Miltont. Anna és Sára egyedül maradtak. Távolról vadászkürtök hangjai hallatszanak.

Anna kéri Sárát, hogy semmit se szóljon Miltonnak és Norton Gyulának Arthur tolakodó viseletéről, mert atyámat ez még inkább búsítaná, Gyulám pedig azonnal elégtételt kívánna a nyomorúlt Arthurtól, a ki képes volna orgyilkosságot is elkövetni.

Sára megnyugtatja Annát. E közben visszajön Milton és Norton Gyula; de a park ellenkező oldaláról megjelen rögtön II. Károly, Osborne Tamás miniszterelnök, Ballerton Pál, a király titkos tanácsosa, Arthur gróf, Colteron, hadsegédek s udvari személyek kíséretében.

Osborne figyelmezteti a királyt, hogy Milton is itt van, de épen távozni készül.

A király maradásra készteni Miltont s gúnyosan kérdezi, vajon meg nem bánta-e még múlt tetteit?

Milton azt válaszolja, hogy, ha tehetné, másodszer is teljesítené hazája iránti kötelességét, hogy megmentse.

A mint megmentette a köztársaság dictátorával; jegyzi meg gúnyolódva a király.

A dictator megmentett minket legalább . . .

A király közbevág nevetve: a királyoktól, úgy-e? — De elfelejtettem, hogy költővel van dolgom.

A valódi költők, mondja Milton, nagygyá teszik a nemzetet s előre látják . . .

A zsarnokok bukását, vág közbe lahotázva a király.

Majd megjön, felel Milton, a siránkozás napja is.

A mint látom, válaszol a király, az ég igazságosan büntette meg vaksággal, mert atyám ellen összeesküdött.

Király, mondja Milton, ha e világ nyomorai bűneink büntetései, akkor az ön atyja sokkal bűnösebb volt. Vakságom által talán Isten irgalma nyilatkozik, nehogy hazám bukását lássam. Az engem környező éjben annál inkább világít számomra az isteni jelenlét fénye.

Rhigópulosz e szavakat Miltonnak *Defensio* című munkájából merítette.

A király azt mondja kíséretének: menjünk s ne ingereljük a költőket. S mindannyian távoznak.

A második felvonás játszik Arthur gróf palotájában, melynek termeiből zene hallatszik. Osborne egyedül van a színpadon; jobb tenyerével betakarja homlokát s panaszkodik, hogy a sok szeszes italtól elkábult. De hiába, szükségem

van szórakozásra. Hatalom és gyönyör, ezek az én vágyaim. Végre elértem mind a kettőt. Anglia miniszterelnöke vagyok. Nem sok fáradságomba került. Rövid ideig szabadelvűt játsztam; azután hízelegtem a királynak s annak a rókának, Ballertonnak. Így buktattam meg a cselszövény miniszteriumát, én a főcselszövő. Most talán magát Ballertont is kiugrasztom a király kegyelméből. A néppel szemközt alkotmányosdit fogok játszani, hogy az történjék, a mi nekem tetszik. Könnyebb a népeket az álszabadság, mint a nyílt zsarnokság által elaltatni. — A termék zenéje eszébe juttatja Arthurt. Méltó unokaöcsém! Belebolondúl Milton lányába! Ha legalább nőül akarná venni, így talán Milton is velünk úsznék. De unokaöcsém csak gyönyört hajhász. Félek, hogy ez által engem is hajba hoz. Jó lesz, legelőször is Milont részünkre csábítani. Erre pedig fölhasználok a rókatermészetű s ékesszólású Oderlan hercegnőt. . . . Vagy hörtön, vagy száműzetés s az *Elvesztett paradicsom* elkobzása.

Arthur gróf megjelen, egy inas kíséretében, a ki két poharat s egy palaczk bort hoz. Az inas távozása után Arthur gróf azt mondja nagybátyjának, hogy jóllehet az étteremben már ivott az egészségére, most mégis újlag akarja ezt tenni s egyszersmind bizalmasan kérdezi, vajon tett-e már valamit a maga szerelmi dolgában?

Osborne csodálkozik, hogy Arthur, a ki annyi arisztokrata hölgynek udvarol, ebbe az egyszerű leányba belebolondult. De midőn azt kérdezi, vajon nőül akarja-e venni Annát, Arthur nagy lahotára fakad, s azt mondja, hogy az eszeágában sincs. Azonban megígérem neki, hogy elveszem; valamint te is, kedves nagybátyám, szabadságot ígértél a népnek s hivatalokat és kitüntetésekét a parlament tagjainak. Nem vagyok-e a te unokaöcséd? S nem tanítottál-e te a valódi élet mesteriségére?

Jól van, öcsém; segíteni akarok rajtad; de mindenekeelőtt keressük föl Oderlan hercegnőt.

Utánok belép a terembe Ashley, a bukott miniszterium elnöke. Ő politikából jött Arthur báljára, nem pedig szórakozás kedvéért; mert Arthur a király kedvence s a miniszterelnök unokaöccse. Ezt a miniszterelnököt pedig minden áron meg akarja buktatni, hogy helyére üljön.

A mint így magányosan terveket forral, megjelennek

Arlington, Buckingham és Lauderdale, előbbi miniszter társai, a kikkel azonban a kormányzás dolgában mindig viszálykodik vala. Ők készek Ashleynek a miniszterium megbuktatására segédkezet nyújtani, de nem tudják, miként fogjanak hozzá.

Ashley ezt a tervet közli velök: nyomassunk egy névtelen röpiratot, melyben hazánk nyomorult állapotai ecseteltessenek, Osborne megvesztegetési eljárása megbélyegeztessék s a személybiztosságról szóló törvény szüksége hangsúlyoztassék azon észrevétellel, hogy ezt már mi is akartuk életbe léptetni, s hogy ezért vesztettük el hatalmunkat. E röpiratnak bizonyosan lesz hatása. De azonkívül a parlamentben is egyesülünk az ellenzékkel.

Mindannyian elfogadják a tervet s elhagyják Arthúr palotáját.

Utánok belépnek a társalgó terembe Osborne, karján Oderlan herczegnő, azután Arthur és Colteron.

Oderlan herczegnő közli velök, hogy holnap meglátogatja Milton leányát, őt Arthur javára hangolandó, valamint atyját is a kormány részére.

A harmadik fölvonás színhelye Milton háza.

Reggel van. Anna hárfán játszik s mellette ül a mélabús Milton. Ez félbeszakítja leányát, mondván, hogy szomorú dal-lama emlékezteti Ossiánra, a ki szintén vak volt. De ő legalább olyan korban élt, midőn a vitézség s becsület még szokásos erények valának. Nálunk most a nap csak az erkölcsiség romjain kel föl. Bár ne sütné olyan népekre, melyek a rab-szolgaság igája alól nem akarnak föltámadni.

Anna azzal vigasztalja az atyját, hogy az ifjabb nemzedék kész nagy tettekre vállalkozni s hivatkozik Norton Gyulára, kiben nemes érzelmek lángolnak. S a te isteni költeményed is, atyám, s politikai munkáid föl fogják villanyozni a nemzetet.

A Sárával belépő Norton Gyula örömmel mutatja Philarász levelét, melyben Doverből azt írja neki, hogy ma vagy holnap Londonban leend.

Milton el van ragadtatva. S Philarász neve eszébe juttatja a dicső Hellast, melyért ábrándoz; mert meg van győződve, hogy csak annak utánzása által szabadíthatja föl Angliát az ifjabb nemzedék.

Norton Gyula hasonló nézetben van, mire Anna örömtől sugározva megszorítja a kezét.

Norton Gyula elbeszéli azután, hogy a parkban Arlingtonnal találkozott, a ki őt tettett barátsággal megszólítván s Milton elveinek diadalmát jósolván, fölszólította, hogy szövetezzék vele s társaival a haza megmentésére. De Norton Gyula egyenesen tudtul adta neki, hogy nem bízik eselszövő emberekben s ott hagyta őt.

Erre Norton Gyula eltávozik, hogy keresse föl Davenant, megtudandó tőle, vajon mit terveznek Milton ellenségei. Anna pedig a kertbe vezeti az atyját.

Utánok belép Oderlan hercegnő s üresen találván a termet, részletesen vizsgálja, gúnyos észrevételek kíséretében.

A kertből visszatérő Anna csudálkozik, hogy idegen nő van a teremben. A hercegnő megismertetvén magát, elmondja, hogy sokat hallván már Anna szépsége- s erényeiről, el nem fojthatta magában a vágyat őt láthatni. Most csakugyan olyannak találja. Csak kár, hogy e magányban elvész, holott hivatta volna London magas köreiben tündökölni. Íme Arthur gróf, a nemes lovag, mióta őnt a parkban látta, szenved, sír, örvöng; annyira imádja őnt, hogy kész szívét, rangját, gazdagságát, dicsőségét az ön lábailhoz letenni. Ne legyen oly keményszívű, hogy Arthur ön miatt meghaljon. Holnap délkor ide jövök kocsimon, s elviszem őnt hozzám, hogy mutassam be önnek hű imádóját, ki által az ön atyja az ország legmagasabb méltóságára emelkedhetik.

Anna ingerülten válaszol: az én atyám Milton János, a ki úgy fog meghalni, a mint élt, becsületesen és hazáját valódián szeretve. Én pedig csak Norton Gyulát imádom, az én vőlegényemet, szívem választottját, a ki szerelmemre méltó. És most kérem, tessék elhagyni.

A hercegnő ezt föl sem veszi, hanem azt mondja, hogy Miltonnal is kell szólnia, s daczára a leány ellenszegülésének a kertbe szolgáló ajtóhoz siet és Milton nevét kiáltja.

Milton lassú léptekkel jön a terembe s hallván az őt megszólító hercegnő szavát, azt mondja neki, hogy hangjáról fölismeri, mert több évvel ezelőtt sokszor látta őt a köztársaság elnökének termeiben. Ma pedig ön Károly király termeit ékesíti.

A hercegnő menti magát a körülmények hatalmával;

de mostani pártállása daczára is biztosítja Milont barátságáról, mely arra ösztönzi, hogy őt az ország legnagyobb méltóságára emelje s lányával együtt boldoggá tegye.

Tudja-e hercegnő, mondja Milton, hogy miért távozott el Londonból az én nőm? Ő is azt kívánta, hogy hasonló ajánlatokat fogadjak el. S mivel ezt nem tettem, elhagyott. Én azt mondtam neki: nő vagy s kocsifogatokat szeretnél; én pedig mint becsületes ember akarok meghalni.

E szavakat szerzőnk Milton életírói után vette föl a szövegbe.

Ugyanezt, folytatja Milton, válaszolom önnek is, hercegnő.

A hercegnő Milont gúnyosan költőnek nevezi.

Igen, mond Milton, a valódi költő ugyanegy, a valódi költeménynyel, az az a dicső s becsületes tettek mintaképe.

Midőn a hercegnő tovább iparkodik Milont, még a börtön fenyegetésével is rábeszélni, ez parancsoló hangon kiált: távozzék Messalina. A visszautasított hercegnő büszkén mondja: ezt meg fogjátok bánni, — és elsiet.

A következő jelenetben látjuk a királyi palota egyik termében II. Károlyt, ki az asztal mellett ül s így beszél magával: alig reggeliztem, már kihallgatást kér Osborne, valamely fontos rendelet tárgyában. Majd meglátom, mennyire vehetem hasznát, különben félrelököm, mint elődét.

Azután a mellékszobára tekintvén, mondja: az én új barátném, Darville grófnő, még mindig pezsgőt iszik. Mily szép, kecses, finom és szellemes! Nem hiába francia s Versailles udvarában érte el a tökély fokát. Mily dicső dolga van Franciaország királyának! A föld minden szépségét megszerzi magának, s korlátlan úr. Országának gazdagságát akarata szerint kezeli. Nekem ellenben az álszabadelvűek ezer akadályt gördítenek gazdagodásom útjába. S maga XIV. Lajos is kevesebb pénzt küld, mint a mennyivel Doverben kötött titkos szerződésünk szerint tartoznék. Jó; te megvásároltál engem, valamint én megvásárlom a hazug államférfiakat.

A megjelenő Osborne előadja a királynak, hogy szükséges a forradalomnak még hátralevő elemeit is ártalmatlanokká tenni, azért fogalmazta e rendeletet, mely szerint Milton száműzettség s *Elvesztett paradicsom* elkoboztassék, melyben veszedelmes czélzások vannak a királyság ellen.

A király azt mondja, hogy majd meggondolja a dolgot; kiküldi Osbornet s hivatja Ballertont.

Ez főnhangon olvassa Osborne rendeleti tervét, mely szerint a főlebbi büntetésekén kívül Norton Gyula fogságba volna vetendő. Azután folytatja, hogy a rendeleti terv nevetéses; mert Milton az *Elvesztett paradicsom*ában, hol a zsarnokokat pelengérré állítja, sehol sem nevezi meg a királyt vagy udvarát. A rendeleti terv kulcsa abban rejlik, hogy Arthur gróf szerelmes Milton leányába, ez pedig Norton Gyulába. Ezen akadályok elhárítása végett a rendeleti terv Milton számúzi s Nortont börtönbe veti, hogy Arthur gróf könnyebben boldoguljon a leánynyal. De Fölséged, jóllehet nagyon szereti Arthurt, nem teheti magát az ő kedvéért nevetségessé. A mi pedig Miltont illeti, ő kitünő államférfú s nagy költő, de már tehetetlen.

Nevezzük ki tehát, mondja nevetve Károly király, miniszterelnöknek.

Ő ezt el nem fogadja, válaszol Ballerton, mivel a meggyőződés embere; s azután vak is.

Hát lehetséges-e, kérdezi a király, hogy egy költő államférfú is legyen?

Ő nem egyszerű verselő, felel Ballerton, hanem philosoph költő, s az ilyen költők képesek arra, hogy kitünő államférfiak is váljanak belőlök, s hogy a nemzetek életében nagy tetteket varázsoljanak elő. Sólón is, Athén nagytörvényhozója, költő volt; Dante is, a flórenczi köztársaság jeles államférfia, szintén költő vala. S maga Milton is megmutatta, hogy állam böles, mert mint Cromwell minisztere nagyra emelte Anglia közoktatási, tengerészeti s kereskedelmi ügyét.

A képzelet, Fölség! szárny, melylyel a szellem minden magaslatra emelkedik; szem, mely a láthatatlant is látja; tehetség, mely a jövő sejtelme. S midőn a képzelet ugyan egy emberben együtt van meg a valódi tudománnyal, a helyes ítélettel s az érzetek józanságával, akkor ez az ember nagy költő s nagy államférfú is lehet.

De a kormányban, Fölség, nincsen ilyen férfiakra szükségünk. Mert ezek fölkeltik a nemzeteket, mi pedig mély álomba akarjuk sülyesztetni. Hogy nyugodtan és biztosan uralkodhassunk, a sophisták, cselszövők, vesztegetők, álszabadelvűek, álrepublicanusok, tartalmatlan ékesszólások a mi

szövetségeseink. S így az álszabadság által meggyilkoljuk az igazit. De ezért túrnunk kell Milont, az európai híri férfiút, sőt látszólag pártolnunk is, hogy a világ ezért minket dicsérjen. Hiszen látja Fölséged, miként pártolja Franciaország királya az irodalmat s a kitünő tudósokat. Mi se látszassunk tehát hátrább állni. Ez hasznunkra van.

A király megnyugszik Ballerton nézetében s meghagyja neki, hogy adjon Osbornenak illő választ.

Midőn a király távozott, Ballerton magasztalja a jezsuitismust, melynek segélyével ő magát a királyt tetszése szerint vezeti. Azután csenget s magához kéreti a melléktérben várakozó Osbornet, kinek tudtul adja, hogy a király nem írja alá a rendeleti tervet, mert Arthur gróf szerelme nem oly fontos ügy, hogy e miatt Milton és Norton bűnhődjenek.

A meglepett Osborne elfojtja bosszankodását s igazat ad Ballertonnak.

A negyedik fölvonás ismét Milton házában játszik.

Milton az asztal mellett ül; nem messze tőle Sára és Anna, varrással foglalkozva.

Miért hallgatsz Cromwell, mondja a búsuló Milton, kit sokszor álmaimban látok? Létezel-e tehát? Vagy a halhatatlanság talán csak hiú vígasza a szerencsétlen embernek? Ez lehetetlen! A halhatatlanság magának az ember természetének gondolata, s mind az, a mi az egyes természet sajátja, nem csalódás, hanem igazság.

Mik tehát, folytatja, az emberiséget igazgató törvények? Nem lebeg-e a történelem fölött az isteni gondviselés gondolata? Midőn Galilei, a szellem szabadságának vértanúja, megmagyarázta nekem az égi testek összhangzó forgását, akkor mindketten elragadtatásunkban fölfedeztük az emberiség törvényét. A csillagok fényesebb középpont felé törekesznek, az emberiség pedig a szabadság felé. De e czélt későbbi nemzedékek fogják valósítani. Én már itt a földön fölösleges vagyok.

Anna és Sára megnyugtatták őt s ezt elősegíti Norton Gyula és Philarász megérkezése.

A kölcsönös üdvözlések s bemutatások után fölsóhajt Milton: kedves barátom, a dicső Athén fia, miért nem láthatlak ismét mint akkor, midőn nemzetemnek még boldogabb idői valának?

Philarász megilletődve tekint Miltonra s azt mondja neki, hogy sanyarainak közepette még inkább tiszteli és csodálja. Látva csapásaidat s főnséges jellemedet, ajkaimra száll egy régi bölcsnek mondása, mely szerint „az igazságos férfiú, megkísértetvén a balsorsban, istenekhez méltó látványt szolgáltat.”

Isteni költeményed által reményt, vigaszt, bátorságot öntél elnyomott hazám fiaiba is. S midőn mint a köztársaság minisztere ezt írtad nekem: „kívánom, hogy Anglia hajóhadai szabadítsák föl Hellast, a szabadság s ékesszólás anyját,” akkor örömeben megrázkódott a vén Olymp s a Parthenon márványai susogának.

Milton sajnálatát fejezi ki, hogy szándokát nem valósíthatta oly nép irányában, melytől egész Európa kapta a műveltség áldásait. Második fájdalom pedig, mondja, az, hogy hazám köztársasága gyalázatosan megbukott. S én bánaltalmaztatva, üldöztetve, szemem világától megfosztatva élek nemtelen ellenségeim között, kiknek zsarnok, ravasz, tudatlan kiesapongó királyuk van. Bárha csak látnék! Talán sikerülne még a népet mély álmából fölriasztani!

Norton Gyula kérdezi Philarászt, vajon Milton visszanyerheti-e még szeme világát?

Philarász vizsgálván Milton szemeit, azt mondja, hogy mindenképen törekedni fog kedves barátján segíteni. De azonnal az előbbi tárgyra megy át s kérdezi Miltont, hogy mi okozta a köztársaság vesztét?

Milton okúl hozza föl Cromwell idő előtti halálát, a hitszakadásokat, a jezsuitákat s XIV. Lajost, Franciaország királyát, a ki egész Európában a népek szabadságának elnyomására törekszik s kinek bérében áll Anglia királya is.

Ezért szándékoznak ellenségeink, szól közbe Norton Gyula, minket is sújtani: Miltont száműzetéssel, engem börtönnel. Ezt tudtam meg Davenantól, a ki jöllehet a Stuartok pártjához tartozik, mégis a mi barátunk.

Anna fölszólítására Norton Gyula elmegy Davenant fölkeresendő.

Milton és Philarász ekkor hosszas politikai, hazafias beszédekét váltanak egymással Anglia és Hellas múltja, jelene és jövője fölött. S azután Sárával együtt a kertbe mennek.

Az egyedül maradó Anna kérdezi önmagát, vajon

Norton Gyula öt szereti-e jobban vagy hazáját? Midőn így töprenkedik, hoznak neki egy levelet, mely így kezdődik: „Szívem angyala!” Anna nézi az aláírást s látván ott Arthur nevét, földre dobja a levelet s elsiet a kert felé.

Az üres terembe belép Norton Gyula derült arczeval, mert jó hírt akar közölni Miltonnal s Annával. De meglátván a földön fekvő levelet s elolvastván, borúra változik a derült-sége. Arthur tehát, így szól magához, kétszer látta már e levél szerint Annát. Talán most is együtt vannak! Hová legyek? A nő szíve tehát valóban oly hűtelen, mint a hullám!

Midőn így töprenkedik, belép Anna s kezét nyújtja neki, de Norton visszautasítja, s egyszersmind hidegen adja neki tudtára, hogy a király nem írta alá Milton száműzetését. Erre „Isten hozzád“-ot mond Annának, mert nem akarja többé boldogságát zavarni.

Anna könyekre fakad s örök szerelméről biztosítja Nortont. De ez azt válaszolja neki, hogy a könyvek könnyen folynak a nők szemeiből, és szívöket mint a lágú viaszt változtatják az emberek kezei. Én szerettelek, imádtalak, téged láttalak, téged hallottalak mindenütt; a virágokban, a verőfényben, a csillagos ég derűjében csak te jelentél meg előttem, mint az égből leszállt cherubin. Érted képes lettem volna a föld mélyéből a gyémánt lángját, a tenger fenekéről a gyöngy fényét, az ég magasságáról a titokteljes istenség világozottságának sugarát számodra elhozni! Szerelmed által nyitlak meg előttem a természet szépségei, az egek nagyszerűségei, a halhatatlanság kapúi. Szerelmed által fakadtak szívemben a költészetnek, szabadságnak és az emberiség fölszabadításának ismeretlen forrásai. S most mind ennek vége van!

Anna könyörög, mondaná meg e rögtöni változás okát.

Norton a levélre mutat. Anna fölvilágosítja s Norton megbánva tettét, bocsánatot kér tőle.

Gyöngéd kibékülésök után belép Sára s hallván Nortontól, hogy a király nem írta alá a kemény rendeletet, ismét elsiet Miltonért.

Ekkor Norton azt mondja Annának, hogy fölkeresi a gyalázatos Arthurt, párbajban öt megfenyítendő.

De alig távozott, meglepi az egyedül maradt s Nortonért imádkozó Annát az alávaló Arthur.

A megrémült Anna menekülni akar a teremből. Arthur reá rival, hogy álljon meg s e perczen három fegyveres ember is mutatkozik a terem ajtajánál, kiket Arthur hozott magával.

Minthogy Anna nem akarta Arthurt követni, ez megragadja a kezét s erővel akarja elhuzcolni. Anna kiáltására megjelen Sára s kinyitván az ablakot, kiált: „Szomszédok, siessetek ide; zsványok vannak itt! Milton! Philarász!”

E zajra belép a szomszédokkal Norton Gyula, kiragadja Annát Arthur kezéből. Nyomorúlt gonosztevő, így szól hozzá, még ide is Milton menhelyére, leányának szentélyébe vakmerősködöl undok lábaddal lépni? Zsvány! Régen megérdemletted volna a börtönt, ha szerencsétlen hazánkban az igazság uralkodnék.

Arthur kardot ránt s neki tör Nortonnak. Ez fegyvertelen lévén, gyorsan kirántja Arthur egyik fegyveresének a hüvelyéből a kardot s ellenáll Arthurnak.

A párviadal közben Norton kivágja Arthur kezéből a kardot s azt mondja neki: Nem akarom magamat véreddel bemocskolni. Megkegyelmezek az életednek. De takarodjál, nyomorúlt!

Arthur tört hűz ki s Norton mellébe döfi.

Norton összerogy. Sára és Anna fölsikoltanak, s ez utóbbi kétségbeesetten Nortonra borúl. Arthur erőszakkal fölemeli Annát s fegyvereseinek int, hogy huzcolják el. De Anna kiragadván Arthur kezéből a tört, saját szívébe szúrja s Norton mellé esvén, mondja: „Látod-e, hogy szeretlek?”

Erre Arthur három fegyveresével távozik, a nélkül, hogy a körülálló szomszédok gátolták volna.

Sára kiáltására bejön Milton, kit Philarász vezet. Norton már halva volt. Anna még ez utolsó szavakat intézte Miltonhoz: „Bocsáss meg, szeretett, szerencsétlen atyám! De szerelmem“

Milton megbocsát neki, mert Norton Gyula méltó volt ilyen szerelemre.

Azután a körülállókhöz fordúlva így szól: Íme a zsarnokság s politikai romlottság művei! Becsületünk s életünk az udvaroncok játéka. Átok a Stuartok házára! Átok nemzetünk megrontóira!

A darabban szereplő Philarász életéről adatokat találunk a *Παρθένω* című athéni folyóirat 1851-dik évi folyamában,

azután Papadopulosz Bretosznál (1854), végre Sathasz-
nál (1868).

Ez adatok szerint Philarász a XVI-ik század vége felé született Athénben. Keresztneve volt Lénárt. Atyját Jánosnak hitták. Elvégezvén hazájában a középtanodai tanulmányokat, Rómában a görög seminarium növendéke lett. Ugyanezen időtájban tartózkodott ott a francia követ, Nevers Károly herceg, a ki azt állította, hogy ő, mint Andronikos császár ivadéka, a bizanti trón jogszerű örököse. Elmondván Philarásznak s a Rómában tartózkodó görögöknek a származását, közreműködésre hitta föl őket, hogy állítólagos jogait visszaszerezhesse. A görögök tudósították honosaikat Epirusban, Aetoliában, Peloponnesusban és Attikában e trónkövetelőről, s azok titkos gyűléseket tartván, Palaeologos Konstantin nevet adtak a várt megszabadítónak. E hírekre Nevers herceg Franciaországba utazott, hogy ott kereszthadat gyűjtsön, s Philarászt bízta meg, hogy mozdítsa elő a pápánál ezt az ügyet. A pápa csak oly föltétel alatt engedte meg a keresztes háborút, ha a fölszabadított népek a katholika vallást fogadják el. Nevers herceg ily értelemben szerződött a görögökkel. De ekkor nyugot iparlovagjai ezrenként soroztatták be magokat a keresztes hadba. S így a háború csak a papíron maradt. Hozzájárult még ehhez, hogy Nevers öt fölszerelt hajója véletlenül a lángok martaléka lett. -

Így beszéli ezt el Buchon (*Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée*. Paris, 1843—44.) munkája első kötetének 281-ik lapján.

A vállalat meghiúsulása után Philarász Franciaországba ment, hol őt Richelieu vette pártfogása alá, s melegen ajánlotta a pármai hercegnek, Farnese Odoardónak, ki őt nem-sokára magával vitte Parmába, mint titkos tanácsosát.

Midőn 1640-ben Franciaország és Parma között viszály tört ki, Farnese herceg Párisba küldte Philarászt, hogy ott békekötést eszközöljön. Ekkor Philarász görög ódát írt az istenanya szeplőtelen fogantatására, melyet a roueni akademia pályajutalomra méltatott. Ezt az ódát az ő barátja, a chiosi Cyrill nyomatta ki Párisban 1644-ben.

Philarász, mint Richelieu kedvence és parmai követ sokat utazott Európában s a legtekintélyesebb férfiakkal jött érintkezésbe. Így ismerkedett meg Miltonnal is, a ki őt

nagyon tisztelte. Egyik munkájában, hol Milton magát ócsárlói ellen védelmezi, arra hivatkozván, hogy munkáit Francia- és Németországban nagy tetszéssel olvassák, így folytatja: „quia et ipsa Graecia, ipsae Athenae Atticae, quasi iam redivivae, nobilissimi alumni sui Philarae voce applausere.“ *)

Több évvel később Philarász, midőn épen Párisban tartózkodott, Velenczéből meghívást kapott az ottani Márk-könyvtár igazgatói állomására. De ezt el nem fogadhatta, mert hólyagkőben szenvedett, melynek következtében 1673-ban meg is halt.

A francziák őt Villarsnak vagy Billarenak, az olaszok pedig Villarának nevezték.

A főlebb említett ódán kívül több más irodalmi terméket is hagyott hátra Philarász, nevezetesen: emlékiratot Richelieu miniszterségéről, különféle beszédeket görögül, latinúl és francziául, és *Anecdota Anthologiae Graecae*.

Hogy Philarász orvos volt, azt Rhigopulos ebből a munkából: *Joannis Miltoni Angli epistolarum familiarum liber* (Londini, 1674.) merítette; ezt azonban meg nem kaphattam.

TÉLFY IVÁN.

*) L. *Joannis Miltoni Angli defensio secunda pro populo anglicano contra infamem libellum anonymum cui titulus: Regii sanguinis clamor ad coelum adversus parricidas Anglicanos*. Editio secunda auctior et emendatior. Hagae-Comitum, ex typographia Adriani Vlacq. 1654., a 95-ik lapon.

É R T E S I T Ő.

Magyar országgyűlési Emlékek, történeti bevezetésekkel. A magy. tud. akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkeszti dr. Fraknói Vilmos, a magyar tud. akadémia rendes tagja és osztálytitkára. 4 kötet, 1527—1563. Budapest, 1874—1877. XXXII. 650., 688., 617., 670. ll.

Húsz éve múlt, hogy az akadémia történelmi bizottsága a magyar történelmi kútfők közzétételét különféle gyűjteményekben megkezdette, s azóta mintegy száz kötet látott napvilágot. Midőn a vállalat megindult, anyag sok volt már, de mégis kevés ahhoz képest, melyhez még félni nem lehetett. A hazai köz- és magán-levéltárak még nem nyíltak meg a buvárok előtt. Külföldi ismereteink — Petrovich párisi jegyzeteit kivéve — Bécsen és — talán — Velenczén túl nem terjedtek sőt e két város történelmi kincseiről is mily hézagos volt tudomásunk! A távolabb külföldről egy-két bújdosó hazánkfia kezdett adatokat közleni: de rendszeres gyűjtés sehol sem folytatott. E helyzet azóta lassan, de folytonosan javult. S ha a czéltől, történelmi kútfőink teljes ismeretétől, még nagyon messze állunk is: a hazában sok, igen sok rejtett forrás megnyílt, a külföldön pedig gyűjtötték és gyűjtik az adatokat Nápolytól Londonig, Simoncastól Szentpétervárig. A kiadások szerkesztésében is nagy haladást tapasztalunk. Nem lehet ugyanis tagadni, hogy, ha végig tekintünk a megjelent kötetek során, s még inkább, ha tanulmányokba merülünk, sok tájékozatlanságra, sok oly dologra akadunk, melyet csak a kellő megválogatás hiányának tulajdoníthatunk. Megjelentek munkák, melyek bizton még kiadatlanul maradhattak volna, kivált, midőn fontosabb és érdekesebb tárgyakat lehetett volna közölni, vaskos kötetek, melyekben a mi történeti becsű, tizenöt-húsz lapra összeszorítható. Vannak gyűjtemények, melyeknek alapgondolatja helyes, de a kellő megrostálás hián, a sok becses szem szinte elvész a tengernyi polyva közt, és némely szerkesztő egészen feledni látszott, hogy nem minden irat egyenlő becsű, és egyformán érdemes a közzétételre

mert valamelyik múlt századból veszi eredetét. Azonban — örömmel mondjuk — minél inkább közeledünk a jelenhez, annál gyakoribbak a publicatiók, melyek nemcsak valódi hasznára válnak a hazai történelemnek, hanem becsülettel megállnak az európai más hasonló kiadványok közt is. E publicatiók közt helyet — lehet mondani első helyet — foglalnak a *Magyar országgyűlési Emlékek*, melyeknek negyedik kötete nem rég hagyta el a sajtót.

E gyűjteményben a történelmi bizottság föladatúl tűzte ki összeszedni emlékeit mindazon gyűléseknek, melyek Magyarország és kapcsolt részeinek területén a mohácsi csata óta — meddig, még nincs kimondva — akár az egész ország, akár egyes részei által tartattak, beleértve 1540-ig Erdély gyűléseit is, melyek azon éven túl egy külön gyűjteménynek tárgyát képezik. E vállalathoz még — tudunkkal az első ilyenemű eset — a kormány is segédkezet nyújtott, a mennyiben hivatalosan fölhívta a törvényhatóságokat, hogy a levéltáraikban netalán létező országgyűlési irományokról és emlékekről az akadémiának jelentést tegyenek. A fölhívásnak csak részleges sikere volt: de mégis volt; az anyag kivált a szerkesztőnek hangyaszorgalma következtében annyira összegyűlt, hogy — legalább I. János király és I. Ferdinánd uralkodására nézve — egy némely pótlékok igen, de egészen új gyűlések, új adatok — egy 1537. végén Pozsonyban tartott országgyűlést kivéve — alig fognak még fölmerülni. Félni lehetett, hogy ez embaras des richessesből a köteteknek oly óriási száma fogja magát kinőni, mely beláthatatlan időpontra fogná kitölteni e becses gyűjtemény befejezését — melyet a XVII. század végére vagy a szathmári béke idejére vélnék kitüzendőnek — de a szerkesztőnek tapintata — mint már az eddigiekből is látszik — elkerülte e veszélyt. Mit sem mellőzvé, mi lényeges, sokat adott: de időt vett magának, hogy rövid legyen, és nem felejté el, hogy egy gyűjteményes munkának is vannak más korlátai, mint az anyagnak mennyisége vagy a szerkesztőnek speciális érdeklődése.

Fraknói Vilmos azon írók közé tartozik, kik az akadémiáknak, tudományos társulatoknak valódi oszlopai. Mintegy született az akadémikus munkásságra, mely társas együttműködéssel mozdítja elő a tudományt. Éles észszel, bő, részletes tudománnyal lankadatlan szorgalmat és élénk

gyűjtési kedvet párosít. Azon korban, melyben mások még alig kezdik meg a tudományos munkásságot, ő már 10—12 kötet, bár különböző értékű, de érdemes, munkával gazdagította az irodalmat. Ő azonban nemcsak gyűjtő, tud írni és szerkeszteni is. Tudós és író egyszersmind, telve művészi törekvéssel, és e törekvéshez azon egyszerű, világos, folyékony nyelven írt rajzaiban sem lett hűtelenné, melyekkel a jelen gyűjteményben az egyes országgyűlések iratait bemutatja. Az *Országgyűlési Emlékek* ugyanis nem képeznek merő okiratgyűjteményt. Szó szerint csak az országgyűléseknek írásai, kir. meghívó, megbízó levelek, követi utasítások, királyi előterjesztések, válasziratok, szóval — valamivel tágasabb értelemben véve — az közöltetik, mit jelenleg országgyűlési irományoknak nevezünk, az országgyűléseknek — ha szabad e kifejezéssel élnünk — diplomatikai emlékei: míg a királyi biztosoknak, a követeknek küldöikhez intézett jelentéseit, naplóit stb. földolgozva találjuk a bevezetésekben, melyeknek czélja az országgyűlés menetét megismertetni, megértetni még azokkal is, kik az eredeti irományokat nem tudják vagy nem akarják olvasni. Az ilyféle bevezetéseknek — természetüknél fogva — önálló történeti munkáknak kell lenni a laikusok, tudós commentároknak a szakemberek számára. Nélkülözhetővé, de nem fölöslegessé kell tenniök az okiratokat. Munka az, mely az írótól ép annyi önmegtagadást, mint tapintatot kíván, nehogy a bevezetések azon úti könyvekhez legyenek hasonlókká, melyek — a helyett, hogy az útast tájékoznák — fecsegésükkel megzavarják, figyelmét gyakran a lényegestől elvonják.

E nehéz feladatnak Fraknoi — úgy látszik nekünk — teljesen megfelel. Alig lehet nagyobb tapintattal és következetesebben szem előtt tartani a föladat igényeit, mint ő tevő, bár annyi csábító alkalom kínálkozott. Történelmünk legérdekesebb alakjai jelennek meg előttünk, gyakran új, az eddiginél mindig erősebb világításban; egy nagy nemzeti catastropha képződik és gördül le szemeink előtt: de a gyűjtemény tárgyát a gyűlések képezik, ezeket kell ismertetni és commentálni, és Fraknoi szigorúan e tárgyhöz tartja magát, nagyon helyesen, mert, ha egyes festői részletekre, egyes jellemekre fektet súlyt, lehetetlen lett volna annyi száz meg

száz adatot közleni, a nemzeti élet minden mozzanatához, mi pedig a gyűjteménynek legfőbb érdeme.

Az országgyűlések, melyeknek emlékeit a jelen gyűjteményben veszi az olvasó, nem a békés kormányzás rendes nyilvánulásai, minőnek jelenleg minden országgyűlést képzelni hajlandók vagyunk. Nem is voltak azok mindig az egész országnak gyűlései. Nemcsak Ferdinánd és János király tartottak külön országgyűléseket, nemcsak a horvát-, tótországi vagy erdélyi tartománygyűlésnek megszokott nevei fordulnak elő. Azon korban, midőn a törököknek leghatalmasabb szultánja személyesen ötször vezetett sereget Magyarországra, Buda háromszor látta mint győzöt falai közt s harmadszorra rabszolgájává lett, melyben Temesvár, Esztergom, Székesfehérvár, Pécs az ellenség kezébe estek, Gyula, Eger, Komárom, Győr, Szigetvár Magyarország véghelyeivé lettek: azon korban a tiszai részek, a felvidék, Dunán innen, Dunán túl is, ha kellett és lehetett, összegyűltek, tanakodtak megmaradásukról, megvédésükről; s e kised, részleges gyűléseknek emlékeit is itt találjuk összegyűjtve. A magyar államiság, a magyar társadalom sohasem jutott oly közel a végromláshoz, mint a bomlás e korszakában. Politikai tekintetben ugyan a centrifugal törekvések nem érvényesültek teljesen. Ausztria vagyis inkább az osztrák ház, ha nem is tudta teljesen megvédeni az országot a külellenség ellen: belülről összetartá vaskapocscsal, s ezért hálával tartozik neki Magyarország. A magyar királyság és vele a magyar nemzeti egység magva megmaradt, bár megfogyott, megalázott alakban, és az ország nem vált lengyel respublikává: de társadalmi tekintetben, legnagyobb részében oly változáson ment keresztül, minőt csak a népvándorlás, s legutóljára a normann hódítás idejében Angliában tapasztalt Európa. Mert a török nem volt európai hódító. A hová lábát tette, fölforgatta a tulajdonjogot s kiüzte a magyar nemest, kinél a boszniai nemesség példája nem talált visszhangra. A magyar nemesség nem tagadta meg hitét, nemzetét, szabadságát. Inkább menekült az ország leggazdagabb részeiből a legszegényebbe, az Alföld, a Duna-Tisza-közről a Kárpátok közé, Ausztria széleire. A nemzet legérteljesebb része — Verbőczy nemzete — expropriálva lón tulajdonából, s azt soha többé vissza nem kapta. E nagy változás ama 37 év alatt ment véghez, melynek gyűléseivel az

eddiggi kötetek foglalkoznak. A török uralom — habár még később is terjedett és Szigetvár, Kanizsa, Gyula, Eger még csak ez után veszték el, I. Ferdinánd halálakor már teljesen meg volt szilárdítva, sőt még a magyar királyság is adót fizetett neki. Ha kérdezzük: mit tett a nemzet történetének e — talán legszomorúabb — korszakában? a választ az előttünk fekvő gyűjteményben megtaláljuk, ékebben, részletesebben mintha e korszak hadi történeteit olvassuk. E tömördek nagyobb-kisebb gyűlésben, melyek majd a királyok egyike, majd egyes főkapitányok, sőt magánosok impulsusára is tartattak, nyomát találjuk úgy szólván minden eseménynek, minden eszmének, minden viszonynak, mely 1527—1564-ig a magyar nemzetet foglalkodtatta. Főczéljuk azonban mégis az országnak védelme, rendbeszedése, megtartása volt, s a legszomorúabb jelenetek közt is alig hiányzik egyből is a tanulság, hogy, ha a magyar e korban nem is választotta mindig a legjobb eszközöket, ha nem is tudott megegyezni: gyáva resignatióval sem nyugodott meg, magáról le nem mondott, s a hosszú, kétségbeesett harcban fogyott, gyengült, de még ki nem fáradt. Ohajtanók, hogy a kit csak a haza múltja, sőt jövője érdekel, mind olvassák e gyűjtemény emlékeit, vagy legalább ama szép bevezetéseket, melyeket Fraknoi a gyűlések elé írt.

—1—1.

Copperfield Dávid személyes élettörténete. Regény öt kötetben. Irta Dickens Károly. Angolból fordította Zichy Camilla. Budapest, 1877. Franklin-Társulat.

Dickensnek ez a regénye, melyet az angol kritika egy értelemmel mesterművének nevez, abból az időből való, mikor lelkén még nem vett erőt az az emésztő képzelődése, hogy szellemének gazdag kincstárából elköltötte az utolsó aranyat is és hitvány rézpénznél egyéb nem maradt benne. Igaz, hogy e gyötörkór nyomaait az aestheticus hiába keresi később írt regényeiben; de a lélekbúvár a híres *Bleak house* temető-árkában és kísértetes kastélyában, a *Tale of two cities* forradalmi zajában és nyaktilói közt, az *Our mutual friend* halottrablóinak visszataszító társaságában rájuk akadhat. Mintha humorának jóté-

kony derűjét nem tartaná elégnek többé, nem bíznék hatásában, hogy az emberek el fognak járni melegedni hozzá, keresi a rejtelmet, a borzasztót, hogy legalább fölizgassa őket. A mint sok csúf divat alapja nem volt egyéb egy-egy hatalmas asszony testi fogvatkozásainál: úgy Dickens kórja megalapítja a modern angol izgató regényt, mely a mestertől eltanulta ugyan a megborzasztás vérkergető mesterségét, de egész bő irodalmában mitsem találunk sem az ő költői lelkének jótevő melegéből, sem megfogvatkozottnak hitt, de valóban végig gazdag tehetségének szikrázó fényéből.

Azonban *Copperfield* még a régiek közül való. Úgy hat ránk az egész, mint egy nyájas tavaszi tájék, melynek frissességét még nem tette tönkre az égető nyár; pázsitját, virágait színöktől, illatuktól nem fosztotta meg a forróság; még a mi zivatar támad is, az is csak jótékony, szükséges esőnek tetszik, melynek felhői sohasem tudják egészen elsötétíteni a napot. A valódinak és eszményinek ama művészi összeolvasztása nyilatkozik itt, a földet és eget egy tekintettel átható és összefoglaló szellem alkotásának ama harmoniája, mely minden nevezetesebb költői munkának és hatásának végső magyarázata. Sokat emlegetett realismusunknak voltakép ez az értelme; a mint az megszűnt félig idealizmus lenni, számkivetette magát a költészet birodalmából. *Copperfieldet* az igazi költői munkák közé sorozhatjuk, daczára gyöngé composíciójának és egyéb gyarlóságainak. Alapgondolata és részletei, alakjai és hangja, páthosza és humora végső elemzésében mind a valódinak és eszményinek költői harmoniájára vall szerzőjének kedélyében és képzeletében. Még a hol legféktelenebbül tréfálkozik is; a mint durván kiformált alakjaihoz csapkodja mintegy a sarat, hogy nevetségessé tegye őket; a mint friss képzeletében az életből ellesett vonások mellé gyűlön gyűlnek a torz huzások: szeme annál mélyebben látszik behatni a kicsúfolt ember lelkének egy rejtekébe, hol — közönséges szemeknek láthatatlanul — egy szemernyi jóság meghúzta magát. Közönye, melylyel az élet tarka képes-könyvében lapoz, vidámakról sötétekre, nevetetőkről meghatókra, csak látszat; a fogékony olvasót tiszta és sohasem habozó erkölcsi érzés s mély és igaz részvét hatja meg benne: a valódi humor.

Az angol kritikusok úgy tartják s véleményüket Dickens

életírója: Forster is megerősíti, hogy a költő *Copperfield*ben jó részt magát rajzolta és saját múltjából, különösen gyermekkori rossz napjaiból regénye meséjébe sok mindent beszótt. Ilyen formán írták Bulwer is *Maltraverst* és Disraeli *Coningsbyt*. A kis Copperfield kétségbeejtő sorsa a gyárban, az adósok börtönében töltött napok, a parlamenti tudósításkodás, a regényíró fejlődése: kétségkívül mind személyes emlékei Dickensnek. Az egész regény egy elhagyatott, apátlan-anjátlan árva küzdelmeit festi, míg pályát tör magának egy jó nagynéne segédelmével. Küzd a gonoszokkal, az embertelenekkel, mely harcából a gyermekben csírázó akarat s az emberszeretet menti meg, élénk és nemes visszhangot ébresztve a fejlődő lélekben. Hosszan tévelyeg az életnek megrázó és eszméltető viszonyai között, haboz az előtte nyíló pályák utainál, és bolyong az érzelmek örvényei fölött. Minden tapasztalata, érzelme tanúsággá, jelleme alakulásának tényezőjévé lesz s a könyv végén a gondolataiban és érzéseiben megállapodott férfitől veszünk búcsút. Mély érzés és magas bölcsesség, bátorító és fölemelő költészet szólnak e lapokon hozzánk s a hatás, melyet lelkünkben hagynak, ítéletmondás ama divatos, beteg regényíró-iskola fölött, mely a francziáknál az asszonyban megszemélyesített fátum játékává teszi az embert.

Schmidt Julián Dickensről írt kis könyvében *) szemérveti a költőnek azt, a mit angol kritikussai épen dicsértek *Copperfield*ben: hogy mérsékeltbb és szabatosabb a szokottnál. Helyén lenne a szemrehányás, ha e mérséklet és szabatoság megrontanák eredetiségét. De ezt épen nem teszik. Elismerve a szerkezet gyarlóságát, — a regénynek körülbelül egy harmadrésze, melyet Dickens a későbbi történettel semmi összefüggésbe nem hozott gyermek-emlékeinek szentel, fölösleges, — írói egyéniségének valamennyi szeretetreméltó, mulattató, lebilincselő vonását tisztán ragyogva látjuk. Emberszeretete a szegény yarmouthi halászok életéről elbűvölő képeket fest, egész részvétünket fölébreszti egy romlott iskola vértanúira és az elbukott Milikét milyen gyöngéden emeli föl a sárból! Mesteri leíró képességének alig adta valaha fényesebb bizonyítékát, mint a tengeri vihar s a hajótörés

*) *Charles Dickens*. Eine Charakteristik von Dr. Julian Schmidt. Leipzig, 1852. 59 s. köv. 1.

rémes jeleneteinek Everdingennel vetekedő rajzánál, melynek a könnyelmű Steerforth áldozatává lesz. Bátor, féktelen komikai ereje alig teremtett pompásabb alakokat, mint a hitelezők elöl folytonosan menekülő félben levő Micawber család, a félbolond Dick, ki nem tud elszakadni I. Károlytól, a derék Traddles, kinek nyakán hét sógorasszonya ül, a goromba és jószívű Trotwood Betti s a többiek. Maga a főalak: Copperfield Dávid kissé elmosódott; de az e fajta regényeknél ez majdnem kikerülhetetlen. A hős mindig előtérben áll; azonban az írónak hol szerénysége, hol önszeretete tartózkodik az erősebb, jellemzőbb vonásoktól s így az alak halványan marad. Annál kedvesebb első felesége, a meggondolatlan, játszi kis gyermek: Dóra. Csak egy elütő vonás ragadta meg figyelmünket e regényben: Dickensnek mindig oly kérlelhetetlen erkölcsi szigora egypár esetben — Dartle Rózával és Steerforthtal szemben — mintha meglazult volna a nélkül, hogy valóban elfogadható magyarázatát vennők. Majdnem kétségtelen, hogy e két alak concipiálását és sorsának szövését Dickens személyes emlékei és rokonszenvei intézték.

A regény fordítása egészben véve jó. Van ugyan benne nem egy magyartalanság vagy más nemű hiba (mindjárt az első szakasz czíme *születek*, *születem*, vagy a mi itt még jobb, *születésem* helyett; Micawber asszony, Gummidge asszony Micawberné és Gummidgené asszony helyett, hasonlít rád stb.); de mindez alig jöhet szóba, mikor vásári regény-fordításainknak egy-egy kötetéből a germanizmusoknak egész lexiconát lehetne összeállítani. Érdekes, hogy a fordító Dickensnek egy olyan sajátságát is megkísérelte visszaadni, melylyel többi magyar fordítói eddig nem próbálkoztak. Értjük az alsóbb osztálybeli emberek szavainak egészen a kiejtéshez alkalmazkodó írását. A gyakori következetlenségekből, helytelenségekből azonban úgy látszik, a fordító nem igen ismeri a magyar nép szóhangoztatási sajátságait s ez ismeret hiányában kár volt belekapni az ilykép kétszeresen furcsának tetsző modorba.

Hungarian poems and fables for english readers. Selected and translated by E. D. Butler of the British Museum. — London Trübner & Co. 1877. — 88 lap.

Butler E. D. úr, kinek néhány fordítási apró gyakorlatáról ez évi márcziusi füzetünkben tettünk említést, azóta örvendetes szorgalommal folytatja a magyar költői művek átültetését angolra. Az előttünk fekvő újabb füzetke derék tanúságot tesz munkásságáról s nagy előhaladást is bizonyít. Tartalma nem nagy: Fáy meséin kívül csak tizennégy költeményt foglal magában; nem is új előttünk, mert e fordítások már egyenként is megjelentek Brassai és Meltzl kolozsvári *Összehasonlító irodalomtörténeti lapjaiban*. De szép reményre jogosítanak a fordító úr további működése iránt, mert gondos, lelkiismeretes, figyelmes fordítónak mutatják őt. Mikor az egyes költemények a kolozsvári lapban először megjelentek, részint a sajtó, részint egyes érdeklődő íróink is kijelöltek azokban néhány apró hibát; a fordító úr figyelembe vett minden ily észrevételt s a hibák ez újabb kiadásban már ki vannak javítva.

E csekély számú kísérlet is elég arra, hogy a fordítói gondosság és hűség tekintetében Butler úr azok között, a kik magyar költeményeket nemcsak angolra, de egyáltalán idegen nyelvre fordítottak, az elsőrendűek sorában nyerjen helyet. Felfogása többnyire hibátlan; az értelmet híven adja vissza, még pedig gyakran sorról sorra, a mit eddig angol vagy francia fordítóink nem igen tettek. Hogy irodalmi mértékkel mérve a fordítás bebocsáttatást nyer-e az angol Parnassusra: arról ítélni, természetesen nem a mi feladatunk. E tekintetben mindig igen könnyen csalódhatik az idegen: a kifejezések finomságát, az árnyalatok szépségeit, anya-nyelvünkről idegen nyelvre fordított költeményeknél, igen nehéz megítélnünk; némely fordulat, a mi előttünk teljesen ismert és tetszetős, a másik nyelvben nagyon idegenszerű lehet, s viszont, a melyen mi megütődünk, talán egészen otthonos és nagyon jellemző amott.

Azonban úgy tetszik nekünk, Butler úr fordításaiban az értelem szabatoságával nem mindig áll egyenlő fokon az

erzelmek kifejezése. Mintha nagyon is ügyelt volna az érthetőségre, a gondolat kimagyarázására. Verselése néhol olyféle hatást tett reánk, mint a latin classikusok némely fordításai, melyekben a fordító egyszersmind commentator is akar lenni, könnyebben érthetővé tenni a nehezebb helyeket s e miatt sok merész képet vagy szokatlan fordulatot ismeretesebb phrázisokkal ad vissza, bár ezzel a költészet gyöngéd virágának himporát seperi le. Távol vagyunk attól, hogy Butler urat ugyane barbarismussal vádolnók; ő nem téved oly messzire; de itt-ott a magyarázó törekvés nála is köznapivá teszi az eredeti költemények némely, talán nehezebben érthető, de már szokatlanságánál fogva is annál szebb helyét.

Butler úrnak kétségkívül jobban sikerült az erélyesebb hangok, mint a gyöngédebb érzelmek visszaadása. A *Szózatot* véljük az egész kis gyűjtemény legsikerültebb darabjának. Alakra, tartalomra, egyaránt híven, könnyen, erőltetés nélkül s néhol meglepő szép fordulatokkal hangzik azokból az eredeti költemény nyugodt, elszánt erélye.

„In steadfast duty to thy land
O Magyar, be thou brave!
It bore, it nursed and shelters thee,
And sure, will be thy grave.“

Viszont a leggyöngédebb tartalmú költemény, *Szép Ilonka* az, a melyben leginkább érezzük a finom kifejezések sérüléseit. Ez egyben az alakot sem tartotta meg a fordító. Hat soros stróphákat használ ugyan, de más mértékű és más rímelésű sorokkal; nézetünk szerint ez a csere nem volt előnyös; az eredeti mértéket illőbbnek véljük a tartalomhoz, mint Butler úr strópháit, melyek nagyon is elegiai hangulatot adnak, s ennél fogva kevésbé illenek össze a költemény első részének derült s második részének daliás pezsgő hangulatával. Az a vidám, de méltóságos hang, mely az ősz Peterdi és az ifjú király pohárköszöntéseit a magyarban páratlan széppé teszi s a mit Vörösmarty mindenütt emelkedett, mindenütt szónoki, de még sem keresett szavakkal oly szerencsésen eltalál, nekünk a fordításban hiányzik. Minő különbség a hatásban például ily soroknál:

„Hunyt vezérem ifjú szép sugára“
Szól az ősz most, „éljen a király!“

„And now“ saith the host ; „a full bumper we'll give : —
May my late leader's son as our monarch long live!“

Amaz pathosz ; ez inkább egyszerű toaszt.

„Éljen hát a hős vezér magzatja,
Addig éljen míg a honnak él !
De szakadjon élte pillanatja,
Melyben attól elpártolni kél.“

„Long long may the son of our late leader live !
If still to our land his whole heart he shall give :
But oh ! may he hence from our sight,
The moment, he leaveth the cause we hold dear.“

Mennyivel kevesebb lendület ez utóbbi két sorban, mint az eredetiben !

Hasonló különbséget érzünk Ilonka bánatának festésében.

„Társasága lángzó érzemények,
Kínos emlék és kihalt remények.“

„From deep hidden sorrow she found no relief,
For memory fed her despair.“

Emez reflexió, bár kétségkívül csinos reflexió ; amaz tisztán költői leírás.

A *Hontalan* („Járatlan úton ki jársz“) alakra és tartalomra egyaránt híven s a mennyire megítélhetjük, szépen is van visszaadva. De nem érezzük-e az utolsó stróphában a fentebb említett hidegebb hangot :

„A nemzet, melyhez tartozám,
Kiirtva s vérbe fult hazám
Többé föl nem virül ;
Engem millióknak átka nyom,
Egy nép halálát hordozom
Keblemben ostorúl.“

„But those to whom I fealty owe
Are gone ; — my fatherland *is low*,
And ne'er can rise again.

Ten thousand griefs my heart assail;
 A slaughter'd nation I bewail,
 This, *all my source* of pain."

E szakaszban értelmi hiba is van. Nem „millió átok“ hanem „millióknak átka“ — „oly csapás, a mit milliók, egy egész nép, vállalai sem viselhetnének el.“ A „ten thousand griefs“ ezt épen nem fejezi ki, sőt közel jár a mindennapi nagyításhoz: „százféle bajom van.“

Azonban e példákban a fordításnak legmegtámadhatóbb helyeit jelöltük ki, hogy a derék fordító figyelmét azokra irányozhassuk. Bizton hiszszük, hogy ily észrevételek nem fogják őt elkedvetleníteni megkezdett munkája folytatásától, melylyel már is derekasan teljesülve látjuk ama reményt, a mit minapi ismertetésünkben kifejeztünk. Butler urat sokkal illetékesebbnek véljük a magyar költészet ismertetésére, mint vers-fordító elődeit az angol irodalomban.

Bonfiniúsnak, mint történetírónak jellemzése és műve kútfőinek kimutatása és bírálati méltatása. Írta Helmár Ágost. A m. tud. akadémia által jutalmazott pályamű. Budapest, 1876, a m. tud. akadémia könyvkiadó-hivatala. Ára 50 kr.

E 88 lapra terjedő tanulmány a magyar akadémia egyik pályakérdésének köszöni létrejöttét. Szegény akadémia! mennyit becsmérlik, mennyit szidják! pedig legjobb törekvéseinek nagy része hajótörést szenved az erők hiányán, az emberek tudatlanságán. Évek óta adja ki már a történeti kútfők hosszú sorát és tesz kísérletet, hogy történetíróinkat a monographia terére csalja, hogy régi forrásaink bírálataát, a mely nélkül történetírásunk folyton félig meddig (nem szándékolt) költészet lesz, eszközölje, — és az eredmény? fölötte csekély! Monumentáit és országgyűlési emlékeit még fölületes ismeretetésre sem méltatják, pályakérdéseire pedig vagy nem is jön munka, vagy csak igen gyöngye, mely aztán szerény mérték alkalmazására késztet. Még az olyan, mint az előttünk fekvő, nyereségnek tekintendő, bár ez is sok tekintetben ki nem elégítő munka.

Helmár könyve, mint a hosszadalmas cím lap mondja,

három feladat megoldását tűzte ki célul: 1. Bonfininek mint történetírónak jellemzését, 2. nagy műve kútfőinek kimutatását, 3. Bonfini művének és e műve kútfőinek bírálatát. Ha e három feladatot megoldja, Helmár értékes munkával gazdagítja irodalmunkat. Könyve azonban ennél sokkal kevesebbet tartalmaz. Bonfiniusnak mint történetírónak jellemzését, egy-két elszórt vonás kivételével, hiába keresi az ember e könyvben. A szerző egy szót sem szól az író világnézetéről, vallási és politikai felfogásáról, társadalmi és műveltségi tényezőkkel szemben elfoglalt állásáról, — szóval semmiről, a mi Bonfinit mint történetírót jellemezné. E hiányért itt-ott elszórt egy-két megjegyzés vagy figyelmeztetés nem nyújthat kárpótlást. A ki elolvasta Flegler derék kis könyvében (*A magyar történetírás története*, ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877) a Bonfiniusra vonatkozó pár lapot (25—34. l.), sokkal helyesebb és teljesebb képét nyeri az olasz-magyar historikusnak, mint Helmár terjedelmes tanulmányából. Flegler a kornak és az író környezetének befolyását, a renaissance légkörét, a classikus írók hatását, az idegen férfiúnak Mátyás udvaránál állását is tekintetbe veszi és mind ezekből és ezek alapján megérteti velünk Bonfinius individualitásának főbb elemeit. Helmár, ha sokra viszi, csak azt mondja, hogy ebben igaza van, abban meg nincs, — de vajon mért fogta föl a dolgokat úgy, a mint felfogta és nem úgy, a mint azokat Teleki József vagy Horváth Mihály látják (mert csak ezek véleményein mérí a szerző Bonfini állításait; *saját* felfogását, úgy látszik, nem volt alkalma előadni), — ennek, a mi a legérdekesebb a dologban, megmagyarázása eszébe sem jut szerzőnknek.

De műve harmadik feladatát sem teljesíti Helmár: *nem* adja se Bonfinius könyvének, se kútforrásainak „bírálati méltatását.“ Az előbbit meg sem kísérti, legfőlebb két-három helyen Telekivel és Horváth Mihálylyal igazítja helyre Bonfini némely tévedését; — az utóbbi, a XV-ik századbeli történetíró kútfőinek bírálatát illetőleg, csak igen ismeretes kézikönyvekre (Wattenbach Lorenz) utasítja az olvasót, — tekintetbe sem véve azt, hogy neki, mint monographia szerzőjének, nem az a feladata, hogy az ily összefoglaló munkákra építsen, hanem hogy azokat, saját tárgya körén belül, helyre igazítsa, illetőleg azoknak hitelességét, felfogásuk helyes és alapos voltát, kritika alá vegye.

Marad a második feladat: *Bonfinius műve kútfőinek kimutatása*, — és ezt, nagyon szárazon és darabosan ugyan, de általában elég becsületesen és szorgalmasan oldja meg szerzőnk, és akadémiánk helyesen cselekedett, midőn e részben tanúsított szorgalmát megjutalmazta. De azt nem állíthatni, hogy feladatának e harmadát is teljesen megoldotta volna. Még némileg mondhatni ezt Bonfini könyvének azon részéről, mely nagyjában Turóczin alapszik (a III-dik decas 9-dik könyvéig); itt aránylag könnyű is volt szerzőnk munkája, mert mindössze is csekély azon történetírók száma, kikből Bonfini merítette anyagát; — csak hogy itt főfontosságú lett volna, Bonfini fölfogását, az idegenektől nyert anyag feldolgozása módját jellemezni. Ezt Helmár nem teszi; sőt a hol Mátyás király kora veszi kezdetét, a fonalat épenséggel elveszíti; — az okiratokat, korabeli följegyzéseket, idegen kútfőket alig érinti itt-ott egy szóval, — és megleégszik Bonfinius műve tartalmának könyvről könyvre, úgy szólván lapról lapra terjedelmes följegyzésével, és legföljebb itt-ott igazítja helyre emberét, a hol ez nagyon is túlcsap az igazság határán. De eljárása még így sem egészen helyes. Hogy Helmár Dlugosst nem használta, hanem ismételve Horváth M. elbeszélése alapján megigazítsa Bonfiniust — Dlugoszból; hogy fontos okiratokról azt állítja, hogy Bonfini helyesen adja tartalmukat, bár ő maga az okiratokat nem látta, hanem csak Horváth M. elemzéséből ismeri, — ezt megengedhetjük egy történeti mű szerzőjének, ki valamely korszak képét akarja rajzolni vagy eseményeit összefoglalni, de nem oly tanulmány írójának, melynek feladata egy fontos kútfőt kritika alá venni, és annak munkásságát — anyag, irány, módszer, segédeszközök stb. tekintetében — előttünk pontosan feltárni.

Hogy Helmár Bonfini jellemrajzát nem adja, főleg e részben bosszúlja meg magát; mert ő ismételve megrója vagy legalább helyreigazítja írójának Corvin Jánosra, Beatrixre s főleg Ulászlóra vonatkozó nézeteit és adatait, a nélkül, hogy csak sejtetné is az olvasóval, hogy Bonfini vajon mi okból vagy mi célra foglal ilyen formán állást az emberekkel és a tényekkel szemben. Kellemetlenül hat az olvasóra a munka darabos volta is, melyért az összefoglaló részek már azért sem nyújtanak kárpótlást, mert igen felületesek. Tessék a végeredményről (62. l.) ítéletet mondani: „Foglaljuk néhány

szóba a Bonfini művéről hozandó ítéletet: e mű első része, kivéve a hagyományból merített helyeket, értéktelen compiláció s pedig azért, mivel a compilált műveknek eredetieit bírjuk; a második része ellenben, mivel igen sok hiteles, másutt nem található adatot hagy ránk, fontos és nélkülözhetetlen egykorú kútfő.“ Hasonlítsuk össze e végeredményt — hogy visszatérjek oda, a honnan kiindultam — Flegler szellemes, találó jellemzésével, és azonnal észreveszszük, hogy hazánkfia nem emelkedett az idegen történetíró magaslatára. Helmár Bonfiniban leginkább a nagy szorgalmat dicséri; — e dicséretet tőle sem vonhatni meg. Füzetete mindenesetre, sok hiánya mellett is, örömmel üdvözlendő jelenség oly téren, melyet hazai történetírásunk eddig fölötte elhanyagolt, melynek szorgalmas és beható művelése nélkül pedig történeti tudományunk nem lesz soha.

H. G.

82135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

29. SZÁM.

1877. SZEPTEMBER—OKTÓBER.

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

☞ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 fíton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 fírt., félévre 6 fírt.

Ezen folyóirat alulírt kiadó-tulajdonosa tiltakozik a «Budapesti Szemle» egyes cikkeinek előlétes beleszólása nélkül való utánnomása, vagy fordítása ellen.

Ráth Mór

Magyar Könyvtári Társaság
- Nem adható
1877. szeptember

TARTALOM.

- I. AZ IDŐSZAKI SAJTÓ ÉJSZAK-AMERIKÁBAN. — KecsKeméthy Auréltól.
 - II. AZ ÁLLAMI ÉS TÁRSADALMI INTÉZMÉNYEK BEFOLYÁSA AZ EMBERI ÉLETRE. — Pisztory Mórtól.
 - III. A PHILOSOPH INGÁJA. Beszély, angolból. — Belényesi Gábortól.
 - IV. ANGLIA MEZŐGAZDASÁGI VISZONYAI S AZ ANGOL MEZEI MUNKÁSOK LEGUJABB MOZGALMA. — Ballagi Gézáttól.
 - V. AZ ELLENZÉK A CAESAROK ALATT. Boissier Gaston nyomán. — Molnár Antaltól.
 - VI. TERMÉSZETTUDOMÁNYI MOZGALMAINK AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDBEN. — Szily Kálmántól.
 - VII. A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG FÉRFIAI. — Neményi Ambrustól.
 - VIII. KÖLTEMÉNYEK: *Nagy szavak*. Lévay Józseftől. — *Alarcos gróf románca*. Spanyolból. — Várnai Gézáttól.
 - IX. AMERIKAI HUMORISTÁK. — Heinrich Gusztávtól.
 - X. UJABB KÖLTŐI BESZÉLYEINK. — Gyulai Páltól.
 - XI. NÉGY FIATAL LYRIKUS. — m. p.
 - XII. ÉRTESETŐ: Thomas Carlyle: *The early kings of Norway*. — Ktschr. L.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szak-tudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi iro-dalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbizásá-ból és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a czikkek irányáért és tartal-máért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. évi folyamok egyszerre rendelve 48 frt helyett 30 forintért szerezhetők meg.

RÁTH MÓR könyvkereskedése Budapesten a Haas-palotában mindennemű irodalmi megbízásokat a legnagyobb gyorsasággal, pontossággal és **jutányosan** teljesít.

Casinók, olvasó-egyletek, népkörök, községyi, ifjusági és iskolai könyvtárak, szóval mindennemű közmívelődési egyletek a lehető támogatásban, elengedésben és **ajándékművekben** részesülnek. Könyvjegyzékek a világ-irodalom minden nyelvén és minden szakból ingyen bérmentve küldetnek.

RÁTH MÓR KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE 1857—1869.

Szerkeszti **Csengery Antal.**

Egy teljes 12 folyamból álló példánnyal 100 forintért szolgálhatunk.

Második folyam. Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 3 frt.

Negyedik folyam. Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 5 frt.

Hatodik folyam. Ára 10 frt.

Hetedik folyam. Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.

Kilencedik folyam. Új folyam II. (1866.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.

Tizedik folyam. Új folyam. III. (1867.) Ára 10 frt.

Tizenegyedik folyam. Új folyam. IV. (1868.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.

Tizenkettedik folyam. Új folyam. V. (1869.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 7 frt.

A Csengery által szerkesztett BUDAPESTI SZEMLE következő egyes füzeteti 6. 7. 8. 9. 10. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 26. 27. 28. 29. 38. 39. 40. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. Új folyam : 5. 6. 7. 8. 9. 10. 16. 17. 21. 22. 23. 24. 31. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 46. 47. 48. 49. 50. 1 frt helyett egyenkint és külön-külön **40 krért** kaphatók.

Az 1. 3. 5. és 8. folyamok pedig 10 forintért, az 1858 : 1. 1862 : 41. 1865 : 2. füzetek egyenkint 2 frtért visszavásároltatnak.

RÁTH MÓR KIADÁSAI.

TOLDY FERENCZ MŰVEI

leszállított áron !

Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek. 2 kötet. Füzve (3 frt 60 kr.) 3 frt. Angol kötésben 4 frt 60 kr.

Magyar költők élete. Két kötet. Füzve (4 frt) 3 frt. Angol kötésben 4 frt 60 kr.

Tartalom. I. : Farkas András, Pesti Gábor, Istvánffy Pál, Batizi András, Székely István, Erdősi János, Szegedi Kis István, Horvát András, Tinódi Sebestény, Sztárai Mihály, Bánkai Nagy Mátyás, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Ilosvai Péter, Görgei Albert, I. Balassa Bálint, Szezei Molnár Albert, Rimay János, Beniczky Péter, gróf Zrinyi Miklós, báró Liszti László, gróf II. Balassa Bálint, Gyöngyösi István, gróf Kohári István, Rádai Pál, báró Amade László, Faludy Ferencz, Bessenyei György, báró Orczy Lőrincz, Bacsay Ábrahám, Anyos Pál, gróf Teleki József, Péczeli József, Baróti Szabó Dávid, Révay Miklós, Rájnis József, Dugonics András, Palóczy Horváth Ádám, gróf Gyadányi József, Földi János, gróf Ráday Gedeon, Szentjóni Szabó László, Dayka Gábor, Baesányi János, Versegly Ferencz, Virág Benedek, Csokonai Vitéz Mihály, Kis János, Kisfaludy Sándor. — **II. :** Kazinczy Ferencz, Berzsényi Dániel, Szemere Pál, Szász József, Tóth László, Vitkovics Mihály, gróf Teleki Ferencz, Szentmiklóssy Alajos, Döbrentei Gábor, Dukai Takács Judit, gróf Dessewffy József, Kisfaludy Károly, Katona József, Horváth Endre, Fáy András, Kölesey Ferencz, Szenvey József, Bajza József, Aranyosrákosi Székesy Sándor, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely, Debreczeni Márton, Garay J.,

Erdélyi János, Vachott Sándor, b. Eötvös József, Szabó István, Székács József, Tárkányi Béla, Szigligeti Eduard, b. Jósika Miklós, Petöfi Sándor, Tompa Mihály, Arany János.

Irodalmi beszédek. Két kötet. Füzve (4 fit.) 3 frt. Angol köt. 4 frt 60 kr.

Tartalom. Első könyv: Gyász- és emlékbeszédek. 1833—1855. Emlékbeszédek Kisfaludy Károly és Simai Kristóf felett. Gyászbeszéd Baricz György, Hoffer József, Csató Pál, Kossovich Károly, Budai Ézsaiás, Magda Pál, gróf Dessewffy Aurél, Bölöni Farkas Sándor, Kassa József, Körösi Csoma Sándor, Kolozsváry Sándor, gr. Desséwffy József, b. Mészáros Johanna, Hegedüs Sámuel, b. Mednyánszky Alajos, Tessedik Ferencz, Gegő Elek, Kisfaludy Sándor, Döme Károly, Gévay Antal és Hoblik Márton felett. Marczibányi István emlékezete. Gyászbeszéd Horváth Zsigmond, Kis János, Vajda Péter, Jankovich Mikl., Vásárhelyi Pál és Sárvári Pál felett. Emlékbeszéd a nádor felett. Beszéd Földi János sirjánál. Gyászbeszéd Bacsányi János és Nemeskéri Kiss Pál felett. Emlékbeszéd. Kis János. Gyászbeszéd Schediús Lajos, Pyrker László és Gyurikovics György felett. Szalay Imre, Sztrokay Antal, Duhovics Vazul és Horváth József emlékezete. Gyászbeszéd Döbrentei Gábor felett. Stáhly Ignác, Széchy Ágoston és Lassú István emlékezete. Gyászbeszéd Bárány Ágoston. Antal Mihály, Helmezy Mihály, Jászay Pál, Nagy Ignác, ifj. gróf Teleki Ferencz és Czech Ján. felett. Emlékbeszéd gróf Teleki József felett. Gyászbeszéd Repiczky János és Hetényi János felett. Kiss Bálint emlékezete. Gyászbeszéd Petényi Salamon felett. Somossy János és Vecsey József emlékezete.

Második könyv: Gyász- és emlékbeszédek 1861—1868. Bajza József és Fejér György felett. Gyászbeszéd Bugát Pál és Kis Károly felett. Emlékbeszéd Czuczor Gergely felett. Jegyzékek az I. és II. könyvhez. — Harmadik könyv: Vegyes beszédek személyekhez és személyekről. 1842—1872. Bevezető beszéd Hunfalvy Pálhoz, Kis Károlyhoz, Gaal Józsefhez és Garay Jánoshoz. Bucsúbeszéd gróf Teleki Józsefhez. Kármán és Fanni emlékeztők. Bevezető beszéd Nagy Ignáchoz. Beszéd Reguly Antal mellett. Üdvözlő beszéd Kovács Mihályhoz. Megszólítás gróf Széchenyi Istvánhoz. Beszéd az akadémiához Horvát István megasztiztetése iránt. Üdvözlő beszéd b. Eötvös Józsefhez. Beszéd az akadémiához Kazinczy Ferencz megdicsőítése tárgyában. Pillantás Kazinczy irói pályájára, Kazinczy százados ünnepén. Bevezető beszéd Greguss Agosthoz. Titoknoki búcsúszózatok. I. Az akadémiához; II. az irói közönséghez. Bevezető beszéd Fábrián Gáborhoz. Beiktató beszéd Jedlik Anyoshoz. Vörösmarty emlékszobra leleplezésénél. Bevezető beszéd Tárkányi Béla- és Horváth Mihályhoz. Kisfaludy Károly első fellépésének félszázados emlékezete. Mária Terézia emlékezete. Jegyzékek a III. könyvhez. — Negyedik könyv: *Vegyes beszédek irodalmi és műveltségi ügyekben. 1834—1872.*

Irodalmi arcképek és szakaszok. Füzve (2 frt 60 kr.) 1 frt 60 kr. Angol kötésben 2 frt 40 kr.

Tartalom. I. Irodalmi arcképek (1853—56). Telegdi Miklós, gróf Zrinyi Miklós, Gyöngyösi István, Révai Miklós «a nagy», Virág Benedek. A két Budai, Horvát István, Fejér György, gróf Teleki József, Kulesár István, Gaal György, Szemere Pál. — II. Magyar irodalom, tudomány és akadémia öt beszédben: A magyar irodalomnak befolyásáról a nemzet életére a legrégibb időkől fogva (1865). Tudománybeli hátramaradásunk okai s ezek tekintetéből akadémiánk feladása (1868). Az akadémiához, ennek némi sürgetős teendői tárgyában (1870). A magyar irodalom legújabb koráról; 1772—1872 (1872). A magyar irodalomról, politikai és műveltségi hatása világában (1873). — III. Irodalmi szakszók: Nemzeti történelmünk kezdetei (1868) Anonymus és Colonnai Gvidó (1870). Magyar Pál, XIII. századbéli kanonista (1871). Margit kir. hercegnő mint ethikai író (1871). Szinköltészetünk zsengei (1868). Egy pillantás a m. politikai szónoklat történetére (1866). A deák szabásu magyar versek története (1843). Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. (1871). Függelék: Időszakok és korszok. Apotheosis (1836).

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

30. SZÁM.

1877. NOVEMBER—DECZEMBER.

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

☞ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 firtan megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 firt., félévre 6 firt.

Ezen folyóirat alulírt kiadó-tulajdonosa tiltakozik a «Budapesti Szemle» egyes cikkeinek előleges beleegyezése nélkül való utánnomása, vagy fordítása ellen.

Ráth Mór.

TARTALOM.

- I. MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN. (I). — a. — 1. —
II. GALÁTEA, EGY ÚJ-GÖRÖG DRÁMA. — Vasiliadis után, új-görög-
rögből. — Kállay Bénitől.
III. A CZUKORKÉRDÉSRŐL. — Hegedűs Sándortól.
IV. A RÓMAI HÓDÍTÁS MAGYARORSZÁGON. — Salamon Fe-
rencztől.
V. BULGÁRIA. (I). — Szathmáry Györgytől.
VI. KÖLTEMÉNYEK: *Galambposta*. Szász Károlytól. — *A kesergő leány*.
Angol ballada. — Lévy Józseftől.
VII. DRÁMAI IRODALOM AZ ÚJ-GÖRÖGÖKNÉL. — Tély Ivántól.
VIII. ÉRTESÍTŐ: Fraknoi Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek*. I. I. —
Dickens: *Copperfield David*. — t. — Butler: *Hungarian poems and fables*
for english readers. — Helmár Ágost: *Bonfiniusnak, mint történetíró-*
nak jellemzése. — H. G.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszméről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. évi folyamok egyszerre rendelve 48 frt helyett 30 forintért szerezhetők meg.

Ráth Mór könyvkereskedése.

- Azcárate, G.** El Self-government y la monarquía doctrinaria. Madrid, 1876. 4 frt 50 kr.
- Bastine, L.** Code de la Bourse, ou Exposé méthodique de la législation et de la jurisprudence belge sur les bourses de commerce, les agents de change et les opérations de bourse. Bruxelles, 1876. 6 frt 70 kr.
- Beer Adolf.** Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrhundert. fl. 5.
- Bisset A.** History of the struggle for parliamentary government in England. 2 Bde. geb. fl. 10.75.
- Boncz Ferencz.** Magyar államjog. 3 frt 50 kr.
- Block, Mr.** Les Communes et la liberté. Étude d'administration comparée. Paris, 1876. 2 frt 30 kr.
- v. Bojanowski, Vet.** Die englischen Fabrik- und Werkstätten-Gesetze. Auf Veranlassung des k. preussischen Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Arbeiten in deutscher Uebersetzung herausgegeben. Berlin. fl. 4.
- Bluntschli, Lehre vom modernen Staat.** 3 Bde.
I. Allg. Staatslehre, 5. Aufl. fl. 5.85.
II. Allg. Staatsrecht, 5. » fl. 6.50.
III. Politik als Wissenschaft. fl. 6.50.
- Calandra Claud.** Olaszország vízjogi törvényei. 1 frt 60 kr.
- Cameron V. L.** Across Africa. 2 vol. 2 fit 8 kr.
- Campori, Cesare.** Raimondo Montecuccoli, la sua famiglia e i suoi tempi. Firenze, 6 frt 70 kr.
- Caspari, O.** Die Urgeschichte der Menschheit mit Rücksicht auf die natürliche Entstehung des frühesten Geisteslebens. Mit Abbildungen in Holzschn. und lith. Taf. 2. durchgesehene und vermehrte Auflage. I. Bd. Leipzig. fl. 5.30.
- Csengery Antal.** Deák Ferencz emlékezete. 1 frt.
- Cox, E. W.** The Principles of Punishment, as applied in the Administration of the Criminal Law by Judges and Magistrates. London, 1877. 6 frt.
- Darwin, Ch.** Ueber den Bau und die Verbreitung der Corallenriffe. fl. 5.20.
— — Geolog. Beobachtungen ü. d. Vulkanischen Inseln. fl. 2.60.
— — Die Wirkungen d. Kreuz- u. Selbstbefruchtung im Pflanzenreich. fl. 6.50.
- Dickens Károly.** Cöpperfield Dávid személyes élettörténete. 5 kötet. 5 frt.
- Dunn, A. J.** The Rise and Decay of the Rule of Islam. London, 1877. 9 frt.
- Ebers, G.** Uarda. 3 Bde. fl. 7.80.
— Die ägyptische Königstochter. 3 Bde. fl. 5.85.
- Fawcett, W. L.** Gold and Debt. An American Handbook of Finance, with over 80 Tables and Diagrams, etc. Chicago, 1877. 8 frt.
- Fenillet Octáv.** Egy nagyvilági házasság. Regény francziából. 80 kr.
— — Fülöp szerelmé. Regény. Francz. ford. Ábrányi E. 80 kr.
— — Les amours de Monsieur Philippe. 2 frt 30 kr.
- Fraknoi Vilm., dr.** A magyar országgyűlések története. I. kötet 1526—1536. 2 frt 80 kr., II. kötet 1537—1545. 1 frt 80 kr., III. kötet 1546—1556. 1 frt., IV. kötet 1557—1563. 1 frt.
- de Gioannis Gianquinto, G.** Corso di diritto pubblico amministrativo professato nella regia università di Pisa. Vol. I. Firenze, 1877. 7 frt 40 kr.
- Henglin, M. Th.** Reise in Nordost-Afrika. Schilderungen aus dem Gebiete der Beni Amer und Habab, nebst zoologischen Skizzen und einem Führer für Jagdreisende. 2 Bde. Mit einer Karte, 5 chromolith. Taf. und 10 Illustr. fl. 11.
- Jacquemart, Alb.** Histoire du mobilier. Recherches et notes sur les objets d'art qui peuvent composer l'ameublement et les collections de l'homme du monde et du curieux. Ouvrage orné de plus de 200 eaux-fortes typographiques. Paris. 20 frt.

Ráth Mór könyvkereskedése.

- Jókai Mór.** A szép Mihál. Regény. 3 kötet. 3 frt.
 — — Egy az Isten. Regény. 6 kötet. 6 frt.
- Kanitz, F.** Donau-Bulgarien und der Balkan. I—II. Bd. fl. 21.45.
- Kállay Béni.** A szerbek története 1780—1815. I. kötet. 3 frt 60 kr.
- Kautz Gyula.** A politikai tudomány kézikönyve. 3-ik ujjlag átnézett és javított kiadás. 4 frt 80 kr.
- Knauz Nándor.** Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva. 4 frt.
- Közigazgatási döntvénytár.** A kormány és kir. curia elvi jelentőségű határozatai és szabályrendeletei. Szerkeszti dr. Dárdai Sándor stb. I. folyam. 2 frt.
- Lange, F. A.** Geschichte des Materialismus. 2 Bde. fl. 13.65.
- Lehr Jul.** Schutzzoll und Freihandel. fl. 2.35.
- List Fr.** Das nationale System der polit. Oekonomie. 6. Aufl. fl. 3.90.
- Márkus István.** Törökországi képek. 2 frt 50 kr.
- Maspero.** Geschich. d. morgenländ. Völker im Altherthum. Uebersetzt von Pietschmann. fl. 7.15.
- Nemzetgazdasági szemle.** Évnygyedes folyóirat a nemzetgazdaság, pénzügy és statistika köréből. Új folyam. Szerkeszti György Endre I. évfolyam I. II. füzet, egy-egy 1 frt 60 kr.
- Neumann L.** Grundriss d. heutigen europäischen Völkerrechts. 2. Auflage. fl. 1.50.
- Pauler Gyula.** Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671. 2 kötet. 5 frt 60 kr.
- Peschel, O.** Völkerkunde. fl. 7.30.
 — — Abhandlungen z. Erd- u. Völkerkunde. fl. 6.50.
 — — Gesch. d. Zeitalters der Entdeckungen. fl. 7.80.
- Petőfi Sándor összes költeményei.** Hazai művészek rajzaival díszített 2-ik képes kiadás. 12 frt, díszkötésben 16 frt.
- Petőfi Sándor költeményei.** 2-ik teljes kiadás, 4 kötetben. 8 frt, díszkötésben 12 frt.
- Price, B.** Bank- u. Geldwesen. Aus d. Englischen. fl. 1.85.
- Price, H.** Études sur les finances et l'économie des nations. Tome I. Paris, 1877. 3 frt 40 kr.
- Rau, Dr.** Lehrbuch der polit. Oekonomie. I. Bd. Allg. oder theoret. Volkswirtschaftslehre I. Theil. Grundlegung. fl. 9.10.
- Rénan, E.** Les Évangiles de la seconde génération chrétienne. fl. 4.85.
- Ricci Fr.** Commento al codice di procedura civile italiano. Vol. I. II. Firenze, 1876—77. 14 frt.
- Shadwell, J. L.** A System of Political Economy. London, 1877. 14 frt.
- Salamon Fer.** A magyar hadi történethez a vezérek korában. 2 frt.
- Sayous, Ed.** Histoire générale des Hongrois. 2 vol. 9 frt 76 kr.
- Teleki Domok., gróf.** A székely határország története. 2 frt.
- Trevelyan, G. O.** The life and letters of Lord Macaulay. 4 vol. 4 frt 16 kr.
 — — Selections from the Writings of Lord Macaulay. 2 vol. 2 frt 8 kr.
- Tourguénéff, J.** Terres vierges. 1 frt 95 kr.
- Thomas, A. C.** A Treatise on the Law of Mortgages of real and personal Property in the State of New York. New York, 1877. 24 frt.
- Villari, P.** Niccolò Machiavelli und seine Zeit. Autoris. Uebersetzung. I. Bd. fl. 5.20.
- Wagner, Adf.** Das Eisenbahnwesen als Glied des Verkehrswesens, insbesondere die Staatsbahnen. Abriss einer Eisenbahn-Politik und Oekonomik. Leipzig, 1876. fl. 2.30.